

નરસિંહ મહેતા અધ્યયનગ્રંથ

[ત રાજ્ય સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાય દ્વારા પ્રકાશિત]

✱

: સંપાદક :

પ્રા. રસિક લા. મહેતા

પ્રા. અનંત. વ. દવે

: પ્રકાશક :

આચાર્ય વિનોદ પરમાર

અધ્યક્ષ

બહાઉદ્દીન ફોલેજ ગ્રાહક સહકારી ભંડાર તથા

બહાઉદ્દીન ફોલેજ સાહિત્યસભા, જૂનાગઢ

અને

બને

થીન

વિષય

વે જે

વરામ

કકતા-

સમમાં,

ભિંચીન

ઉચ્ચ

કરીએ

હું જ

શ્રદ્ધા

શે તે

કાશકો

અનુદાન : સાહિત્ય અકાદમી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર

(C) સ્વાધીન

આવૃત્તિ પ્રથમ : ડિસેમ્બર, ૧૯૮૩

પ્રત : ૧૧૦૦

કિંમત : રૂપિયા ૨૫-૦૦

પ્રકાશક : વિનોદ પરમહાર

આચાર્ય,

બહાઉદ્દીન સરકારી

જૂનાગઢ

20840

પ્રાપ્તિસ્થાન : બહાઉદ્દીન કોલેજ ગ્રાહક સહકારી ભંડાર
જૂનાગઢ

મુદ્રક : રાધેશ્યામ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, લોખંડબજાર, ભાવનગર

નિવેદન

ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ત્રિવર્ષીય ડિગ્રી અભ્યાસક્રમમાં ભાષાશાસ્ત્રને લક્ષ્યમાં રાખી ગુજરાતી ભાષાનો ભાષા તરીકેનો અભ્યાસ સમ્પન્ન અને એવા શુભ ઉદ્દેશે ‘ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ અને અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ’ના અભ્યાસની યોજના કરી છે. આ વિષય શીખનાર અને શીખવનાર બંનેને ચોક્કસ એક જ પુસ્તકને અભાવે જે સુરક્ષેલી છે તે ટાળવાનો આ વિષયના અધિકૃત વિદ્વાન પ્રો. કેશવરામ ડા. શાસ્ત્રીએ આ ગ્રંથ દ્વારા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો ઉદ્દેશ વધુ વ્યાપકતાવાળો છે. અને એ જ પ્રધાન કારણ છે કે એમણે ભાષાકુળોના વિષયમાં, પ્રાકૃત ભાષાઓથી લઈ અપભ્રંશ સુધીના વિષયમાં, તેમજ અર્વાચીન ગુજરાતી ધ્વનિઓના વિષયમાં વિશદતાથી નિરૂપણ કર્યું છે. આવું ઉચ્ચ કોટિનું પ્રકાશન અમે એનો અભ્યાસ સાધનારાંઓ માટે પ્રકાશિત કરીએ છીએ. જેટલું બી. એ.ના વિદ્યાર્થીઓને આ ઉપયોગી છે તેટલું જ એમ. એ.ના વિદ્યાર્થીઓને પણ ઉપયોગી નીવડશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે. એના અધિકારીઓને આ કૃતિ અભ્યાસમાં સહાયક થઈ પડશે તો લેખક અને પ્રકાશક બંનેને એ સંતોષનો વિષય બનશે.

પ્રકાશકો

ઉદાહરણો સાથે સમજાવી, માત્ર ગુજરાતી કૃત અને તદ્દિત પ્રત્યયો જ નહિ, સંસ્કૃતના તેમજ અરબી-ફારસીના પણ પ્રત્યયો ઉદાહરણો સાથે આપી આ વિષયને એની સૂચકતાથી નિરૂપવામાં આવ્યો છે.

વ્યુત્પત્તિ વિસ્તારથી આપવાનો મનોભાવ રોકી આઠ ઉત્સર્ગો પૂરતી જ અહીં પૃ. ૧૬૬-૨૧૫માં મર્યાદિત કરવી પડી છે, પણ આપવામાં આવેલાં નીચેના આઠે આઠ ઉત્સર્ગો અહીં તે તેનું સાત સબળ સ્વરૂપ સાધી આપશે; જેના કે

૧. સ્વરમધ્યવર્તી 'ક-ગ-ચ-જ-ત-ટ' નો લો

૨. 'ખ-ધ-ય-ધ-ફ-ભ' નો 'હ'

૩. 'ધૃ-ઉતો' 'અ'

૪. 'સંયોગલોપ' અને 'પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ'

૫. 'ન'નો 'ણ'

૬. 'લ'નો 'ળ' અને

૭. 'લ્લ'નો 'લ્'

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧ : ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ

૧. ભાષા-અધ્યયનની પદ્ધતિઓ ૧
૨. ભાષાનો વિકાસ કિંવા પરિવર્તન ૫
૩. અધારણીની દૃષ્ટિએ ભાષાની વર્ગીકૃતિ ૧૪

૧. રૂપાત્મક પ્રકાર (૧૬); (૧) નિરવયવ (૧૭), સાવયવ (૧૭); ૧. સમાસધન (૧૮), ૨. સમાસબદ્ધ (૧૮), ૩. રૂપધટનાત્મક (૨૨), ભારત-યુરોપીય ભાષાસ્વરૂપની સાત લાક્ષણિકતાઓ (૨૪); અન્ય મતે ભાષાવર્ગીકૃતિઓ (૨૬); ૨. પારંપરિક પ્રકાર (૩૦) : આદિમ આર્ય કિંવા પ્રાગ્-ભારત-યુરોપીય (૩૩) : (૧) ભારત-પારસીક (૩૫), (૨) આદિમ ભારત-આર્ય-વૈદિકી સંસ્કૃત-ભારતી ભાષા (૩૬), પ્રાકૃત ભાષાઓ (૩૭) ; દ્વિતીયિક પ્રાકૃત ભૂમિકા (૪૦), દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની વર્ણ-માળા (૪૧), દ્વિતીયિક મુખ્ય પ્રાકૃતોનો પરિચય (૪૨) : ૧. અશોકની ધર્મલિપિ (૪૨), ૨. પાલિ અને અર્ધમાગધી (૪૭), ૩. શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (૪૮), ૪. માગધી (૫૯), રાષ્ટ્રભાષા (૬૦)

૪. અપભ્રંશ ૬૨

આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા અપભ્રંશનું નામકરણ (૭૨), ઉત્તર-કાલીન ગૌર્જર અપભ્રંશ (૭૬). ૫. ગુજર ભાષા (૮૬) : પહેલી શુદ્ધ ભૂમિકા (૯૧), બીજી મિશ્ર ભૂમિકા (૧૦૧), ત્રીજી શુદ્ધ ભૂમિકા (૧૦૩), ચોથી મિશ્ર ભૂમિકા (૧૦૪); અર્વાચીન ભૂમિકાનું ઉચ્ચરિત સ્વરૂપ કેટલું જૂનું? (૧૦૫)

ખંડ ૨ : અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ

૧. અર્વાચીન ગુજરાતી ધ્વનિઓ ૧૦૯

આદિમ ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકાના ધ્વનિઓ (૧૦૯), અર્વાચીન ધ્વનિઓ (૧૧૨), ગુજરાતી ધ્વનિઓનાં ચોક્કસ

સ્થાન (૧૧૪), સ્વરો (૧૧૫) : મૌલિક સ્વરોનો ઉચ્ચારણ-સમય (૧૨૨), સાંધિસ્વરો (૧૨૩), મહાપ્રાણિત સ્વરો (૧૨૭) : સ્વરભાર (૧૨૯) : બલાત્મક સ્વરભાર : લઘુપ્રયત્ન સ્વરો (૧૩૦), બલાત્મક સ્વરભારનાં સ્થાન (૧૩૩), તત્સમ શબ્દોમાં બલાત્મક સ્વરભાર (૧૩૭), ગુજરાતી ભાષાની બેડણી અને સ્વરભાર (૧૩૮), સાંગીતિક કે આરોહ-અવરોહાત્મક સ્વરભાર (૧૩૯) : ગુજરાતી ભાષામાં સાંગીતિક સ્વરભારનાં સ્થાન (૧૪૦) : વ્યંજનો : સ્પર્શ વ્યંજનો (૧૪૩), નાસિક્ય કે અનુનાસિક વ્યંજનો (૧૪૯), પાર્શ્વિક વ્યંજન (૧૫૧), લુકિત વ્યંજન (૧૫૨), ઉષ્માક્ષર (૧૫૨), વિશિષ્ટ મહાપ્રાણ (૧૫૪), નિહવામૂલીય (૧૫૫); અર્ધસ્વરો (૧૫૫); ગુજરાતી ધ્વનિઓનો વિકાસ (૧૫૭) : સ્વરો (૧૫૭), વ્યંજનો (૧૬૩), અનુનાસિક વ્યંજનો (૧૭૦), અર્ધસ્વરોનો વિકાસ (૧૭૨), ઉષ્માક્ષરો (૧૭૩), હ (૧૭૫), ણ (૧૭૫)

૨. પૂર્વગો-ઉપસર્ગો અને કૃત તથા તદ્વિત પ્રત્યયો ૧૭૬

ઉપસર્ગો (૧૭૬), પૂર્વગો (૧૮૨), અરખી-ફારસી-ઉર્દૂ પૂર્વગો (૧૮૩), કૃત કે પ્રાથમિક પ્રત્યયો (૧૮૪) : કાલવાચક કૃદંતો (૧૮૪), અન્ય કૃદંતો (૧૮૫), ગુજરાતી કાલવાચક કૃદંતો (૧૮૭), કૃતપ્રત્યયરૂપના અન્ય ગુજરાતી પ્રત્યયો (૧૮૮); તદ્વિત કે દ્વૈતીયિક પ્રત્યયો (૧૯૦), ગુજરાતી દ્વૈતીયિક પ્રત્યયો (૧૯૫), અરખી-ફારસી દ્વૈતીયિક પ્રત્યયો (૧૯૮), પ્રકીર્ણ (૧૯૯)

૩. વ્યુત્પત્તિ-પરિચય ૧૯૯

૧. ઇ અને ઊનો અ (૨૦૦), ૨. સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વ (૨૦૪), ૩. દ્વિ-સ્વરમધ્યગત વર્ગીય એકવડા અલ્પપ્રાણ વ્યંજનોનો લોપ (૨૦૮), ૪. દ્વિશ્રુતિમધ્યગત વર્ગીય એકવડા મહાપ્રાણ વ્યંજનોનો હ (૨૦૯), ૫. નનો ણ (૨૧૧), ૬. જનો ન (૨૧૧), ૭. લનો લ (૨૧૩), ૮. લ્લનો લ્લ (૨૧૪)

૪. ગુજરાતી શબ્દભંડાવ ૨૧૫

સંસ્કૃત તત્સમ પ્રચલિત શબ્દો (૨૨૦), પ્રાકૃત તત્સમ શબ્દો

(૨૨૦), અરબી-ફારસી (૨૨૧), પોર્ચુગીઝ શબ્દો (૨૨૨), અંગ્રેજી શબ્દો (૨૨૩), અર્વાચીન તદ્દલો (૨૨૭)

૫. ગુજરાતી ભાષાની પ્રાદેશિક બોલીઓ ૨૨૬

ભાષા અને બોલીઓ (૨૨૯), પ્રાદેશિક બોલીઓ (૨૩૧),
 ૧. ઉત્તર ગુજરાત (૨૩૨), ૨. મધ્ય ગુજરાત (૨૩૩), ૩.
 દક્ષિણ ગુજરાત (૨૩૪), ૪. સૌરાષ્ટ્ર (૨૩૫), ૫. કચ્છ (૨૩૮),
 ૬. સરહદની બોલીઓ (૨૩૮), જ્ઞાતિઓની બોલીઓ (૨૪૦),
 ગુજરાતની બોલીઓના નમૂના (૨૪૨) : ૧. ઉત્તર
 ગુજરાતની પટણી બોલી (૨૪૨), ૨. અમદાવાદની ગામડિયા
 બોલી (૨૪૨), ૩. મધ્યગુજરાતની ચરોતરી બોલી (૨૪૨), ૪.
 દક્ષિણ ગુજરાતની પૂર્વ લણિયાની બોલી (૨૪૨), ૫. મુરતી
 બોલી (૨૪૩), ૬. પારસી બોલી (૨૪૩), ૭. સૌરાષ્ટ્રની ઝાલા-
 વાડી (૨૪૩), ૮. સૌરાષ્ટ્ર-હાલારની નાગરી બોલી (૨૪૩),
 ૯. સોરઠી બોલી, (૨૪૪), ૧૦. સોરઠી ગ્રામીણ બોલી (૨૪૪),
 ૧૧. મેરની બોલી (૨૪૪), ૧૨. સોરઠી ખારવાની બોલી
 (૨૪૫), ૧૩. સિદ્ધપુરિયા વહોરાઓની બોલી (૨૪૫), ૧૪.
 સામાન્ય બીલી (૨૪૫), ૧૫. ડુંગરપુર-વાંસવાડાની ‘વાગડી’
 (૨૪૬)

સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ

અક્ષર અને શબ્દ : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી,	૧૯૪૫
અનુશીલનો : પ્રો. ડૉ. હરિવલ્લભ ચુ. ભાયાણી,	૧૯૬૫
અપભ્રંશપાઠાવલી : પ્રો. મધુસૂદન ત્રિ. મોદી,	૧૯૩૫
અપભ્રંશવ્યાકરણ (હેમચંદ્ર) : અનુ. કે. કા. શાસ્ત્રી બીજી આવૃત્તિ,	૧૯૬૦
આપણા કવિઓ : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી,	૧૯૪૨
Introduction to Comparative Philology : Dr. P. D. Gune, 2nd Edition. 1950	
Elements of Science of Language : Dr. E. J. Taraporewala, 3rd Edition, 1962	
કાદંબરી-પૂર્વભાગ (ભાલણ) : સં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી,	૧૯૫૩
" " -અધ્યયન : " " "	૧૯૬૪
કાન્હડેપ્રબંધ (પદ્મનાભ) : પ્રિ. કાંતિલાલ બ. વ્યાસ,	૧૯૫૩
ગુજરાતી ભાષા (ત્રિયર્ચન) : અનુ. કે. કા. શાસ્ત્રી, ૨ જી આવૃત્તિ,	૧૯૪૯
ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ : પં. બેચરવાસ જી. દોશી,	૧૯૪૬
ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર, ભાગ-૨ : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી,	૧૯૬૦
ગુજરાતી રૂપરચના : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી,	૧૯૬૦
Gujarati Language & Literature : N. B. Divatia, 1921	
ગુજરાતી વાગ્વિકાસ : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી,	૧૯૫૧
ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખાદર્શન : , ,	૧૯૫૧
ચાર ફાગુઓ અધ્યયન : " "	૧૯૬૨
જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની (તેરસતોરી) : અનુ. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	૧૯૬૪
નરસૈ મહેતાનાં પદ : સં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	૧૯૬૫
પ્રાચીન ફાગુસંગ્રહ : ડૉ. ભોળીલાલ જી. સાંડેસરા,	૧૯૫૫
પૃહ્લવ્યાકરણ : કમલાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી,	૧૯૧૯
ભારત-આર્ય અને હિંદી (ચેટરજી) : અનુ. ડૉ. ભો. જે. સાંડેસરા,	૧૯૫૨
ભાષાવિજ્ઞાન-ખંડ ૧ : પ્રિ. કાંતિલાલ બ. વ્યાસ,	૧૯૬૫
ભાષાવિજ્ઞાન : ડૉ. મોલનાથ તિવારી	૧૯૫૧
ભાલણ : એક અધ્યયન : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી,	૧૯૫૮
મહાભારત-પદ્યબંધ, ગ્રંથ ૨-૩ : સં. , , "	૧૯૩૪-૩૬
Language of Gujarat : Dr. T. N. Dave, 1964	
Sanskrit : Dr. T. Burrow,	
સંસ્કૃતકા માધ્યમથી અધ્યયન : ડૉ. મોલાશંકર વ્યાસ,	૧૯૬૬

ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ

અને

અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ

ખડ ૧ : ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ

૧. ભાષા-અધ્યયનની પદ્ધતિઓ :

કોઈ પણ ભાષાનું એના તાત્વિક સ્વરૂપમાં અધ્યયન કરવું હોય તો એ માટે અત્યારે ત્રણ પ્રકારની પદ્ધતિઓનો આશ્રય કરવામાં આવે છે : ૧. વિવરણાત્મક પદ્ધતિ (descriptive method), (૨) ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (historical method,) અને ૩. તુલનાત્મક પદ્ધતિ (comparative method). આમાંની પ્રથમની પદ્ધતિ પોતાના સ્વરૂપમાં તદ્દન સ્વતંત્ર કોટિની છે, બીજીને પહેલીની અપેક્ષા ખરી, જ્યારે ત્રીજી પદ્ધતિમાં બંને પદ્ધતિઓના સમન્વયની સાથે અભ્યાસનો વિષય બનેલી ભાષાનો સંબંધિત અને/અથવા કોઈ પણ અન્ય સ્વતંત્ર ભાષા કે ભાષાઓ સાથે તુલના કરતાં કરતાં સામ્ય અને વૈષમ્યના દર્શનથી અભ્યાસ સાધવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક પદ્ધતિના અભ્યાસમાં એટલા પૂરતી જરૂર રહે જ છે કે એ અભ્યાસમાં વિવરણાત્મક પદ્ધતિની પણ મદદ લેવી પડે. એ તો વિવરણાત્મક પદ્ધતિ જ એવી પદ્ધતિ છે કે એ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આપવામાં આવતી હોય ત્યારે પોતે જ સ્વયંપૂર્ણ છે. એ ત્રણેનાં લક્ષણ જરા વિસ્તારથી વિચારિયે.

૧. વિવરણાત્મક પદ્ધતિ : કોઈ પણ ભાષાનું તત્કાલીન જે કાંઈ સ્વરૂપ છે તેનો જ માત્ર વિચાર પ્રસ્તુત કરવામાં આવે, એમાં પ્રવર્તતાં નિયમોની તારવણી કરવામાં આવે; એની જ માત્ર ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા, એની જ વાક્યરચના, એનું જ વ્યાકરણીય બંધારણ, પ્રવર્તિત ભાષાનો જ અર્થવિચાર માત્ર આપવામાં આવે; એ સમયે એની પૂર્વવર્તી ભૂમિકાનો કે કોઈ અન્ય ભાષા કે ભાષાઓ યા ભાષાકુળ સાથેના સંબંધનો લેશ મ,

પણ વિચાર હાય ધરવામાં આવતો જ નથી, અર્થાત્ કે વિચારનો વિષય બનેલી ભાષાની અનેકવિધ પ્રક્રિયાઓનો ખ્યાલ આપતાં અન્ય ભાષા કે ભાષાઓનો કોઈ પણ વિચાર જરા જેટલો પણ આપવામાં આવતો નથી. અત્યારે પૃથ્વી ઉપરની ભાષાઓનાં વ્યાકરણ આપતી વેળા સામાન્ય રીતે આ વિવરણાત્મક પદ્ધતિનો જ સમાદર કરવામાં આવે છે. એ ખરું કે કોઈ પણ ભાષા કે બોલીનું વ્યાકરણ આપવાનું હોય છે ત્યારે તે તે વ્યાકરણનો રચયિતા મોટે ભાગે પોતાની ભાષામાં જ પેલી ભાષાનું વ્યાકરણ આપતો હોય છે. પોતાની એ માતૃભાષા જ હોય તો વ્યાકરણની નિષ્પક્ક ભાષા અને નિરૂપ્ય ભાષા એક જ હોય છે. પરંતુ નિષ્પક્ક ભાષા જુદી હોય એવું પણ બને જ છે; જેમકે યુરોપના વિદ્વાનોએ પૃથ્વી ઉપરની ભાષાઓનાં વ્યાકરણ રચવામાં પોતાની યા નિરૂપ્ય ભાષાથી જુદી જ ભાષામાં વ્યાકરણોની રચના કરી છે. મેકડોનલનું વૈદિકી ભાષાનું વ્યાકરણ, વિહટનીનું સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ, નાના ટેલરનું ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, કેલોગનું હિન્દી ભાષાનું વ્યાકરણ આ વગેરે અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમથી અપાયેલાં છે, જ્યારે પાણિનિ વગેરે સંસ્કૃત વૈયાકરણોનાં સં. વ્યાકરણો, આપણે ત્યાંના નર્મદા-શંકર, મહીપતરામ, ટેલર, આ લેખક (કે. કા. શાસ્ત્રી) વગેરેનાં ગુજરાતી વ્યાકરણો તે તે ભાષામાં જ રચાયેલાં છે. અંગ્રેજી ફ્રેંચ જર્મન આદિ ભાષાઓનાં તે તે ભાષામાં જ રચાયેલાં વ્યાકરણ પણ આ ખીજ પ્રકારમાં સમાવેશ પામે છે. આહીં વ્યાકરણકાર સરળ પદ્ધતિનો પણ આશ્રય કરે અને સંક્ષેપ સાધવાને માટે સૂત્રાત્મક પદ્ધતિનો પણ સ્વીકાર કરે. દા. ત., પાણિનિ વગેરેએ સૂત્રાત્મક પદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કર્યો છે, તો અર્વાચીનો વિશદાત્મક પદ્ધતિ અપનાવે છે. બંનેનું જ્યેષ્ઠ એક જ છે કે નિરૂપ્ય ભાષાનાં ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા વાક્યવિચાર પદ્યવિચાર આદિ અંગોનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ રજૂ થવો જોઈએ. બંને પ્રકારના વ્યાકરણકારો એક વિશેષ વસ્તુનો પણ કેટલીક વાર સમાવેશ કરતા હોય છે : નિરૂપ્ય ભાષાની પેટાબોલીઓનાં એટલે કે ‘વિભાષા’ઓનાં રૂપોને પણ યથાર્થાન સ્પર્શ છે. પાણિનિ જેવો વૈયાકરણ માષાચાં કહી કે લોકે કહી પોતાના સમયની ભાષા (સંસ્કૃત ભાષા)નો વિચાર પ્રસ્તુત કરતી વેળા છન્દસિ કહી વૈદિક સંસ્કૃતનાં રૂપોનો પણ વિચાર રજૂ કરે છે. ગુજરાતી વ્યાકરણોમાં આપણને આવો બોલીભેદ સામાન્ય રીતે નથી મળતો. (કવચિત્ આવો પ્રયત્ન થયો પણ છે. જુઓ આ લેખકનું ‘ગુજરાતી વ્યાકરણશાસ્ત્ર.’)

આ પદ્ધતિ એના તાંત્રિક સ્વરૂપે અનન્યાત્મક ડિંગા એકાત્મક લાપાશાસ્ત્રીય (monosystemic or synchronic method) છે.

૨. ઐતિહાસિક ડિંગા પારંપરિક પદ્ધતિ : આ નામ જ એતું લક્ષણ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. જે લાપાતું અધ્યયન પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે તેનું પ્રત્યેક રૂપ, એનો પ્રત્યેક પ્લેન, એની વાક્યરચના આદિ કેવી રીતે આવી મળ્યાં છે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવાને માટે એ જ લાપા કે બોલીની પૂર્વ-વર્તી એક માત્ર ભૂમિકા નહિ, પરંતુ અનેક ભૂમિકાઓ—એના મૂળ સુધીની જે કોઈ શક્ય મથાળ-ભૂમિકાઓ હોય ત્યાંસુધીનાં પ્રાપ્ય કે સંભાવ્ય રૂપો વગેરે આપી દેવાની પણ અભ્યાસકે તક જવા દેતો નથી. આ પદ્ધતિનો સમાશ્રય કરનારે પહેલામાં પહેલા મૂળ સુધી જવાની જરૂર છે એવું નથી. ન. ભો. દિવેટિયાએ ‘ગુજરાતી લાપા’ અને સાહિત્યનાં વ્યાખ્યાનોમાં વ્યુત્પત્તિનો વિચાર કરતાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભૂમિકાનો પણ ખ્યાલ આપ્યો, તો પ્રો. ટર્નરે ગુજરાતી ‘સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયા’માં સંસ્કૃત મૂળ શબ્દો જ આપવા માત્રથી સંતોષ લીધો, જ્યારે ડૉ. તેરિસોતોરીએ ‘જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાનીતું વ્યાકરણ’ આપતાં સંસ્કૃત ઉપરાંત અપભ્રંશાદિકને પણ સ્પર્શ કર્યો, ‘ગુજરાતી લાપાશાસ્ત્ર’ના આ લેખકે (કે. ડા. શાસ્ત્રીએ) ગુજરાતી વ્યાકરણ આપતાં એની પરંપરામાં પ. રાજસ્થાની ડિંગા ગુજર લાપા કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભૂમિકાનાં પણ રૂપો આપવાની તક જતી ન કરી. ક. પ્રા. ત્રિવેદીનું ‘બૃહદ્વ્યાકરણ’ પણ ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો જ મુખ્યત્વે સમાદર કરે છે, આમ છતાં એમાં મરાઠી સિંધી વગેરેનાં રૂપ પણ આપવાનો યત્ન કોઈ એ તુલનાત્મક પદ્ધતિનું સંમિશ્રણ રજૂ કરનારું વ્યાકરણ બની રહે છે. આમ આ ઐતિહાસિક પદ્ધતિ વિવરણાત્મક પદ્ધતિના સમન્વયથી નિરૂપ્ય લાપાના વિકાસનો સીધો ખ્યાલ આપવામાં સમર્થ બની રહે છે.

૩. તુલનાત્મક પદ્ધતિ : ઉપરની બેઉ પદ્ધતિઓ પોતપોતાના સ્વરૂપે એક જ લાપાના નિરૂપણમાં જ જકડાઈ ને રહે છે, એને અન્ય લાપાઓની સાથેના સંબંધ વિશે કોઈપણ પ્રકારની ચર્ચા એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અપેક્ષિત નથી જ. તુલનાત્મક પદ્ધતિનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. એ પોતામાં ૧. વિવરણાત્મક અને ૨. ઐતિહાસિક એ બેઉ પદ્ધતિને સમાવી લે છે. એ જેમ એક જ કુળની લાપા કે બોલી યા લાપાઓ કે બોલીઓનાં રૂપોની એકબીજાની સાથે તુલના કરવાનું રજૂ કરી આપે છે તે જ પ્રમાણે

વિલિન્ન કુળ કે કુળોની ભાષા કે બોલીઓનાં રૂપો લઈ સામ્ય યા વૈષમ્ય રજૂ કરવાની પણ તક ઝડપી લે છે. પ્રો. જુલુસ બ્લોકનું લા હિન્દો-આર્ચાં કે બ્લેસેફ રાઈટનું કમ્પેરેટીવ ગ્રામર ઓફ ગ્રીક લેંગ્વેજ, ડૉ. ગુણેનું કમ્પેરેટીવ ફિલોલોજી કે ટી. બરોનું સંસ્કૃત લેંગ્વેજ એ આ પ્રકારના ગ્રંથો છે. ભારત-પાકિસ્તાનની ભારત-આર્ય કુળની ભાષાઓમાંની કોઈ પણ એક ભાષાના અધ્યયનમાં ભગિની ભાષાઓનાં રૂપો સામ્ય કે વૈષમ્ય માટે રજૂ કરવામાં આવે, તો એનાથી આગળ વધી ભારત-યુરોપીય મૂળની ભાષાઓનાં રૂપ પણ આપવામાં આવે, એનાથી પણ આગળ વધી દ્રવિડી ભાષાકુળ કે/અને ઓસ્ટ્રિક ભાષાકુળ વગેરે કુળોનાં પણ અપેક્ષિત રૂપો સામ્ય કે વૈષમ્ય માટે રજૂ કરવામાં આવે, એની વાક્યરચનાઓ, આપવામાં આવે—એની સરખામણી કરવામાં આવે, આ તુલનાત્મક પદ્ધતિનું ક્ષેત્ર છે.

એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જ્યારે વર્તમાન ભાષા કે બોલીનો અભ્યાસ રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે એનું ઉચ્ચરિત સ્વરૂપ જ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં નિરૂપણનો વિષય બની રહ્યું હોય છે; એનું લિખિત (આજે તો હવે મુદ્રિત પણ) સ્વરૂપ તો માત્ર જ્યાં ઉચ્ચરિતને અનુદૂળ હોય તેટલું જ સ્વીકાર્ય છે; પ્રતિદૂળ હોય તો એ તદ્દન ઉપેક્ષ્ય જ રહે છે. તેથી જ્યારે ગુજરાતી ભાષાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે એના જીવંત ઉચ્ચરિત સ્વરૂપનો જ વિચાર પ્રસ્તુત હોય છે. લિખિત સ્વરૂપ જીવંત ઉચ્ચરિત સ્વરૂપથી થોડે કે વધુ અંશે અસમાન હોય તો એના વિશે એ પ્રકારનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય અભ્યાસકે દેવો આવશ્યક બને છે. એવું ન થાય તો પ્રયત્ન અપૂર્ણ છે અને તેથી ભ્રામક પણ બની રહેવાનો ભય રહે જ છે.

આપણે ત્યાં લખાયેલાં-છપાયેલાં ગુજરાતી વ્યાકરણોમાં ઉચ્ચરિત ભાષાના નિરૂપણ તરફ પ્રાયઃ બેદરકારી સેવવામાં આવી છે; ગુજરાતી ભાષાનાં વ્યાપક ઉચ્ચારણોનો શાસ્ત્રીય વિચાર સર્વથા ઉપેક્ષિત થયો છે. સાંગીતિક કે આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર (pitch accent) અને બલાત્મક કે આધાતાત્મક સ્વભાર (stress accent) વિશે કોઈ એ ભાગ્યેજ નજર દોડાવી છે. છેક વેદકાળથી આ બેઉ પ્રકારના સ્વરભારે ભારત-આર્ય કુળની અનેકવિધ ભાષાઓનાં રૂપોને આજના સ્વરૂપે લાવી આપ્યાં છે, આ વસ્તુ જીવંત ભાષા જ સમજાવી શકે. શબ્દોમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ સ્વરોનાં સ્થાન આમાંના બલાત્મક, સ્વરભારે નિશ્ચિતકરી આપ્યાં હતાં અને આજે તો જીવંત

ગુજરાતી ભાષામાં સ્વરૂપ જ અપવાદે 'આ' સિવાયના સ્વરમાં દીર્ઘ ઉચ્ચારણ નથી જ એ પણ આ સ્વરભાર જ આપણને કહી બય છે. (આ લેખકના 'ગુજરાતી વ્યાકરણશાસ્ત્ર' માં છવ્વંત ભાષાને કેન્દ્રમાં રાખી વ્યાકરણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે એની પાછળ આ ભાષા-શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત જ નિયામક છે એ નમ્રતાપૂર્વક કહેવું જોઈએ.)

૨. ભાષાનો વિકાસ કિંવા પરિવર્તન :

આગળ ઉપર એ વસ્તુ યથાસ્થાન બતાવવામાં આવશે કે આદિ માનવની જે કોઈ એક ભાષા હશે તેમાંથી પ્રજાઓના વિકાસ અને વિસ્તારને લઈને ભાષાના એક પછી એક અનેક સ્થાનિક ભેદો થયા, જેમાં એટલું બધું અંતર પડી ગયું કે નિરનિરાળાં કુળો જ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યાં. આ નિરનિરાળાં કુળોના વિકાસમાંથી જ પૃથ્વી ઉપરની અનેક ભાષાઓ અને તે તે ભાષાની બોલીઓ ઊતરી આવી છે. સેંકડો અને હજારો ભાષાઓ અને બોલીઓ કાળનો કોળિયો પણ થઈ ગઈ છે; ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી અનેક ભાષાઓનો આજે કયાંય કોઈ અવશેષ પણ રહ્યો નથી. ઓસ્ટ્રેલિયામાં તાસમાનિયાની બોલી બોલનારો એક માત્ર માણસ બચેલો તે પણ ૧૮ મી સદીના અંતભાગમાં મરણ પામ્યો.

ભાષાનો વિકાસ થાય છે કે હાસ થાય છે એ પ્રશ્ન મૂંઝવણમાં મૂકે છે. ઋગ્વેદની સમૃદ્ધ આદિમ ભારત-આર્ય ભાષાનું સ્વરૂપ જોયા પછી ખુદ સંસ્કૃત ભાષા જોતાં, અને પછી પાલિ અર્ધભાગધી શૌરસેની મહારાષ્ટ્રી વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓ જોતાં, તો એમ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે એક કાળની વિકસિત ભાષાઓ રૂપાખ્યાનની દૃષ્ટિએ તો હાસપ્રક્રિયાને અધીન બની વામણી અને વામણી બન્યે આવતી ભાષાઓમાં પરિણમી છે. આ હાસપ્રક્રિયા કહો કે વિકાસપ્રક્રિયા કહો, એના મૂળમાં નીચેનાં ચાર પ્રધાન કારણો છે :

૧. ભૌતિક કે ભૌગોલિક અસરો,
૨. વાંશિક અસરો અને વાંશિક મિશ્રણ, મુખ્યત્વે રાજકીય અને આર્થિક કારણોથી,
૩. પ્રજાનું માનસિક દૃષ્ટિબિંદુ,
૪. ધર્મ કલા અને સાહિત્યને સમાવતી સાંસ્કૃતિક અસરો.

૧. ભૌતિક કે ભૌગોલિક અસરો: જ્યાં પ્રજાઓ એકના એક સ્થાનમાં જ પડી રહી હોય છે ત્યાં પ્રમાણમાં પરિવર્તન ઓછું થાય છે. અમેરિકા, આફ્રિકા વગેરે ખંડોમાંની અવિકસિત જાતિઓમાં તો આ સ્પષ્ટ છે જ, પરંતુ લિથુઆનિયન જેવી ભારત-યુરોપીય સંસ્કારી પ્રજામાંથી ઊતરી આવેલી પ્રજાને પહાડો વગેરેને કારણે બહાર નીકળવાનું ન થતાં ત્યાં ભારત-યુરોપીય ભાષા-ભૂમિકાનાં લક્ષણો વધુ પ્રામાણિક સ્વરૂપમાં સચવાઈ રહેલાં છે, જ્યારે ભારત-પારસીક અને ભારત-આર્ય ભાષા-ભૂમિકાઓએ સ્થળાંતરોને કારણે ભારે સૂચક પરિવર્તનો અનુભવ્યાં છે. આ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ તેમજ ત્યાં ત્યાંનાં હવાપાણી પણ સ્થળાંતર કરતી પ્રજા ઉપર ધીમી પણ ચોક્કસ અસર ઉપજાવે છે. આમાંથી જ ઉચ્ચારણવિષયક પરિવર્તનો અસ્તિત્વમાં આવે છે. ભારત-યુરોપીય આદ્ય ભાષાભૂમિકામાં એક પ્રકારના સંવૃત અ અને આ હતા, અને આશ્ચર્ય છે કે પાણિનિએ સંવૃત અ નોંધ્યો પણ છે, પરંતુ વ્યાકરણમાં તો સર્વત્ર વિવૃત અ જ કહ્યો છે. ટ ઠ ઢ ઢ ણ એ મૂર્ધન્ય વર્ણો આર્યોને સપ્ત-સિંધુના પ્રદેશમાં મળ્યા, તો લઙ્કારની પ્રાપ્તિ પણ પૂર્વ ભારતના સંપર્કે જ થઈ, કારણ કે ભારત-પારસીકમાં એ પાંચ મૂર્ધન્યો અને લઙ્કાર નથી. ભારત-પારસીકનાં જ, શકારનાં ૩ જાતનાં ઉચ્ચારણ, જ્ઞ આ ઉચ્ચારણો, જ ધ ઘ ક નાં અલ્પપ્રાણ ઉચ્ચારણ વગેરે ભારત-આર્યભાષા પાસે સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં બન્યાં નથી; હ્રસ્વ ઇ-ઓ પણ વૈદિક ભૂમિકામાં નથી, જે પ્રાકૃત ભૂમિકામાં પાછા સમાદર પામી આજ દિવસ સુધી સચવાઈ રહ્યા છે. ભારત-યુરોપીય વર્ણોચ્ચારોમાં કેટલોક સખળ સુધારો યા વિકાસ થયો તે ભારત-આર્ય વર્ણોચ્ચારો સ્થાપિત થયા.

વાણી એ મુખનો વિષય છે. મુખમાંનાં ઉચ્ચારણસ્થાનોમાં ખામી હોય તો તો ઉચ્ચારણ-વિકૃતિ આવે એ સર્વના અનુભવનો વિષય છે, પરંતુ કશી ખામી ન હોય તોયે હરેક પેઢીમાં થોડું થોડું અંતર વધતું રહે છે. આમાં ઉચ્ચારણસાધન એ મહત્ત્વનું કારણ બની રહે છે. આ બે જાતના ફેરફાર કરે છે: અ. નિષ્કારણ, આ. સકારણ.

અ. નિષ્કારણ: સં. લિંઘ ધાતુના મારવાડી તત્સમ પ્રકારમાં ફકારને વળગી રહેવામાં આવે છે, જ્યારે ગુજરાતીમાં અકાર થાય છે; હિંદીમાં ફકાર જ છે. એ રીતે મિલના-ગુજ. મળવું. વ્યંજનમાં ખાસ ધ્યાન બેંચે છે તે ગુજ. લઙ્કારને સ્થાને સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠાના પ્રદેશમાં, ઉત્તર ગુજરાત,

મધ્ય ગુજરાત અને ચરોતરમાં રહારતું પ્રાધાન્ય, તે દક્ષિણ ગુજરાતમાં લ સાચવી રાખવાનું વલણ: સં. સ્થાલિકા > પ્રા. થાલિકા > અપ. થાલિકા > ગુજ. 'થાળી'; એ 'થારી', પણ દ. ગુ. માં 'થાલી'. ચરોતરને માટે 'મળવું' એ 'મરવું', પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે અર્થભેદના લીધે 'મલવું.' સૌરાષ્ટ્રમાં 'કડ' 'મસ' વગેરે, તદ્દ. ગુજ. માં 'કેડ' 'મેસ' વગેરે. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં તાલબ્ય શંકારનો અભાવ, ત્યાં ઉ. ગુજ. અને ચરોતરમાં હ-અ પૂર્વે (યા મૂળમાં હ-અ હોય અને પાછળથી ગયા હોય ત્યારે) શંકાર; સૌ. 'સુ', ઉ. ગુ. 'શુ'.

આ. સંકારણ : આસપાસના સંજોગોમાંથી ઊભા થયેલા. ઉ. ગુજ. અને ચરોતરમાંનો શંકાર એ આ પ્રકારમાં આવી રહે છે. શબ્દના આરંભે મધ્યમાં કે અંતમાંનું સ્થાન, સ્વરભાર, વાક્યમાંના નિકટવર્તી એ શબ્દો વચ્ચેની સંધિ, નજીકના સ્વરોની અસર વગેરે કારણોથી થતા ફેરબદલા. આના પ્રકાર: (૧) સં. માં પદાંતે એકથી વધુ ખોડા વ્યંજનો નથી ટકતા, તે પ્રાકૃત ભૂમિકામાં પદાંતે ખોડો વ્યંજન ન જ આવી શકે; જેમકે સં. પશ્ચાત્ > પ્રા. પચ્છા. સં. ઋ સ્વરને બદલે રિ-રૂ પ્રાકૃતમાં: સં. ઋણ > પ્રા. રિણ, પછી ગુજ. માં 'રણ'; સં. ઋક્ષ > પ્રા. રિચ્છ > ગુજ. 'રીંછ', સં. વૃક્ષ > પ્રા. રુક્ષ > ગુજ. 'રૂખ' 'રૂખડો', અને 'વરખડો' પણ; સં. ઋષિ: > મધ્ય. ગુજ. 'રિશી' > ગુજ. 'રખી'. 'હરિજન' માટે 'રખેસર'.

(૨) ઉચ્ચારણમાંના ફેરફારમાં 'સ્વરભાર' (ખાસ કરીને 'બલાત્મક' કે 'આધાતાત્મક') અનેક ફેરફારોમાં કારણભૂત હોય છે. અસ્વરિત શ્રુતિનો લોપ: સં. બહક્મ્ > પ્રા. હમ્ > અપ. હવં > ગુજ. 'હું', સં. જરણ > પ્રા. રન્ન > ગુજ. 'રાન', સં. શિથિલ > પ્રા. સિથિલ > ગુજ. 'ઢીધુ', સં. કીદશ > મધ્ય. ગુજ. કિદસ-કદસ ઉપરથી ગુજ. 'શુ', સં. ઉપવિશતિ > પ્રા. વદસદ > ગુજ. 'એસે'. મધ્ય. ગુજ. માં અંત્ય અસ્વરિત વિભક્તિ-પ્રત્યય ઉ તેમજ સંકારાંત શબ્દોમાંથી સંકારનો લોપ: સં. કર્ણ: > પ્રા. કર્નો > અપ. કર્નુ > મધ્ય ગુ. કર્નુ માંથી 'કાન', સં. માનુ: > પ્રા. માણૂ > અપ. માણુ > ગુજ. 'લાણુ'. એવો જ 'મધ' શબ્દ. [નીચે ઉક્તિ-લાઘવ (haplology) ના સિદ્ધાંતમાં પણ 'સ્વરભાર' કામ કરે છે એ સ્પષ્ટ થશે.] સ્વરાસરોહ(ablaut)ની પાછળ પણ આ 'સ્વરભાર'નું

૧. ભૌતિક કે ભૌગોલિક અસરો: જ્યાં પ્રજાઓ એકના એક સ્થાનમાં જ પડી રહી હોય છે ત્યાં પ્રમાણમાં પરિવર્તન ઓછું થાય છે. અમેરિકા આફ્રિકા વગેરે ખંડોમાંની અવિકસિત જાતિઓમાં તો આ સ્પષ્ટ છે જ, પરંતુ લિથુઆનિયન જેવી ભારત-યુરોપીય સંસ્કારી પ્રજામાંથી ઊતરી આવેલી પ્રજાને પહાડો વગેરેને કારણે બહાર નીકળવાનું ન થતાં ત્યાં ભારત-યુરોપીય ભાષા-ભૂમિકાનાં લક્ષણો વધુ પ્રામાણિક સ્વરૂપમાં સચવાઈ રહેલાં છે, જ્યારે ભારત-પારસીક અને ભારત-આર્ય ભાષા-ભૂમિકાઓએ સ્થળાંતરોને કારણે ભારે સૂચક પરિવર્તનો અનુભવ્યાં છે. આ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ તેમજ ત્યાં ત્યાંનાં હવાપાણી પણ સ્થળાંતર કરતી પ્રજા ઉપર ધીમી પણ ચોક્કસ અસર ઉપજાવે છે. આમાંથી જ ઉચ્ચારણવિષયક પરિવર્તનો અસ્તિત્વમાં આવે છે. ભારત-યુરોપીય આદ્ય ભાષાભૂમિકામાં એક પ્રકારના સંવૃત અ અને આ હતા, અને આશ્ચર્ય છે કે પાણિનિએ સંવૃત અ નોંધ્યો પણ છે, પરંતુ વ્યાકરણમાં તો સર્વત્ર વિવૃત અ જ કહ્યો છે. ટ ઠ ઢ ઢ ણ એ મૂર્ધન્ય વર્ણો આર્યોને સપ્ત-સિંધુના પ્રદેશમાં મળ્યા, તો લકારની પ્રાપ્તિ પણ પૂર્વ ભારતના સંપર્કે જ થઈ, કારણ કે ભારત-પારસીકમાં એ પાંચ મૂર્ધન્યો અને લકાર નથી. ભારત-પારસીકનાં જ, શકારનાં ૩ જાતનાં ઉચ્ચારણ, જૂઝ્ આ ઉચ્ચારણો, જ ઘ ઘ ઘ નાં અલ્પપ્રાણ ઉચ્ચારણ વગેરે ભારત-આર્યભાષા પાસે સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં બન્યાં નથી; હ્રસ્વ એ-ઓ પણ વૈદિક ભૂમિકામાં નથી, જે પ્રાકૃત ભૂમિકામાં પાછા સમાદર પામી આજ દિવસ સુધી સચવાઈ રહ્યા છે. ભારત-યુરોપીય વર્ણોચ્ચારોમાં કેટલોક સળળ સુધારો યા વિકાસ થયો ને ભારત-આર્ય વર્ણોચ્ચારો સ્થાપિત થયા.

વાણી એ મુખનો વિષય છે. મુખમાંનાં ઉચ્ચારણસ્થાનોમાં ખામી હોય તો તો ઉચ્ચારણ-વિકૃતિ આવે એ સર્વના અનુભવનો વિષય છે, પરંતુ કશી ખામી ન હોય તોયે હરેક પેઢીમાં થોડું થોડું અંતર વધતું રહે છે. આમાં ઉચ્ચારણસાધન એ મહત્ત્વનું કારણ બની રહે છે. આ બે જાતના ફેરફાર કરે છે: અ. નિષ્કારણ, આ. સકારણ.

અ. નિષ્કારણ: સં. લિઘ્ ધાતુના મારવાડી તત્સમ પ્રકારમાં ફકારને વળગી રહેવામાં આવે છે, જ્યારે ગુજરાતીમાં અકાર થાય છે; હિંદીમાં ફકાર જ છે. એ રીતે મિલના-ગુજ. મળવું. વ્યંજનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે ગુજ. લકારને સ્થાને સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠાના પ્રદેશમાં, ઉત્તર ગુજરાત,

મધ્ય ગુજરાત અને ચરોતરમાં રહારતું પ્રાધાન્ય, તો દક્ષિણ ગુજરાતમાં લ સાચવી રાખવાનું વલણ: સં. થાલિકા > પ્રા. થાલિકા > અપ. થાલિકા > ગુજ. 'થાળી'; એ 'થારી', પણ દ. ગુ. માં 'થાલી'. ચરોતરને માટે 'મળવું' એ 'મરવું', પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે અર્થભેદના લીધે 'મલવું.' સૌરાષ્ટ્રમાં 'કડ' 'મસ' વગેરે, તદ્દ. ગુજ. માં 'કેડ' 'મેસ' વગેરે. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં તાલબ્ય શંકારનો અભાવ, ત્યાં ઉ. ગુજ. અને ચરોતરમાં ઇ-ઊ પૂર્વે (યા મૂળમાં ઇ-ઊ હોય અને પાછળથી ગયા હોય ત્યારે) શકાર; સૌ. 'સુ', ઉ. ગુ. 'શુ'.

આ. સકારણ : આસપાસના સંજોગોમાંથી ઊભા થયેલા. ઉ. ગુજ. અને ચરોતરમાં શકાર એ આ પ્રકારમાં આવી રહે છે. શબ્દના આરંભે મધ્યમાં કે અંતમાં સ્થાન, સ્વરભાર, વાક્યમાંના નિકટવર્તી એ શબ્દો વચ્ચેની સંધિ, નજીકના સ્વરોની અસર વગેરે કારણોથી થતા ફેરબદલા. આના પ્રકાર : (૧) સં. માં પદાંતે એકથી વધુ ખોડા વ્યંજનો નથી ટકતા, તો પ્રાકૃત ભૂમિકામાં પદાંતે ખોડો વ્યંજન ન જ આવી શકે; જેમકે સં. પચ્ચાત્ > પ્રા. પચ્છા. સં. ઋ સ્વરને બદલે રિ-રૂ પ્રાકૃતમાં : સં. ઋણ > પ્રા. રિણ, પછી ગુજ. માં 'રણ'; સં. ઋજ > પ્રા. રિચ્છ > ગુજ. 'રી'છ', સં. વૃજ > પ્રા. રુજ્જ > ગુજ. 'રૂખ' 'રૂખડો', અને 'વરખડો' પણ; સં. ઋવિઃ > મધ્ય. ગુજ. 'રિલી' > ગુજ. 'રખી'. 'હરિજન' માટે 'રખેસર'.

(૨) ઉચ્ચારણમાંના ફેરફારમાં 'સ્વરભાર' (ખાસ કરીને 'બલાત્મક' કે 'આધાતાત્મક') અનેક ફેરફારોમાં કારણભૂત હોય છે. અસ્વરિત શ્રુતિનો લોપ : સં. અહક્મ્ > પ્રા. હજં > અપ. હવં > ગુજ. 'હું', સં. ઋણ > પ્રા. રન્ન > ગુજ. 'રાન', સં. શિથિલ > પ્રા. સિથિલ્લ > ગુજ. 'ઢીલું', સં. કીદૃશ > મધ્ય. ગુજ. કિદસ-કદસ ઉપરથી ગુજ. 'શુ', સં. સપવિગ્રતિ > પ્રા. વદસદ્ > ગુજ. 'બેસે'. મધ્ય. ગુજ. માં અંત્ય અસ્વરિત વિભક્તિ-પ્રત્યય ઇ તેમજ સકારાંત શબ્દોમાંથી સકારનો લોપ : સં. કળઃ > પ્રા. કન્નો > અપ. કન્નુ > મધ્ય ગુ. કાન્નુ માંથી 'કાન', સં. માનુઃ > પ્રા. માણૂ > અપ. માણુ > ગુજ. 'ભાણુ'. એવો જ 'મધ' શબ્દ. [નીચે ઉક્તિ-લાઘવ (haplology) ના સિદ્ધાંતમાં પણ 'સ્વરભાર' કામ કરે છે એ સ્પષ્ટ થશે.] સ્વરાસરોહ (ablaut)ની પાછળ પણ આ 'સ્વરભાર'નું

તત્ત્વ નિયામક ગણાય છે. સં. માં 'સંપ્રસારણુ' એટલે કે હ અને ડ ના; અનુક્રમે ય્ અને વ્ થવાનું વલણ છે, જે જુદી રીતે પણ છેક ગુજરાતી સુધી આવ્યું છે. સં. કદલી > પ્રા. કયલી > અપ. કયલિ > ગુજ. 'કેળ', સં. વદનમ્ > પ્રા. વયણં > અપ. વયણુ > ગુજ. 'વેણુ', એ રીતે જ 'નેણુ.' સં. કર્પર્દકઃ > પ્રા. કર્પહુઓ > અપ. કર્પહુઝ > ગુજ. 'કોડો'. ગુજરાતી વિવૃત એ-ઐ આ રીતે વિકસ્યા છે.

(૩) ગુણુ-વૃદ્ધિનું તત્ત્વ : ગુજ. માં સં. ઉત્સવ > પ્રા. ઉચ્છવનું 'ઓચ્છવ', સં. ઉદ્ધાર-નું 'ઓધાર,' સં. ગુહનું 'ગોળ,' સં. નિયમનું 'નેમ' વગેરે. ચરોતરની પ્રાંતીય બોલીમાં 'લીંબડો'નું 'લેંબડો' વગેરે. આની જ ઊલટ પ્રક્રિયા સૌરાષ્ટ્રમાં ગ્રામીણોમાં 'લેંસ'નું 'લીંસ,' 'બ્હેન'નું 'બીન' વગેરે. મકારને સ્થાને માકાર ન્યાં ન્યાં આવી રહ્યો છે એ આ તત્ત્વને આભારી છે.

(૪) નિકટના કોઈ ઉચ્ચારણની અસર : (સ્વરરાગ) : સં. મુઘ્યતિ > પ્રા. જુઝ્ઝઈ > ગુજ. 'ઝૂઝે'. આમાં પછીના 'ઝ' ને કારણે આદિ 'ઝ' છે. મધ્ય. ગુજ માં કરઈ (૩ જો પુ.) વગેરેને સ્થાને કરિઈ વગેરે પણ મળે છે; તો સં. ગૃહકે > પ્રા. ઘરઈ > મધ્ય ગુજ. ઘિરઈ, ઘિરિ અને એમાંથી ગુજ. 'ધેરય'.

(૫) સાવર્ણ્ય : આના ૧. પૂર્વવર્ણસાવર્ણ્ય કે પૂર્વવર્ણસાદૃશ્ય અને ૨. પરવર્ણસાવર્ણ્ય કે પરવર્ણસાદૃશ્ય એવા બે પ્રકાર છે. ૧. સં. ચક્ક > પ્રા. ચક્ક જે ગુજ. 'ચક્કર' માં છે. સં. વજ્રનું 'વજ્જર'. બાકી સંયુક્ત વ્યંજનોનાં આ સાવર્ણ્ય કે સાદૃશ્ય પ્રાકૃત ભાષાઓની લગભગ એક પ્રધાન લાક્ષણિકતા થઈ રહ્યું હતું. એ જ રીતે ૨. સં. કાર્ય > પ્રા. કજ્જ > ગુજ. 'કાજ'.

(૬) સમાન ધ્વનિમાંના એકનું રૂપાંતર : આના પણ ૧. પૂર્વવર્ણરૂપાંતર અને ૨. પરવર્ણરૂપાંતર એવા બે પ્રકાર છે. સં. મુકુટ માંથી ગુજ. 'મુગટ' એ '૧' નું ઉદાહરણ છે, તો એનો જ પ્રા. મડહ દ્વારા 'મોડ' એ '૨' નું ઉદાહરણ છે. ૧ લામાં પછીના ડ નો જ થયો છે, તો ૨ જમાં પૂર્વના ડ નો જ થયો છે. સં. ગુહ-ગુજ. 'ગરવી' (ગુજરાત), સં. મુચ્ચુકુન્દ નું ગુજ. 'મુચકંદ'.

(૭) શબ્દારભે સ્વરપ્રક્ષેપ : આ ઉચ્ચારણની ખામીને કારણે હોય છે, ખાસ કરીને સંયુક્ત વ્યંજનોમાં આરંભે સ્ હોય છે ત્યારે; જેમકે સં. છી > પ્રા. હત્વી કે હત્વિયા; ગુજ. માં પણ ‘અછી’ બાણીતો શબ્દ છે. અં. સ્કૂલ નું ‘ઇસ્કોલ’, અં. સ્ટેશન નું ‘ઇસ્ટેશન’ કે હિંદીમાં સં. સ્નાન-નું લસ્નાન, આ ઉપરાંત ગુજ. ‘અલોપ’ ‘અલોર’ લગભગ આ પ્રકારનાં ઉદાહરણ છે.

(૮) સ્વરભક્તિ અને વિપ્રકર્ષ : સં. પરિભાષા પ્રમાણે ‘સ્વરભક્તિ’ એટલે ખાસ કરીને સંયુક્ત વ્યંજનોમાં બીજો વર્ણ રૂ (કે ક્વચિત્ લ અથવા અનુનાસિક વ્યંજન કે ઘોષ વ્યંજન પણ) આવ્યો હોય તો એ જુદા પડી વચ્ચે સ્વર ઉમેરાય; ઉમેરાયેલો સ્વર પૂર્ણપ્રયતન નથી હોતો; જેમ કે હર્ષ > હરિષ, અથવા વૈ. વરેણ્યમ્ > વરેણ્યમ્, ત્વા > તુવા. પાલિ-પ્રાકૃતોમાં આ સારી રીતે વિકસી હતી. ગુજ. ‘રૂપિયો’ ‘કરૂિયો’ ‘ધોરૂિયુ’ વગેરેમાં લઘુપ્રયતન ‘ય’ આવ્યો છે, તો ઉચ્ચરિત ક્રિયા રૂપો ‘જુવો’ ‘ધુવો’ ‘જુવે’ ‘ધુવે’ વગેરેમાં લઘુપ્રયતન ‘વ’ આવ્યો છે એ તો ‘સંધિ’ નું પરિણામ છે. ‘વિપ્રકર્ષ’ માં સંયુક્ત વ્યંજનો છૂટા પડે અને વચ્ચે સ્પષ્ટ રીતે અકારનું ઉમેરણ થાય છે : સં. વર્ષ નું ‘વરસ’, કર્મનું ‘કરમ’, વર્મનું ‘ધરમ’, ભ્રમ નું ‘ભરમ’, પ્રકાશ નું ‘પરકાશ’ વગેરે.

(૯) સ્વરલોપ : ‘ગયો હતો’ કે ‘થયું હતું’ નું ‘ઓતો’ કે ‘થ્યુંતું.’ આમાં અસ્વરિત શ્રુતિનો લોપ દેખાય છે, પણ એ ‘સ્વર’ પૂરતો જ મર્યાદિત છે. વર્તમાન કાળનાં ‘છ’ નાં રૂપાખ્યાનોનું અને ‘હતું’ નું સહાયકાર દશામાં લાઘવ એ આ છે : ‘આવું છ’ ‘આવિયે છ’ ‘કર છ’ ‘કરે છ’ ‘આવ્યોતો’ ‘લીધુંતું’ એ આ પ્રકાર છે.

(૧૦) દ્વિત્વનો દેખાવ આપતી શ્રુતિઓમાંથી એકનો લોપ : વૈ. મઘ્યવાનું મઘ્યા, સ્વપત્યાયૈનું સ્વપત્યૈ, મઘ્દુઘનું મઘ્ઘ, અમિહ્યાચનું અમિહ્યા. આ બધાંમાં ‘બલાત્મક સ્વરભાર’ સ્પષ્ટ રીતે કામ કરી રહ્યો છે. ગુજ. ‘ધ્વન્યાત્મક ક્રિયારૂપોમાં ‘કડકડવું-કકડવું’ ‘ખડખડવું-ખખડવું’ ‘બડબડવું-બબડવું’ એ ઓખી પ્રક્રિયા આ(hapology)નું પરિણામ છે.

(૧૧) વ્યત્યય : સ્વર કે વ્યંજનનું પોતાના સ્થાનમાંથી આગળ કે પાછળ ખસવાનું : સં. રમથૂ > અપ. મચ્છ દ્વારા ગુજ. ‘મૂછ’ કે ‘મૂંછ’, સં. વિઢાલકઃ > પ્રા. વિઢાલકો > અપ. વિઢાલક > ગુજ.

‘ખિલાડો’. ઉ. ગુજ. ‘ફેરવવું’ નું ‘ફેરવવું’, તો ચાલુ ‘ખૂંડવું’—‘ફૂંડવું’ જેવા ફેરફાર. સં. માંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં ખાસ કરીને હકારનું સ્થાન મોટે ભાગે પૂર્વ તરફ ગતિ કરનારું રહ્યું છે : સં. ગૃહ > ગરહ > ગહર > ઘર. ગુજ. માં મળેલા અનેક શબ્દો, જેવા કે સં. દુર્લભઃ > પ્રા. દુલ્લહો > અપ. દુલ્લહુ > ગુજ. ‘દોહલુ’, સં. વલ્લભઃનું એ રીતે ‘વહાલો’ વગેરે. સં. લઘુ > પ્રા. લંહુ—માંથી હલુ થઈ ‘હળવું’ વગેરે.

(૧૨) આભાસસામ્ય (analogy) : ભાષાઓના વિકાસમાં આ તરત્તે ભારે મોટો ભાગ લજાવ્યો છે. ઉ. ત. સં. માં મત્ અને ત્વત્ને માટે અપ. માં મજ્ઞ અને તુજ્ઞ થઈ મહ અને તૂહ અંગ મળે, પરંતુ આપણે મહના આભાસસામ્યે તહ અંગનાં રૂપો મેળવિયે છિયે. મધ્ય. ગુજ. માં એનાથી બિલટું તહુનહને આભાસસામ્યે મહુનહ વગેરે રૂપો મળે છે. પ્રા. અપ. ષમ્હાર અને તુમ્હારમાંથી ‘અમારું’ના આભાસસામ્યે ‘તમારું’ જુઓ; હિંદીમાં તુમ્હારા સરખાવો. આપણા નિત્યના ઉપયોગમાંનું ‘નેધયે છે’ (=ની જરૂર છે) ને માટે શિક્ષિતો પણ ‘નેધયે છિયે’ પ્રયોજનાખે છે. સં. દક્ષિણાત્મના આભાસસામ્યે આપણે ત્યાં પૌર્વાત્મ્ય અને પાશ્ચિમાત્મ્યના ખોટો પ્રયોગ. હકીકતે પૂર્વ કે પશ્ચિમ ઉપરથી સં. માં શબ્દો કદી હતા નહિ, પુરસ્ અને પશ્ચ ઉપરથી જ હતા : પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય. સં. શુદ્ધ શબ્દ રાષ્ટ્રિય છે, છતાં વિશેષણ બનાવનારા તદ્વિતના સં. ઈય પ્રત્યયવાળાં રૂપોના આભાસસામ્યે ગુજ. માં—હિંદીમાં પણ —‘રાષ્ટ્રીય.’

(૧૩) મૃદ્ધકરણ : સંયુક્ત વ્યંજનોમાંના એકનો લોપ; એને કારણે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ પણ થાય : યજુર્વેદમાં આવતા દૂઢમ અને દૂળાશ શબ્દો અનુક્રમે સં. દુર્લભ અને દુર્ણાશમાંથી પ્રા. દુલ્લભ અને દુળ્ળાશ દ્વારા સંસ્કૃતીકરણ પામ્યા છે. નવ્ય ભારત—આર્થ ભાષાઓના વિકાસમાં આ લક્ષણે મોટી સેવા આપી છે : સં. કર્મ > પ્રા. કર્મ્મ > અપ. કમ્મુ > મધ્ય ગુ. કામુ > ગુજ. ‘કામ’ વગેરે હળરો શબ્દો. સં. મદ્રકમ્ > પ્રા. મલ્લમ્ > અપ. મલ્લઝં > ગુજ. ‘ભલુ’—આમાં પૂર્વ સ્વર ઉસ્વ જ રહ્યો છે. ‘અનેરું’ ‘વછેરો’ જેવા શબ્દમાં પણ પૂર્વ સ્વર ઉસ્વ જ રહે છે.

૨. વાંશિક અસરો અને વાંશિક મિશ્રણ, મુખ્યત્વે રાજકીય અને આર્થિક કારણોથી : સ્વ. લોકમાન્ય દીનકે આર્યો ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર તો નિશ્ચયાત્મક રીતે ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશમાં વસતા હતા.

એવું જ્યોતિષની વેદકાલીન પરિસ્થિતિના અભ્યાસે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. એ સમય ગમે તે હોય, પરંતુ છ માસની રાત્રિ અને છ માસના દિવસની ભારતીય માન્યતા ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશોના વેદકાલીન પ્રાચીન ઋષિઓને ખ્યાલ હોવાનું કહી જાય છે. ઉત્તર ધ્રુવનો પ્રદેશ જેમ જેમ ઠંડો પડતો ગયો તેમ તેમ એ આદિમ આર્યો (જેમની યુરોપિયન વિદ્વાનોએ વિરોધ સંગ્રાહી છે તે) પોતાનાં કુટુંબકળીલા અને ઘરવખરી તથા દોરઠાંખર સાથે યુરોપ એશિયાના સંધિના પ્રદેશ દ્વારા યુરલના પહાડની પશ્ચિમ બાજુની તળેટીમાં ઊતર્યા. અહીં એ પ્રદેશોમાં પણ જૂની વસ્તી નહોતી એમ નહિ; એના ઉપર પ્રભુત્વ જમાવતા, એમને પોતાનામાં જાતીય સંબંધે મેળવી લેતા આગળ તેમજ પશ્ચિમે અને પૂર્વમાં પણ નવી નવી વસાહતો કરતા ચાલ્યા. એમનો વિસ્તાર આસ્તેકદમ ત્રિમુખી બન્યો. આજના યુરોપની અને રશિયન એશિયાની મોટા ભાગની ઊજળી પ્રજા આ મૂળ આર્યોમાંથી ઊતરી આવેલી છે. સેંકડો વર્ષોના પ્રસ્તારમાં કાર્પિયન સમુદ્રનો પ્રદેશ વટાવી મધ્ય એશિયાના સમૃદ્ધ પ્રદેશમાં આર્યોએ વસાહતો કરી ત્યારે સ્થાનિક પ્રજાઓ પણ ત્યાં ત્યાં હતી. સુમેર પ્રજાની વસાહત મેસોપોટેમિયામાં હતી. એ લોકો પણ નવી નવી વસાહતો કરતા છેક ભારત સુધી પહોંચ્યા હતા. ઉત્તર ભારતવર્ષમાં મોહેન્-જો-દડો અને હડપ્પા વગેરેની સિંધુ સંસ્કૃતિના અભ્યાસે ખતાવ્યું છે. કે આર્યો કરતાં ખૂબ આગળ વધેલી સંસ્કારી દ્રવિડ પ્રજા મોટાં-મોટાં કિલ્લેબંધ પુરો વસાવીને રહેલી હતી. એણે એની પૂર્વે ભારતવર્ષની ભૂમિમાં વસેલી ઓસ્ટ્રોલોઇડ પ્રજાને ખસેડવાનું કામ કર્યું હતું. મધ્ય એશિયામાં ભારત-યુરોપીય આર્યોમાંનાં કેટલાંક કુળો ધરિનમાં પણ આવી વસ્યાં. ધરિની આર્યોનું ધાર્મિક સાહિત્ય ‘ગાથા અવેસ્તા’ના રૂપમાં સુક્ષ્મ છે. આ ધરિની આર્યોની સાથેસાથ આર્યોના એક સંસ્કારી વર્ગ—એરાક ગ્રામ-સંસ્કૃતિ સાચવતો, નહિ કે દ્રાવિડોની જેમ પુર-સંસ્કૃતિ સાચવતો, છેક સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં આવ્યો. એ પોતાની સાથે ‘ઘોડો’ લાવ્યો હતો. એના એ ઝડપી વાહનના બળે એણે દ્રવિડોને ઉત્તરમાંથી ખસેડતાં છેક દક્ષિણના દ્વીપકલ્પમાં તગડી મૂક્યા, પણ મનુ એમની સ્મૃતિમાં કહે છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીસ્તનં દુષ્કૃત્તદપિ એ ન્યાયે આર્યો દ્રવિડોના સંપર્કનો આદર કરવામાં અચક્યા ન હોતા; એટલે જ ભારતીય સંસ્કૃતિના શિખર બ્રાહ્મણોના પંચદ્રવિડ અને પંચગૌડ પ્રકાર પડ્યા, જેમાં ઊજળી આમડીના નહિ તેવા દ્રવિડો પણ બ્રાહ્મણત્વ પામ્યા. આ આખું સંમિશ્રણ વંશોને લગતું

‘ખિલાડો’. ઉ. ગુજ. ‘ફેરવવું’ તું ‘ફેરવવું’, તો ચાલુ ‘ખેંડવું’—‘ફૂંચવું’ જેવા ફેરફાર. સં. માંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં ખાસ કરીને હકારતું સ્થાન મોટે ભાગે પૂર્વ તરફ ગતિ કરનારું રહ્યું છે : સં. ગૃહ > ગરહ > ગહર > ઘર. ગુજ. માં મળેલા અનેક શબ્દો, જેવા કે સં. દુર્લભઃ > પ્રા. દુલ્લહો > અપ. દુલ્લહુ > ગુજ. ‘દોહલુ’, સં. વલ્લભઃ તું એ રીતે ‘બહાલો’ વગેરે. સં. લઘુ > પ્રા. લહુ—માંથી હલુ થઈ ‘હળવું’ વગેરે.

(૧૨) આભાસસામ્ય (analogy) : ભાષાઓના વિકાસમાં આ તત્ત્વે ભારે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. ઉ. ત. સં. માં મત્ અને ત્વત્ને માટે અપ. માં મજ્ઞ અને તુજ્ઞ થઈ મહ અને તૂહ અંગ મળે, પરંતુ આપણે મહના આભાસસામ્યે તહ અંગનાં રૂપો મેળવિયે છિયે. મધ્ય. ગુજ. માં એનાથી ઊલટું તદ્દનરૂપે આભાસસામ્યે મહુનરૂપે વગેરે રૂપો મળે છે. પ્રા. અપ. ઘમ્હાર અને તુમ્હારમાંથી ‘અમારું’ના આભાસસામ્યે ‘તમારું’ જુઓ; હિંદીમાં તુમ્હારા સરખાવો. આપણા નિત્યના ઉપયોગમાંનું ‘જોઈયે છે’ (=તી જરૂર છે) ને માટે શિક્ષિતો પણ ‘જોઈયે છિયે’ પ્રયોજનાર છે. સં. દાક્ષિણાત્યના આભાસસામ્યે આપણે ત્યાં પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચિમાત્યનો ખોટો પ્રયોગ. હકીકતે પૂર્વ કે પશ્ચિમ ઉપરથી સં. માં શબ્દો કદી હતા નહિ, પુરસ્ અને પશ્ચ ઉપરથી જ હતા : પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય. સં. શુદ્ધ શબ્દ રાષ્ટ્રિય છે, છતાં વિશેષણ બનાવનારા તદ્દિતના સં. રૂપ પ્રત્યયવાળાં રૂપોના આભાસસામ્યે ગુજ. માં—હિંદીમાં પણ —‘રાષ્ટ્રીય.’

(૧૩) મૃદ્ધકરણ : સંયુક્ત વ્યંજનોમાંના એકનો લોપ; એને કારણે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ પણ થાય : યજુર્વેદમાં આવતા દૂઢમ અને દૂળાશ શબ્દો અનુક્રમે સં. દુર્લભ અને દુર્ણાશમાંથી પ્રા. દુલ્લભ અને દુળ્ણાશ દ્વારા સંસ્કૃતીકરણ પામ્યા છે. નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓના વિકાસમાં આ લક્ષણે મોટી સેવા આપી છે : સં. કર્મ > પ્રા. કર્મ્મ > અપ. કર્મ્મુ > મધ્ય ગુ. કર્મ્મુ > ગુજ. ‘કામ’ વગેરે હળરો શબ્દો. સં. મદ્રકમ્ > પ્રા. મલ્લકં > અપ. મલ્લકં > ગુજ. ‘લલુ’—આમાં પૂર્વ સ્વર હ્રસ્વ જ રહ્યો છે. ‘અનેરું’ ‘વહેરું’ જેવા શબ્દમાં પણ પૂર્વ સ્વર હ્રસ્વ જ રહે છે.

૨. વાંશિક અસરો અને વાંશિક મિશ્રણ, મુખ્યત્વે રાજકીય અને આર્થિક કારણોથી : સ્વ. લોકમાન્ય ટીળકે આર્યો ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર તો નિશ્ચયાત્મક રીતે ઉત્તર દ્રુવના પ્રદેશમાં વસતા હતા.

એવું જ્યોતિષની વેદકાલીન પરિસ્થિતિના અભ્યાસે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. એ સમય ગમે તે હોય, પરંતુ છ માસની રાત્રિ અને છ માસના દિવસની ભારતીય માન્યતા ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશોના વેદકાલીન પ્રાચીન ઋષિઓને ખ્યાલ હોવાનું કહી જાય છે. ઉત્તર ધ્રુવનો પ્રદેશ જેમ જેમ ઠંડો પડતો ગયો તેમ તેમ એ આદિમ આર્યો (જેમની યુરોપિયન વિદ્વાનોએ વિરોધ સંજ્ઞા કહી છે તે) પોતાનાં કુટુંબકબીલા અને ધરવખરી તથા ઢોરઠાંખર સાથે યુરોપ એશિયાના સંધિનાં પ્રદેશ દ્વારા યુરલના પહાડની પશ્ચિમ બાજુની તળેટીમાં ઊતર્યા. અહીં એ પ્રદેશોમાં પણ જૂની વસ્તી નહોતી એમ નહિ; એના ઉપર પ્રભુત્વ જમાવતા, એમને પોતાનામાં જાતીય સંબંધે મેળવી લેતા આગળ તેમજ પશ્ચિમે અને પૂર્વમાં પણ નવી નવી વસાહતો કરતા ચાલ્યા. એમનો વિસ્તાર આસ્તેકદમ ત્રિમુખી બન્યો. આજના યુરોપની અને રશિયન એશિયાની મોટા ભાગની ઊજળી પ્રજા આ મૂળ આર્યોમાંથી ઊતરી આવેલી છે. સેંકડો વર્ષોના પ્રસ્તારમાં કાસ્પિયન સમુદ્રનો પ્રદેશ વટાવી મધ્ય એશિયાના સમૃદ્ધ પ્રદેશમાં આર્યોએ વસાહતો કરી ત્યારે સ્થાનિક પ્રજાઓ પણ ત્યાં ત્યાં હતી. સુમેર પ્રજાની વસાહત મેસોપોટેમિયામાં હતી. એ લોકો પણ નવી નવી વસાહતો કરતા છેક ભારત સુધી પહોંચ્યા હતા. ઉત્તર ભારતવર્ષમાં મોહેન્-જો-દડો અને હડપ્પા વગેરેની સિંધુ સંસ્કૃતિના અભ્યાસે બતાવ્યું છે કે આર્યો કરતાં ખૂબ આગળ વધેલી સંસ્કારી દ્રવિડ પ્રજા મોટાં-મોટાં કિલ્લેબંધ પુરો વસાવીને રહેલી હતી. એણે એની પૂર્વ ભારતવર્ષની જમીનમાં વસેલી ઓસ્ટ્રોલોઇડ પ્રજાને ખસેડવાનું કામ કર્યું હતું. મધ્ય એશિયામાં ભારત-યુરોપીય આર્યોમાંનાં કેટલાંક કુળો ઈરાનમાં પણ આવી વસ્યાં. ઈરાની આર્યોનું ધાર્મિક સાહિત્ય ‘ગાથા અવેસ્તા’ના રૂપમાં સુવલ છે. આ ઈરાની આર્યોની સાથેસાથ આર્યોના એક સંસ્કારી વર્ગ—એશક ગ્રામ-સંસ્કૃતિ સાચવતો, નહિ કે દ્રાવિડોની જેમ પુર-સંસ્કૃતિ સાચવતો, છેક સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં આવ્યો. એ પોતાની સાથે ‘ઘોડો’ લાવ્યો હતો. એના એ ઝડપી વાહનના બળે એણે દ્રવિડોને ઉત્તરમાંથી ખસેડતાં છેક દક્ષિણના દ્વીપકલ્પમાં તગડી મૂક્યા, પણ મનુ એમની સ્મૃતિમાં કહે છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીસ્ત્નં દુષ્કુલાદપિ એ ન્યાયે આર્યો દ્રવિડોના સંપર્કનો આદર કરવામાં અચક્યા ન હોતા; એટલે જ ભારતીય સંસ્કૃતિના શિખર બ્રાહ્મણોના પંચદ્રવિડ અને પંચગૌડ પ્રકાર પડ્યા, જેમાં ઊજળી ચામડીના નહિ તેવા દ્રવિડો પણ બ્રાહ્મણત્વ પામ્યા. આ આખું સમિશ્રણ વંશોને લગતું

અર્થુ' અને એમાં કારણ રાજકીય રહ્યું જ, અને ન્યાં ન્યાં વસાહતો કરી-
ત્યાં ત્યાં પેટ તો સાથે જ હતું એટલે આર્થિક સંબંધ વિકસતો રહેતો
હતો. આર્યો નિશ્ચિત રીતે ઓસ્ટ્રિક પ્રબળની સાથે પણ આદાન-પ્રદાનમાં
આવ્યા હતા. ઓસ્ટ્રિકો તેમજ દ્રવિડો પાસેથી થોડાં સ્થાનિક ઉચ્ચારણો
તેમજ શબ્દસમૂહોનો આર્યોએ સ્વીકાર કર્યો હતો. ઉચ્ચારણોમાં ખાસ કરીને
ટ ઠ ઢ ઢ ણ અને ળ એ દેન સ્થાનિક દ્રવિડ પ્રબળની છે. સંસ્કૃત ભાષાએ
સ્વીકારેલા ઓસ્ટ્રિક શબ્દો આ છે : નારિકેલ (નારિયેળ), કદલ (કેળ),
તામ્બુલ (નાગરવેલનાં પાન), ગુવાક (સોપારી), હરિદ્રા (હળદર),
શૃંગ્ગવેર (આદુ), વાતિજ્ઞળ (વેંગણુ-રીંગણુ) અને અલાવુ (તૂંબડાની ભત)
વગેરે; મૂળમાં નદીવાચક ગજ્ઞા શબ્દ પણ જૂના ઓસ્ટ્રિક શબ્દનો વિકાસ
છે. સરખાવો હિંદી ચીનનો લોંગ, મધ્ય અને દક્ષિણ ચીનનો કિઆંગ,
ઉત્તર ચીનનો ચિઆંગ, મૂળમાં સંભવિત સ્થાનિક કાજ્ઞ (સરખાવો બંગાળી
ગાંગ કે ગાં = નદી.), સંતાલી મુંડારી વગેરે આદિવાસીઓની બોલીઓ,
કાશ્મીરની ઉત્તરે હુંડી-નાગીરની ધુરુશરકી બોલી એના અવશેષ છે; પછી
તો ઓસ્ટ્રીલોઈડ પ્રબળ પ્રશાંત મહાસાગરમાં આગળ વધી. સંસ્કૃતમાં નીચેના
શબ્દો દ્રાવિડ પ્રકારની દેન છે: સં. ઘોટ શબ્દના મૂળમાં કલ્પેલા ષ્ચુત્ર કે
ઘોત્ર શબ્દનો સંબંધ પણ તામિળ કુટિરિઙ્, કેન્નડ કુડુરે, તેલુગુ ગુર-સુ
સાથે છે. ઋગ્વેદમાં હલૂલ લલ કટુક કુળ્લ લલ લલ્લ વલ વલ મયૂર,
અથર્વવેદમાં તૂલ લલ્લ, શુ. યજુર્વેદમાં કલ્લ શૂર્પ, બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં અર્ક અલસ
પણ્ડિત મડ્કુ શવ, ભલે ખૂબ જ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં. પછી તો સાહિત્યિક
સંસ્કૃતમાં અને પછી પ્રાકૃત ભાષાના અસંખ્ય દેસ્ય શબ્દોનો મોટો ભાગ
દ્રવિડ દેન છે. સં. માં લીધેલો દ્રવિડ < દ્રમિડ < દ્રમિલ મૂળમાં તમિઝ
રૂપનો વિકાસ છે.

આર્યોને મળેલી નગરસંસ્કૃતિ, મૂર્તિપૂજન, તાંત્રિક પદ્ધતિ, પૂજનપદ્ધતિ
ગેરે દ્રવિડોની દેન છે. આર્યો ઋષિસંસ્કૃતિનો સમાદર કરતા હતા જ,
તથા જ એમની સંસ્કૃતિમાંના ત્રીજા વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં સમ્રાટ પણ
નિવૃત્તિ લઈ ને જંગલમાં ઋષિજીવન જીવતો હતો. આર્ય શબ્દકોશમાં
એક બાજુ વન્ય સંસ્કૃતિના હળરો શબ્દો છે તો નગરસંસ્કૃતિના સંપર્કે
એના પણ હળરો શબ્દો મળ્યા છે, વિકસ્યા પણ છે.

૩. પ્રજાનું માનસિક દૃષ્ટિબિંદુ : ઉપર બતાવ્યા પ્રકારના સંમિશ્રણને
કારણે યુગે યુગે ઊભા થતા સંયોગોમાં એના માનસમાં જે નવાં નવાં

પ્રતિબિંબ પડ્યાં તે આંચેની ભાષામાં વિકસતાં રહ્યાં. ઋગ્વેદનો પ્રકૃતિને આહવારો ઋષિ જ્યારે મહાભારત અને રામાયણની રચનાં તરફ વળે છે ત્યારે રાજનીતિની સર્વોચ્ચ કોટિને નિરૂપવામાં પણ સર્વોદ્કૃષ્ટતા બતાવે છે. એનો આદર્શ ત્યાગ અને તપનો છતાં રાગ અને ભોગની પણ શ્રેષ્ઠ કોટિને એ નિરૂપી આપે છે. મહાભારત અને રામાયણની શબ્દસમૃદ્ધિમાં આર્ય-માનસ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે. આજની જ નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓના તરફ દષ્ટિ કરિયે તો સંસ્કારના ભારે સમાદરે ભાષાને સંસ્કૃત દ્વારા સમૃદ્ધ કરવાની સાથેસાથ દુનિયાની અન્ય ભાષાઓમાંથી શબ્દસમૃદ્ધિ વિચારસમૃદ્ધિ સંસ્કૃતિ આદિનો સમાદર કરવાની માત્રાને ઉચ્ચ કોટિએ મૂકી છે.

૪. ધર્મ કળા અને સાહિત્યને સમાવતી સાંસ્કૃતિક અસરો : પૃથ્વી ઉપરની અગ્રગણ્ય ભાષાઓના વિકાસમાં ધર્મ કળા અને ઇતર-ભાષાઓના સાહિત્યે પણ ખૂબ ખૂબ ફાળો આપ્યો છે. માત્ર ગુજરાતી ભાષાનો જ વિચાર કરવામાં આવે તો એના આજના સ્વરૂપમાં ગુજરાતમાં તેમજ ભારતવર્ષમાં ફાલેલા-વિકસેલા ધર્મો, વિકસેલી લલિત કળાઓ-શિલ્પ સ્થાપત્ય ચિત્ર સંગીત આદિએ એને એક બાજુ સમૃદ્ધિ આપી છે, તો પાશ્ચાત્યોના સંપર્કે અંગ્રેજી શિક્ષણનો જે લાલ મળ્યો અને એ રીતે અંગ્રેજીમાં વિકસેલા અનેક સાહિત્યકારોનો પરિચય થયો તેણે ગુજરાતીમાં પણ છેલ્લાં દોઢસે વર્ષમાં અનેક સાહિત્યપ્રકારોનો વિકાસ સરળ બનાવ્યો. આ પરિચયે કેટલાંક ઉચ્ચારણ, શબ્દકોશ, વાક્યરચના આદિમાં તો અસરોનો સમાદર કરી આપ્યો, પરંતુ રહેણીકરણી અને વિચારોમાં પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને ઝીલવા માટે એણે ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

ભાષાશાસ્ત્રનો એ એક જગરૂક સિદ્ધાંત છે કે ભાષા એ કાંઈ કોઈ સ્થિર ધન પદાર્થ નથી, એ તો હરખળે નવા સંસ્કારોને અપનાવનારો 'કેમેરા' છે. એ સામે આવતી કોઈ પણ સારી નરસી કૃતિની પોતાની 'પ્લેટ'માં પ્રતિકૃતિ અદ્વલોળદલ સ્વરૂપમાં ઝીલી લે છે; અને તેથી જ એ હંમેશાં વિકાસના પંથ ઉપર જ ઊભી છે. કવિઓ અને સાહિત્યકારોના રૂપમાં એ વિકાસને અપનાવી પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરી આપે છે. આપણે નોંધ્યે જિયે કે અસામાન્ય કોટિની સાહિત્યરચનાઓ અને ધર્મગ્રંથો 'પ્રબળ' આકર્ષણ યર્થ પડે છે. બાઈબલે યુરોપ વગેરેની જનતાઓને કામણ કરેલું છે, તો કુરાને મુસ્લિમ પ્રબળ, જ્યારે ભારતીય પ્રબળે એનું ધાવણ

ગીતા—મહાભારત—રામાયણમાંથી મળ્યું છે. આજે ભારતીય પ્રબલ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કૃતિઓમાંથી એ ધાવણ મેળવે છે, તો ગુજરાતની પ્રબલ ગાંધીજી ગોવર્ધનરામ અને નાનાલાલમાંથી એ ઉમદા ધાવણ મેળવે છે. આ બધી અસરોએ ગુજરાતી ભાષાને ઘડવામાં સહાય કરી છે, એની વિચારસમૃદ્ધિને પોષણ આપ્યું છે, એની શબ્દસમૃદ્ધિને પણ ભારે બળ આપ્યું છે. આ પ્રવાહ લવિષ્યમાં અબાધિત રીતે અન્યોન્ય દ્વારા વિકસતો રહેવાનો જ છે.

૩. બંધારણની દૃષ્ટિએ ભાષાની વર્ગણી :

આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે માનવ—પ્રાણીને પોતાના વિચાર પરસ્પર બતાવવાને ભાષા કે બોલી એક મહત્ત્વનું સાધન છે. પૃથ્વી ઉપર માનવજાતિનો જેમ જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ આ ભાષા કે બોલી ભૂત સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગી. આ પહેલી—પ્રાથમિક મૂળભૂત ભાષા કે બોલીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે એ વિષયમાં ભાષાશાસ્ત્રીઓએ અનેક સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા છે તેમાંના આ પાંચ ધ્યાન ખેંચનારા છે : ૧. ઉદ્દગાર, ૨. ધ્વનિનું અનુકરણ, ૩. સૂચક લક્ષણનું સૂચન, ૪. ક્રિયાનું સાંધિક સાતત્ય, અને ૫. અનુરાગ-વૃત્તિ.

૧. ઉદ્દગાર : ભૂખ તરસ બીક આશા ઇચ્છા સુખ દુઃખ ચિંતા વગેરે લાગણીઓના અતિરેકમાંથી તે તે લાગણી બતાવનારા ઉદ્દગાર માનવભૂખમાંથી નીકળી પડ્યા. દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં આવા ઉદ્દગારવાચક શબ્દ જાણીતા છે. પ્રાયઃ આવા ઉદ્દગારોનો પ્રયોગ સ્વતંત્ર જ થતો હશે. રેઝરે અહો હં મો અને આજની ગુજરાતીના ‘વાહ હાય ઓય’ વગેરે એ જાતના છે. આવા શબ્દોના વિકાસમાં પછી ક્રિયારૂપો નામો સર્વનામો વગેરે વિકસ્યાં. ‘પુઃ પુઃ’ એ આ સિદ્ધાંત.

૨. ધ્વનિનું અનુકરણ : ઉદ્દગાર એ આત્મગત લાગણીઓનું પરિણામ હતું; ધ્વનિનું અનુકરણ એ પરગત (જડ કે ચેતન પદાર્થમાં ઉદ્ભૂત થતા) ધ્વનિ કે અવાજને અદ્દલોઅદ્દલ કે એવા ધ્વનિને મળતો ધ્વનિ પ્રયોજી બતાવવાની ક્રિયા છે. બાળકોમાં આ અનુકરણ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. ‘મોટર’ને માટે પ્વ્વ્વ્વ્વ, ‘રેલવે ગાડીને માટે પૂ આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે બાળકોના મુખમાં ઊઠે છે. સં. કાક (કાગડો), સં. વિક કે કોક્લિ (દ્રવિડી શબ્દ છે. —કોયલ), સં. મયૂર આ વગેરે શબ્દો, ગુજરાતી ભાષાના ડાઘિયો (કૂતરો), લપૂતરી (કૂતરી), કુરકુરિયું—ગલૂડિયું, હાઉ (બિહામણું પ્રાણી),

કલકલિયો (પાણીનું એક પક્ષી), લેલું—લેલાણું (એકપક્ષી) વગેરે નામો આ સિદ્ધાંતના છે. વાડ વાડ એ આ સિદ્ધાંત. જડ પદાર્થોના અનુકરણમાં સં. મમર મદમર પર્વટ(પાપડ), તેમજ ગુજ. કડકડવું કળકળવું ખડખડવું ખળખળવું ગડગડવું ચમચમવું ટળટળવું ડગડગવું વગેરે આ રીતના છે. જડ-પદાર્થમાંથી ઊઠતા આ સિદ્ધાંતને ઢિઙ્ગ ઢોઙ્ગ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ધ્વનિવાચક (onomatopoeitic) શબ્દો છે.

૩. સૂચક લક્ષણનું સૂચન : જેમાં સ્પર્શ નથી પણ સ્પર્શ વગેરેથી ગુણલક્ષણ વગેરેનો અનુભવ થતાં શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે. સડવું પલળવું રોકું ઢેકું ખાચકો જેવા શબ્દો આ સિદ્ધાંતના છે.

૪. ક્રિયાનું સાંધિક સાતત્ય : બળનું કામ કરનારાં મનુષ્યો ખારવા વગેરેમાં આ પ્રવૃત્તિ જેવામાં આવે છે. ભાર ખેંચતી વેળાના સાંધિક અવાજોના સાતત્યમાં ગાવાની વૃત્તિ વિકસે છે. ‘હખખેશ’ જેવા શબ્દો આ વૃત્તિમાંથી જન્મ્યા છે. ‘ચો-હે-ચો’ એ આ સિદ્ધાંત છે.

૫. અનુરાગ-વૃત્તિ : પશુ પક્ષી માનવ આ ચેતન પ્રાણીઓમાં પ્રેમની વૃત્તિ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. જાતીય પ્રેમ હોય કે પછી અપત્ત્યો તરફનો હોય, પરસ્પરની આ અનુરાગવૃત્તિમાંથી નાયવું ફૂદવું ઊડવું ગાવું એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે. પ્રેમમૂલક ક્રિયાઓને લગતા શબ્દોનો વિકાસ આ વૃત્તિમાંથી થાય છે.

ભાષાની ઉત્પત્તિમાં આ પાંચ જ કારણો હશે એમ માની લેવું ન જોઈએ, પણ કારણો હશે. શરૂમાં અસ્પષ્ટ અવાજ નીકળતા થયા હશે. એમાં પછીથી શ્રદ્ધિવશ માનસિક પ્રક્રિયાઓ ઉમેરાતાં શબ્દોનો—પછી વાક્યોનો વિકાસ થયો હશે. પશુ પક્ષીથી આમ માનવ જુદો પડ્યો; એની ભાષા વિકસી. હવે એ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે કે ગુજરાત જેવા પ્રદેશમાં પણ લાખેક વર્ષ ઉપર માનવ પ્રાણીનો વાસ હતો, એટલે ભાષાની ઉત્પત્તિને તો એ સમય કરતાં પણ કયાંય પ્રાચીનતમ સમયમાં જવું પડશે. ઋગ્વેદની ભાષાનું સુગ્રથિત સ્વરૂપ જોતાં, એનાં રૂપાખ્યાનોનું બાહુલ્ય અને એક રૂપથી બીજા રૂપનું સૂચક પાર્યંક્ય—સિદ્ધ સ્થિરતા જોતાં ઋગ્વેદની ભાષા જે કુળમાંથી ઊતરી આવી છે તે—વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલું કૃત્રિમ નામ—ભારત-યુરોપીય કુળ કેવું સમૃદ્ધ હશે અને એ જેમાંથી વિકસ્યું હશે તે મથાળરૂપ સમકાલીન બીજા કુળોથી ક્યારે છૂટું પડ્યું હશે—એ સમયને માટે લાખ વર્ષ તો સાવ ઓછાં પડે

આવાં એકથી વધુ કુળો પ્રાચીનતમ કાળમાં જુદું અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં અને એવા તે તે કુળમાંથી પૃથ્વી ઉપર તે તે કુળની ભાષાઓ અને બોલી-ઓમાંની અનેક નાશ પામી ગઈ, અનેક સમૃદ્ધ સાહિત્ય સર્જાવી જગત-માંથી અસ્ત થઈ ગઈ, તો અનેક અનેક સ્વરૂપે આજે પૃથ્વીના પટ ઉપર જીવંત સ્વરૂપે વ્યવહારમાં ચાલુ છે. પૃથ્વી ઉપર અનેક ભાષાકુળો હોવા છતાં વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો એનો જે રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : ૧. એનું રૂપાત્મક સ્વરૂપ અને ૨. એનું પારંપરિક સ્વરૂપ. આમાંનું પ્રથમ સ્વરૂપ તે તે ભાષા કે બોલીનો બાંધો કેવો છે એ બતાવે છે, જ્યારે બીજું સ્વરૂપ તે તે ભાષા કે બોલી કયા ભાષાકુળમાંથી ઊતરી આવી છે અને કઈ કઈ ભાષા કે બોલી સાથે કૌલિક સંબંધ ધરાવે છે એ બતાવે છે. અહીં ઉદાહરણ તરીકે ગુજરાતી ભાષાનો જ વંશવેલો તપાસવા જતાં આપણને એના મૂળમાં રહેલી ગૌજર્ અપભ્રંશ ભૂમિકા, એના મૂળમાં રહેલી શૌરસેની પ્રાકૃત ભૂમિકા, એની પૂર્વમાં આવેલી ઋગ્વેદકાલીન વૈદિકી સંસ્કૃત ભૂમિકા—આવી પરંપરા એના પ્રામાણિક સ્વરૂપમાં નિહાળી શકીએ. ઋગ્વેદની ભાષાભૂમિકાથી લઈ આજની ગુજરાતી ભાષા સુધીમાં અનેક પેટા-ભૂમિકાઓ વટાવવી પડે છે. આ આખો વિકાસ પરંપરાત્મક સ્વરૂપ જ આપી શકે. બેશક, આ પરંપરાનો નિશ્ચય કરવામાં દેશ અને પ્રજાઓનો સંબંધ પણ નિયામક છે. તેથી જ ભાષા કે બોલીને મુખ્યત્વે દેશના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પ્રજાઓનાં સ્થળાંતર, ત્યાં ત્યાંની પ્રજા સાથે સંમિશ્રણ, ત્યાં ત્યાંની બોલીઓ સાથેના સંબંધે આદાન-પ્રદાન, કચડાયેલી પ્રજાની ભાષાઓનો નાશ છતાં શબ્દકોશને એમનું પ્રદાન—આ બધું પરંપરાત્મક સ્વરૂપનો વિચાર સાધી આપે છે. આમ છતાં ભાષાનું સ્વરૂપ સમજવાને માટે તો એનો રૂપાત્મક દૃષ્ટિએ જ વિચાર આવશ્યક થઈ પડે છે; પરંપરાત્મક સ્વરૂપ તો રૂપાત્મક સ્વરૂપના વિચારમાં એક સહાયક બળ તરીકે ઉપયોગી થાય છે. તેથી જ પૃથ્વી ઉપરની જુદી જુદી ભાષાઓ અને બોલીઓના પ્રકારનો નિશ્ચય કરવામાં ભાષા કે બોલીની રૂપાત્મકતાનો જ ભાષાશાસ્ત્રીઓ સમાદર કરે છે.

૧. રૂપાત્મક પ્રકાર :

તે તે ભાષા કે બોલીની પ્રકૃતિ પ્રમાણે એના મહત્વના બે પ્રકાર બોલામાં આવે છે : (૧) નિરવયવ (inorganic) અને (૨) સાવયવ (organic).

(૧) નિરવયવ : વાક્ય એ ભાષા કે બોલીનો એકમ છે. વાક્યમાં આવતા જુદા જુદા શબ્દોના પરસ્પર સંબંધને આધારે વાક્યગત એક વિચાર મૂર્તિ થાય છે. શબ્દોનો પરસ્પર સંબંધ—એ નામ છે, વિશેષણ છે, સર્વનામ છે, ક્રિયાપદ છે એ વગેરે—અમુક ચોક્કસ નિશાનીથી સામાન્ય રીતે વ્યક્ત થતો જોવામાં આવે છે. આવી કે.ઇ નિશાની વિના જ નિશાન પ્રમાણે એકનો એક શબ્દ જ નામ વિશેષણ ક્રિયાપદ વગેરેનો ભાગ ભજવતો હોય છે. આમ વાક્યમાં શબ્દની અમુક એક ચોક્કસ સિદ્ધ અવ્યવસ્થિતિ નથી. તેથી આવા પ્રકારની ભાષાઓ કે બોલીઓ નિરવયવ કહેવાય છે. ચીની એનું સારામાં સારું ઉદાહરણ છે, એ એકાક્ષરી (monosyllabic) ભાષા છે. વાક્યમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે એકનો એક શબ્દ ગમે ત્યાં વપરાય છતાં રૂપમાં કશો ફેર થવા દેતી નથી, ‘વો પુ પ્યા ત્હા—મને નહિ બીક એની,’ ‘ત્હા પુ હ વો—એને નહિ બીક મારી.’ શુજરાતી ભાષામાં આવાં નિરવયવ રૂપ આપણે નથી વાપરતા એમ નથી; ‘બા, રા માં’ એમ કહીશું, પણ સ્થિતિ ચીની ભાષા જેવી નથી જ. આપણે ત્યાં માત્ર પ્રાસંગિક રીતે એકાક્ષરી શબ્દો આવે છે, ત્યારે ચીની ભાષામાં સાર્વત્રિક સ્થિતિ છે. એ ખરું કે ચીની ભાષામાં કેટલાંક સામાસિક રૂપ અને પણ છે; જેમકે તુઙ્ગ-સ્થિ પૂર્વ-પશ્ચિમ; વળી પ્રત્યયો પણ જોવામાં આવે છે; જેમકે હૌ-ચુ ભલપણ, ચઙ્ગ-ચુ-લાંબાપણું, જેમાં ચુ ભાવવાચક અનુગ છે. લાંબા કાળે આવી વસ્તુ દાખલ થઈ છે ખરી છતાં ભાષાનું સ્વરૂપ તો એકાક્ષરી જ રહ્યું છે. તેથી જ ચીની ભાષાને વ્યાકરણની જરૂર ઊભી થતી નથી. રૂપાખ્યાનોની કોઈ ભાંજલ એને નથી. ચીની કુળ તિબેતો-ચીની ભાષાકુળ તરીકે બહુીતું છે. એની ત્રણ શાખાઓ તે ૧. તિબેતો-બ્રહ્મી કુળ, ૨. થાર્ધ-ચીની કુળ અને ૩. ચેનિસી બોલીઓ. પહેલા પ્રકારની શાખામાં તિબેતો-હિમાલયી, ઉત્તર આસામી, મધ્ય અને દક્ષિણ આસામી અને આરાકાન બમીનો સમાવેશ તે તેની અનેક પેઠાબોલીઓ સાથે છે; થાર્ધ-ચીની શાખામાં સિયામી, અન્ન-મ્મુઓંગ, કુરેન બોલીઓ, સિ-લો-નો બોલીઓ અને ઉત્તર તથા દક્ષિણ ચીની ભાષા અને બોલીઓનો સમાવેશ છે. તિબેતની બોટિયા તિબેતો-હિમાલયીની શાખા છે.

(૨) સાવયવ : શબ્દોના વ્યક્તિગત સંબંધ જેમાં બે રીતે આપવામાં આવે છે : ૧. શબ્દસ્વરૂપમાં જ કોઈ ફેરફાર કરવાથી અને ૨. શબ્દને પૂર્વગ મધ્યગ કે અનુગ ઉમેરીને. વાચા વદતિ, વાચિકઃ. અર્થ સંવાદઃ;

પ્રથમના ઉદાહરણમાં વચ્ચે અને વદ્ મૌલિક અંગ છે—ધાતુ છે. વચ્ચે ઉપરથી નામ વાચ્ બની ત્રીજી વિભક્તિ એ. વ. નો આ ઉમેરાયે વાચા રૂપ બન્યું છે; તો વદ્ ધાતુ પહેલા ગણનો હોઈ અ વિકરણ અને વર્તમાનકાળ કર્તારિ પરસ્પૃષ્ટ ત્રીજા પુરુષનો તિ પ્રત્યય લાગતાં ‘એ બોલે છે’ અર્થ આપતું વદતિ આવે છે. બીજા વાક્યમાં વાચ્ને તદ્વિતનો ફક્ત લગાડી સંવાદના વિશેષણરૂપે મૂક્યું અને એને અનુસરી નરન્નતિ ૧ લી વિ., એ. વ. નો સ્ પ્રત્યય લગાડી દેવામાં આવ્યો, અયમ્ સાર્વનામિક રૂપ મૂળ કોઈ અ-અંગવાળા શબ્દનું છે; ખૂબ જૂનું રૂપ હોઈ નરન્નતિએ ૧ લી વિ., એ. વ. નું એ રૂપ મળ્યું છે. સંવાદમાં વદ્ ધાતુને અ કૃત્ પ્રત્યય લગાડી નરન્નતિનું રૂપ બનાવ્યું છે અને પરસ્પરનો અર્થ આપવા પૂર્વે સમ્ ઉપસર્ગ તરીકે આવ્યો છે, શબ્દ નરન્નતિનો અકારાંત હોઈ પ્રત્યયથી રૂપ બન્યું છે. અહીં અસ્તિ, ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર છે. આ આખી રચના સાવચવ થઈ છે, એટલે કે વાક્યનો પ્રત્યેક અવયવ આવશ્યકતા પ્રમાણે તૈયાર થઈ આવી ઊભો છે.

સાવચવ રૂપરચનાની ભિન્ન ભિન્ન રીતિઓને લઈને આ પ્રકારના મહત્ત્વના ત્રણ પેટા-પ્રકાર જાણવામાં આવ્યા છે : ૧. સમાસઘન (incorporating), ૨. સમાસબદ્ધ (agglutinating), અને ૩. રૂપઘટનાત્મક (inflecting)

૧. સમાસઘન :

આ પ્રકારની ભાષાઓની એ વિશેષતા છે કે અનેક શબ્દોના સંપૂર્ણ શબ્દ નહિ પણ ટુકડા એકબીજામાં જોડાઈ સંપૂર્ણ વાક્ય એક-શબ્દાત્મક જ બની રહ્યું હોય છે; શબ્દોમાંનો આગળ પડતા ધ્વનિવાળો ભાગ જ ઊપડી એકબીજામાં સંમિલિત થઈ ગયો હોય છે. ઉત્તર અમેરિકાના ગ્રીનલેન્ડની ભાષા આ પ્રકારની છે. (સ્વ. તારાપોરવાળાએ આપેલું ઉદા.) ‘ઑલિસર્-ઇ-અર્તોર્-અ-સુઅર્પોર્-એ માછીમારીએ જવા ઉતાવળ કરે છે.’ આ ત્રણ શબ્દોનું ધનીભૂત વાક્ય થયું છે. ઑલિસર્-માછલાંનો શિકાર કરવો, પેઅર્તોર્—માં રોકાવું, પિન્ને-સુઅર્પોર્-એ ઉતાવળ કરે છે. આ ઉપરથી આ પ્રકારની ભાષાનાં બે લક્ષણ અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે : ૧. એકશબ્દાત્મક સમાસઘન વાક્ય, અને ૨. પ્રત્યેક સામાસિક શબ્દમાં એક કે એકથી વધુ અક્ષરનો લોપ કરી નાખવાનું. આવા પ્રકારની ભાષાઓ ઉત્તર-દક્ષિણ અમેરિકામાં જ મળી આવે છે.

બેશક, આંરક લાપામાં આ જાતની કેટલીક લાક્ષણિકતા છે તેથી આંશિક રૂપમાં એને સમાસધન કહી શકાય. એના શબ્દોમાં સર્વનામોના વિષયમાં આ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે; જેમકે, ‘દ-દ્-કિઓત્-હું’ એની પાસે લઈ જઈ ‘હું’, ‘ન-કર્-સુ-તું’ મારી પાસે લાવે છે, ‘હ-કર્-ત્ હું’ તારી પાસે લાવું છું.’ આમ આંરક લાપામાં ક્રિયાપદ પણ સમાસધન છે.

આની સરખામણી આપણે ગુજ. લાપામાંના એવા ક્વચિત્ મળતા વિકારોને વશ થયેલાં વાક્યરૂપોની સાથે કરી શકીએ; જેવાં કે, મેકું કે મકું-મેં કહું—‘હુંકું-હું’ કહું’ ‘સમડી કે સંપડી-સમઝ પડી કે?’ સૌરાષ્ટ્રની બોલીમાં ‘છોકરિયુ ગ્યુત્યુ-છોકરીઓ ગઈ હતી’ માં ગઈઓ હતિઓનું લાક્ષણિક ગ્યુ-ત્યુ છે. લઈ આવ્યો અને જઈ આવ્યોનાં લયાવ્યો, જયાવ્યો સંધ્યાત્મક રૂપ પણ સરખાવવા જેવાં છે. લાવ ક્રિયારૂપ લયાવનો વધુ સંકેત છે. (ડો. તેરસિતોરી આને લિટનું લ્યાવઙ પ્રેરકરૂપ ગણે છે-પણ એ ભ્રમ છે, ૧૧૪ (૨)) પાઞ્ઘારનું પઘાર પણ આવો કાંઈક ખ્યાલ આપે.

૨. સમાસબહુલ :

આમાં પણ ‘સમાસધન’ની જેમ શબ્દો વાક્ય બનાવવા એકસાથે જોડાઈ રહે છે; પણ તદ્વાત એ છે કે ‘સમાસધન’માં સંપૂર્ણ શબ્દ નહિ, પણ એનો એક એક ભાગ જ એકબીજા શબ્દોમાં ધનીભૂત થતો હોય છે, જ્યારે ‘સમાસબહુલ’ લાપામાં પ્રત્યેક શબ્દ પોતપોતાનું અસ્તિત્વ સાચવી રાખતો હોય છે, ધનીભૂતતા થતી જ નથી. આ જાતની લાપાઓમાં વ્યાકરણ ઉપર કોઈપણ જાતની નિરર્થક લાદણી થતી નથી અને રૂપાખ્યાનની નિયમિતતા તેમજ પ્રાસાદિકતા જળવાઈ રહે છે. આનું સારામાં સારું ઉદાહરણ તુટીં લાપા પૂરું પાડે છે. ઉદા. સેવ્ ધાતુ ‘ચાહવું’ અર્થમાં છે. વિધ્યર્થલાવ મેક્ થી બતાવાય છે; એમ સેવ્-મેક્=ચાહવું. વચ્ચે મે ઉમેરતાં નકારાર્થ : સેવ્-મે-મેક્-ચાહવું નહિ. જે ઇન્ ઉમેરવામાં આવે તો ‘પોતાને ચાહે છે’ થાય. સેવિન્-મેક્=પ્રસન્ન થવું, આનંદ પામવો. ખીજા મધ્યગ :

ઇલ્ કર્મણિ અર્થ માટે : સેવિલ્-મેક્=ચાહવાવું

ઇશ્ પારસ્પરિકતા માટે : સેવિશ્-મેક્=પરસ્પર ચાહવું

દિર્ પ્રયોજક અર્થે : સેવ્-દિર્-મેક્=ચાહવા પ્રેરવું

આવા અનેક મધ્યગોથી લાપા સમૃદ્ધ છે અને દરેક કાળ, દરેક અર્થ, દરેક પુરુષ, દરેક વ્યયન આ રીતે એક કરતાં વધુ મધ્યગોના અને અનુગોના

ઉમેરણથી સંધાય છે; જેમકે સેવ્-દિરિલ્-મેક્ = ચહાવરાવવું, સેવિશ્-દિરિલ્-મેક્ = પરસ્પર ચહાવરાવવું, સેવિશ્-દિરિલ્-મે-મેક્ = પરસ્પર નહિ ચહાવરાવવું. નામિકી વિભક્તિઓ :

એવ્-ધર	એવ્-દેન્ ધરમાંથી
એવિમ્-મારું ધર	એવિમ્-દેન્ મારા ધરમાંથી
એવ્-લેર્-ધરો	એવ્-લેર્-દેન્ ધરોમાંથી
એવ્-લેરિમ્-મારાં ધર	એવ્-લેરિમ્-દેન્ મારાં ધરોમાંથી

જરૂર પડતાં સ્વરાદિ ફેરફાર પણ કરી લેવામાં આવે છે. ઓદ=ઓરડો, ઓદમ્ (હમ્ માંથી હ લુપ્ત થયો)-ઓદમ્-દન્ = મારા ઓરડામાંથી (દેન્ નો દન્ થયો); ઓદ-લર્-દન્ ઓરડાઓમાંથી (લર્ અને દેન્ બંનેમાંથી એ ગયો, અ થયો). ક્રિયારૂપોમાં પણ આ જ પ્રકાર છે :

દે-કહે (આજ્ઞાથી)	દે-ચેચેક્ એ કહેશે
દે-યોર્-એ કહે છે	દે-ચેક્-લેર્ એઓ કહેશે
દે-યોર્-લર્-એઓ કહે છે	

તુકી પણ ચીની જેમ એકસ્વરી છે, પણ તુકીમાં મધ્યગ અને અનુગોથી કારકાદિ સંબંધ થાય છે, ચીનીમાં એવું કશું નથી.

આની સાથે સં. શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળનાં ૩૫ સરખાવી શકાય કે જેમાં તૃત્યંતવાળા ૩૫ને અસ્ ધાતુનાં વર્તમાનકાળનાં ૩૫ ઉમેરી ૧ લો-૨ જો પુરુષ સંધાય છે : ૧. ભવિતાસ્મિ ભવિતાસ્વઃ ભવિતાસ્મઃ, ૨ ભવિતાસિ ભવિતાસ્યઃ ભવિતાસ્ય

સં. ક્રિયાપદોને લગતા વિકરણ પ્રત્યયો, સાદા ભવિષ્ય અને ક્રિયા-તિપત્યર્થમાંનો મધ્યગ સ્ય, ઇચ્છાદર્શક રૂપોમાંનો મધ્યગ પ, કર્મણિરૂપોનો ચ મધ્યગ, અને પ્રેરકમાં અપ્-આપ્ મધ્યગ આવો કોઈ પ્રાચીન પ્રકાર જ સૂચવે છે. સં. કૃત અને તદ્ધિત પ્રત્યયોને પણ આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય. સં.ની વિશેષતા એ છે કે એને ‘સ્વરારોહ’ (ગુણ વૃદ્ધિ છે), તુકીને નથી.

વિવિધતા અને લાક્ષણિકતાને લીધે સમાસખંડલ ભાષાના ત્રણ પેટા પ્રકાર નક્કી કરવામાં આવ્યા છે : (૧) પૂર્વગપ્રધાન, (૨) અનુગપ્રધાન, (૩) પૂર્વગ-અનુગ-પ્રધાન

(૧) પૂર્વગપ્રધાન : આ પ્રકારની ભાષાઓ અને બોલીઓનું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રભુત્વ છે. ત્યાં પ્રત્યયો જ નથી, બધું કાર્ય શબ્દોના આરંભમાં પૂર્વગો મૂકવાથી થાય છે. આ ભાષાઓ ‘બાંદુ’યૂથની છે. ‘અમારો માણસ સુંદર દેખાય છે, અમે એને ચાહિયે છિયે’ આ વાક્યને ‘કાફિર’ બોલીમાં નીચે મુજબ બોલી શકાય :

ઉમ્તુ વેતુ ઓમુ હ્લે હ્ય-અવોનકાલ સિમ્તન્દ
માણસ અમારો સુંદર દેખાય છે અમે-એને-ચાહિયે છિયે
આનું બહુવચન નીચે પ્રમાણે થાય :

અવન્તુ વેતુ અવ હ્લે હ્ય-અવોનકાલ સિમ્તન્દ
માણસો અમારા સુંદર દેખાય છે. અમે એઓને ચાહિયે છિયે

સં. ભાષામાં ભૂતકાળની નિશાની તરીકે હસ્તન-અદ્યતન-ક્રિયાતિ-પત્તિમાં વ્યંજનથી શરૂ થતા ધાતુમાં જ અને સ્વરથી શરૂ થતા ધાતુમાં આ આગમ આવે છે; નકાર બતાવવા એ રીતે જ અને અન્ આવે છે. અતિ પ્રાચીન કાળના આ માત્ર અવશેષ ઉપરની રીતિથી અલગ જ પડી ગયા છે.

(૨) અનુગપ્રધાન : ઉપરતુકી ભાષાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે જ. આ પ્રકારમાં મૂળશબ્દની પછી અનુગોની ભરમાર રહે છે. ‘યુરલ’ ‘અદ્યતાઈ’ અને ‘દ્રવિડી’ ભાષાકુળોના આ પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે. ભાષા વિકાસની એવી આગળ ભૂમિકાએ પહોંચી ગયેલી હોય છે કે કેટલાક દાખલાઓમાં અનુગોનાં મૂળબાણવાં પણ વિકટ થઈ પડ્યાં છે; છતાં અનુગ એવી રીતે ખડકાયા હોય છે કે એના કણે કણ આપણે તારની શક્તિયે છિયે. ભારત-યુરોપીય-કુળની ભાષાઓમાં નામિકી અને આખ્યાતિકી (ક્રિયા) વિભક્તિઓમાં પ્રત્યયો ઉમેરાયેલા હોય છે, પણ તદ્વાત એ છે કે એમાં વચન અને વિભક્તિ બતાવનાર તે તે એક જ પ્રત્યય હોય છે, ત્યારે અનુગપ્રધાન સમાસબહુલ ભાષાઓમાં તે પ્રત્યેક અર્થ બતાવનાર અનુગો સ્પષ્ટ અલગ તરી આવે છે. તારાંપોરવાળાએ સેવક શબ્દનાં સં. અને કનડ રૂપ નમૂના માટે નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે :

૧ સેવક-ર

સેવકા:

૨ સેવક-રન્તુ

સેવકાન્

૩ સેવક-રિરવ

સેવક:

૪ સેવક-રિગે

સેવકેભ્યઃ

૫ (નથી)

”

૬ સેવક-ર

સેવકાનામ્

૭ સેવક-રત્તિલ

સેવકેપુ

કન્નડમાં બ. વ. માં રૂ મધ્યગ અને એ. વ. માં નૂ મધ્યગ છે. એ રીતે સેવક-નુ સેવક-નન્નુ સેવક-નિન્દ સેવક-નિગે સેવક-ન સેવક-નતિલ એ. વ. નાં રૂપ છે.

બ. વ. માં ગુજરાતીને ઓ તો હિંદીને ઓ મધ્યગ મળ્યો છે એ આ પ્રકારનો આછો ખ્યાલ આપી જાય છે સૌરાષ્ટ્રની બોલીમાં ત્યાં ડ કે ડં વપરાય છે.

(૩) પૂર્વગ-અનુગ્રાધાન : પ્રશાંત મહાસાગરમાંથી લઈ હિંદી મહા-સાગરમાં છેક માડાગાસ્કર સુધીના આવેલા દ્વીપોમાં અનેક ભાષાઓ અને બોલીઓ આ પ્રકારની છે. એનાં એકબીજાથી નિરનિરાળાં જ કુળો છે. મલાયા ટાપુની ભાષામાં પૂર્વગો મધ્યગો અને અનુગો છૂટથી વપરાય છે, છતાં અનુગોતું પ્રાધાન્ય વધુ સૂચક છે. આ ભાષાઓમાં શબ્દના પ્રકાર ચીની અને તુર્કી ભાષાઓની જેમ એના સ્થાન ઉપરથી નક્કી થાય છે, સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓની જેમ તે તે શબ્દપ્રકાર સ્વતંત્ર નથી; પોલિનેશિયાની ભાષાઓમાં ભારે મિશ્રણ થઈ ગયું છે. એમાં સમાસબહુલ તેમજ રૂપ-ધટનાત્મક બેઉ પ્રકાર માલૂમ પડી આવે છે; આમાં અનેક પ્રજાઓતું સંમિશ્રણ કારણભૂત હશે. સમાસબહુલ ભાષાઓમાં લિંગભેદ (જાતિભેદ) નથી. સિલોનની સિંધલી ભાષા સમાસબહુલ છે.

૩. રૂપધટનાત્મક :

આ પ્રકારમાં પ્રત્યયો લગાડવાથી રૂપાખ્યાન સિદ્ધ થાય છે. વાક્યમાં કારકસંબંધ-વિભક્તિસંબંધ-ક્રિયાપદનો સંબંધ આ કેવળ પ્રત્યયોને અધીન હોય છે. ઉપર આપણે સ્પષ્ટ જોયું કે ‘સમાસધન’ અને ‘સમાસબહુલ’ પ્રકારોમાં પ્રત્યયોતું અસ્તિત્વ જ નહોતું. એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ‘અનુગો’ એ પ્રત્યયો નથી જ. ભારત-યુરોપીય કુળની જૂની ભાષાઓ, અને સેમિટિક-હેમિટિક યૂથની ભાષાઓ આ ત્રીજા રૂપધટનાત્મક પ્રકારની છે. ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારમાંથી ઊતરી આવેલી યુરોપીય, મધ્યએશિયા-ઈરાન-અફઘાનસ્તાન ભારત-પાકિસ્તાન વગેરે એશિયાઈ ભાષાઓમાં અને

સેમિટિક-હેમિટિક પ્રકારની અરખી-હિંદૂ ઇન્ડિયન વગેરે ભાષાઓમાં આ તત્ત્વ થોડે ઘણે અંશે આજ દિવસ સુધી જળવાઈ રહ્યું છે.

‘પ્રત્યય’ એ આ ભાષાઓની પ્રધાન લાક્ષણિકતા છે. શબ્દનું એ પ્રધાન અને આવશ્યક અંગ છે; એ વિના શબ્દ બની શકતો જ નથી. ભારત-યુરોપીય કુળ અને સેમિટિક-હેમિટિક કુળ રૂપધટનાત્મક હોવા છતાં તદ્દન નિરનિરાળાં કુળ છે; બંને કુળો વચ્ચે પારંપરિક કે ઐતિહાસિક કોઈપણ પ્રકારનો મેળ નથી, અને આંતરિક બંધારણની પ્રક્રિયાઓમાં બેઉ વચ્ચે ભારે અંતર છે : બીજું કુળ અ. આંતરિક-રૂપધટનાત્મક અને પહેલું કુળ આ. બાહ્ય-રૂપધટનાત્મક છે.

અ. આંતરિક-રૂપધટનાત્મક : આ પ્રકારમાં પૂર્વગો-અનુગો-પ્રત્યયોથી ભાષાની રૂપ-રચના સિદ્ધ થાય છે એ ખરું, પણ એની સમગ્ર વિશેષતા એકનો એક ધાતુ વાક્યમાં નામ ક્રિયાપદ વગેરે સ્વરૂપમાં આવે, પણ દરેક પ્રકારમાં આંતરિક સ્વરૂપમાં સ્વરવિકાસ થયો હોય છે. પ્રત્યેક ધાતુ ત્રિવર્ણી છે; સ્થાન પ્રમાણે સ્વર બદલાતા હોય છે. દા.ત. કૃત્તલ્ આ સેમિટિક કુળની અરખી ભાષામાં મૂળ ધાતુ છે. એના ઉપરથી કૃતલ (‘ઝ’ના ઉમેરણથી)-એણે માયું, કૃતિલ-એ મરાયો, કૃયત્તલુ-એ મારે છે, કૃાતિલ્-મારું, કિત્લ્-શત્રુ, કિતલ્-ઝાપટ, કૃટકો, ધાત.

સેમિટિક ભાષાકુળનું મૂળ બંધારણ સમસ્તાત્મક (synthetic) હતું; જેમ જેમ ભાષાઓ આ બાજુ આવતી ગઈ તેમ તેમ એઓમાં વ્યસ્તાત્મક (analytic) સ્વરૂપ વિકસિત થયા કયું છે; આંતરિક-રૂપધટનાત્મક તત્ત્વ ઓસર્યું અને વાક્યમાં આવતા સ્થાન પરત્વે શબ્દના પ્રકારનો અને અર્થનો આધાર મુકરર થતો ચાલ્યો.

આ. બાહ્ય-રૂપધટનાત્મક : એકના એક ધાતુમાં સ્વરારોહ- (ગુણ-વૃદ્ધિ)થી જુદા જુદા પ્રત્યયોને અધીન રહીને અનેક શબ્દોનો વિકાસ થયો એ આ પ્રકારની વિશિષ્ટતા છે. જુદા પડતા એવા અસ્વાભાવિક સ્વર પણ સ્થાન પામેલા અત્યારે બેવામાં આવતા હોય ત્યાં પણ પૂર્વકાળમાં નિકટનો સંબંધ સ્વરારોહ કે એવા કોઈ કારણે રહેલો જ હોય. આમ શબ્દ-વિકાસની દિશામાં ચોક્કસ પ્રકારનું નિયંત્રણ રહ્યું જ છે. સમગ્ર ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળ આ પ્રકારમાં સમાવેશ પામે છે. ભારત-યુરોપીય કુળમાં જ નહિ, પૃથ્વી ઉપરની બધી જ ગ્રામીન ભાષાઓમાં જૂનામાં

જૂનું અંત્યસ્થ સ્વરૂપ વૈદિક સંસ્કૃતિને જાળવી રાખતા ‘ઋગ્વેદ’નું જ મહત્ત્વ છે. અત્યંત વ્યવસ્થિત-સુગ્રંથિત સમસ્ત-રૂપ રૂપવદનાત્મક એ ભાષાસ્વરૂપ ઈ.સ. પૂર્વે ૧૫મી સદીથી આ બાજુનું તો નથી જ. આદિમાનવની ભાષા અને ઋગ્વેદની ભાષા વચ્ચે સેંકડો નહિ, હજારો વર્ષોનો ગાળો હોય તો એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. ભાષાકીય સંસ્કારના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર ઋગ્વેદની અનેક રૂપોથી સમૃદ્ધ છતાં સ્વાભાવિક ભાષામાં પછી ઉત્તરોત્તર ઘસારો શરૂ થયો અને એમાંથી એક બાજુ છેક સાહિત્યિક સંસ્કૃત ભાષા તો બીજી બાજુ પ્રાથમિક પ્રાકૃતોથી લઈ આજની નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓ ફલિત થઈ, જેમાં રૂપાખ્યાનોની સમૃદ્ધિ-વિપુલતા સીમિત થતી અને થતી ચાલી; મૂળ સમસ્ત સ્વરૂપની ભાષા એની આજની અનેક શાખાઓમાં વ્યસ્ત સ્વરૂપનું પ્રાધાન્ય પામવા સુધી પહોંચી.

ભારત-યુરોપીય સમગ્ર ભાષાસ્વરૂપની વિશિષ્ટ સાત લાક્ષણિકતાઓ એના ઉત્તરોત્તર વિકાસક્રમમાં પણ ઉપયોગી છે. સાતે ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે :

૧. પ્રત્યયાત્મક રૂપરચના : સામાન્ય રીતે મૂળ ધાતુમાં પ્રત્યય કે પ્રત્યયો લાગી વિભિન્ન શબ્દસ્વરૂપો સંધાયાં હોય છે-સંધાતાં રહે છે. ઋગ્વેદની જૂની ભાષામાં વપરાયેલાં રૂપાખ્યાનોમાં રહેલા પ્રત્યયોનાં મૂળ રૂપ પડી શકાતાં નથી. પ્રત્યયોમાંના કોઈ કોઈનાં મૂળ રૂપ શોધવાનો પ્રયત્ન થયો પણ છે અને અદ્યતન ભૂતકાળના સાતમાંના એક પ્રકારનાં રૂપોમાંના પ્ કે સાતમા ગણના ધાતુઓની નિશાની તરીકે લાગતા ન્ વગેરે મધ્યગો વિશે કલ્પનાઓ કરવામાં પણ આવી છે, પણ હજી એ કલ્પનાઓ પ્રતીતિજનક નથી નીવડી; પારંપરિક ચક્રાસણીમાં આપણે ઇચ્છાદર્શક રૂપોમાંના પ્ કે ફ્ જેવા એકાદા પ્રત્યયના મૂળમાં ‘ફ્-ઇચ્છુ’ જેવા મૂળને જોઈ પણ શકીએ, એટલું જ. હજારો પ્રત્યયો-મધ્યગોના વિષયમાં સ્પષ્ટ રીતે અસ્પષ્ટતા જ રહી છે. ઉપર એક સ્થળે વच् વद् ધાતુ ઉપરથી ઊભા થતા શબ્દો જોયા છે; જેમ કે વच्-વद्નાં કાળોનાં-આર્યોનાં-પ્રયોગોનાં-પ્રેરકનાં વગેરે રૂપોમાં વિકરણ મધ્યગ હોય તો એ સ્પષ્ટ નથી પણ; વचन-वदन (અન પ્રત્યય), वाच् (સીધું રૂપ), वादः (અ પ્રત્યય), उक्ति (તિ પ્રત્યય), वाचक (અક પ્રત્યય) વગેરે નામો કે વિશેષણો બન્યા પછી પાછાં એના લિંગ પ્રમાણે રૂપાખ્યાન.

૨. સમસ્ત સ્વરૂપમાંથી વ્યસ્ત સ્વરૂપ તરફ જવાનું 'વલણુ' :
 ઋગ્વેદનું સ્વરૂપ જોતાં એની ભાષા આપણને સંપૂર્ણ સમસ્ત સ્વરૂપની અને
 પ્રત્યયોથી રૂપસિદ્ધિ ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેલી હોય તેવી જોવામાં આવે છે. આ
 કોટિએ એ ભાષાભૂમિકા કેવી રીતે પહોંચી હશે એ કોયડો જ છે. શબ્દના
 પ્રકાર પણ અત્યંત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આ ભાષામાં સ્થાપિત થયેલા મળે છે.
 નામિકી અને આખ્યાતિકી (ક્રિયા) વિલક્ષિતઓની સ્પષ્ટતા તિલ્લ-તંકુલની જેમ
 જણાઈ આવે છે; એ જ પરિસ્થિતિ ગાથા-અવેસ્તાની ભાષાભૂમિકામાં અને
 જૂની ગ્રીક ભાષામાં પણ જોવા મળે છે; ક્રાંતિનું સ્વરૂપ પણ એની સાક્ષી
 પૂરે છે. આ જૂની ભાષાઓમાંથી રૂપોમાં પ્રવેશ કરેલા ઘસારાએ પ્રત્યયહીન
 રૂપોનો વિકાસ આપ્યો છે અને આપણે અંગ્રેજી ભાષાનું સ્વરૂપ
 (ત્યુટોનિકમાંથી કેટલીયે ભૂમિકાએ વિકસેલું), તો ભારતમાં ઉ.ત.
 હિન્દીનું આજનું સ્વરૂપ (ભારત-આર્યની કેટલીયે ભૂમિકાએ વિકસેલું)
 જોવા મળે છે. પ્રત્યયોની શિથિલતાનાં દર્શન નપું. ૧ લી ૨ જી ના અ.વ.ના
 (જા)નિ પ્રત્યયના ભોપમાં, તો ૭ મી વિલક્ષિતનાં પરમે વ્યોમ્નિ-વ્યોમનિ ને
 બદલે પરમે વ્યોમનું (તૈ. ઉપનિ.) જેવા પ્રયોગોમાં મળે છે. આજનાં શુજરાતી
 'આળક લાડુ ખાતો હતો' જેવાં ઉદાહરણોમાં પ્રત્યયહીન રૂપો સ્પષ્ટ
 દેખાય છે; 'ખાતો હતો' માં વર્ત. કૃદંતનો સં. અત્ પ્રત્યય ઊતરી
 આવ્યો છે અને પું., ૧ લી એ. વ. નાં રૂપોનો 'ઓ' પ્રત્યય પણ છે, છતાં
 એના ક્રિયાપદ તરીકેના ઉપયોગમાં વ્યસ્ત સ્વરૂપને અધીન બનેલ છે.
 Mother loves her childમાં lovesમાં 's' પ્રત્યય બચી રહ્યો છે,
 આકીનાં વ્યસ્ત રૂપો જ છે, આ પછી યથાસ્થાન ભારત-યુરોપીય વિશાળ
 કુળની ઊતરી આવેલી ભાષાઓનો નિર્દેશ કરવાનો થશે તે બધી ભાષાઓ
 અને તે તે ભાષાની ઓલીઓ મોટે ભાગે પ્રત્યયહીન દશાનાં રૂપોને અધીન
 બનીને વર્તમાન સ્વરૂપને પામી છે.

૩. પ્રત્યયઘન એકાક્ષરી ધાતુઓ : ઉપર યથાસ્થાન બતાવ્યા પ્રમાણે
 સેમિટિક ભાષાકુળમાં ત્રિવર્ણી ધાતુઓમાં સ્વરોના અનેક રીતે ઉમેરણથી શબ્દોના
 વિલિન પ્રકાર બનતા હતા; એનાથી જુદી જ રીતે ભારત-યુરોપીય ભાષા-
 કુળમાં એકસ્વરી ધાતુઓનું જ પ્રભુત્વ હતું; આંતરિક ગુણવૃદ્ધિના ફેરફારોને
 અધીન રહીને એક કે એકથી વધારે પ્રત્યયોની ભરમારથી શબ્દોના વિલિન
 પ્રકાર બનતા હતા. સંસ્કૃત ભાષામાં ક્રિયાર્થ ધાતુઓના ૧૦ ગણ-સમૂહ
 તે તે ગણની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાથી અલગ પાડવામાં આવ્યા છે; ગાથા-

અવેસ્તાની ભાષાભૂમિકાઓમાં પણ આવા દસ ગણુ જેવા મળે છે. ઋગ્વેદ વગેરેની ભાષામાં ક્રિયાપદોનાં એવાં પણ કેટલાંક રૂપ મળે છે કે જેમાં નિશાન જુદાં હોય; જેમકે ગમ્-ગચ્છતિ, ઇવ્-ઇચ્છતિ, યમ્-યચ્છતિ, ઋ-ઋચ્છતિ, પૃચ્છતિ, અને અસ્ (ગ. ૨ જી)નું પાલિમાં અચ્છતિ. આમાં ચ્છ જેવો 'ક્રોધ' વિકરણ અનુભવગોચર થાય છે. ૧૦ મો ગણુ પાડવામાં આવ્યો છે તેમાં પણ 'પ્રેરક'ની પ્રક્રિયાનું પરિણામ અનુભવાય છે. ગમયતિ અને ચોરયતિમાં રૂપાખ્યાનની દૃષ્ટિએ ભેદ નથી. ગ્રીક ભાષામાં તો દસ કરતાં પણ વધારે ગણુ છે. ગ્રીક સ્કો વિકરણ લેનાર ધાતુઓની મદદથી ઉપરના ચ્છ, વિકરણની સમજૂતી સરળ અને છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ક્ષિત્વ કપિત્વ જેવા કેટલાક શબ્દોને આદ કરતાં મોટા ભાગના શબ્દજાતને એકસ્વરી મૂળ ધાતુઓમાંથી જાતરેલા બતાવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન મહાન વૈચારણ પાણિનિએ એના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણમાં કરેલો. ધાતુ પ્રચારમાં ન હોય તો કલ્પના કરીને પણ સૌત્ર ધાતુ (અષ્ટાધ્યાયી સૂત્ર પૂરતો-વ્યુત્પત્તિ માટે જરૂરી) બતાવ્યા. આવા એકસ્વરી ધાતુઓને સ્વાભાવિક પ્રત્યયો લાગતાં રૂપ સાધી અપાયાં—એટલેથી ન અટકતાં—એવાં રૂપ શક્ય ન લાગ્યાં ત્યાં ડળાદિ સૂત્રોના નવા સંભવિત-અસંભવિત પ્રત્યયો પણ તારવી આપી વ્યુત્પત્તિ બતાવી. આના મૂળમાં તો એકસ્વરી ધાતુઓને પ્રત્યયો લાગતાં ભાષાના હજારો અને લાખો શબ્દ વિકસે છે એ સિદ્ધાંતનું જ જોર રૂપ છે.

નીચે ૬ ઠી લાક્ષણિકતામાં જોઈશું તેમ, ગુણ-વૃદ્ધિએ આ વિશાળ શબ્દસમૂહ વિકસાવવાની સેવા આપી. કવચિત્ સંબંધિત સ્વર પણ એક સ્વરને સ્થાને સ્થાન પામતા. તન્ ધાતુના પરોક્ષ ભૂતકાળનાં રૂપોમાં તત્તાન એક બાજુ થાય, તો બીજી બાજુ તેને, તેનથુઃ, તેનિવ-મ વગેરેમાં બની વૃદ્ધિને બદલે દ્વિભાવના ધસારા સાથે બેનાં એ થાય, એવા ફેરફાર પણ . . . [આના મૂળમાં 'સ્વરભાર'નું તત્ત્વ કામ કરતું હતું. 'સાંગીતિક' (pitch)ને બદલે બલાત્મક કે આધાતાત્મક (stress) સ્વરભાર (accent)નું આ મોટું જાદુ હતું; ૧. સ્વરનું હસ્તીકરણ, જેમકે વિમીમઃ-વિમીમઃ, સ્તુવીવઃ-સ્તુવિવઃ, મિમીતે, જુહોતિ જેવાં રૂપો; ૨. સ્વરનો સમૂળગો લોપ; જેમકે વૈ. જુહ્તઃ-જુહ્તઃ (જુહ્વઃ-જુહ્મઃ ને સ્થાને), ચિનુવઃ-ચિન્વઃ, તનુમઃ-તન્મઃ; પછી કુર્વઃ-કુર્મઃ, આત્મના પણ રાજા વગેરે, ઇવ ને બદલે, વ કે 'વા, આત્મન્ નું ત્મન્, અસ્ ધાતુનાં બીજા ગણુનાં શિથિલ પ્રત્યયો પૂર્વેનાં રૂપોમાં બેના અભાવ, અવગાહ-વગાહ, અપિધાન-પિધાન, અનુવર્તિત-અન્વર્તિત,

ચારુવદન-ચાર્વદન; ચારુવાન્-ચાર્વાન્; ૩. ઇ-ઉ ના સંપ્રસારણની પ્રક્રિયા; જેમકે મીઢ્વાન્સ, પણ મીઢુપ્; વિદ્વાન્, પણ વિદુપો; બુઘો યન્ બુવન્ મઘવન્ નાં રૂપ. એ જ રીતે યજ્-વદ્-નન્નાં ઇષ્ટ-ઈષ્ટિ, ઉદિત, ઉક્ત-ઉક્તિ વગેરે રૂપો; ૪. એકસરખી શ્રુતિઓ સાથે આવતાં એકનો લોપ (Haplology); જેમકે તુઘીર[વો]વાન્, મધ[યો]ગા, વૃ[ત્ત]યા, સ્વપત્યાયૈતુ સ્વપત્યૈ, ઇરઘવ્યૈતુ ઇરઘ્યૈ, ચકનન્તનું ચકન્ત, રણન્તનું રન્ત, સદસસ્પતિનું સદસપતિ વગેરે.

પાણિનિએ એના ધાતુપાઠમાં ૨૨૦૦ થીયે વધુ ધાતુ આપ્યા છે. આની તારવણી કરતાં ૮૦૦ થી મૂળ ધાતુ વધતા નથી, બલકે વધુ તારવણી કરતાં ૪૦૦ સુધી મર્યાદિત બની રહે છે. એ ૪૦૦ ધાતુનાં જ રૂપો વધતાં સંખ્યા ૨૨૦૦ સુધી પહોંચી છે. આ મૌલિક ધાતુઓ એવા છે કે ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળની દૂર દૂરની ભાષાઓમાં પણ મળી આવે છે. કાળ અને અર્થોનાં અનેકવિધ રૂપાખ્યાનો, કાળવાચક કૃત્પ્રત્યયો અને અન્ય કૃત્પ્રત્યયો, એવાં કૃદંતોને ફેર લાગનારા તદ્દિત પ્રત્યયો, એમ વિશાળ શબ્દસમૂહ એ આ પ્રત્યયધન લાક્ષણિકતા છે.

૪. કારક પૂર્વગોના અભાવ : સમાસબહુલ ભાષાપ્રકારથી આ ભાષાકુળ કારક પૂર્વગોના અભાવથી જુદું તરી આવે છે. ઉપર ‘કાદિર’ ભાષાના ઉદાહરણમાં આ સ્પષ્ટ છે. શ્રત્, કાવિસ્, તિરસ્, અ-અન્ જેવા પૂર્વગો અવશ્ય છે, પણ એનું કાર્ય જુદા જ પ્રકારનું છે, પ્રત્યયોની જેમ એ સાર્વત્રિક રીતે વ્યાપક નથી. ઉપસર્ગોને પણ એની આગવી લાક્ષણિકતા છે. અને વૈદિક મંત્રોમાં તો ક્રિયારૂપથી ઉપસર્ગ. કયાંય દૂર પણ પડ્યો હોય. ભૂતકાળના જ કે જા ની સ્થિતિ પણ જુદી જ છે અને ભૂતકાળના પ્રકારનાં રૂપોમાં જ મર્યાદિત છે, એ કાર્ષ્ક કારક સંબંધ બતાવતા નથી.

૫. વિભક્તિલોપે સામાસિક શબ્દઘટના : સમાસધન અને સમાસબહુલ ભાષાપ્રકારો કરતાં આ જુદી પ્રક્રિયા જ છે. સમાસધન ભાષાઓમાં વાક્યમાં કોઈપણ બાતના પૂર્વગો-મધ્યગો-અનુગો વિના શબ્દોના પ્રયોગ અને સ્થાન પ્રમાણે એકનો એક શબ્દ નામ સર્વનામ વિશેષણ ક્રિયાપદ વગેરે બનતો હોય; સમાસબહુલ ભાષાઓ તો વાક્યગત પ્રત્યેક શબ્દના વિધયમાં પૂર્વગો-મધ્યગો-અનુગોથી જ યુક્ત હોય; ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારમાં તો શબ્દ કે શબ્દોનો નજીકના શબ્દ સાથે કારકસંબંધ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતો હોય, અને એમ છતાં કારકનો નિર્દેશ કરનાર પ્રત્યયનો લોપ થયો

હોય. આની રીતે જોડાઈ ગયેલા સમૂહનો વાક્યમાંનાં બીજાં કારકો સાથે પ્રત્યયને લઈ સંબંધ પાછો વ્યક્ત રૂપે પણ હોય. ઋગ્વેદની ભાષામાં સમાસોતું પ્રાચુર્ય નહોતું, સૂત્રગ્રંથોમાં એ વધુ, મહાભારત-રામાયણમાં જોર કરવા લાગ્યું, ને સાહિત્યિક સંસ્કૃતમાં તો એણે પ્રધાનતા ધારણ કરી. બાલુની 'કાદંબરી'માંના અનેક શબ્દોના દીર્ઘ સમાસ આ લાક્ષણિકતાની પરા કોટિ બતાવે છે. સેમિટિક ભાષાકુળમાં પણ 'સમાસ' તો છે જ, પરંતુ 'વર્ણીત-પુરુષ' થી આગળ વધ્યા નથી. ભાષાઓ જેમ જેમ વ્યસ્તતા તરફ ખસવા લાગી તેમ તેમ સમાસરચના ઓસરતી ચાલી અને આજની ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળની યુરોપ-અમેરિકા-એશિયામાં પ્રયુક્ત થતી વર્તમાન ભાષાઓમાં અને બોલીઓમાં સમાસરચના મર્યાદિત જ સ્વરૂપે દેખા દે છે.

૬. સ્વરારોહ કે ગુણવૃદ્ધિપ્રક્રિયા : ઉપર ૩. 'પ્રત્યયઘન એકાક્ષરી ધાતુઓ' વિશે કહેતાં આ લક્ષણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું જ છે. અવિકારક પ્રત્યયો પૂર્વે યથાવત્ સ્થિતિ એ આ પ્રક્રિયાનું સામાન્ય લક્ષણ છે. નયતિ-નિનાય-નય-નાયક, ભવતિ-બભૂવ-ભવ-ભાવ, સરતિ-સારયતિ-સૃતિ, સૃજતિ-સિસૃક્ષા-સર્જન-સૃષ્ટિ, ઇચ્છતિ-એષણા-એચ્છત્ વગેરે ઉદાહરણો આ સ્પષ્ટતા કરી આપે છે. સં. > ગુજરાતી ઉદ્ધાર-ઓઘાર, ઉત્સવ-ઓચ્છવ વગેરે પણ આનો તરત ખ્યાલ આપશે. ચરોતરી બોલીમાં લેંબડો-લેંબુ આનાં ઉદાહરણ છે; સંગત સ્વરવિકાર : માંદું-મોદું, પાળી-પોળી, ગામ-ગોંમ એ પણ આ પ્રક્રિયાને જ આભારી છે. સરખાવો અગાઉ આપેલાં તત્તાન-તેને વગેરે રૂપ.

૭. અનેકવિધ રૂપાખ્યાનો : નામિકી વિભક્તિઓનાં સ્વરાંત અને વ્યંજનાંત શબ્દોનાં અનેક રૂપો, ક્રિયાપદનાં કાળ-અર્થ-પ્રયોગ-પ્રેરક-પ્રચ્છા-શકે આદિ રીતે સેંકડોની સંખ્યામાં થતાં રૂપો—આ બધું ઋગ્વેદની માથી લઈને—ભલે ધસારો પણ થયો છતાં—સાહિત્યિક સંસ્કૃત ભૂમિકા ધી અનુલવાય છે. ગાથા-અવેસ્તાની ભાષામાં, ગ્રીક અને લાતિન ભાષામાં પણ આ રૂપબાહુલ્ય અનુલવાય છે. આપણે ત્યાં પ્રાકૃત ભાષાઓના વિકાસમાં રૂપોમાં ધસારો શરૂ થયો અને આજ સુધી આવતાં તો રૂપો લગભગ ધસારા ગયાં છે એમ કહેવામાં વાધો નથી. આ જ દેશા યુરોપ-મધ્યએશિયા-ધરિન-અફઘાનિસ્તાનમાંની ભગિની ભાષાઓની થઈ છે; પ્રત્યયો ધસારા જતાં પ્રત્યયોતું સ્થાન સ્વતંત્ર શબ્દોએ લીધું અને એ પણ ધસારતાં 'અનુગો' બન્યા; એ પણ જતાં પાછા સહાયક શબ્દો વપરાતા થયા.

કેટલાક વિદ્વાનોએ ૧. નિરવયવ (isolating), ૨. રૂપાખ્યાન-ખચિત (flexional), ૩. ધાતુસાધિત રૂપઘટનાત્મક (root-inflected), અને ૪. વિભિન્નવર્ગબદ્ધ (classificatory) એવા ચાર વ્યાપક ભેદ ભાષાઓના પાડ્યા છે.

૧. નિરવયવ ભાષાઓમાં શબ્દમાં કશું જ પરિવર્તન થતું નથી; સ્થાન પ્રમાણે જુદો જુદો શબ્દપ્રકાર બને છે. ઉદા. ચીની ભાષા. આનું સારામાં સારું ઉદાહરણ તો પોલિનેશિયાના ભાષાકુળમાંની ‘મલય’ ભાષા છે. પોલિનેશિયાનું ભાષાકુળ આમ તો ‘સમાસમહુલ’ છે, પરંતુ એમાંની ‘મલય’ તદ્દન નિરવયવ બની ચૂકી છે, છતાં ચીનીની જાટલતા આમાં નથી.

૨. રૂપાખ્યાન-ખચિત ભાષાપ્રકારમાં ‘સમાસમહુલ’ અને ‘બાહ્ય-રૂપઘટનાત્મક’ ભાષાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, કેમકે આ પ્રકારમાં હરકોઈરીતે રૂપાખ્યાનો તૈયાર થાય છે, અને પછી દ્વિનિશ માત્રાર(હંગેરિયન) અને તુર્કીની જેમ રૂપાખ્યાન થતાં હોય કે ભારત-યુરોપીય પ્રકારે વિભિન્ન રૂપ થતાં હોય. આમાં અનુગો કે પ્રત્યયોથી શબ્દસ્વરૂપો સિદ્ધ થતાં હોય છે.

૩. ધાતુસાધિતરૂપઘટનાત્મકનું સારામાં સારું ઉદાહરણ ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળમાંથી ભીતરી આવેલી આજની ભાષાઓ આપી શકે. ઉદા. અંગ્રેજી. સ્વરોના પરસ્પર સંબંધ ન હોય તેવા રૂપ-વિકાસ; જેમકે સ્વિમ્ સ્વોમ્ સ્વમ્ (swim swam swum) ફાઇન્ડ્, ફાઉન્ડ્ (find found), કમ્ કેમ્ (come came), સિટ્ સેટ્ સિટન (sit sat sitten), રાઈટ્ રાઈટન (write wrote written), તો સં. નાં માતૃમ્-મિત્-મિમીત્તે વગેરે રૂપો આ પ્રકારનો ખ્યાલ આપે છે. આ આખી લાક્ષણિકતા સેમિટિક ભાષાકુળની બની છે.

૪. વિભિન્નવર્ગબદ્ધ ભાષાઓ તે આફ્રિકાની બાંદુ-કુળની ભાષાઓ છે. એને ‘વર્ગબદ્ધ’ એ માટે કહી છે કે અમુક અમુક ટોળાંની એ વાચિક ભાષા છે; એને નથી લિપિ કે નથી સાહિત્ય.^૧

૧. સ્વ. ક. પ્રા. ત્રિવેદીએ ‘બહુ વ્યાકરણ’માં ૧. પ્રત્યયરહિતા ચીની વગેરે, ૨. સમાસાત્મિકા તુર્કી અને દ્રવિડી વગેરે, ૩. પ્રત્યયાત્મિકા ભારત-યુરોપીય અને સેમિટિક ભાષાઓ, અને ૪. પ્રત્યયલુપ્તા અંગ્રેજી કેન્ચ વગેરે, એમ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તો ડૉ. પી. ડી. ગુણેએ ૧. agglutinative—સમાસધન તુર્કી વગેરે, ૨. agglutinative-inflectional—સમાસધન રૂપઘટનાત્મક સેમિટિક વગેરે,

૨. પારંપરિક પ્રકાર:

ભાષા કે બોલીના બાંધા ઉપરથી જાણવામાં આવતા રૂપ પ્રમાણેની વર્ગીકરણો ઉપર ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો. આમાં ભાષાકુળો અને એની જૂના સમયથી લઈને કોઈ પરંપરાનો કે પેટાકુળોનો, એવાં પેટાકુળોની ભાષાઓ કે બોલીઓનો એ રીતનો વિચાર નહોતો; અહીં હવે ભાષાકુળોની દૃષ્ટિએ તે તે કુળના પેટા-પ્રકારો અને એના પેટામાં આવતી ભાષાઓ અને બોલીઓનો વંશવિસ્તાર રજૂ કરવો ઠીક થઈ પડશે. એને લીધે પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તમાન વર્તમાન ભાષાઓ અને બોલીઓનો તેમજ પૃથ્વી ઉપરથી બોલાતી બંધ થઈ ગયેલી ભાષાઓ અને બોલીઓનો કોની કોની સાથે કૌલિક સંબંધ છે એનો ખ્યાલ મળી શકશે.

પ્રાણીવિકાસ-પ્રક્રિયાનો વિચાર કરવામાં આવે તો પૃથ્વીના તળ ઉપર કયાંય એક સ્થળે એક જ માનવ પ્રાણી સૌથી પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હશે, જેમાંથી પુરુષ અને સ્ત્રીનું યુગ્મ વિકસતાં માનવસૃષ્ટિ વિકસવા લાગી હશે. સમય જતાં એકબીજાના વિચાર વ્યક્ત કરવાને માટે વાણીના માધ્યમનો વિકાસ થતાં એમાંથી ભાષાનો જન્મ થયો હશે. કેટલા જૂના સમયમાં?—આ પ્રશ્નનો આપણી પાસે ચોક્કસ-નિશ્ચયાત્મક જવાબ નથી. પરંતુ પૃથ્વીના તળ ઉપર ધીમે ધીમે માનવો દૂર દૂરનાં સ્થળોમાં વસતા થયા અને ત્યાં ત્યાં ભાષાઓએ પોતપોતાની રીતે વિકાસ સાધ્યો. એમાંથી અનેક નિરનિરાળાં ભાષાકુળો હજારો વર્ષોના પરિપાકે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. અસ્તિત્વમાં આવેલાં ભાષાકુળોની ભાષાઓ કે બોલીઓનો આમ વિકાસમાં પારંપરિક સંબંધ હોવા છતાં નજીકના પ્રદેશો અને બોલનારાંઓના સંપર્કને કારણે રૂપાત્મક દશામાં ફેર પળ પડી ગયો હોય છે. આમ ભૌગોલિક સંબંધ પણ ભાષાઓના વિકાસમાં ઠીક ઠીક ભાગ ભજવે છે. આ દૃષ્ટિને સામે રાખી વિચારતાં પૃથ્વીના ભાષાકીય ચાર ખંડપ્રદેશો જેવા મળે છે : ૧. અમેરિકન પ્રદેશ, ૨. પ્રશાંત મહાસાગરનો પ્રદેશ, ૩. આફ્રિકન પ્રદેશ, અને ૪. યુરેશિયા(યુરોપ-એશિયા)નો વિશાળ પ્રદેશ. આમાંના પ્રત્યેક ભૂભાગમાં એક કરતાં વધુ ભાષાકુળો—એકમેકથી નિરનિરાળાં પણ—આવેલાં

૩. root or isolating-નિરવયવ એકમૂલાત્મક ચીની વગેરે, અને ૪. inflectional-રૂપઘટનાત્મક ભારત-યુરોપીય અને દ્રવિડી વગેરે, એમ ચાર ભેદ પાડ્યા છે. જાણીતા ગુજરાતી વિદ્વાન ડૉ. તારાપોરવાળાની વર્ગીકરણ ખૂબજ સ્પષ્ટ અને સચોટ જણાય છે અને એનો જ આ ગ્રંથમાં સમાદર કરવામાં આવ્યો છે.

છે. અને એવું પણ બન્યું છે કે એકબીજા કુળનો એકબીજા કુળને પાશ લાગ્યા વિના રહ્યો પણ ન હોય.

(૧) અમેરિકન પ્રદેશ : ૧. ઉત્તરમાં કેનેડા, અને અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો, ૨. મેક્સિકો અને મધ્ય અમેરિકા, અને ૩. દક્ષિણ અમેરિકાના પ્રદેશોમાં નિરનિરાળા કેટલાંય સ્વતંત્ર ભાષાકુળો છે. ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળની યુરોપની ભાષાઓના ભારે પ્રચાર સામે આ બધાં સ્થાનિક કુળો આદવાસી પ્રજામાં ટકી રહ્યાં છે. આ કુળો તે ૧. અલ્ગોન્કિયન, હોકા, ઇરોકવા; ને-હેને (આથા-પારકન, હાઈકા, (લંગિત); સિઓકસ ; ૨. ઉત્તર-અજતી (શોશોન, સેનોરા, અજતી-નહુઆતી, નહુઆત), મય; ૩. આરાવાક, કિઓકા, તુપિ-ગ્વાની, જે, આરૌકાન, ગ્વાયકુરુ, ક્રિય, કિયસુઅ, ત્સોન (પેતેગો-નિયન અને ક્યુબિયન)

(૨) પ્રશાંત મહાસાગરનો પ્રદેશ : પ્રશાંત મહાસાગરના નાના મોટા ટાપુઓમાં અનેક ભાષાઓ અને બોલીઓ બોલાય છે તેમાંની માત્ર એક મલાયનને જ આગળ પડતા પ્રકારનું સાહિત્ય છે. આ ભાષાઓ સમાસબદ્ધ પ્રકારની છે; કેટલીક વ્યસ્ત પ્રકારનો સમાદર કરતી થઈ છે. આમાં પાંચ ભાષાકુળ મળે છે : ૧. હિંદેશિયા કે મલાયન, ૨. ઓશિયાનિયન, ૩. પાપુઅન, ૪. ઓસ્ટ્રેલિયન અને ૫. તાસમાનિયન. આમાં ૧-૨ પરસ્પર સંબંધિત છે અને ઓસ્ટ્રોનેશિયન (કે મલય-પોલિનેશિયન)ના એક નામ નીચે પણ કહેવામાં આવે છે. ઓસ્ટ્રો-ઓશિયાટિક ભાષાઓ સાથે આ ઓસ્ટ્રિક કુળની ભાષાઓનું કુળ આવે છે. તાસમાનિયાનો સદંતર લોપ થઈ ગયો છે.

ઓસ્ટ્રિક કુળ : એના મુખ્ય ૨. વિભાગ : ૧. ઓસ્ટ્રો-ઓશિયાટિક અને ૨. ઓસ્ટ્રોનેશિયન [જેમાં (૧) હિંદેશિયા કે મલાયન, (૨) ઓશિયાનિયન—જેમાં મેલાનેશિયન, પોલિનેશિયનનું સંક્રાંત ૩૫, પોલિનેશિયન અને સંકીર્ણ ૩૫ (પાપુઅન અને ઓસ્ટ્રેલિયનનું), (૩) પાપુઅન, (૪) ઓસ્ટ્રેલિયન અને (૫) તાસમાનિયનનો સમાવેશ થાય છે.], ઓસ્ટ્રોનેશિયનના પ્રથમના બે વિભાગના ચાર ચાર પેટાવિભાગ અને તે તેના પાંચ સ્થાનિક અનેક પેટાપ્રકાર છે. ઓસ્ટ્રેલિયન ભાષાકુળના ૧. ઉત્તર અને ૨ દક્ષિણ એવા બે પ્રકાર છે, જેમાંના ૧ ના ત્રણ અને ૨ જનતા ૮ પ્રકાર બોલવામાં આવ્યા છે. ભારતમાં કોલ મુંડા-સંતાલ મુંડારી હો કોરવા ભુમથ કુટકુ સોરા ગડગા વગેરેની બોલીઓ આ કુળની છે.

(૩) આફ્રિકન પ્રદેશ : આ મોટાખંડમાં પાંચ કુળો છે : ૧. બુશમેન-સમૂહ, ૨. બાંટુ કુળ (જેમાં ગન્ડા, રુએન્ડા, સ્વાહિલી, બુલુ, આંઝીબારી, કેંગો વગેરે ૧૧ પ્રકારો સમાવેશ પામે છે), ૩. સુદાન-સમૂહ (એની શાખાઓ), ૪. હેમિટિક કુળ (૧. લીબિયન કેબર્નર, ૨. ઇથિયોપિક કે કુશિત, ૩. ઇજિપ્શિયન), અને ૫. સેમિટિક કુળ (૧. સેમિટિક અને ૨. પશ્ચિમ સેમિટિક, પશ્ચિમ સેમિટિકના ઉત્તર વિભાગની ૧ અને દક્ષિણ વિભાગની એરેબિક અને એબીસિનિયન એમ ૨). હેમિટિક ભાષાઓ આફ્રિકાના ઉત્તર પ્રદેશમાં વ્યાપક છે. સેમિટિક ભાષાઓ મોરોક્કોથી સુએઝ અને આખા ઇજિપ્તમાં વ્યાપક છે. અલ્જીરિયા અને મોરોક્કોની એ રાજભાષા છે. સેમિટિકનો સાચો વિસ્તાર તો એશિયામાં અરબસ્તાનના વિશાળ પ્રદેશમાં છે.

(૪) યુરેશિયા(યુરોપ-એશિયા)નો પ્રદેશ : સ્વતંત્ર દસ ભાષા-કુળો આ 'યુરેશિયા'ના પ્રદેશમાં ભારે સમર્થ વિકાસ પામ્યાં છે. ટૂંકમાં, ૧. દૂર ઉત્તરની ભાષાઓ (આર્ક્ટિક અમેરિકન સમૂહ અને પેલિઓ-એશિયાટિક સમૂહ,) ૨. યુરલ કુળ (ફિનો-યુગ્રિક અને સેમોયેટ, જેમાં ફિનો-ઉગ્રિકની ત્રણ શાખાઓમાંની પહેલી ફિનિકની એક શાખામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની ફિનિશ આવે છે, જ્યારે ત્રીજી ઉગ્રિકમાંની ત્રીજી શાખા માગ્યાર કે હંગેરિયન છે). ૩. અલ્ટાઈ કુળ (તુર્કી મોંગોલ અને મંચુની અનેક શાખાઓ), ૪. કોકેશિયન કુળ (કિકાશિયન અને કાર્ત્વેલિયન), ૫. તિબેતો-ચીની કુળ (ચેનિસ્સ-ઓસ્ત્યાક, થાઈ-ચીની અને તિબેતો-બ્રહ્મી), ૬. સેમિટિક કુળ, ૭. ભારત-યુગેપીય કુળ, ૮. દ્રવિડી કુળ [એના ૪ વિભાગ : ૧. દ્રવિડ સમૂહ : તામિળ સમૂહ, (તામિળ અને મળયાળમ), કન્નડ. તુળુ, કોડગુ (કૂર્ગની), નીલગિરિ સમૂહ (-આડગા ટોડા અને કોટા); ૨. મધ્યવર્તી સમૂહ : ગોન્ડી, કુરુખ કે ઓરાઓન (કુરુખ અને માલ્તો), કૂર્ધ (કન્ધી) અને કોલામી; ૩. આંધ્ર-તેળુગુ, ૪. બલુચિસ્તાનની બ્રાહુઈ], ૯. આસ્ટ્રિક કુળ (ઉપર સ્પષ્ટ છે), અને ૧૦. હજી વર્ગણી બાકી છે તેવી ભાષાઓ [આમાં નાશ પામેલી ભાષાઓ : ૧. જૂની કેટન કે મિનોઅન, ૨. સિંધુ-સંસ્કૃતિની મોહેં-જ-દડો હડપ્પા લેઘલ વગેરેની ન વંચાયેલી ભાષા, ૩. સુમેરિયન (એબિલોનિયાની ૬૦૦૦ વર્ષ જૂની), ૪. એલેમાઇટ કે સુશિયન (એલમની ૪૫૦૦ વર્ષ જૂની), ૫. ખત્તી (પ્રોટો-ખત્તી, મધ્ય એશિયાની) ૬. મિત્તાની (૩૪૦૦ વર્ષ ઉપરની), ૭. કેસ્સાઇત (એબિલોનિયાની ૩૭૦૦ વર્ષ ઉપરની), ૮. વેન્નિક, ૯. કારિયન, ૧૦. લીડિયન, ૧૧. લીડિયન અને

૧૨. ઈન્ડો-યુરોપિયન), અને અત્યારની પ્રચલિત ભાષાઓ : ૧. ખાસ્ક, ૨. બપાની, ૩. કોરિયન, ૪. લતી, ૫. આંદામાની અને ૬. ઓરુશનિક

યુરેશિયાનાં ભાષાકુળોમાં વધુમાં વધુ વિસ્તાર ધરાવતું કુળ ભારત-યુરોપીય કુળ છે. સમગ્ર યુરોપ, એશિયાઈ રશિયા, મધ્ય એશિયા, ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, પાકિસ્તાન અને ભારતને આવરીને આ કુળ પોતાનો વિસ્તાર સાચવી રહ્યું છે. મેસરમ્યુલરે આ કુળનું નામ આર્ય આપ્યું હતું, પરંતુ કેટલાક જર્મન વિદ્વાનોએ ભારત-જર્મન (Indo-Germanic) નામ આપ્યું હતું, કવચિત્ ભારત-કેલ્ટિક (Indo-Keltic) નામ અપાયેલું, પરંતુ વાંધા વિનાતું અને વધુ સ્વાભાવિક સંગત નામ ભારત-યુરોપીય (Indo-European) લગભગ વિશ્વમાન્ય બની ચૂક્યું છે. આ નામમાં પણ થોડો સુધારો કરવાનું બન્યું છે. મધ્ય એશિયામાં અંકરાથી પૂર્વમાં નેવુ માઈક્રને અંતરે આવેલા (તુર્કસ્તાનમાંના) ઓઘાઝકૂઈમાંથી સુમેરિયન અને અકકેડિયન કીલક-લિપિમાં હબરો ઉત્કીર્ણ તકતીઓ મળી આવી તેમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯ માંથી ૧૪ મી સદી સુધીના હિત્તાઈત સામ્રાજ્યને લગતી વસ્તુઓ છે. ભાષા ભારત-યુરોપીય કુળને ખૂબ જ મળતી આવે છે. હિત્તાઈત અને તોખારિયન મળીને એક કુળ બની રહે છે. ઈ. એચ. સ્તુર્તવાં વગેરે વિદ્વાનો આને ભારત-યુરોપીય ભૂમિકાની સમાંતર ગણી એને ભારત-હિત્તાઈત કુળ કહેવા માગે છે. ગ્રીક લાતિન વગેરે કરતાં એનું ૩૫ વધુ જતું છે એ બેતાં વંશવૃક્ષ બહુ કરવું હોય તો નીચે પ્રમાણે થાય :

આદિમ આર્ય કિંવા પ્રાગ્-ભારત-યુરોપીય (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ)

ભારત-યુરોપીય ← (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ વર્ષ) → ભારત-હિત્તાઈત

કર્ત્ત સમૂહ જ્ઞત સમૂહ ← (ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષ) → હિત્તાઈત તોખારિયન

કંઠ્ય ધ્વનિ સાચવનારાં ભગિનીકુળો કર્ત્ત સમૂહનાં અને કંઠ્ય ધ્વનિને સ્થાને તાલવ્ય ધ્વનિ સાચવનારાં ભગિનીકુળો જ્ઞત સમૂહનાં છે. આ કુળો : કર્ત્ત સમૂહ : ૧. કેલ્ટિક, ૨. જર્મનિક (લ્યુટોનિક). ૩. ઇતાલિક, ૪. ગ્રીક જ્ઞત સમૂહ : ૫. આલ્બેનિયન, ૬. લેતો-સ્લાવિક કે બાલ્તો-સ્લાવિક

(લેતિક અને સ્લાવિક-), ૭. આર્મેનિયન, ૮. આર્ય (ભારત-પારસીક Indo-Iranian; ભારત-આર્ય Indo-Aryan, અને દાર્દરિક)

૧. કેલ્ટિક ભાષાઓ : આઇરિશ, સ્કોટ-ગાએલિક, માંકસ; વેલ્શ, કોર્નિશ, બ્રેટન; જૂની ગેલિશ (ગેલિક)

૨. જર્મનિક ભાષાઓ : ક્રિમિયન ગોથિક; આઇસલેન્ડિક. નોર્વેજિયન; દેનિશ, સ્વીદિશ; લો-લેન્ડ સ્કોટ, અર્વાચીન અંગ્રેજી અને અમેરિકન; ફ્રિશિયન; લો-જર્મન; નેધરલેન્ડની ડચ, ફ્લેમિશ, બ્રા-બેન્શિયન, લિંબુર્ગિશ; લોઅર-રૂહેનિશની રિપુઆરિશ અને મોસીલકાન્કિશ; અર્વાચીન જર્મન

૩. ઇતાલિક ભાષાઓ : ઇતાલિક (ઓસ્કન-ઉમ્બ્રિયન)ની ઓસ્કન, ઉમ્બ્રિયન. સેબાઇન; ઇતાલિક (જૂની લાતિન)ની સાહિત્યિક લાતિન અને ચાલુ લાતિન કે રોમાના; આ રોમાનાના મુખ્ય ભેદો : ૧. રુમાનિયન (૩ શાખા), ૨. રૂહાએતો-રોમાનિક (૩ બોલીઓ), ૩. ઇતાલિયન (સાર્દિનિયન, ગલ્લો-ઇતાલિયન અને ઇતાલિયન-હેલ્લીની ૪ શાખા), ૪. લેંગે-દ-ઓઇલિ (ની ૪ શાખાઓ-જેમાં નોર્મન પિકાર્ડ અર્ગુન્ડિયન અને ફ્રેંચ), ૫. લેંગે-દ-ઓક (૨ શાખાઓ). ૬. સ્પેનિશ (દક્ષિણ અમેરિકાની કાસ્તિલિયન; આરાગોનિયન, અંદાલુશિયન, કેઓલ), ૭. પોર્ચુગીઝ (પોર્ચુગીઝ ને ગેલિશિયન), ૮. દાલ્મેશિયન (વેગિઝઓર્ટિક).

૪. ગ્રીક ભાષા : ૧. દોરિક (૭ શાખા), ૨. એલિસની બોલીઓ, ૩. ઉત્તર-પશ્ચિમી બોલીઓ (૪ શાખા), ૪. એઇઓલિક (૪ શાખા), ૫. આર્કેદિયન (આર્કેદિયન અને સાઇપ્રિઓત), ૬. પેમ્ફિલિયન, ૭. આયોનિક-એત્તિક (આયોનિકની ૩ શાખા અને એત્તિક-કોઈ ને અર્વાચીન ગ્રીક)

૫. આલ્બેનિયન ભાષાઓ : વેનેશિયન, ડિબ્રુનિયન; ઘેગ, તોસ્ક, ગ્રાએકો-આલ્બેનિયન, કેલેબ્રિયન; મેસાપિયન-ડેપીનિયન

૬. લેતો-સ્લાવિક ભાષાઓ : ૧ લેતિક (જૂની પ્રુશિયન, લિથુઆનિયન, લેતિક), ૨. સ્લાવિક [દક્ષિણની-બલ્ગેરિયન અને ઇલીરિયન સ્લાવિક (સર્બો ક્રોઓશિયન અને સ્લોવેનિયન); રુશિયન (બૃહદ્

રશિયન અને શ્વેત રશિયન), રુથેનિયન (લઘુ રશિયન); પશ્ચિમની ચેકોસ્લોવાકિયન (ચેક = બોહેમિયન, મોરેવિયન; સ્લોવાકિયન), સોરેબિયન-વેન્દિક, લેકિશ (પોલિશ અને પોલેબિશ)]

૭. આર્મેનિયન ભાષાઓ : કિબિયન, જૂની આર્મેનિયન-અર્વા. આર્મેનિયન (આરાસત-એશિયાટિક અને સ્તમ્બૂલ-યુરોપીય)

૮. આર્ય : એના બે મુખ્ય વિભાગ તે ભારત-પારસીક અને ભારત-આર્ય; ઉપરાંત ત્રીજો મધ્યવર્તી 'દાર્દરિક સમૂહ' નો છે. આર્મેનિયા અને યુરોપના વિલિન્ન દેશોમાં 'જિપ્સી' નામની ભટકતી જાતિ છે તેની ભાષા પણ આર્ય વંશની છે.

(૧) ભારત-પારસીકના બે વિશાળ વિભાગ બની જાય છે : ૧. પશ્ચિમનો અને પૂર્વનો. આમાંના ૧. પશ્ચિમ વિભાગમાં (૧) પ્રાચીન પારસીક જ્ઞેમાંથી પહલવી-(હુઝ્વારેશ અને પાઝન્દ-પારસી)-જ્ઞેમાંથી ફારસી મળી, (૨) મધ્યવર્તી ભાષા-જ્ઞેમાંથી ઓમુરી (બાગિસ્તા); (૩) એવી અજ્ઞાત નામની બીજી મધ્યવર્તી ભાષામાંથી કાસ્પિયન બોલીઓ (માઝન્દરાની, સામ્તાની, ગીલાકી અને તાલી); (૪) મધ્યપ્રદેશની બોલીઓ : (ગબરી-દરી, કાશાની, નિયાની કિવાની); (૫) તુફાનની મધ્યસમયની બોલીઓ; (૬) પ્રાચીન સીથિયન (જેમાંથી સક-ખોતન) — (૫) (૬) આજે અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. ૨. પૂર્વ વિભાગની (૧) સાર્માથિયન-જ્ઞેમાંથી આજની ઓસેતિક; (૨) આજની પામિરની ઘાલેહાલ બોલીઓ-વળી ઇસ્કંદરખી, શિન્ધી-કુન્દી, રોશની, સરિકોલી, મુનિયાની, યિદગાહ, યદ્દોખી (મધ્ય સમયની સોદિહ્યનનો વિકાસ), અને (૩) ગાથા-અવેસ્તાની પ્રાચીન ભાષામાંથી અર્વાચીન અધ્ધાન (દક્ષિણ પશ્ચિમની પક્ષે અને ઉત્તર-પશ્ચિમની પક્ષે), અને સંભવતઃ બલોચી (પશ્ચિમમાં મેકરાણી અને પૂર્વની પૂર્વ બલોચી)

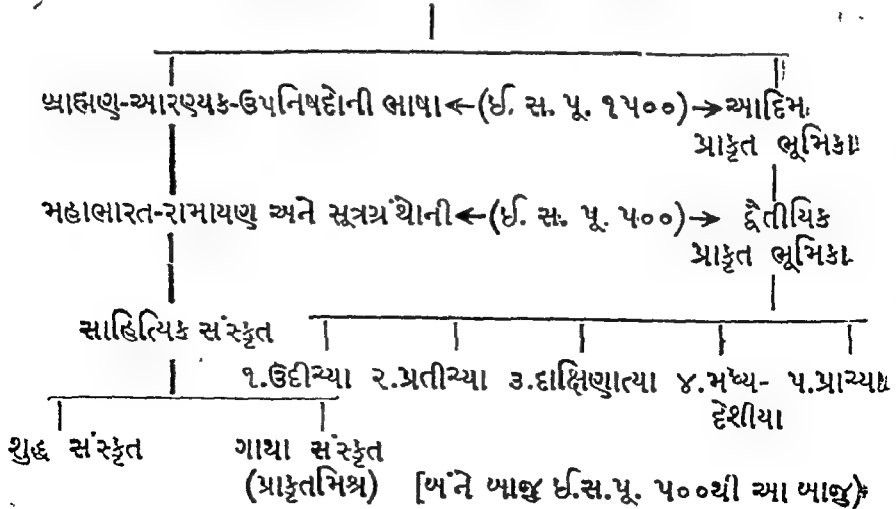
(૨) પંજાબના ઉત્તર-પશ્ચિમના પ્રદેશ અને પામિર વચ્ચેના પહાડી પ્રદેશ દાર્દસ્તાનમાં ભારત-પારસીક અને ભારત-આર્યના સંતુ જોવી ત્યાંની ભાષાઓ-બોલીઓ છે. સં. સાહિત્ય—મહાભારત અને પુરાણોમાં 'દર્દ' પ્રખ્યાત નિર્દેશ મળે છે. એમને 'પિશાય' પણ કહેવામાં આવતા, એટલે દાર્દરિક ભાષાસમૂહને પિશાય ભાષાસમૂહ પણ કહેવામાં આવે છે. દાર્દરિક કે પિશાય ભાષાઓની ત્રણ શાખાઓ છે : બોવાર સમૂહ (— ઘણાહા અને એમાંથી ચિત્રાલી); ૨. કાકીરસમૂહ (જેની બચ્ચલી

વધઅલા, વસિ-વેરી (વેરોન), અશ્વકુન્દ અને કંલાશા-પછધ.) ; ૩. ત્રીજે દર્દસમૂહ છે, જેમાં પેટા ૩ વિભાગ છે : (૧) શિના (એની ગિલગિત અને બોકપા બોલીઓ), (૨) કાશ્મીરી (જેની કાશ્મીરી, પંજબીથી મિશ્ર બોલીઓ, અને કશ્તવારી છે), અને (૩) કોહિસ્તાની (જેની મૈયાં, ગારાવી અને તોર્વાલી બોલીઓ છે.)

(૩) ત્રીજે સમર્થ વિભાગ તે ભારત-આર્ય છે. અત્યારે ભારતમાં બોલાતી આર્યભાષાની વિવિધ શાખાઓના એના બાંધાની દૃષ્ટિએ ૧. બાહ્ય યૂથની ભાષાઓ (એના પાછા ત્રણ વિભાગ ૧. વાયવ્ય કે ઉત્તર-પશ્ચિમની લહન્દ અને સિંધી, ૨. દક્ષિણની સિંહાલી અને મરાઠી, ૩. પૂર્વની બિહારી એરિયા બંગાળી અને આસામી), ૨. ઉભયાન્વયી યૂથની એકમાત્ર પૂર્વીય હિંદી ભાષા, અને ૩. આંતર યૂથની ભાષાઓ (એના પાછા ચાર વિભાગ : ૧. ઉત્તરમાં પહાડી, ૨. મધ્ય પ્રદેશની ત્રણ : પશ્ચિમી હિંદી, રાજસ્થાની અને વન્ય બોલીઓ), ૩. સહેજ દક્ષિણ બાજુની-ગુજરાતી, અને ઉપરની ચારની પશ્ચિમ બાજુની-પંજબી.

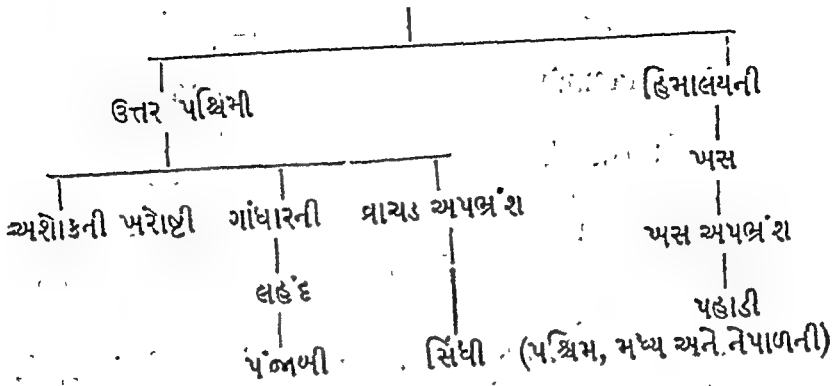
આજની ભાષાઓ અને તે તે ભાષાની બોલીઓ મૂળ વૈદિક સંસ્કૃતની ભૂમિકામાંથી મધ્યવર્તી ત્યાંત્યાંની પ્રાકૃત ભૂમિકાઓ અને અપભ્રંશ ભૂમિકાઓમાંથી ઊતરી આવેલી છે. મૂળે વૈદિકી સં.ના બે મોટા પ્રવાહ પડે છે :

આદિમ ભારત-આર્ય-વૈદિકી સંસ્કૃત-ભારતી ભાષા (ઈ.સ.પૂ.૨૦૦૦)

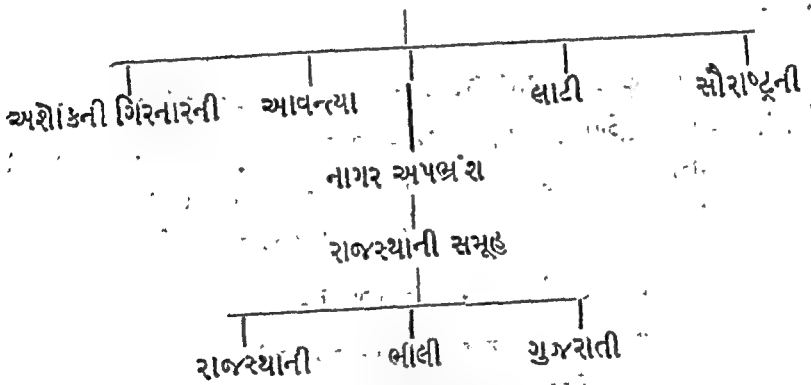

આ દરેક પ્રાદેશિક પ્રાકૃતનો વંશવેલો આ પ્રમાણે છે :

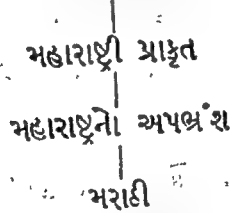
૧. ઉત્તરીયા

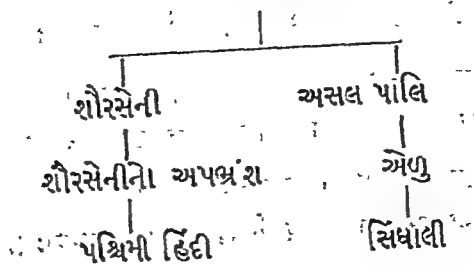
૨. પ્રતીયા

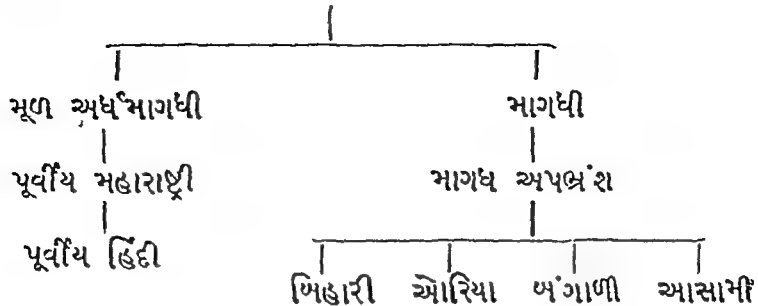
૩. દક્ષિણાત્યા

૪. મધ્યદેશીયા

પ. પ્રાચ્યા

વંશવેદાની દૃષ્ટિએ આમ છેક તાત્વીયિક પ્રાકૃતો એટલે કે અર્વાચીન કે નવ્ય-ભારત આર્થ ભાષાઓ સુધી આપણે આવી પહોંચીએ છીએ.

‘ભરત-નાટ્યશાસ્ત્ર’માં તેમજ ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણો’માં પ્રાકૃત ભાષાઓની જૂની સંજ્ઞાઓના વિષયમાં ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવી છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણો તેમજ સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાંથી ૨૭ જેટલા અપભ્રંશો પણ જાણવા મળે છે. પ્રથમ અહીં પ્રાકૃત ભાષાઓની સંજ્ઞાઓ જોઈ લઈએ :

‘ભરત-નાટ્યશાસ્ત્ર’ના જણાવ્યા પ્રમાણે—

માગધ્યવન્તિજા પ્રાચ્યા સૂરસેન્ધર્ધમાગધી ।

બાલ્હીકી દાક્ષિણાત્યા ચ સપ્ત ભાષાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

શવરામીરચણ્ડાલસચરદ્રવિહોદ્રજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકે સ્મૃતાઃ ॥

માગધી આવંત્યા પ્રાચ્યા સૂરસેની અર્ધભાગધી બાલ્હીકી અને દાક્ષિણાત્યા એ સાત પ્રાકૃત ભાષાઓ, અને શવરી આલીરી ચંડાલી સચરી દ્રવિડી ઉડ્ડી અને વનેચરી એ સાત પ્રાકૃત વિભાષાઓ.

‘પ્રાકૃતસર્વસ્વ’ના ટીકાકારે આ વિષયમાં વધુ સ્પષ્ટતા કરી છે :

ભાષા—મરારાષ્ટ્રી તથાવન્તી શૌરસેન્ધર્ધમાગધી ।

બાલ્હીકી માગધી પ્રાચ્યેત્યષ્ટી તા દાક્ષિણાત્યયા ॥

વિભાષા—શકારામીરચણ્ડાલશવરદ્રવિહોદ્રજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકાશ્રયાઃ ॥

અપભ્રંશ—ત્રાચડો લાટવૈદર્ભવિપુનાગરનાગરી ।

વાર્વારાવન્ત્યપાઞ્ચાલટાન્કમાલવકૈકયાઃ ।

ગૌડોદ્રવૈવપાશ્ચાત્યપાણ્ડચક્રૌન્તલસેંહલાઃ ।

કાલિઙ્ગચપ્રાચ્યકાર્ણાટિકાઞ્ચ્યદ્રવિઙ્ગૌર્જરાઃ ।

આમીરો મધ્યદેશીયઃ સૂક્ષ્મભેદવ્યસ્થિતાઃ ।

સપ્તવિંશત્યપભ્રંશા વૈતાલાપિપ્રંભેદતઃ ॥

લાપા : મહારાષ્ટ્રી આવંતી શૌરસેની અર્ધભાગધી બાલ્હીકી માગધી પ્રાચ્યલાપા અને દક્ષિણાત્યા એ આઠ (આમાં ‘મહારાષ્ટ્રી’ -Standard સ્વતંત્ર સ્વીકારાયા પછી ‘દક્ષિણાત્યા’ છુટી ગણી છે.) લાપા

વિલાપા : શકરી(=સચરી) આભીરી ચાંડાલી શખરી દ્રવિડી અને ઓઢિયાની લાપા એ ૭ વિલાપા

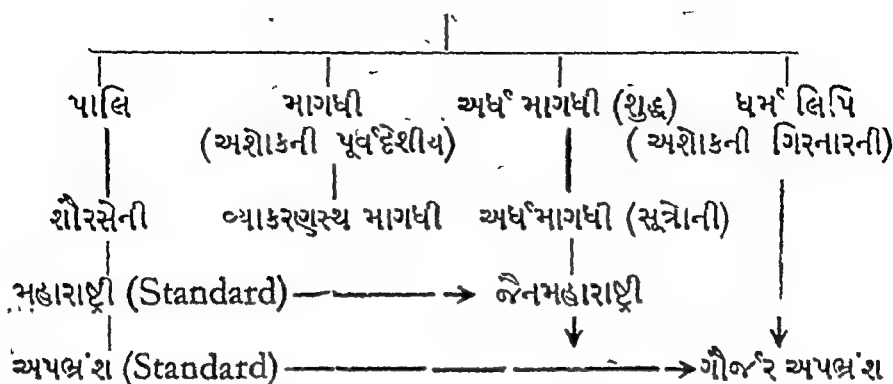
અપભ્રંશ— પ્રાચ્ય લાટ વૈદર્ભ ઉપનાગર નાગર બર્ધર આવંત્ય પાંચાલ ટાક્ક માલવ કૈકય ગૌડ, ઓઢિયાનો, વૈવ, પશ્ચિમનો, પાંડ્ય કૌતલ્ય સૈંહલ કલિંગ, પૂર્વદેશીય, કર્ણાટકનો, કાંચીનો, દ્રાવિડ, ગુર્જર, મધ્યદેશનો, આભીર અને વૈતાલ એમ ૨૭

નાટકોમાં આવતાં લિન્ન લિન્ન દેશોનાં પાત્રોને બોલવાને માટે આ લાપા-વિલાપા-અપભ્રંશોનો ઉપયોગ કરવાનો આ પ્રકારો પાછળનો માત્ર હેતુ છે. એથી એટલું તો ખરું જ કે નાના મોટા ભેદો લોકમાં પ્રચલિત હતા.

પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં વરરુચિએ ‘પ્રાકૃત પ્રકાશ’માં મહારાષ્ટ્રી શૌરસેની માગધી અને પૈશાચીનું વ્યાકરણ આપ્યું છે, તો આ. હેમચંદ્રે એમના ‘સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ’ના આઠમા પ્રાકૃત અધ્યાયમાં પ્રાકૃત(મહારાષ્ટ્રી) શૌરસેની માગધી પૈશાચી ચૂલિકા-પૈશાચી અને અપભ્રંશ એમ ૭ લાપાઓનું વ્યાકરણ આપ્યું છે. ત્રિવિક્રમના ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’માં અને લક્ષ્મીધરની ‘પરલાપાચંદ્રિકા’માં આ ૭ લાપાઓ અપાઈ છે.

સાહિત્યગ્રંથોમાં નોંધાયેલી—સાહિત્ય પણ ધરાવતી દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોના વિષયમાં નીચે પ્રમાણેનું વંશવૃક્ષ વધુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપશે :

દ્વિતીયિક પ્રાકૃત ભૂમિકા

[આ આખો વિસ્તાર ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનાં ૧૫૦૦ વર્ષનો છે.]

પાલિ અને અર્ધમાગધી મગધ દેશમાંથી ઊભી થવા છતાં એનું બંધારણ સર્વાંશે માગધીનું નથી; માગધીના નહિ જેવા અવશેષો એ બંનેમાં જેવા મળે છે એટલું જ. વૈદિકી ભૂમિકાથી પાલિનું સ્વરૂપ ખૂબ નિકટનું છે. પ્રાકૃતીકરણનો આરંભ પાલિમાં જેવા મળે જ છે, પણ શૌરસેનીનું રૂપ બેતાં જ બંને વચ્ચેની ભૂમિકાનું અંતર સ્પષ્ટ થાય છે. સં. યાત્રિનું પાલિમાં જાતિ થશે, એ જ અધોષના ધોષ થવાની મૃદુ પ્રક્રિયાથી શૌરસેનીમાં જાદિ થશે. અહીં થયેલો ધોષ ઉચ્ચાર મહારાષ્ટ્રીમાં લુપ્ત થાય છે અને સ્વર જ બચી રહે છે; જેમકે જાહ. અપભ્રંશ એ એક વધુ ભૂમિકા પામેલું રૂપ છે, જ્યાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના અંત્ય દીર્ઘ સ્વરોના સંકોચ-હ્રસ્વીકરણ તરફ ગતિ છે. એ પ્રમાણે સં. ઘોટકઃ > પાલિ ઘોટકો > શૌ. ઘોઢગો > મહા. ઘોઢઓ > અપ. ઘોઢઝ.

ઉપર આદિમ પ્રાકૃત ભૂમિકાનો નિર્દેશ કરતાં એને બ્રાહ્મણ-આરણ્યક-ઉપનિષદોની સં. લાપાની લગિની-ભૂમિકા તરીકે બતાવી છે. આ આદિમ પ્રાકૃત ભૂમિકાનો આરંભ આપણને વૈદિક સંહિતાઓમાં પણ જેવા મળે છે, જેને આપણે તો સંસ્કૃત વિકારો તરીકે જ સ્વીકારી લીધા છે. આર્યો સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં આવી સ્થિર થયા ત્યારે જેમ ઓસ્ટ્રિક મૂળના અને દ્રવિડ મૂળના શબ્દોને સંસ્કૃત-છાયામાં અપનાવી લીધા હતા તે જ પ્રમાણે ઉચ્ચારણની શિથિલતા કે એવા કારણે જે વિકારોનો સમાદર કર્યો હતો તે જ વિકારો પ્રાકૃત લાપાઓના વિકાસમાં ઉપયોગી નીવડ્યા

હતાં. ભારત-પારસીકમાં નથી તે લકંઠનો સમાવે છેક પ્રાચ્ય પ્રદેશની અસરનો છે; જેમકે સં. *શ્રીર > શ્રીલ (અશ્રીલ માં), ક્ષુદ્ર > ક્ષુલ્લકં; ષ્દ્ર > પલ્લ (પલ્લી-નાનું ગામ) વગેરે. પ્રાકૃત સ્પષ્ટ અસરના શબ્દો : સં. દુર્લભ > દૂલ્ભ-દૂલમ, દુર્નાશ > દૂળાશ, ગૃણાતિ > ગૃહ્ણાતિ, *ઘિત- > હિત (ઘા ધાતુનું બૂ. કૃ.), *કિંકૃત > કીકટ, *નિકૃત > નિકટ, *કૃત > કટ, ગ્રન્થ > ઘટ્, વિકૃત > વિકટ, *દન્દ્ર > દણ્ડ, *સ્લૈક્ષ > સ્લેચ્છ, પ્રષ્ > પટ્, *વર્ત- > કાટ, આર્ઘ્ય (સં. ઋષ્ ઉપરથી) > આઢ્ય, સ્નાપિત > નાપિત (પાલિમાં નાહાપિત), *પુરોદાશ > પુરોઢાશ, *પ્રતિસંઘાય > પ્રતિસંઘાય વગેરે; આ ઉપરાંત હાટક કુઠાર જેવા શબ્દો પણ.

દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોની વર્ણમાળા

અહીં ઉચ્ચારણોનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે એ માટે પ્રાકૃતમાં ખીલેલી વર્ણમાળાનો થોડો પરિચય ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રાથમિક પ્રાકૃતનું કાંઈ પણ સાહિત્ય મળતું નથી. દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોમાં સૌથી જૂનું સાહિત્ય પાલિ ભાષાનું મળે છે. પાલિ એ સાહિત્યિક ભાષા થઈ ચૂકી હતી, એટલે આજે એનું સિદ્ધ સ્વરૂપ મેળવવાની સુવિધા છે. આ નીચે દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોમાં ઉપયોગી વર્ણમાળા આપવામાં આવે છે :

સ્વરો

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ (હસ્વ), ઐ (હસ્વ), ઓ, ઓ (હસ્વ),
 ં (અનુસ્વાર), ઃ (અનુનાસિક)

વ્યંજનો

ક, ખ, ગ, ઘ, (ઙ), ચ, છ, જ, ઝ, (ઞ), ટ, ઠ, ડ, ઢ, ન, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, વ, મ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, સ, હ, લ

ઉપર બતાવેલા સ્વરોમાં એ અને ઓની પછી સંયુક્તવ્યંજન હોય છે ત્યારે એ-ઓ બંધી જ પ્રાકૃતોમાં હસ્વ છે. ઋ સ્વર પ્રાકૃત ભાષાઓમાં નથી; માત્ર આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષામાં એનો વિકલ્પે પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે, અને ત્યાં પણ એ માત્ર તત્સમ શબ્દ પૂરતો જ છે. વિસર્ગ અને ઋ ઋ એ બંધી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપ્રયુક્ત છે. માત્ર માગધીમાં જિહ્વામૂલીયનો પ્રયોગ ધ્વની અવેશમાં છે; (જેમકે યક્ષઃ > યક્ષે વગેરે). અનુનાસિકનો

પ્રાકૃત (Standard). અને અપભ્રંશમાં પ્રયોગ મળે છે. અપભ્રંશમાં એનું પ્રમાણ ખૂબ વધતે રું છે. પાલિમાં એનું અસ્તિત્વ પકડી શકાતું નથી.

વ્યંજનોમાં હ જ અને નનો ઉપયોગ વિકલ્પે પરસ્પર કરતી વખતે જ છે. પાલિમાં જ સ્વતંત્ર પણ છે. માગધી અને પૈશાચીમાં પણ એ સ્વતંત્ર છે. ચૂલિકા પૈશાચીમાં ર ને સ્થાને લ અને માગધીમાં ર-સને સ્થાને લ-શ જ મળે છે; જ્યારે જને સ્થાને પણ માગધીમાં ચ જ પ્રયુક્ત થાય છે. અનાદિ દશમાં હનો પ્રયોગ પણ માગધીમાં ખાસ નથી મળતો. નકારનો ઉપયોગ પાલિમાં છે. પૈશાચી અને ચૂલિકા પૈશાચીમાં તો જને સ્થાને પણ ન જ પ્રયુક્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે બાકીની પ્રાકૃતોમાં નને સ્થાને સર્વત્ર જ પ્રયોજાય છે. માત્ર અર્ધમાગધીમાં એવડા જ ન પ્રયોજતાં જ પ્રયોજાય છે. (એને અનુસરી જૈન મહારાષ્ટ્રી અને અપભ્રંશમાં પણ વળી.)

હનો ઉપયોગ માત્ર પાલિ અને પૈશાચીમાં જ મળે છે.

વ્યંજનોના પ્રયોગમાં આમ જે બેદો મળે છે તે, તે તે પ્રાકૃતો જુદા જુદા પ્રાંતની દેશભાષા હોવાને કારણે છે. આમાં એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જતી પ્રજાઓને કારણે પણ ઉચ્ચારભેદ સંભવે છે. હ કાર એવો એક વર્ણ છે. પાલિમાં એ હોવા છતાં આજે મધ્ય ભારત અને એની બંને બાજુના તેમજ ઉત્તરના પ્રદેશોમાં એ ઉચ્ચારણ નથી. ઓરિસ્સા પંજાબ મારવાડ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં આર્ય બોલીમાં એ જળવાઈ રહ્યો છે, છતાં સોરઠમાં અને ચરોતર તેમજ ઉત્તર-મધ્ય ગુજરાતમાં આજે પણ એ ઉચ્ચારણસ્થાનમાં રકાર ઉચ્ચરિત થાય છે.

સંયુક્ત વ્યંજનોનો બધી જ પ્રાકૃતોમાં અનાદિ દશમાં ખૂબ પ્રયોગ છે, પણ એમાં કયાંય પણ રકાર પ્રયુક્ત થતો નથી. અપવાદરૂપે પાલિમાં શોકની શિપિમાં અને અપભ્રંશમાં શબ્દારંભે સંયુક્ત વ્યંજનના બીજા વર્ણ તરીકે ક્વચિત્ પ્રયોજાય છે. બાકી શબ્દારંભે પ્રાકૃતોમાં સંયુક્ત વ્યંજનોનો કદી પ્રયોગ થતો નથી. પ્રાકૃત ભાષામાં શબ્દાંતે કદી વ્યંજન આવતો નથી.

દ્વિતીયિક સુખ્ય પ્રાકૃતોનો પરિચય

(૧) અશોકની ભાષા

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં સૌથી જૂનું સ્વરૂપ અશોકની ધર્મલિપિઓનું છે. એમાં પુષ્કળ પ્રાંતીય ભેદ મળે છે. એ

પ્રાંતીય ભેદોને ગાળી નાખતાં ત્રણે મુખ્ય પ્રાંતીય ભેદ તરીકે આવે છે :
 એ (૧) ગિરનાર-પશ્ચિમ ભારત, (૨) મન્સેરા-વાયવ્ય ભારત અને (૩)
 જૈગઢ-પૂર્વ ભારત. એ ત્રણે નમૂના અહીં ઉતારવામાં આવે છે :

(૧) ગિરનારના લેખમાંથી

इयं धम्मलिपि देवानं प्रियेन प्रियदसिना राजा लेखापिता । इयं न किंचि
 जीवं आरभित्वा प्रजुहोतव्यं । न च समाजो कतव्यो । बहुकं हि दोसं
 समाजसिंह पसति देवानं प्रियो प्रियदसि राजा । अस्ति पि तु एकचा समाजा
 साधुमता देवानं प्रियस प्रियदसिनो राजो । पुरा महानसमिह देवानं प्रियस
 प्रियदसिनो राजो अनुदिवसं बहूनि प्राणसतसहस्रानि आरभिसु सुपाथाय ।
 से अज यदा अयं धम्मलिपि लिखिता ती एव प्राणा आरभरे सुपाथाय द्वो
 मोरा एको मगो । संपि मगो न धुवो । एते पि त्री प्राणा पछा न आरभिसरे ॥

(૨) જૈગઢના લેખમાંથી

इयं धम्मलिपि खपिगलसि ग्वतसि देवानं पियेन लाजिना लिखापिता ।
 हिद नो किछि जीवं आलभितु प्रजोहितविये नापि समाज कटविये । बहुकं
 हि दोसं समाजस दखति देवानं पिये पियदसि लाजा । अथि पि चु एकतिया
 समाजा साधुमता देवानं पियस पियदसिने लाजिने । पुहुवं महनससि देवानं
 पियस पियदसिने लाजिने अनुदिवसं बहूनि पानसतसहस्रानि आलभियिसु
 सुपठाये । से अज अदा इयं धम्मलिपी लिखिता तिनि येव पानानि आलभियंति ।
 दुवे मजुजा एके मिगे । सेपि चु मिगे नो धुवं । एतानि पि चु तिनि पानानि
 पछा नो आलभियंसंति ॥

(૩) મન્સેરાના લેખમાંથી

अयि ध्रमदिपि देवन प्रियेन प्रियदशिन रजिन लिखपित । हिद नो
 किंचि जिवे अरभितु प्रयुहोतविये । नो पि च समज कटविय । बहुक हि
 दोष समजस देवनं प्रिये प्रियदशि रज देखति । अस्ति पि चु एकतिय
 समज साधुमत देवनं प्रियस प्रियदशिने रजिने । पुर महनससि देवन प्रियस
 प्रियदशिस रजिने अनुदिवसं बहूनि प्रणशतसहस्रानि आरभिसु सुपथये । से
 इदनि यद अथि ध्रमदिपि लिखित तद तिनि येव प्रणनि अरभियंति । दुवे

અજરે એકેન્નિગે । સેં પિ હુ મિગે નો ધ્રુવં । એતનિ પિ હુ તિનિ પ્રણનિ
પંચ નો આરમિસંતિ ॥૧

પ્રાંતીયતાની દૃષ્ટિએ આ ત્રણે લેખમાં જે ભેદ છે તે :

ગિરનાર

બૈગઢ

મન્સેરા

(૧) પાલિ જેમ રકાર : (૧) માગધી જેમ લકાર : (૧) પાલિ જેમ રકાર :
આરમિતુ, રાજા આલમિતુ, લાગા અરમિતુ, રજ

(૨) સં. વ્યંજનની હસ્તી : (૨) સં. વ્યંજનનો અભાવ : (૨) વૈકલ્પિક સ્થિતિ
કતવ્યો, દ્વો, પ્રિય કટવિયે, દુવે, પિય કટવિય, દુવે
સાથેસાથ રકારવાળાં
પ્રિય વગેરે ૩૫

(૩) રૂના લોપે દંત્ય : (૩) રૂના લોપે મૂર્ધન્ય : (૩) ત્યાં દંત્ય જ :
સૂપાર્થાય સૂપઠાયે સૂપથયે

(૪) ક્રને સ્થાને અ : (૪) ક્રને સ્થાને ઇ : (૪) ક્રને સ્થાને રિ :
મગો મિગે મિગે

૧. સંસ્કૃત છાયા અને અનુવાદ

इयं धर्मलिपिः देवानांप्रियेण प्रियदर्शिना राज्ञा लेखिता । इह नो
कश्चित् जीवः आलभ्य प्रहोत्व्यः । न च समाजः कर्तव्यः । बहुकं हि दोषं
समाजे पश्यति देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा । अस्ति (सन्ति) अपि तु एकै
समाजाः साधुमताः देवानांप्रियस्य प्रियदर्शिनः राज्ञः । पुरा महानसे देवाना-
म्प्रियस्य प्रियदर्शिनः राज्ञः अनुदिवसं बहूनि प्राणशतसहस्राणि आलभ्यन्त
सूपार्थाय । तद् अद्य यदा इयं धर्मलिपिः लिखिता त्रयः एव प्राणा आलभ्यन्ते
सूपार्थाय । द्वौ मयूरौ एकः मृगः । सोऽपि मृगः न ध्रुवः । एतेऽपि त्रयः
प्राणाः पश्चात् न आलभ्येरन् ॥

દેવાના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ આ ધર્મલિપિ લખાવી, અહીં સહાર
કરી કોઈ જીવને હોમ કરવો નહિ, અને સમાજ (સામાજિક મેળો) ન કરવો.
દેવાનો પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સમાજમાં બહુ દોષ અરેખર જુએ છે. પરંતુ
કેટલાક મેળાઓ દેવાના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને સારી રીતે ગમે છે. દેવાના પ્રિય
પ્રિયદર્શી રાજાના રસોડામાં પહેલાં દરરોજ ઘણાં સેંકડો હજારો પ્રાણી ભોજનને
માટે કપાતાં હતાં, તો આજે જ્યારે આ ધર્મલિપિ લખાય છે ત્યારે ત્રણ જ
પ્રાણીઓ ભોજનને માટે કપાય છે : બે મોર અને એક મૃગ. એ મૃગ પણ નક્કી
નહિ. આ ત્રણ પ્રાણીઓ પણ હવે પછી નહિ કપાય.

(૫) વૈદિક ઘ પ્રત્યય : (૫) ઘ > હ ને વ્યત્પત્તિ : (૫) એ જ :

ઇય	હિદ	હિદ
(૬) જ્ઞને સ્થાને જ :	(૬) ત્યાં જ :	(૬) ત્યાં પણ જ :
રાજા	રાજાના	રાજા

(૭) ૧લીના એ.વ.માંઓ :	(૭) ત્યાં એ પ્રત્યય :	(૭) અકાર-ઈકાર
સમાજો, પિયો, સો	સમાજે, પિયે, સે	સમજ, સે, પ્રિયે.

(૮) સાતમીમાં મ્હિ :	(૮) ત્યાં સિ :	(૮) ત્યાં પણ સિ :
સમાજમ્હિ	મહાનસસિ	મહાનસસિ

(૯) કર્મણિ ઉ. અ. વ. (૯) ત્યાં અંતિ :	(૯) ત્યાં પણ અંતિ :
આરમિસરે	આરમિસિસિ

આ નવ બેદ જોતાં એ માલુમ પડશે કે ગિરનારના લેખમાં એક પ્રકારનો પ્રાંતીય બેદ છે, જ્યારે જૈગઢમાં ખીજે જ છે, જે ભાગધીની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. મન્સેરાના લેખમાં ખતેની મિશ્રતા છે. આની પૃથક્કૃતિથી મને ત્રણ જુદા પ્રકાર નીકળી આવતા જણાય છે :

ગિરનાર	મન્સેરા	જૈગઢ
પાલિ	અર્ધભાગધી	ભાગધી

ડો. વુલ્નરે આ લેખો ઉપરથી તુલનાત્મક રૂપ આપ્યાં છે; જેવાં કે :

સંસ્કૃત	પાલિ	ગિર.	મન્સેરા	જૈગઢ	ભાગધી	અર્ધભાગધી
ધર્મ :	ધંમો	ધંમો	ધ્રમો	ધંમે	ધંમે	ધંમે(—ધંમો).
મૃગ :	મિગો—મગો	મગો	મિગો—મ્રગો	મિગે	મિગે	મિગે
પ્રિયસ્ય	પિયસ્સ	પ્રિયસ્સ	પ્રિયસ	પિયસ	પિયસ	પિયસ
		પિયસ	પિયસ			
અર્થાય	અટ્ઠાય	અથાય	અઘ્રાયે	અયાયે	...	અટ્ઠાય
અર્થ	અટ્ઠે	અથમ્હિ	અઘ્રે	અઠસિ	અસ્તે	અટ્ઠસિ
				અથસિ	અસ્તાર્હિ	

અવરોધને	ઓરોધને	આરોધનમ્હિ	ઓરોધને	ઓલોધનસિ	ઓલોધને	ઓરોહનંસિ
ઉત્થાને	ઉઠાને	ઉસ્થાનમ્હિ	ઉઠાનસિ	ઉઠાનસિ	ઉસ્થાને	ઉઠાનંસિ
			—ઉઠાને			

शीले	सीले	सीलम्हि	शीले	सीलसि	शीले	सीलसि
मयराः	मोरा	मारा	मजुरा	मजूला	मोला	मोरा-मजुरा मऊला
वृक्षाः	रुक्खा	ब्रछा	रुछ	लुखानि	लुक्खा-लुस्का	रुक्खा
हस्तिनः (२ ७)	हत्थी	हस्तिनो	हस्तिने हस्तिनो	हत्थीनि	हस्तिणे	हत्थी
राज्ञा	रञ्जा राजिना	राजा राजिना	राजा	लाजिना	लञ्जा	रत्ना-रणा
अन्येषु	अञ्जेषु	अजेसु अंजेसु	अजेसु अणेषु	अंनेसु अनेसु	अञ्जेशु	अनेसु
क्षुद्रक-	खुद्क- (छुद्धो)	छुद्रक-	खुद्रक-	खुद्रक-	खुद्द-	खुद्ग-
यद्	यं	य	यं-अं	अं-यं	यं	जं
इह	इध	इघ	इअ-हिद	इद-हिद	इध	इह
करोति	करोति	करोति	करोति	कलेति	कलेदि	करेइ
अस्ति	अत्थि	अस्ति	अस्ति	अथि	अस्ति	अत्थि
भवति	भवति	होति-भवति	भोति	होति	भोदि	होइ-हवइ
*कर्ष्यति	कस्सति कासति	कासति	कसति	कछति	(कळिश्शदि)	काहिइ (करिस्सइ)
वसेयुः	वसेय्युं	वसेयु	वसेयु	वसेयुं	...	वसेज्जा (अ. व.)
स्थित्वा	ठत्वा	...	तिस्सित्तु	चिट्ठित्तु	चिष्टिल्लण	चिट्ठित्ता
*परित्यजित्य	परिच-परित्यजित्ता	पारित्तित्तु	पलित्तित्तु	...	परिचइत्ता	
	जित्वा					
कर्तव्यम्	कत्तव्यं	कत्तव्यं	कटव	कटविये	कडव्यं	कायव्यं
आराधयि-	आराधेतुं	आराधेतुं	...	आलाधयि-	आलाधेतुं	आराधेतए
तुम्				तवे		
क्षमितुम्	खमितुं	छमितवे	(छमनये)	खमितवे	खमिटुं	खमितए

२. पाणि અને અર્ધભાગધી :

આ શિલાલેખોના સાહિત્ય પછીનું નોંધાયેલું સાહિત્ય તે પાણિ અને અર્ધભાગધીનું છે. અહીં આ બંને લાપાના નમૂના ઉતારું છું. આમાં મૂળ નમૂનો અર્ધભાગધીનો છે અને એ સામે એનું જ પાણિ આપવામાં આવ્યું છે.

અર્ધભાગધી

૧સે ભગવં અરહા જિણે જાએ
સવ્વન્નૂ સવ્વભાવ-દરિસી સવ્વ-
દેવમણ્યાસુરસ્સ લોચસ્સ
પજ્જાયે જાણતી । તં જહા—
આગત્તિં, ગત્તિં, ઠિત્તિં, ચવણં,
ઉવવાયં, આવિ-કમ્મં, રહોકમ્મં
જાણમાણે પાસમાણે એવં વિહરઈ ॥
તહા વિમુક્કસ્સ પરિન્નચારિણો
ધિતીમતાં દુક્ક-લમસ્સ ભિક્ખુણો ।
વિસુજ્જતી જંસિ મલં પરે કઠં
સમીરિયં રુપમૂલં વ જોતિણા ॥૧॥
ઇમમ્મિ લોએ પરતો ચ દોસુ વિ
ન વિજ્જતી વન્ધણં યસ્સ કિંચિ વિ ।
સેહુ નિરાલમ્બણે અપ્પતિટ્ઠિતે
કલં-કલી-ભાવ-પહં વિમુચ્ચઈ ॥૨॥

પાણિ

સો ભગવં અરહા જિનો જતો
સવ્વજ્જૂ સવ્વભાવ-દસ્સી સવ્વ-
દેવ-મનુજ-અસુરસ્સ લોકસ્સ
પજ્જાય જાનાતિ । તં યથા-
આગત્તિં, ગત્તિં, ઠિત્તિં, ચવનં
ઉપપાદં, આવિકમ્મં, રહોકમ્મં
જાનમાનો પસમાનો એવં વિહરતિ ॥
તથા વિમુત્તસ્સ પરિચ્ચ-ચારિણો
ધિતીમતો દુક્ક-લમસ્સ ભિક્ખુનો ।
વિસુજ્જતિ યસ્મિ મલં પુરે કતં
સમીરિતં રુપમૂલં વ જોતિણા ॥૧॥
ઇમમ્હિ લોકે પરતો ચ દેસુ પિ
ન વિજ્જતિ વન્ધનં યસ્સ કિંચિ પિ,
સો હિ નિરાલમ્બને અપ્પતિટ્ઠિતં
કથં-કથી-ભાવ-પહં વિમુચ્ચતિ ॥૨॥

૧. સંસ્કૃત ધાર્થ

સઃ ધર્મવાનું ઓર્હનું જિનઃ જાતઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વભાવદર્શી સર્વકલ્યાણકારક
લોકસ્ય પ્રજ્ઞાતાન્ જાનાતિ । તદ્ યથા-આગત્તિં, ગત્તિં, સ્થિતિં, તપ્પ, ઉપપાદં,
આવિકર્મ, રહઃકર્મ જાનાનઃ પદયન્ એવં વિહરતિ ॥ ૧ ॥

તથા વિમુક્તસ્ય પચ્ચારિણઃ ધૃતિમતઃ દુઃખલમસ્ય નિર્દેશઃ ।

વિશુદ્ધ્યતે યસ્મિન્ મલઃ પુરાકૃતઃ સમીરિતઃ સૌખ્યમયઃ સ્થિતઃ ।

અસ્મિન્ લોકે પરતઃ ચ દેષઃ અપિ ન વિદ્યતે વન્ધનં ચ કિંચિદપિ
સો હિ નિરાલમ્બને અપ્રતિષ્ઠિતે કથં-કથીભાવનદં વિમુચ્ચતિ ॥ ૨ ॥

આ બંને રૂપોમાં પાલિનું રૂપ સંસ્કૃત ભાષાની સાથે વધુ મળતું આવે છે. ખાસ કરીને એ સ્વર વચ્ચેના વ્યંજનો ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-ધ-ય-વ નું પાલિમાં અસ્તિત્વ છે, એને બદલે અર્ધ-માગધીનો. આ સ્વરૂપમાં લોપ થવાનું વલણ છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ જાણ < સં. જાતઃ, મણુય- < મનુજ-, લોચસ્ય < સં. લોકસ્ય, વિહરઈ < સં. વિહરતિ, લોણ < સં. લોકે, વિમુચ્છઈ < સં. વિમુચ્છતિ, આમ છતાં મગવં < સં. મગવાન્, આગતિ, વિમુજ્જતી < સં. વિમુચ્ચતે એ વગેરે રૂપો પણ મળે છે.

રૂપરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ નીચેનો ભેદ છે :

પાલિ	અર્ધ-માગધી
(૧) પ્ર. એ. વ. માં ઓઃ જિનો, જાતો	(૧) પ્ર. એ. વ. માં એઃ જિણે, જાણ
(૨) સ. માં મ્હિ, સ્મિઃ ચત્તિમ્, ઇમમ્હિ,	(૨) ત્યાં (ઞં)સિ, સ્મિઃ ચંસિ, ઇમમ્મિ
(૩) ભૂતકૃદંતમાં તઃ કતં	(૩) ત્યાં ઢઃ ને લોપ પણઃ કઢં, સમીરિયં
(૪) નતું અસ્તિત્વઃ જિનો, જાનાતિ, જાનમાનો	(૪) નને સ્થાને ણઃ જિણે, જાણતી, જાણમાણે
(૫) જ્ઞને સ્થાને ઞ્ઞઃ સવ્વન્ન, પજ્જાય	(૫) ત્યાં ન્તઃ ; તેમ જ્ઞઃ સવ્વન્નૂ, પજ્જાયે
(૬) એ-સ્વરમધ્યવર્તીં પતું અસ્તિત્વઃ : ઉપપાદં	(૬) વને સ્થાને વઃ ઉવવાયં
(૭) વ્યુત્પન્ન વ્વને સ્થાને વ્ઞઃ સવ્વન્નૂ	(૭) વ્યુત્પન્ન વ્વનું જ અસ્તિત્વઃ સવ્વન્નૂ

આમાંની પ્રધાન પ્રાકૃતોઃ શૌરસેની મહારાષ્ટ્રી અને માગધીની રૂપ-રચનાનો થોડો પરિચય હીક થઈ પડેશે :

૩. શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત :

પાલિ અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (Standard) એના વચગાળાનું રૂપ શૌરસેની સાચવી રાખે છે. (મારા 'આપણા કવિઓ-ખંડ ૧-નાં ૫.

૭૨-૭૩ ઉપર શૌરસેનીની લાક્ષણિકતા આપવામાં આવી છે.) શૌરસેનીની વૈકલ્પિક લાક્ષણિકતાઓ ઊડી જતાં ત્યાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું રૂપ આવી જાય છે. ખરું જોતાં તો માત્ર તે-યની દ-ઘ એ શૌરસેનીનું સાચું સાહિત્યિક રૂપ છે. આમાં ક-ચના ગ-ઘને ઉમેરવા જોઈએ; જેમકે પચતિ= પચદિ, શોકઃ=સોગો; જ્યારે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં એ 'પચદ્' અને 'સોગો' તરીકે આવી રહેશે. આ ઉપરથી મને એમ લાગ્યું છે કે પાલિના અધોષ ક-ચ-ત-થને સ્થાને ગ-ઘ-દ-ધ ધોષ થયે સાહિત્યિક શૌરસેનીનું સ્વાભાવિક રૂપ આવી રહે. એટલે સાહિત્યિક શૌરસેનીના મૂળ રૂપની શૌરસેની ભાષા પાલિમાંથી અવતરી અધોષના ધોષમાં પરિણત થઈ પછી એવા ધોષ-સ્વરોનો-મધ્યમાં રહેલા-નો લોપ થયે સ્વાભાવિક મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત આવી, જેનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ એ આજ મળતી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (Standard) છે.

અહીં હવે એના નમૂના ઉતારિયે :

શૌરસેની

મહા. પ્રાકૃત

૧૧ મળિદાં મ્હિં ઇન્દીવરીઆએ,
જઘાં અજ્જ ઉવવાસણિઅમદ્ધિદાં દેવી
વાસવદત્તા સોત્થિવાઅણિમિત્તં
સદ્ધાવેદિ ત્તિ । તા જાવ ધારાધરુજ્જા-
ણદિગ્ધિઆએ ણ્હાઇઅં દેવીપાસં ગદુઅ
કુવ્વકુલ્લવાદં કરિસ્સં । અણ્ણવા કથં
અમ્હાણં સરિસા વમ્હણા રાઅઉલે
પડિમ્મહં કરેન્તિ । કથં एसो પિઅવ-
અસ્સો અજ્જ દેવીએ વિરહુક્કણ્ઠાવિણો-
દ્ધણિમિત્તં ધારાધરુજ્જાણં જેવ્વ
પત્થિદો । તા જાવ વઅસ્સેણ સહ ઉજેવ્વ
ગદુઅ જથોદ્ધિદં અણ્ણચિદ્ધિસ્સમ્ ॥

૧૧ મળિઓ મ્હિં ઇન્દીવરીઆએ
જઘાં અજ્જ ઉવવાસણિઅમદ્ધિઆ દેવી
વાસવદત્તા સોત્થિવાઅણિમિત્તં
સદ્ધાવેદિ ત્તિ । તા જાવ ધારાધરુજ્જા-
ણદિગ્ધિઆએ ણ્હાઇઅં દેવીપાસં ગદુઅ
કુવ્વકુલ્લવાદં કરિસ્સં । અણ્ણવા કથં
અમ્હાણં સરિસા વમ્હણા રાઅઉલે
પડિમ્મહં કરેન્તિ । કથં एसो પિઅવ-
અસ્સો અજ્જ દેવીએ વિરહુક્કણ્ઠાવિણો-
અણિમિત્તં ધારાધરુજ્જાણં જેવ્વ
પત્થિઓ । તા જાવ વઅસ્સેણ સહ ઉજેવ્વ
ગદુઅ જઠોદ્ધિદં અણ્ણચિદ્ધિસ્સમ્ ॥

૧. સંસ્કૃત છાયા

નતુ મળિતોઽસ્મિ ઇન્દીવરિકયાં યથા અથ ઉપવાસનિયમસ્થિતા દેવી
વાસવદત્તા સ્વસ્તિવાધનિમિત્તં શબ્દાપયતિ ઇતિ । તદ્ યાવદ્ ધારાગૃહે-

ઉપરના અવતરણમાં બંને ભાષાઓના ફકરા જેવાથી માલુમ પડશે કે ક-ત-ચનો ગ-દ-ઘ થવાનો વિકાર મુખ્યત્વે બાણ્ય એ રાખતાં ઝાઝો ખીજો તફાવત નથી. ગદુઅ શૌરસેનીમાં છે, તો પ્હાઈઅ પણ છે; આમાં ફક્ત પ્રત્યયવાળું રૂપ શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રીમાં સમાન છે, જેમાંથી સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ગુજરાતી ફ પ્રત્યય ઊતરી આવ્યો છે.

અહીં નીચે હવે રૂપબંધની દૃષ્ટિએ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત(Standard)-નાં રૂપાખ્યાન આપવામાં આવે છે, જેનાથી એ ભાષાની રૂપરચનાનો ખ્યાલ મેળવવાની સરળતા થશે :

નામોનાં રૂપાખ્યાન

અકારાંત નરબતિ : જળ (સં. જન)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	જળો	જળા
૨ જી	જળં	જળે, જળા
૩ જી	જળેણ, જળેણં	જળેહિ, -હિં, -હિં
૫ મી	જળા, જળત્તો, જળાઓ, જળાડ, જળાહિં, જળાહિંતો	જળત્તો, જળાઓ, જળાડ, જળેહિ; જળહિંતો, જળેહિંતો, જળાસુંતો, જળેસુંતો
૪ થી-૬ ટી	જળસ્સ	જળાણ, જળાણં
૭ મી	જળે, જળમ્મિ	જળેસુ, જળેસું
સંબોધન	જળ, જળા, જળો	જળા

આમાં પાંચમી વિભક્તિમાં જળાઓ-જળાડને સ્થાને જળાદો-જળાદુ એમ બંધાં બંધાં ઓ-ડ પ્રત્યય પાંચમીમાં છે ત્યાં દો-દુ સ્વીકારવા; એટલો ફેરફાર કરતાં આ બંધાં રૂપાખ્યાન સાહિત્યિક શૌરસેનીમાં સમાન છે. નાન્યતર બતિના અકારાંત શબ્દોનાં રૂપોમાં ૧ લી-૨ જી સંબોધનનાં જ સંસ્કૃત જેમ જુદાં રૂપ છે; જેવાં કે—

દ્યાનદીર્ઘિકાર્યાં સ્નાત્વા દેવીપાર્શ્વે ગત્વા કુવક્રુટવાદં કરિષ્યામિ । અન્યથા કથમ્ અસ્માકં સદૃશાઃ બ્રાહ્મણા રાજકુલે પ્રતિગ્રહં કુર્વન્તિ । કથમ્ એષઃ પ્રિયવ્રયસ્યઃ અથ દેવ્યા વિરહોત્કળાવિનોદનનિમિત્તં ધારાગૃહોદ્યાનમ્ એવ પ્રસ્થિતઃ । તદ્ યાવદ્ વયસ્યેન સહ એવ ગત્વા યથોદિતમ્ અનુષ્ઠાસ્યામિ ॥

અકારાંત નર : વણ (સં. વન)

૧ લી-૨ ૭	વણ	વણાણિ, વણાઈ, વણાઈ
સંબોધન	વણ	” ” ”

ઇકારાંત નર : હરિ (સં. હરિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	હરી	હરી, હરઓ, હરડ, હરિણો
૨ ૭	હરિ	હરી, હરિણો
૩ ૭	હરિણા	હરિહિ, -હિં, -હિં
૫ મી	હરિણો, હરિત્તો, હરીઓ, હરીડ, હરીહિતો	હરિત્તો, હરીઓ, હરીડ, હરીહિતો, હરીસુંતો
૪ થી-૬ ટી	હરિણો, હરિસ્ત	હરીણ, હરીણં
૭ મી	હરિમ્મિ	હરીસુ, હરીસું
સંબોધન	હરિ, હરી	હરી, હરઓ, હરડ, હરિણો

ઇકારાંત નાન્ય : દહિ (સં. દધિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી-૨ ૭	દહિ	દહીણિ, દહીં, દહીં
સંબોધન	દહિ	” ” ”

બાકીનાં હરિ પ્રમાણે.

ઉકારાંત નરજાતિ અને નાન્યતરજાતિનાં ૩૫ ઉપરનાં અતુકમે હરિ અને દહિ જેવાં થાય.

આકારાંત નારી : સાલા (સં. શાલા)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	સાલા	સાલા, સાલાઓ, સાલાડ
૨ ૭	સાલં	” ” ”
૩ ૭	સાલામ, સાલાઈ, સાલાણ	સાલાહિ, -હિં, -હિં
૫ મી	સાલામ, સાલાઈ, સાલાણ, સાલતો, સાલાઓ, સાલાડ, સાલાહિતો	સાલતો, સાલાઓ, સાલાડ, સાલાહિતો, સાલાસુંતો

ઉપરના અવતરણમાં બંને ભાષાઓના ફકરા જેવાથી માલૂમ પડશે કે ક-ત-ચનો ગ-દ-ઘ થવાનો વિકાર મુખ્યત્વે બાબુએ રાખતાં ઝાઝો ખીજે તફાવત નથી. ગદુઅ શૌરસેનીમાં છે, તો જ્ઞાદ્વ પણ છે; આમાં ફક્ત પ્રત્યયવાળું રૂપ શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રીમાં સમાન છે, જેમાંથી સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ગુજરાતી ફે પ્રત્યય ઊતરી આવ્યો છે.

અહીં નીચે હવે રૂપબંધની દૃષ્ટિએ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત(Standard)-નાં રૂપાખ્યાન આપવામાં આવે છે, જેનાથી એ ભાષાની રૂપરચનાનો ખ્યાલ મેળવવાની સરળતા થશે :

નામેનાં રૂપાખ્યાન

અકારાંત નરબતિ : જળ (સં. જન)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	જળો	જળા
૨ જી	જળં	જળે, જળા
૩ જી	જળેણ, જળેણં	જળેહિ, -હિં, -હિં
૪ મી	જળા, જળત્તો, જળાઓ, જળાડ, જળાહિં, જળાહિંતો	જળત્તો, જળાઓ, જળાડ, જળેહિ; જળહિંતો, જળેહિંતો, જળાસુંતો, જળેસુંતો
૪ થી-૬ ટી	જળસ્સ	જળાણ, જળાણં
૭ મી	જળે, જળમ્મિ	જળેસુ, જળેસું
સંબોધન	જળ, જળા, જળો	જળા

આમાં પાંચમી વિભક્તિમાં જળાઓ-જળાડને સ્થાને જળાદો-જળાદુ એમ જ્યાં જ્યાં ઓ-ડ પ્રત્યય પાંચમીમાં છે ત્યાં દો-દુ સ્વીકારવા; એટલે ફેરફાર કરતાં આ બધાં રૂપાખ્યાન સાહિત્યિક શૌરસેનીમાં સમાન છે. નાન્યતર ભતિના અકારાંત શબ્દોનાં રૂપોમાં ૧ લી-૨ જી સંબોધનનાં જ સંસ્કૃત જેમ બુદ્ધાં રૂપ છે; જેવાં કે—

દ્યાનદીર્ઘિકાર્યાં સ્નાત્વા દેવીપાર્શ્વં ગત્વા કુલકુટવાદં કરિષ્યામિ । અન્યથા કથમ્ અસ્માકં સદશાઃ બ્રાહ્મણા રાજકુલે પ્રતિગ્રહં કુર્વન્તિ । કથમ્ એષઃ પ્રિયવ્રતસ્યઃ અથ દેવ્યા વિરહોત્કળાવિનોદનનિમિત્તં ધારાગૃહોદ્યાનમ્ એવ પ્રસ્થિતઃ । તદ્ યાવદ્ વયસ્યેન સહ એવ ગત્વા ચયોદિતમ્ અનુષ્ઠાસ્યામિ ॥

અક્ષરાંત નર : વર્ણ (અં. વન)

૧ લી-૨ છ	વર્ણ	વર્ણાણિ, વર્ણાઈ, વર્ણાઈ
સંબોધન	વર્ણ	” ” ”

ઇક્ષરાંત નર : હરિ (સં. હરિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	હરી	હરી, હરઓ, હરહ, હરિણો
૨ છ	હરિ	હરી, હરિણો
૩ છ	હરિણા	હરિહિ, -હિં, -હિં
૫ મી	હરિણો, હરિત્તો, હરીઓ,	હરિત્તો, હરીઓ, હરીહ,
	હરીહ, હરીહિંતો	હરીહિંતો, હરીહિંતો
૪ થી-૬ ટી	હરિણો, હરિસ્સ	હરીણ, હરીણં
૭ મી	હરિમ્મિ	હરીસુ, હરીસું
સંબોધન	હરિ, હરી	હરી, હરઓ, હરહ, હરિણો

ઇક્ષરાંત નાન્ય. : દહિ (સં. દધિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી-૨ છ	દહિ	દહોણિ, દહીઈ, દહીઈ
સંબોધન	દહિ	” ” ”

બાકીનાં હરિ પ્રમાણે.

ઉક્ષરાંત નરજાતિ અને નાન્યતરજાતિનાં ૩૫ ઉપરનાં અનુક્રમે હરિ અને દહિ જ્યાં થાય.

અક્ષરાંત નારી : સાલા (સં. શાલા)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	સાલા	સાલા, સાલાઓ, સાલાહ
૨ છ	સાલં	” ” ”
૩ છ	સાલામ, સાલાઈ, સાલાણ	સાલાહિ, -હિં, -હિં
૫ મી	સાલામ, સાલાઈ, સાલાણ,	સાલત્તો, સાલાઓ, સાલાહ,
	સાલત્તો, સાલાઓ, સાલાહ,	સાલાહિંતો, સાલાહિંતો
	સાલાહિંતો	

૪ થી-૬ ક્રી	સાલાએ, સાલોડ, સાલાં, સાલાણ, સાલાળ
૭ મી	સાલાસુ, સાલાસું
સંબોધન	સાલે, સાલા સાલા, સાલાઓ, સાલાડ

ઈકારાંત ન.રી. : રત્તિ (સં. રાત્રિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	રત્તી	રત્તી, રત્તીઓ, રત્તીડ
૨ છ	રત્તિ	” ” ”
૩ છ	રત્તીએ, રત્તીઆ, રત્તીઈ, રત્તીં	રત્તીહિં-હિં-હિં
૫ મી	રત્તીએ, રત્તીઆ, રત્તીઈ, રત્તીં	રત્તીતો, રત્તીઓ, રત્તીડ, રત્તી- રત્તીતો, રત્તીઓ, રત્તીડ, રત્તીહિતો હિંતો, રત્તીસુંતો
૪ થી-૬ ક્રી	રત્તીએ, રત્તીઆ, રત્તીઈ, રત્તીં	રત્તીણ, રત્તીળ
૭ મી	” ” ” ”	રત્તીસુ, રત્તીસું
સંબોધન	રત્તિ, રત્તી	રત્તી, રત્તીઓ, રત્તીડ

આ જ પ્રમાણે હ્રસ્વ ઉકારાંત, દીર્ઘ ઉકારાંત, અને દીર્ઘ ઈકારાંત: નારીજાતિના શબ્દોનાં રૂપાખ્યાન થાય છે.

ઋકારાંત નામોનાં રૂપોમાં ખૂબ વૈવિધ્ય છે. સંસ્કૃતમાં જ્યાં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં વૃદ્ધિ થાય છે તેવા પ્રકારના શબ્દોમાં આ અંતરાણું અંગ બધાં રૂપોમાં રહે છે, જ્યારે ગુણ થાય છે તેવામાં અં અંતરાણું અંગ રહે છે. ઉપરાંત એ જ રીતે આર, અર એવાં અંગ પણ ૧ લી-૨ છ ના એકવચન ઉપરાંત પ્રયોજ્ય છે; જેમકે—

જેડ નર. (સં. નેત્ર)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	જેઆ, જેઆરો	જેઆરા, જેડણા, જેડવો, જેડઓ, જેડ, જેડ
૨ છ	જેઆરં	જેઆરે, જેઆંરા, જેડળો, જેડ
૩ છ	જેઆરેણ, જેઆરેળં, જેડણા	જેઆરેહિં-હિં-હિં, જેડહિં-હિં-હિં
૫ મી	જેડળો, જેડઓં, જેડડ, જેડહિ, જેડહિંતો, જેઆરાઓ, બધાં, વધારામાં જેડસુંતો, જેઆ- જેઆરાડ, જેઆરાહિ, જેઆરાહિતો રાસુંતો	જેડળો સિવાયનાં એકવચનનાં

૪ થી-૬ ફી જેડળો, જેડસ્ત, જેઝારસ્ત જેઝળ, જેઝળં, જેઝારાણ, -ળ

૭ મી જેડમ્મિ, જેઝારમ્મિ જેઝસુ, -સું, જેઝારેસુ, -સું

સંબોધન જેઝ, જેઝારં જેઝારા, જેડળો, જેઝવો, જેઝઓ,
જેઝડ, જેઝ

વિડ (સં. વિત્) શબ્દના રૂપાખ્યાનમાં ઉપર ન્યાં ન્યાં અંગમાં આ છે ત્યાં જ આવે એટલે જ તફાવત છે.

આ બધાં રૂપાખ્યાનોમાં જે સ્વરે આવતાં જ-આમાં લઘુપ્રયત્ન ચકાર આવી શકે છે.

નારીજાતિનાં ઋકારાંત રૂપ પણ આ જ રીતે થાય છે, જ્યારે નાન્યતર જાતિનાં દહિ પ્રમાણે થાય છે.

ઉપયોગી હોવાથી રાજન્ શબ્દનાં રૂપ અહીં પૂરાં આપવામાં આવે છે. ખાલિમાં પણ આ શબ્દનાં રૂપોમાં ખૂબ વિવિધતા છે.

એ. વ.

બ. વ.

૧ લી	રાઝા	રાઝા, રાઝાળો, રાઝળો, રાઝાળા
૨ છ	રાઝં, રાઝળં, રાઝાળં	રાઝ, રાઝા, રાઝાળો, રાઝળો, રાઝાળે
૩ છ	રાઝળા, રળ્ણા, રાઝળ-ળં, રાઝાળેળ-ળં	રાઝહિ-હિં-હિં, રાઝહિ-હિં-હિં; રાઝાળેહિ-હિં-હિં
૫ મી	રળ્ણો, રાઝળો, રાઝત્તો તેમ રાઝત્તો વગેરે, રાઝત્તો વગેરે રાઝત્તો વગેરે	

૪ થી-૬ ફી રળ્ણો, રાઝળો, રાઝસ્ત, રાઝિળ, -ળં, રાઝાળ, -ળં, રાઝાળાળ-ળં, રાઝાળસ્ત

૭ મી રાઝ, રાઝમ્મિ, રાઝમ્મિ, રાઝસુ, -સું, રાઝસુ, -સું, રાઝાળેસુ, -સું રાઝાળમ્મિ

સંબોધન રાઝા, રાઝ રાઝા, રાઝાળો, રાઝળો

આમાં રાચ અંગ કરીને પણ રૂપ કરવાં; એટલે જ-આ-એ એના સ્થળે ય-યા-યે પણ આવી શકે.

આત્મન્ શબ્દનાં અપ્પા તરીકે રાજન્ જેવાં અને અપ્પાળ તરીકે જળ જેવાં રૂપ થાય.

સંવનામોનાં રૂપોખ્યાન

સવ્વ નર. (સં. સર્વ)

તં નર. (સં. તદ્)

એ. વ. બ. વ.

એ. વ. બ. વ.

૧ લી સવ્વો	સવ્વે	સ, સો	તે, જે
૨ ૭ સવ્વં	સવ્વે, સવ્વો	તં, ણં	તે, તા, જે, જા
૩ ૭ સવ્વેણ, —ણ	સવ્વેહિ—હિં—હિં	તેણ, જેણ, તિણા	તેહિ—હિં—હિં
૫મી સવ્વત્તો વગેરે	સવ્વત્તો વગેરે	તમ્હા	નિયમિત
૪થી-૬ઠ્ઠી સવ્વસ્સ	સવ્વેસિં, સવ્વાણ, —ણં	તસ્સ, તાસ	તાસ, તેસિં
૭મી સવ્વસ્સિં, —સ્મિં, સવ્વેસુ, —સું		તાહે, તાલા, તેસુ, જેસુ	વગેરે
—હિં, —તથ		તદ્દા	

યદ્ શબ્દોનો જ (નારીજાતિમાં જા, કોઈ વાર જી),

કિમ્ ,, ક (,, કા, ,, કી),

એતદ્ ,, એય, એઅ આ બધાનાં સરખાં રૂપ થાય છે.

આમાં કિમ્ શબ્દને પાંચમીમાં કિણો અને કીસ રૂપો થાય છે.

ઈદમ્ નરજાતિને ૧ લી એ. વ. માં જયં ને ઇમો બંને થાય છે. નારીજાતિમાં એને ઇમિજા ને ઇમા બંને ૧ લી એ. વ. માં થાય છે, ૨ ૭ એ. વ. માં ઇણં ઇમં, ૬ ઠ્ઠી એ. વ. માં અસ્સ, ઇમસ્સ, ૭ મી એ. વ. માં અરિસ, ઇમરિસ, ઇહ વગેરે થાય છે. આ ઇદમ્ શબ્દનાં તદ્દની માફક ૭ વાળાં રૂપ પાળુ થાય છે. ઇદમ્ તદ્ અને એતદ્ ને ૬ ઠ્ઠી એ. વ. માં સે અને બ. વ. માં સિં પાળુ થાય છે.

અદસ્સું બધાં રૂપોમાં અંગ અમુ થાય છે. ત્રણે જાતિનાં રૂપમાં ૧ લી એ. વ. અહ અને ૭ મી એ. વ. નરજાતિ અયમ્મિ ઇયમ્મિ અને અમુમ્મિ થાય છે. બાકી ઉકારાંત નિયમિત રૂપ છે.

સંખ્યાવાચક વિશેષણોમાં એક—એગ ‘એક’ માટે છે, અને એ સવ્વ માફક છે.

દ્વિનાં દો કે બે એમ બે રીતે રૂપ થાય છે; એ રીતે ૧ લી—૨ ૭ દુવે, દોણિ; વેણિ; ૩ ૭ દોહિં, બેહિં; ૫ મી દોહિંતો, બેહિંતો; ૬ ઠ્ઠી દોણ્હં, વેણ્હં; ૭ મી દોસુ, બેસુ થાય છે.

ત્રિનું અંગ ત્રી થાય છે; પછી ત્રિણિ, ત્રીહિં, ત્રીહિંતો, ત્રિણ્હં, ત્રીણ
એ રીતે ૧-૨, ૩, ૫, ૪-૬, ૭ મીનાં રૂપ થાય છે.

ચતુર્નું ચત્તારો, ચત્રો, ચત્તારિ; ચઠ્ઠિં, ચઠ્ઠિંતો, ચઠ્ઠણ્હં, ચઠ્ઠણ્હ
એ ક્રમે-૧-૨, ૩, ૫, ૪-૬, ૭ મીનાં રૂપ થાય છે.

અન્ વાળા બધા સંખ્યાવાચક શબ્દ અકારાત બને છે.

અસ્મદ્-યુષ્મદ્ નાં રૂપ આસ મહત્વનાં છે એ અહીં નોંધી લેવામાં
આવે છે :

અસ્મદ્

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ હી	મ્મિ, અમ્મિ, અમ્હિ, હં, અહં, અહઅં	અમ્હ, અમ્હે, અમ્હો, મો, વચં, મે
૨ છ	જે, જં, મિ, અમ્મિ, અમ્હ, મં, મમં, મિમં, અહં	અમ્હે, અમ્હો, અમ્હ, જે
૩ છ	મિ, મે, મમં, મમણ, મમાઈ, મહ, મણ, મયાઈ, જે	અમ્મેહિં, અમ્માહિં, અમ્હ, અમ્હે, જે
૫ મી	મહ્તો, મમત્તો, મહત્તો, મજ્ઞો (આ અંગેને ફરી ઉ,ઓ , હિ, હિન્તો લાગીને રૂપો થાય; મત્તો પણ ખરું)	મમત્તો, અમ્હત્તો (આ બંનેના અંગને ફરી ઉ, ઓ, હિન્તો-સુન્તો લાગીને રૂપો થાય; હિન્તો-સુન્તોમાં બંને અંગ થાય)
૪થી-૬ઠ્ઠી મે, મહ, મમ, મહ, મહં, મજ્ઞ, મજ્ઞ, અમ્હં, અમ્હં		જે, જો, મજ્ઞ, અમ્હ, અમ્હં, અમ્હે, અમ્હો, અમ્હાણ-જં, મમાણ-જં, મહાણ-જં, મજ્ઞાણ-જં
૭ મી	મિ, મહ, મમાઈ, મણ, મે, અમ્હમ્મિ, મમમ્મિ, મહમ્મિ, મજ્ઞમ્મિ	અમ્હેસુ, મમેસુ, મહેસુ, મજ્ઞેસુ, અમ્હસુ, મમસુ, મહસુ, મજ્ઞસુ, તેમ અમ્હાસુ એમ આકારથી પણ ચારે.

યુષ્મદ્

વિ. ઐ. વ. ૫ વ.

૧ લી તં, તું, તુવં, તુહં, તુમં મે, તુભ્મે, તુજ્ઞં, તુમ્હં, તુય્હે,
તુમ્હે, તુમ્હે, તુજ્ઞે

૨ ૭ તં, તું, તુમં, તુહ, તુમે, તુવો, તુજ્ઞ, તુભ્મે, તુય્હે, તુમ્હે,
મે, તુમ્હે, તુજ્ઞે

૩ ૭ મે, દિ, દે, તે, તદ્, તદ્, તુભ્મેહિં, તુજ્ઞેહિં, તુમ્હેહિં, તુય્હેહિં,
તુમં, તુમદ્, તુમદ્, તુમે, તુમ્હેહિં, તુમ્હેહિં, તુજ્ઞેહિં, મે
તુમાદ્

૫ મી તદ્તો, તુવત્તો, તુમત્તો, તુભત્તો, તુય્હત્તો, તુમ્હત્તો, તુમ્હત્તો,
તુહત્તો, તુભત્તો, તુમ્હત્તો, તુમ્હત્તો, તુજ્ઞત્તો (ઉપરાંત અંગને
તુજ્ઞત્તો (ઉપરાંત ઓ, ડ, ઓ, ડ, હિ, હિન્તો પણ લાગીને)
હિ, હિન્તો લાગીને પણ
તદ્ઓ વગેરે રૂપો થાય),
તત્તો, તુય્હ, તુભ, તુહિન્તો,
તુમ્હ, તુજ્ઞ

૪ થી-૬ ઠી તદ્, તુ, તે, તુમ્હં, તુહ, તુ, વો, મે, તુભ, તુભં, તુભાણ-જં
તુહં, તુવ, તુમ, તુમે, તુમો, તુવાણ-જં, તુમાણ-જં, તુહાણ-જં, તુમ્હાણ-જં
તુમાદ્, દિ, દે, દ્, દ્, તુભ, તુમ્હ, તુજ્ઞ, તુમ્હં, તુજ્ઞં, તુમ્હાણ-જં,
તુભ, તુય્હ, તુમ્હ, તુજ્ઞ, તુજ્ઞાણ-જં
તુમ્હ, તુજ્ઞ

૭ મી તુમે, તુમદ્, તુમાદ્, તદ્, તુસુ, તુવેસુ, તુમેસુ, તુહેસુ, તુભેસુ,
તદ્, તુમ્મિ, તુવમ્મિ, તુમ્હેસુ, તુજ્ઞેસુ, ઉપરાંત તુવસુ, તુમસુ,
તુસમ્મિ, તુહમ્મિ, તુભમ્મિ, એમ એકાર વિનાનાં તેમ ત્યાં આ-
તુમ્હમ્મિ, તુજ્ઞમ્મિ કારવાળાં તુવાસુ વગેરે રૂપો પણ
પ્રચારમાં છે.

આ રૂપાખ્યાનો આટલી બધી વિવિધતા ધરાવે છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાન

કરૂ-કરવું (સં. કૃ) : વર્તમાનકાળ કર્તારિ પ્રયોગ

એ. વ.

અ. વ.

૧લો પુ. કરમિ, કરામિ, કરેમિ, કરં કરમ-મુ-મો, કરામ-મુ-મો, કરેમ-મુ-મો, કરિમ-મુ-મો^૧

૨જો પુ. કરસિ-સે, કરેસિ-સે કરિત્યા, કરહ. કરેહ

૩જો પુ. કરહ, કરણ, કરેહ, કરહરે. કરન્તિ-ન્તે, કરિરે

અસ્તૂનાં રૂપાખ્યાન : વર્તમાનકાળ

૧લો પુ. મ્હિ, અત્થિ

મ્હો, મ્હ, અત્થિ

૨જો પુ. સિ, અત્થિ

અત્થિ

૩જો પુ. અત્થિ

અત્થિ

કર્મણિ પ્રયોગ

ઈઝ, ઈજ્ઞ પ્રત્યય લગાડી કરીઝમિ, કરીઝામિ, કરિજ્ઞમિ, કરિજ્ઞામિ વગેરે રૂપો કર્તારિ પ્રયોગમાંના પ્રત્યયોથી થાય છે.

પ્રેરકનાં રૂપ

પ્રેરકનાં રૂપોમાં ઝ, ણ, વાવ,^૨ વાવે એવા ચાર પ્રત્યય ધાતુને લાગે છે; જેમકે કારહ, કારેહ, કરાવહ, કરાવેહ, પણ્ બ્રમ્ ધાતુને વાહ પણ્ થાય; જેમકે મામહ મામેહ, મમાવહ, મમાવેહ, મમાહહ, મમાહેહ.

૧, આ પ્રત્યય અક્ષરાંત સિવાયનાં ક્રિયાપદોમાં ન થાય; જેમકે ઠામ-મુ-મો, ઠાસિ, જાસિ, હોસિ વગેરે વગેરે.

મૂ ધાતુનાં હો અંગ તરીકે રૂપો થાય છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈયે.

૨. ભૂતકૃતમાં અવિ વિકલ્પે થાય છે. શોષિતમ્ = સોસિઅં કે સોસવિઅં. આથી સામાન્ય રીતે અવિ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે કારિતમ્ = કારિઅં, કરાવિઅં વગેરે

આજ્ઞાસ્થ-વિધ્યથ^૧

એ. વ.

કરમુ, કરહિ, કરેજ્જે, કરેજ્જહિ, કરત, કરહ, કરેત

૧એ પુ. કરામુ કરમ-મુ-મો

૨એ પુ. કરહિ, કરમુ, કરેજ્જે, કરેજ્જહિ, કરત, કરહ, કરેત
કરેજ્જમુ^૧

૩એ પુ. કરત કરન્તુ, કરેયુ

ભવિષ્યકાળ

પ્રત્યય તરીકે હસ્ત આવે છે; અકારાંત સિવાયમાં માત્ર સ્સ; પણ સાથેસાથ એ રીતે હહ, હહિ, હ પણ થાય છે, અને પછી વર્તમાનકાળ પ્રમાણે રૂપો થાય છે : કરિસ્સમિ, કરિસ્સં, કરિહામિ, કરિહિમિ, કરિહં વગેરે. આ સામાન્ય નિયમો છે. ઉપરાંત જુદાં જુદાં ક્રિયાપદો પૂરતાં જુદાં પણ રૂપ થાય છે.

ભૂતકાળ

ભૂતકાળ પ્રાયઃ લુપ્ત થયો છે; ભૂતકૃદંત જ વપરાય છે; છતાં ક્ અસ્ નાં અદ્યતન-સં. નાં રૂપોનો વિકાસ કવચિત્ પ્રયોગ્ય છે.

કૃદંતો

ભૂતકૃદંત : હઞ; અકારાંત ન હોય ત્યાં અ : કરિઞ, હૂઞ, જાઞ
હેત્વર્થકૃદંત : હઞં, ઇઞ : કરેઞં કરિઞં, હોઞં
વિધ્યર્થકૃદંત : ઇઞઞ્વં, હઞઞ્વં કરેઞઞ્વં કરિઞઞ્વં, હોઞઞ્વં
સંબંધકભૂતકૃદંત : ઇઞુળ, હઞુળ; કરેઞુળ, કરિઞુળ; હઞ : કરિઞ
વર્તમાનકૃદંત કર્તારિ : અન્તો : કરન્તો

,, કર્મણિ : ઈઞન્તો, હજ્જન્તો : કરીઞન્તો, કરિજ્જન્તો

આ તો માત્ર દિશાસૂચન પૂરતું આપવામાં આવ્યું છે.

૧. અકારાંત સિવાયમાં તો સાદા-સુ અને ન જ થાય.

૪. માગધી :

બુદ્ધ અને મહાવીરના સમયની એઓના દેશ સગધની (પ્રાચ્ય) ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હતું એ જાણવાનું આપણી પાસે સ્પષ્ટ સાધન નથી; પણ પછી એ દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની ખીલ ભૂમિકાની ભાષાઓ પાલિ અને અર્ધમાગધી મળે છે. અને અર્ધમાગધીમાં માગધ ભાષા-સ્વરૂપના કોઈ કોઈ અંશ સચવાયેલા છે. વૈવાકરણ્યે આપેલી માગધી તો મોડાંની લાગે છે અને એ શૌરસેનીમય છે, પણ એમાં માગધ ભાષાપ્રકાર સ્પષ્ટ છે. આચાર્ય હેમચંદે આ નવી સાહિત્યિક માગધીનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે :

(૧) નરજાતિ ૧ લી એ. વ. માં એ પ્રત્યય; જેમકે એષઃ પુરુષઃ

> એજે પુલ્લિજે, પ્રા. શૌ. એસો પુરિસો

(૨) ર અને સને સ્થાને અનુક્રમે લ અને જ; ઉદાહરણ ઉપર મુજબ

(૩) સ અને વ સંયુક્તવ્યંજનમાં હોય ત્યારે સ પડ્યો રહે છે;

(પ્રાકૃતમાં પરસંવર્ણ થાય છે; જેમકે પ્રસ્થલતિ > પસ્થલદિ;

પ્રા. પવલ્લહ, શૌ. પક્ષલદિ

(૪) દૃ (ઢ) અને ણને સ્થાને સ્ટ થાય; પૃષ્ટઃ > પસ્ટે; સુષ્ટઃ

> શુસ્ટઃ, ન્યારે પ્રા. પુઠ્ઠો, સુદ્દહ

(૫) સ્થ અને યંનો સ્ત થાય; સુસ્થિતઃ > શુસ્તિદે; અર્થઃ > અસ્તે,

સાર્થવાહઃ > શસ્તવાહે; ન્યારે પ્રા. સુદ્ધિઓ, અત્ય, સત્યવાહો

(૬) જ, ઘ અને યને સ્થાને યકાર; જાનાતિ > યાનાદિ; જનપદઃ

> યણવદે, ઋજુનઃ > અચુણે; મદ્યમ્ > મય્યં, અલ્લ

કિલ વિદ્યાધરઃ > અચ્ચ કિલ વિચ્ચાહલે આગદે, ન્યારે

પ્રા. જાણડ, જણવદો, ઋજ્જુણો, મજ્જં, અજ્જ કિલ વિજ્જાહરો માંઅઓ.

(૭) ન્ય, ણ્ય, જ્ઞ, જ્ઞને સ્થાને જ્ઞ; અભિમન્યુઃ > અહિમજ્જુ,

પુણ્યવાનં > પુજ્જવન્તે, સર્વજઃ > શવ્વજ્જે, ધનંજયઃ > ધણ-

જ્જણ, ન્યારે પ્રા. અહિમણ્ણુ, પુણ્ણવન્તો, સવ્વણ્ણો, ધણંજઓ.

(૮) વ્રજ, ધાતુમાં જ નો વ થાય; વ્રજતિ > વજ્જદિ, પ્રા. વઝદ

(૯) છ નો અનાદિ દશામાં ઞ થાય; ગચ્છઃ > ગઞ્ઞે, વગેરે.

(૧૦) ક્ષનો ધ્રુવ; જેમકે યક્ષ : > યક્ષે, પ્રા. ચક્ષો; અપવાદ તરીકે પ્રેક્ષતે > પેક્ષદિ, પ્રા. પેક્ષદ; આચક્ષતે > આચક્ષદિ, પ્રા. આચક્ષદ

(૧૧) તિષ્ઠનો ચિષ્ટ; તિષ્ઠતિ > ચિષ્ટદિ

(૧૨) અકારાંત નામને છટ્ટી એ. વ. માં આહ વિકલ્પે પ્રત્યય છે.

(૧૩) „ „ „ „ બ. વ. માં હ વિકલ્પે છે

(૧૪) અહમ્ અને વયમને સ્થાને હગે

બાકીના વિકાર શૌરસેની જેવા છે.

આ પ્રમાણે મુખ્ય બેદોની ઝાંખી થશે. પૈશાચી, ચૂલિકા-પૈશાચી, તેમજ માકડોએ આપેલી પ્રાકૃતો વગેરે અનેક છે, તેનાં રૂપ અહીં બહુ ઉપયોગી ન જણાતાં આપ્યાં નથી. થોડી જ મહેનતે એ જાણી શકાય એવાં છે.

આ દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો (મધ્ય ભારત આર્ય—Middle Indo-Aryan) પછી ત્રીતીયિક પ્રાકૃતો (અર્વાચીન ભારત—આર્ય Neo-Indo-Aryan) આવે છે, જેનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછીથી આજ સુધીનો છે. આ અધી પ્રાંતીય બોલીઓના તે તે અપભ્રંશો એ સમયમાં હતા એ સ્વીકારવામાં બાધ નથી. એ પછી બધી બોલીઓ ક્રમિક રીતે આજને સ્વરૂપે આવી રહી છે.

રાષ્ટ્રભાષા : આ વિચિત્ર છતાં એક ભારે સૂચક મૂલ્ય છે. છેલ્લાં ચાર હજાર વર્ષમાં દર હજાર વર્ષે ભારતવર્ષને માટે તે તે સમયના સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં માન્ય એક ભાષા મળી છે. બરોબર આજથી ૪ હજાર વર્ષ ઉપર આર્યો સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં સ્થિર થયા હતા ત્યારે એમની પાસે પોતાની જીવતી આદિમ ભારત-આર્ય ભાષા હતી, જેમાંથી જ આપણને ઋગ્વેદથી લઈ ઉપનિષદોની વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાનો વિકાસ મળ્યો. ભાષા બસારો બાધે જતી હતી તેમાંથી વેદોત્તર સંસ્કૃત જીવતી ભાષાનો વિકાસ થયો અને ઉત્તર ભારતવર્ષની એ આજથી ૩ હજાર વર્ષ ઉપર સર્વમાન્ય ભાષા બની. આ ભાષાના સર્વમાન્ય રૂપને ચારસો વર્ષ પછી મહાન વૈયાકરણ પાણિનિએ વ્યાકરણબદ્ધ કરી, જેમાં એમણે ‘સંસ્કૃત ભાષા’ એવું નામ ને આપતાં લોકે અને ભાષાયામ્ એમ કહી એ ભાષા ‘લોકભાષા’ હતી એવી છાપ મારી

આપી. સંસ્કૃત ભાષાના વિકાસ સાથે દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોનો પણ વિકાસ થયે
જતો હતો અને પાણિનના સમયની આસપાસ બૌદ્ધોની ધર્મભાષા પાલિ
અને એક વધુ ભૂમિકા આગળ વધેલી જૈનોની અર્ધભાગધીમાં તે તે ધર્મનું
સાહિત્ય વિકસ્યે જતું હતું. આ પ્રાકૃતોના મધ્યકાલીન રૂપ શૌરસેનીમાંથી
મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો ઊગમ થયો અને મહારાષ્ટ્ર (આજનું નહિ, પરંતુ જેમાં
ઉત્તર પશ્ચિમ અને મધ્ય પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો તેવા)ની એ રાષ્ટ્રભાષા
—પ્રાકૃત સાહિત્ય ગ્રંથોની ઉત્કૃષ્ટ પ્રાકૃત ભાષા દેશવ્યાપક માન પામી.
પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખનારા બધા વૈયાકરણોએ એને પ્રધાન પ્રાકૃત ગણી છે.
ઈ.સ.ની પહેલી સદીમાં એને એ માન મળી ચૂક્યું હતું અને પછી લોકોની
ભાષામાંથી સાહિત્યનું વાહન બની, અને એણે ‘અપભ્રંશ’ ભાષાના વિકાસને
વેગ આપ્યો. એક હજાર વર્ષમાં અપભ્રંશ પૂરી ખીલી, એના અનેક બેદો પ્રાંતીય
રીતે વિકસ્યા તે સર્વમાન્ય રાષ્ટ્રભાષા ‘અપભ્રંશ’ બની. એ લોકભાષા હતી
એનો ખ્યાલ આચાર્ય હેમચંદ્રના ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’માં આવે છે. એને
એઓ સુશ્લિષ્ટ રીતે વ્યાકરણબદ્ધ કરે છે—એશક, પોતાના સમય સુધીના
વિકાસને અપનાવીને. એ સાહિત્યની ભાષા પણ હતી જ એ દિગંબર જૈન
સાહિત્યકારોની વિપુલ રચનાઓથી તેમજ ઉત્તર ગુજરાતના શ્વેતાંબર જૈન
સાહિત્યકારોની, આ. હેમચંદ્રની પૂર્વે તેમજ પછી, થયેલી રચનાઓથી સમ-
ગ્રાય છે. ઈ. સ. ની દસમી સદીની લોકોની અને સાહિત્યની એ માન્ય
રાષ્ટ્રભાષા હતી. પછીનાં એક હજાર વર્ષ સમગ્ર રાષ્ટ્રની એક માન્ય ભાષાનો
પ્રશ્ન આપણી સામે આવ્યો અને સ્વતંત્ર ભારતની લોકસભાએ પોતાના
બંધારણમાં એ માન ‘હિંદી’ને આપ્યું છે, આ હિંદી પણ વિશાળ અપભ્રંશ
ભાષાના મધ્યદેશીય પ્રકારમાંથી જ નિષ્પન્ન થયેલી છે. સમગ્ર ભારત-
પાકિસ્તાનમાં એના લોકમાન્ય ‘હિંદુસ્તાની’ સ્વરૂપથી લોકોનો વ્યવહાર
સરળ બન્યો છે; એનો પ્રસાર કરવાનું કાર્ય અંગ્રેજોએ જ કર્યું હતું.
મોગલાઈમાં લશ્કરી જાવણીની ભાષા ‘ઉર્દૂ’ સ્થાનિક હિંદીમાં અરબી-ફારસી
શબ્દોના સ્વીકારથી વ્યાપક બની તેનું વધુ સરળ રૂપ તે આ હિંદી-
હિંદુસ્તાની છે. એ જ લોકમાન્ય ભાષા બની છે. એક રીતે કહીએ તો
‘હિંદી’ને એની ત્રણ શૈલીઓ છે : ૧. સાહિત્યિક સંસ્કૃત-રાષ્ટ્રપ્રચુર શૈલી,
૨. અરબી-ફારસી રાષ્ટ્રપ્રચુર ‘ઉર્દૂ’ અને ૩. સરળ લોકવ્યાપક ધરગથ્ય
શબ્દોથી ભરેલી હિંદી-હિંદુસ્તાની.

૪. અપભ્રંશ (ઈ. સ. ૧ લી સદીથી ૧૨ મી સદી) :

ઉપર ભાષા વિભાષા અને અપભ્રંશનો આછો ખ્યાલ આપતાં ભારત-વર્ષમાં ‘અપભ્રંશ’ના ૨૭ જેટલા પ્રાંતીય ભેદો હતા એ બતાવવામાં આવ્યું છે. ઉપર સ્પષ્ટ કર્યું તે પ્રમાણે ‘અપભ્રંશ’ એ યુગની—વસ્તુસ્થિતિએ ઈ. સ. ૧ લી સદીથી બોલચાલની ભાષા તો હતી જ. ૧૦મી સદી સુધીમાં એ મોટા ભાગના ભારતવર્ષની શિષ્ટમાન્ય રાષ્ટ્રભાષા હતી. આ નામ બ્રહ્મ પ્રયોગો પૂરતું જ આરંભમાં મર્યાદિત હતું. આજથી ૨૧૦૦ વર્ષ ઉપર વ્યાકરણ-મહાભાષ્યકાર પતંજલિ શબ્દશુદ્ધિ વિશે લખતાં પચ્ચશ આદિકમાં સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે “મૂયાંસોડપશન્દા અલ્પીયાંસઃ શબ્દા इति । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा गौरीत्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोना गोपोतलिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशाः । अपशब्दो—ब्रष्ट शब्दो धृष्टा धृष्टा छे. शुद्ध शब्दो प्रमाणुमां થોડા છે. એકેક શબ્દના ધણા અપભ્રંશ છે; જેમકે, ગૌઃ એ એક શુદ્ધ શબ્દના ગાવી ગોણી ગોતા ગોપોતલિકા વગેરે ધણા અપભ્રંશ છે. આમાં ગોતા અને ગોપોતલિકા પાલ્લિમાં હોય તે પ્રકારનાં રૂપ છે, તો ગાવી અને ગોણી શૌરસેની મહારાષ્ટ્રી કે અર્ધભાગધીના પ્રકારનાં રૂપ છે, અને ‘દેશી’ તરીકે નોંધાયેલાં છે (પ્રા. સ. મહણવો). ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’માં ‘અપભ્રંશ’નો સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે નિર્દેશ નથી, માત્ર વિભાષા ગણાવતાં આમીરીનો એક વિભાષા તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ‘હિમાલય સિંધુ અને સૌવીર તથા એની આસપાસના પ્રદેશોનાં પાત્રોના મુખમાં નિષ્ણાતે જેમાં ઉ આવે છે તેવી ભાષા પ્રયોજવી’ એમ કહે છે. ‘અપભ્રંશ’માં નામની ૧ લી વિ., એ. વ. માં ઉ પ્રત્યય (પું. ન. પું. માં) છે એ અહીં સૂચવાતું લાગે છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં મોરલ્લઽ નચ્ચન્તઽ ચન્દઽ જેવાં રૂપ એકાદ વાર ઉદાહરણોમાં સૂચવાયાં છે, (જેશક. એ એક મુદ્રિત પ્રત ‘નિર્ણયસાગર’ની માં છે, બીજી વાચનાઓમાં નથી). ગાથા સંસ્કૃતમાં રચાયેલા બૌદ્ધ ‘લક્ષિતવિસ્તર’માં આવાં ઉ પ્રત્યયવાળાં રૂપ વપરાયેલાં છે: નિવાર્ય-માણુ મૂયુ એકુ જિનુ વૃત્તુ જિનવંશુ વગેરે. આ પછી વલ્લભીના ધરસેનને નામે ચડેલા શક સં. ૪૦૦ (ઈ. સ. ૪૭૯)ના બનાવટી દાનપત્રમાં એના પિતાગૃહસેનના વિશેષણ તરીકે સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશભાષાત્રયપ્રતિબદ્ધપ્રબન્ધરચનાનિપુણતરાન્તઃ-કરણઃ પંકિત મૂઢી છે. સ્વ. ડો. ભાઉદાજીએ લિપિ અને શક સંવત્ તેમજ બીજી આમીઓને કારણે આને અમાન્ય ગણ્યું છે, તેથી આપણે પણ એને પ્રમાણ તરીકે ન સ્વીકારી શકીએ; એ પછી તો છઠ્ઠી સદીના ચંડના ‘પ્રાકૃતવ્યાકરણ’નો જ આમાણિક નિર્દેશ ગણાય. એણે એક સૂત્રમાં ‘અપભ્રંશ’નું લક્ષણ આપ્યું

છે. ઈ. સ. ૭૬૬ સદીના કાવ્યશાસ્ત્રી ભામહે ‘કાવ્ય’ ની વ્યાખ્યા આપતાં શબ્દાર્થો સહિતૌ કવ્યં ગદ્યં પદ્યં ચ તદ્ દ્વિધા । સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ इति ત્રિધા ૧૧-૩૬। એમ ત્રણ ભાષાઓ કહી છે. દંડી ‘કાવ્યાદર્શ’માં એનાથી આગળ વધી (૧-૩૨, ૩૩, ૩૬) ‘મિશ્ર’ એવું એથું કાવ્ય કહે છે અને ‘કાવ્યમાં આલીર વગેરેની વાણી તે અપભ્રંશ’ એમ કહે છે. આમ લગભગ ૭૬૦ સદીથી તો એક ભાષા તરીકે દેશમાં ‘અપભ્રંશ’ વ્યાપક સમગ્રાય છે. નવમી સદીના રુદ્રે તેો ‘પ્રાકૃત સંસ્કૃત માગધ પિયાશ શૌરસેની અને અનેક પેટા પ્રકારો-વાળો અપભ્રંશ’ એમ છ ભાષાનો સરખે દરજ્જે નિર્દેશ કર્યો છે. (૨-૧૨, કા. અ.) એના ‘કાવ્યાલંકાર’ના ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખનાર નમિ સાધુએ તો “પાકૃતમેવાપભ્રંશઃ । સ ચાન્યરૂપનાગરામીરગ્રામ્યાવમંદેન ત્રિધોક્તસ્તન્નિરાસાર્યમુક્તં ‘ભૂરિમેદ’ इति । કુતો દેશવિશેષાત્” । તસ્ય ચ લક્ષણં લોકાદેવ સમ્યગવસેયમ્ । અપભ્રંશ પ્રાકૃત જ છે. એના ખીન્નઓએ કરેલા ‘ઉપનાગર’ ‘આલીર’ ‘ગ્રામ્ય’ એવા ત્રણ ભેદ ધરેલ્લર નથી. એ માટે ગ્રંથકાર ‘અનેક ભેદવાળો’ કહે છે. એ ક્યાંથી જાણવો ? તો કહે : તે તે દેશમાંથી એતું લક્ષણ લોકોમાંથી જ જાણી લેવું.” અર્થાત્ કે એ હજી ગ્રંથસ્થ નથી થયો એમ નમિ સાધુ જાણે કે સમજે છે-કહેવા માગે છે. એ સૂચક છે કે દંડીના ‘કાવ્યાદર્શ’ના ટીકાકાર તરુણ વાયસ્પતિએ ભામીરાદિ શબ્દની વિશદતા આપતાં આદિશબ્દેન ઘૂર્ણ ગૂર્જરભાષા ગૃહ્યતે એમ ‘આલીર-અપભ્રંશ’ સાથેસાથ ‘ગુર્જર અપભ્રંશ’નો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. આ ‘આલીર અપભ્રંશ’ એ તો સિંધના પ્રદેશનો ત્રાચટ (ત્રાચડ) અપભ્રંશ છે એમ ડો. યાકોબી અને એમને અનુસરી ડો. હ. ચુ. ભાયાણી કહે છે. એમાં ડો. ભાયાણીનું કહેવું એમ છે કે ‘આલીરોએ ગુર્જરાતમાં સત્તા હસ્તગત કરી હતી અને ગુર્જરો સંતોષ લે છે એ જોતાં ગુર્જરાતમાં ખીન્ન (ગુર્જર) અપભ્રંશનો પણ વિકાસ થયો હશે (ભા. વિ.-ડિસે. ૧૯૪૭, પૃ. ૩૦૫).’ રાજશેખરના જણાવ્યા પ્રમાણે ‘સુરાષ્ટ્ર અને ત્રવણ (ધણ) કરીને પશ્ચિમ ભારવાડ) વગેરેના વાસીઓ સંસ્કૃત વચનોને પણ અપભ્રંશની જેમ સુંદર રીતે બોલે છે (કા. મી. પૃ. ૩૪). માળવાના ભોજના ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ માં ‘ગુર્જરો પોતાનો અપભ્રંશ જ બોલે છે, ખીન્નનો બોલતા જ નથી. (૨-૧૩)’ એ ૧૧ મી સદી જેટલો મોડાનો નિર્દેશ છે અને ચાલુક્યો તરફની જ ટકાર છે; પરંતુ ૯ મી સદીનો વિચાર કરવામાં આવે તો ગુર્જરાનો મુખ્ય વસાહતી પ્રદેશ તો મધ્ય અને પશ્ચિમ ભારવાડ હતો. અલ્ખીડની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) પોતાના પ્રવાસગ્રંથ ‘અન્ન-હિંદ’માં જે ગુજાત વિશે કહે છે

તે તો આબુની-ઉત્તરનો જૈનપુર સુધીનો પ્રદેશ છે. એ તો ચાલુક્યોની પાછાં જમાવટ પછી જે ‘સારસ્વતમંડળ’ને ગુર્જર દેશની સત્તા મળે છે. ભિન્ન-માલમાંથી રાજિનો કુમાર મૂલરાજ માંમાને મોરી અણહિલપુરના સારસ્વત-મંડળનો રવામી બન્યો અને આ મંડળ પણ થોડાં સમય પછી ગુર્જરદેશ બન્યું—ગુજરાત બન્યું. મધ્ય મારવાડ અને પશ્ચિમ મારવાડમાં વસંતી ગુર્જર પ્રજામાંથી કેટલીકે આજના ઉત્તર ગુજરાતમાં ચાલુક્યોની સાથે આવી વસી અને પોતાના અપભ્રંશને વ્યાપક કર્યો. આભીરો સિંધમાં વસતા હતા તેથી ‘આભીર અપભ્રંશ’ને ‘પ્રાયઝ અપભ્રંશ’ એક જ એ જૂની માન્યતાને અનુરૂપ નથી. ‘પ્રાકૃતસર્વસ્વ’ની ટીકામાં નોંધાયેલી કારિકાઓમાં ‘પ્રાયઝ’ અને ‘આભીર’ને જુદા અપભ્રંશ કહ્યા જ છે. આભીરો સૌરાષ્ટ્રમાં (ખીજ સદીમાં ઇશ્વરસેનતું રાજ્ય હતું એ પૂર્વે) ધણા જૂના સમયથી આવી વસ્યા હતા, તેથી સંભવિત તો એ છે કે સૌરાષ્ટ્રનો અપભ્રંશ તે આભીર અને મારવાડનો અપભ્રંશ તે ‘ગુર્જર’ જે ચાલુક્યોના શાસન સાથે આજના ઉત્તર ગુર્જરાતમાં આવ્યો અને કાલક્રમે ‘આભીર’ અને ‘ગુર્જર’ અપભ્રંશ એકરૂપ થઈ ગયા;—આ માત્ર સંભાવના છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં ‘અપભ્રંશ’નાં સંખ્યાબંધ પદો ઉદાહરણ તરીકે આપી એનું વ્યાકરણ બાંધી આપ્યું એ પૂર્વે ‘અપભ્રંશ’માં મોટા મોટા કથાત્મક પદ્યગ્રંથોની રચના—ખાસ કરીને દિગંબર જૈનોને હાથે—થઈ હતી, તો ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશમાં શ્વેતાંબરોને હાથે પણ રચનાઓ થઈ હતી. કાલિદાસના ‘વિક્રમોવશીય’ ના ૪ થા અંકની રાજા પુરુરવાની ગાંડપણની ઉક્તિઓ પદ્યાત્મક ધ્રુવાઓમાં બોલાયલી છે તે ‘અપભ્રંશ’માં છે. આ અપભ્રંશરચના તરફ વિદ્વાનો શંકાની દૃષ્ટિએ જુએ છે, પરંતુ ૬ઠ્ઠી સદીના ‘વસુદેવહિંડી’ જૈન ગદ્ય-પદ્યાત્મક પ્રાકૃત ગ્રંથમાં વંપરાયેલાં કેટલાંક અપભ્રંશ રૂપો તરફ તો શંકાને કારણ નથી. વધુ સારા અને પ્રમાણિત દુકડા તો ઈ. સ. ૭૭૯ (સ. ૮૩૫) માં ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ ભિન્નમાલમાં રચેલા આર્ષમિશ્રિત પ્રાકૃત ભાષાના ‘કુવલયમાલા’નામના ગ્રંથમાં મળે છે :

“સો ચ દુજ્જણ કહસડ-હૈં! સુણંડ જહસડ, પદમદંસજે ત્વિચ મસણસીલો પઢિ-માંસાસડ વ્વ । ... હોડ કાણ સરિસુ ... દુક્કજ-જણડ ... જાણિડ સરો જહસડ... । અવિ કાલસણુ જહસડ... । વિસુ જહસડ, પમુહરસિડ જીઅંત-કરો વ્વ । તહેવ મહુરડ..... । સ્વલો ઘદં મુહે જ્જે

કહ્યું... મુકળેહી... કિન્ન... મેળણ... સિવહી... સુલ... અસુહ... જદસડ...
 ગિણિગિણાવિંડ... તહે... સો... વિ... વરડ... કુણ... મેળણ... જિ... કસેઈ
 વિઆર... વ-વિઆર-મંગિ-મરિઅલુડ તિ... ..

આ પ્રકારના મહારાષ્ટ્રીમિશ્રિત ગદ્યમાં ‘અપભ્રંશ’ ના ટુકડા સર્વવ્યાપી
 પડ્યા છે. આ અપભ્રંશ રૂપોમાં કોઈ આંગવી પ્રાતીયતા કે એવું જોવામાં
 આવતું નથી. બીજી રીતે કહીએ તો આમાં સાહિત્યિક અપભ્રંશ જ છે.
 આનંદવર્ધન ધનિક બોલદેવ વગેરેએ પણ ‘નાનામોટા’ નમૂનો આપ્યા
 છે તે પણ સાહિત્યિક કોટિનો જ દેખાય છે.

એ જુદા જુદા દેશવાસીઓની લક્ષણિકતાનો નિદેશ કરતો મરુદેશના-
 લોકો ‘અપ્પા તુપ્પા’, ગુજર દેશમાં ‘જંડ મંજડ’, લાટ દેશમાં ‘આ હમ્મ
 કાંડ તુમ્મ મિત્તું’, મોલવ દેશમાં ‘માડજ મંદળી તુમ્મ’... આમ બોલે છે
 એમ કહે છે. અહીં એને અબીષ્ટ મરુદેશ તે લિન્નમાલની ઉત્તરનો અને
 ગુજર પ્રદેશ તે લિન્નમાલ આસપાસનો જ સમજાય છે; કારણ કે એના
 સમયમાં ઉત્તર ગુજરાતને હજી ‘ગુજરાત’ સંજ્ઞા મળી નહોતી, જે પરેપર
 નોંધાયેલી તેરીકે તો ઈ. સ. ૧૨૧૬ (સ. ૧૨૭૨) ના અબમેરના નાલ્હ
 કવિના ‘વિસલદસરિના’માં, ઈ. સ. ૧૨૧૭ (સ. ૧૨૭૩) ની પ્રભાસુપાટણની ‘શ્રીધર-
 પ્રશસ્તિ’માં અને, ઈ. સ. ૧૨૨૬ (સ. ૧૨૮૨) ના ‘આબુરાસ’માં મળે છે.

‘મહીપુરાણ’, ‘પઉમચરિ’ વગેરે દિગંબરોની અપભ્રંશ કૃતિઓ
 ઉદ્ધોતનસૂત્રે આપેલા પ્રકારની જેમ તત્સમ પ્રાકૃત શબ્દરૂપોને અપભ્રંશ
 પ્રત્યયોની સંજ્ઞાવટથી લખેલી કૃતિઓ છે; આ હૈમચંદ્ર પૂર્વેના પેતાંબર
 કવિઓની કૃતિઓની પણ પ્રાયઃ એવી જ દશા છે. દિગંબર ધનપાત્રની
 ‘લલિતસચ્ચતકહા’માં વૈકલ્પિક રૂપો ઓછા હોવાને કારણે જો. યાકોબીએ
 એની સાપ્રાને ‘ઉત્તરનો અપભ્રંશ’ કહ્યો છે; તો આ હૈમચંદ્રના ઉત્તર-
 કાલીન દરિલદસરિના ને સિનાહચરિઈના અપભ્રંશને ‘ગૌજર અપભ્રંશ’
 કહ્યો છે. દરિલદસરિ તત્સમ પ્રાકૃત શબ્દોને અપભ્રંશ વિલક્ષિત-પ્રત્યયો લગાડી
 લાપા નિર્દોષતા કરે જ છે. દિશેપતા એટલી લાગી છે કે શબ્દારને એ
 સ્પષ્ટ રીતે જોમ જનો, નહિ કે જનો, સ્વીકાર કરે છે; તેમ જ શબ્દમધ્યગત
 જેવડા જ પ્રકારે આપે છે; જ નહિ, ‘કુમરજિવ’ જેવા શબ્દમાં પછું સમાસના
 બીજા અંગના આદિ નેકારનો જ સંમાદર કરે છે. (આ ચોક્કસ રીતે જૈન
 મહારાષ્ટ્રીની લાક્ષણિકતા જ છે; ગુજરાતીની વિદ્યાર્થમાં એનોથી બંધ મળે છે)
 લલિયાએ આમ કહ્યું હશે કે દરિલદસરિએ ‘એ કહેવાતું’ આપણી પાસે

પ્રામાણિક સાધન નથી. વસ્તુસ્થિતિએ તો દિગંબરોની કૃતિઓમાં છે તે પ્રમાણે હરિભદ્રસરિ પણ સાહિત્યિક અપભ્રંશનો જ સ્વીકાર કરે છે.

અહીં આપણે ‘અપભ્રંશ’ના થોડા નમૂના જોઈએ:

‘મોરુ કલાવે જ વહધ તહુ, છામહુ સરિ છાઉ,
ઉરસીસા પાઅન્તિ ગઉ, આણ્ણેન્તિહિં જાણુ છાઉ.
લધ બપ્પુલ પિઉ દુદ્ધલા, કઉ અમ્હાણું છાસિ ?
પુત્તહ મત્થેં સવઉં જધ દહિ જમેવિ જણિઅ આસિ.
મુદ્દે ગહણઉં ગેણહ તુહું ધાર મુદ્દં છિઅ-હત્થિ.
છિઅહઉં સુન્દરિ તુહં ઉવરિ મમ સુરઅપિહ અત્થિ.
હિઅધ તિરિઅધી પધ સંમુહ પઅજા ગહિઅ-કડઅજ,
પહિઅ એક્ક જિ ગોરડી છું ચઉપ્પહધ વઅ.
અણ્ણાણ્ણહિં સુચરિઅ-સઅહિં અણ્ણદિણ્ણ વડ્ઠિઅમાણ્ણ,
અપ્પણ્ણ વિણ્ણ છુ હુ મહુ પિઅહુ અપ્પા છોણ્ણ સમાણ્ણ.’

(ભોજના ‘સરસ્વતીકંઠાભરણુ’માંથી)

‘અંચલ સંપય ધુવુ મરણ્ણ સવ્વુ વિ એમ્વ ભણ્ણેધ,
મિલિવિ સમાણ્ણ મહામુણ્ણિહિ, પર સંજમુ ન કરેધ.
રક્ખધ સા વિસ-હારિણી એ કર ચુઅિવિ જઉ,
પડિમિઅિઅ-મુંજલુ જલુ જેહિ અહોડિઉ પીઉ.
બાહ વિહોડવિ જાહિ તુહું હઉં તેવંધ કો દોસુ ?
હિઅય-ટ્ટિઉ જધ નીસરહિ, જાણુઉં મુંજ સ રોસુ.
સંગરસએહિં જુ વણ્ણિઅધ, દેક્ખુ અમ્હારા કન્તુ;
અધમત્તહં ચત્તંકુસહં ગય - કુંલધં દારન્તુ.
જહિં કપ્પિજ્જજધ સરિણુ સરુ, છિજ્જજધ ખગ્ગિણુ ખગ્ગા,
તહિં તેહધ ભડ-ધડ-નિવહિ કન્તુ પયાસધ મગ્ગા.
સાયરુ ઉપ્પિરિ તણ્ણ ધરધ, તલિ ધલ્લધ રયણાધ,
સામિ સુભિઅ્યુ વિ પરિહરધ, સમ્માણ્ણેધ ખલાધં.
દુરુડ્ડાણ્ણેં પડિઉ ખલુ અપ્પાણ્ણ જાણુ મારેધ,
જિહ ગિરિસિંગહું પડિઅ સિલ અન્તુ વિ ચૂરુ કરેધ.
અમ્હે થોવા, રિઉ બહુઅ, કાયર એમ્વ ભાણ્ણન્તિ;
મુદ્ધિ, નિહાલહિ ગયણુ-યલુ, કધ જાણુ જોણ્ણ કરન્તિ ?

જે છરોવિણુ રચણનિહિ આપઉ તડિ ધાલનિ,
તહં સંખહં વિદ્યાલુ, પરુ કુક્ષિન્નન્ત લમનિ.

(હેમચંદ્રના 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ'માંથી)

આચાર્ય હેમચંદ્રના અપભ્રંશને એની વિશેષતા છે. એ વિશે અહીં કેટલીક વસ્તુઓ હવે જોઈએ :

નામ

અકારાંત નરન્નતિ : સામલ (સં. જ્યામલ)

વિલક્ષિત	એકવચન	બહુવચન
૧-૨	સામલ, સામલા, સામલુ, ^૧ સામલો	સામલ, સામલા
૩	સામલે, સામલેં, સામલેણુ, -લિણુ	સામલહિં, -લેહિં
૪-૬	સામલ, સામલમ્, -સ્સુ, સામલહો	સામલ, સામલહં
૫	સામલહે, સામલહુ	સામલહું
૭	સામલે, સામલિ	સામલહિં
સંખો.	સામલ, સામલા	સામલ, સામલહો

અકારાંત નાન્યતર ન્નતિ : કવ્વલ (સં. કમલ)

૧-૨	કવ્વલ, કવ્વલા, કવ્વલુ ^૧	કવ્વલઈ, કવ્વલાઈ
-----	------------------------------------	-----------------

બાકીનાં ઉપર પ્રમાણે

ઇકારાંત નરન્નતિ : ગિરિ (સં.)

૧-૨	ગિરિ, ગિરી	ગિરિ, ગિરી
૩	ગિરિએં, ગિરિણુ, ગિરિં	ગિરિહિં
૪-૬	ગિરિ	ગિરિ, ગિરિહિં, ગિરિહું
૫	ગિરિહે	ગિરિહું
૭	ગિરિહિં	ગિરિહિં
સંખો.	ગિરિ, ગિરી	ગિરિ, ગિરી, ગિરિહો

ઉકારાંત નરન્નતિ ઉપર પ્રમાણે

ઇકારાંત નાન્યતરન્નતિ : વારિ (સં.)

૧-૨	વારિ, વારી	વારિ, વારી, વારિઈ, વારીઈ
-----	------------	--------------------------

બાકીનાં ઉપર પ્રમાણે

ઉકારાંત નાન્યતરન્નતિનાં ઉપર પ્રમાણે

૧. સ્વાર્થે 'ક' આવતાં 'સામલલ' અને ૭ 'સામલલ' જેવાં રૂપ પણ થાય

આકારાંત નારીજાતિ : સાલા (સં. શાલા)

(સં. સાલા, સાલા)	સાલાઉ, સાલાઓ
૩ સાલાએ	સાલાહિં
૪-૫-૬ સાલાહે	સાલાહું
૭ સાલાહિ	સાલાહિં
સ. સાલ, સાલા	સાલ, સાલા, સાલાહો, સાલાહો

ધ-ધ-ઉ-ઉકારાંત નારીજાતિનાં ઉપર પ્રમાણે

સર્વનામ

અસ્મદ્

યુષ્મદ્

વિ.	એ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	બ.વ.
૧	હઉં	અમ્હે, અમ્હઈ	તુંહું	તુમ્હે, તુમ્હઈ
૨	મઈ	” ”	પઈ, તઈ	” ”
૩	”	અમ્હેહિં	” ”	તુમ્હેહિં
૪-૫-૬	મહું, મજઝું	અમ્હેહું	તઉં, તુજઝું, તુઝ	તુમ્હેહું
૭	મઈ	અમ્હાસુ	પઈ, તઈ	તુમ્હાસુ

અકારાંત સર્વનામોને પાંચમી વિલક્તિ એ.વ. માં ‘સવ્વહાં’ ‘જહાં’ ‘તહાં’ ‘કહાં’ વગેરે રૂપો થાય, જેમાં ‘કહાં’ને સ્થાને ‘કિહે’ રૂપ થાય.

સાતમી વિલક્તિ એ.વ. માં ‘સવ્વહિ’ ‘જહિ’ ‘તહિ’ ‘કહિ’

ચોથી-છઠ્ઠી વિલક્તિમાં યદ્ તદ્ કિમ્ ને ‘જસુ’ ‘તોસુ’ ‘કાસુ’ રૂપ એનાં ચાલુ ‘જસુ-જસુ’ ‘તસુ-તસુ’ ‘કસુ-કસુ’ સાથે સાથે થાય. નારી-જાતિમાં ત્યાં ‘જહે’ ‘તહે’ ‘કહે’ રૂપો થાય.

યદ્ તદ્ ને ૧-૨ ૭ વિ. માં વિકલ્પે ‘ધુ’ અને ‘ત્ર’ અનુસ્વારવાળાં રૂપ પણ થાય; બાકી ‘જુ-જો’ ‘સુ-સો’

અત્તદની ‘એહ’ પ્રકૃતિ, ઇદમ્ ની ‘આય’ પ્રકૃતિ, જ્યારે સર્વની ‘સાહ’ અને કિમ્નાં ‘કાઈ-કવણુ’ ૧ લી વિલક્તિમાં થાય.

ક્રિયાપદ

વર્તમાનકાળ કર્તારિ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧	કરઉં	કરહું
૨	કરહિ	કરહુ
૩	(કરછ, કરેછ)	કરહિં

વર્તમાન કર્મણિ

૧	કરિજાઉં, કિજાઉં	કરિજાહું, કિજાહું
૨	કરિજાહિ, કિજાહિ	કરિજાહુ, કિજાહુ
૩	કરિજાછ, કિજાછ, (કરિઅછ-કરિયછ)	કરિજાહિં, કિજાહિં
	કરિઅછ-કરીયછ	

આજ્ઞાથિ

૨	કરિ, કર, કરે, (કરહિ)	કરહુ
૩	(કરહિ)	...

ભવિષ્યકાળ કર્તારિ

૧	કરિસહું, કરિહહું	કરિસહું, કરિહહું
૨	કરિસહિ, કરિહહિ	કરિસહુ, કરિહહુ
૩	કરિસછ, કરિહછ,	કરિસહિં, કરિહહિં

કૃદંત

વર્તમાન-પ્રત્યય	‘અન્ત’ : ‘કરંત’ ‘પછસંત’. રૂપાખ્યાન અકારાંત નામ જેવાં; નાંરીનાતિમાં ‘કરંતી’ ‘પછસંતી’
ભૂત - પ્રત્યય	‘અ’-‘ય’ : ક્રિય ‘ગય’ દિશણ = (‘દા’નું અનિયમિત). રૂપાખ્યાન અકારાંત નામ જેવાં
વિધ્યર્થ-પ્રત્યય	‘મએવ્યહિ’ ‘એવ્યહિ’ ‘એવા’ : ‘કરિએવ્યહિ’ ‘કરેવ્યહિ’ ‘કરેવા’

હેત્યર્થ - પ્રત્યય 'એવ' 'અણ્' 'અણહ' 'અણહિ' 'એપિ' 'એપિણ્' 'એવિ' 'એવિણ્' : 'કરેવ' 'કરણ્' 'કરણહ' 'કરણહિ' 'કરેપિ' 'કરેપિણ્' 'કરેવિ' 'કરેવિણ્'

સંબંધક કે અવ્યયરૂપ પ્રત્યય 'ધ' 'ધઉ' 'ધવિ' 'અવિ' 'એપિ' 'એપિણ્' 'એવિ' 'એવિણ્' : 'કરિ' 'કરિઉ' 'કરિવિ' 'કરવિ' 'કરેપિ' 'કરેપિણ્'

કર્તૃવાચક - પ્રત્યય 'અણઅ' : 'મારણઉ' (=મારનાર)

અપભ્રંશનાં આ લાક્ષણિક રૂપોની અવેશમાં સાહિત્યકારો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં (કવચિત્ શૌરસેનીનાં) રૂપ પણ પ્રયોજી શકતા હતા.

આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાઓ :

(૧) ઋકારતુ પ્રા.લાક્ષણિકતા પ્રમાણે 'અ' 'ઇ' 'ઉ' માં પરિવર્તન થવા ઉપરાંત અચી જવું—એનો તત્સમ લેખે પ્રયોગ : તૃણ-સુકૃદ્ધ (૩૨૯), ગૃહધ (૩૩૬-૧), ગૃહન્તિ (૩૪૧-૨), કૃદન્તહો (૩૭૦-૪ = કૃતાન્તસ્ય), ધૃણ (૩૫૦-૨), ગૃહેપિણ્ (૩૯૪, ગ્રહ નો 'ગૃહ' પ્રયોગ્ય એ વિધાનથી), તૃણાધ (૪૨૨-૧૫)

(૨) ચંડે પોતાના 'પ્રાકૃતલક્ષણ'માં ન લોપોઽપભ્રંજોઽધો રેફસ્ય (૩-૩૭) એમ જે 'અપભ્રંશ'માં 'ર' સાચવી રાખવાતું વિધાન કરેલું તેને સ્થાને વિકલ્પ—વાઘો રો લુક્ (૩૯૮) : બ્રન્તિ (૩૬૦-૧), બ્રુવ-બ્રોપ્પ (૩૯૧-૧), વ્રતુ (૩૯૪-૧), ધ્રુવુ (૪૧૮-૩), દ્રવક્ક (૪૨૨-૪), દ્રમ્મુ (૪૨૨-૪), પ્રમાણુ (૪૩૮-૩), બ્રન્તડી (૪૧૪-૨), પ્રંગણિ (૩૬૦-૧), પ્રંગણધ (૪૨૦-૨), પ્રયાવદી (૪૦૪-૧), પ્રસદ્ધિ (૩૯૩-દૃજ્ઞનો સ્પષ્ટ આદેશ-પદ્યતિના વિકાસમાં શૌર. પ્રત્યય સાથે), 'પ્રિય'માં વિકલ્પે રકારની સાચવણી (૩૭૦-૨, ૩૭૭-૧, ૩૭૯-૧), પ્રૌણિઅઉ (૪૨૨-૧), દ્રહિ (૪૨૨-૫ = દૃષ્ટિ); ઉપરાંત તબને સ્થાને તુઘ્ન (ગુજ.માં 'તુઝ-તુજ' આવવાને: તુઝ પણ છે જ. ૩૭૨), યદ્તુ 'ધ્રુ' અને તદ્ તુ 'ત્ર' (૩૬૦) દ્રહિ (૪૨૩-૧), પ્રાયસના 'પ્રાઉ-પ્રાધ-પ્રાધમ્વ' એ ત્રણ વિકારમાં (૪૧૭) આ પરિસ્થિતિ યુષ્પદંતના 'મહાપુરાણ'માં પણ મળે છે. તત્સમ તરક્ષના વલણને આ આભારી ગણી શકાય.

વળી અમૂતોડપિ ક્વચિત્ (૩૯૭) થી ન હોય ત્યાં પણ પ્રવેશ : પ્રાસુ (સં. વ્યાસ). બેશક, આ પુષ્પદંતના 'મહાપુરોણ'માં પણ મળે છે. (સં. ૯૮-૬૩૫ ૮-૫, ૬)

(૩) દ્વિશ્રુતિમધ્યગત 'મ'નો 'વૃ' (જોડણીની નિષ્કૃષ્ટિએ 'મ' સ્વ વૃ સ્વ' આમ ચારે પ્રકાર જોવા મળે છે.) મોડનુનાસિકો વો વા (૩૯૭): 'કમલુ-કવલુ' 'લમરુ-લવરુ' 'જિમ-જિવૃ' 'જેમ-જેવૃ' આને બીજા 'કે' 'તે' 'એ' નાં એવાં રૂપ 'જમ-જવૃ' 'તમ-તાવૃ' વગેરે

(૪) વર્ત. ૧ લા પુ., બ.વ.માં અપભ્રંશનો લાક્ષણિક 'હુ' પ્રત્યય (૩૮૬): ચડાહુ (૪૩૯-૧), મરાહુ (૪૩૯-૧), જાહુ-વલાહુ (૩૮૬-૧), અકખહુ (કુમારપાલચરિત ૮-૪૨) વગેરે અનેક

(૫) આસાથે ૨ જા પુ., એ.વ.માં 'હિ' 'ધ' 'ઉ' પ્રત્યય ઉપરાંત 'એ' વાળું રૂપ : કરે (૩૮૭-૩), પઢે (૩૯૪-૧) વગેરે

(૬) ભવિષ્યકાળમાં ૧ લા પુ., બ.વ.નાં મધ્યવર્તી હ્રસ્વ તેમજ દીર્ઘ ઇકારવાળાં રૂપ : કુદિસુ (૪૨૨-૧૧), છુડીસુ (૪૨૩-૧), પાતીસુ-કરીસુ-પધસીસુ (૩૯૬-૪) વગેરે

(૭) પ્રકીર્ણ : (અ) સં. ક્રિયે નું ચાલુ 'કિન્જલ' ઉપરાંત 'કીસુ' રૂપ

(આ) સં. પ્રમૂનો 'પહુચ્ય', વ્રજનો 'પુગ-૧' વ્રૂનો 'બુવ' -ઓપ (ઉપર દર્શ નો 'પ્રસસ', વ્રહ્ નો 'ગૃણહ' નોંધાયા ન છે.)

(ઘ) કર્મણિ વર્ત.નાં પ્રા. ઇજ્જહવાળાં રૂપોની સાથે- સાથ પ્રમાણમાં વ્યાપકતાથી સં. 'ય'ની સ્વરલક્ષિત 'ધય' દ્વારા 'ધન્ન' થવાને બદલે 'ધય' થઈ સધાયેલાં રૂપ : વણિઅધ (૩૪૫-૧), જાણિઅધ (૩૩૦-૪), પાવિઅધ (૩૬૬-૧) વગેરે અનેક

(ધ) ગમ્ નાં વૈકલ્પિક સં. ભૂ.કૃદંત : 'ગમ્પિ' 'ગમ્પિણુ' (૪૪૨)

(ઉ) હદમ્-કિમ્-ચદ્-તદ્-એતદ્ સર્વનામોને અત્ પ્રત્યયને સ્થાને 'એતુલ' (૪૩૫) : એતુલો કેતુલો જેતુલો તેતુલો એતુલો

(૭) તાદ્ધ્યે 'કેહિ', 'રેસિ', 'રેહિ' (૪૨૫) અનુગોતો
 ઉપયોગ

શૌરસેની અને માગધીની કોઈ કોઈ લાક્ષણિકતા આચાર્ય હેમચંદ્રે સમાદત કરી છે તેમાંની અધોષના ધોષની પ્રક્રિયા 'પ્રસેસદિ', 'સલલઉ (સં. સફલક)', 'સખધુ (સં. શપય)', 'કૃદન્તે (સં. કૃતાન્ત)', 'કધિદુ (૩૯૬-૩, સં. કથિતઃ)' વગેરેમાં, તો બેઉની સંમિશ્રિત ચિહ્નિ (૩૬૦-૧), 'કીળદિ (૪૪૨)—જેમાં છેલ્લામાં તો પૈશાચી પ્રાકૃત પ્રમાણે (૩૦૮) 'નિહવામ્લીયે 'ળ' પણ હને સ્થાતે માગધીની રીતે આવ્યો છે.

એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચાય છે તે સં. તત્સમ શબ્દો તરફનું ખેંચાણુઃ જગુ (૩૮૩-૧, જોઈદુના 'પરમાત્મપ્રકાશ' વગેરેમાં પણ આ વલણુ જોવા મળે છે), પ્રતુ (૩૯૪-૧); તો સંયુક્ત વ્યંજનના લોપે પણ પૂર્વ સ્વરની હસ્વતા : લવિષ્યકાળ ૧ લા પુ., એ. વ. નાં ઉપર જોઈ છે, ઉપરાંત 'જસુ-તસુ' વગેરે રૂપો. અખઠ (૪૧૪-૨ સં. અક્ષયે), 'કુમારપાલચરિત' માં 'પઠઠી' (૮-૭૪) રૂપ. આની સામે લવિષ્ય. ૧ લા પુ., એ. વ. નાં 'પાવીસુ' વગેરે રૂપોને તેમજ 'જસુ-તાસુ-કાસુ' વગેરે રૂપોને મૂકી શકાય, જે પણ અર્વાચીન ભૂમિકા તરફ લઈ જાય છે; બેશક, 'જસુ-તાસુ' દિગંબરોના અપભ્રંશમાં પણ મળે છે (લવિસ્સઅતકહા, પ્રસ્તા. પૃ. ૨૨ વગેરે). પણ નોંધપાત્ર તો રસઘ (૩૫૮-૧), રસેસુ (૪૪૧-૪), રસિજ્જઘ, રસણા (૪૧૮-૩) છે, જ્યાં સંયુક્ત વ્યંજનના લોપ પૂર્વે સ્વર દીર્ઘ થયો છે. લવિષ્ય. નાં હોષસઘ (૩૯૫-૨) અને હોસઘ (૩૮૮-૧, ૪૧૮-૩) પણ નોંધપાત્ર છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા અપભ્રંશનું નામકરણ :

આચાર્ય હેમચંદ્રે "પ્રાકૃત વ્યાકરણ" ના છેલ્લા પાદને અંતે જે 'અપભ્રંશ' ભાષાનું વ્યાકરણ આપ્યું છે અને એના લોકસાહિત્યમાંથી વીણેલાં પદાત્મક ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે 'અપભ્રંશ' નામ નીચે એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યભાષા જ અભિપ્રેત હતી કે કોઈ એક પ્રાંતીય ભેદ અભિપ્રેત હતો? ડૉ. યાકોબી, ગ્રિયર્સન, પિશલ, સુનીતિકુમાર ચેટરજી, ગુણે વગેરે વિદ્વાનોએ આ હેમચંદ્રે નિરૂપિત અપભ્રંશમાં શૌરસેનીની છાંટ જોઈ છે તે ઉપરથી એ અપભ્રંશ 'જાગર અપભ્રંશ' હતો, યા ચેટરજી

વગેરે એમ પણ કહે છે તેમ ‘શૌરસેન-અપભ્રંશ’ હોય ? શોષ શૌરસેનીવત્ (૪-૪૪૬) એ હેમચંદ્રીય વિધાન આપણને ‘શૌરસેન અપભ્રંશ’ કે માકુંડે આપેલી ‘નાગર-અપભ્રંશ’ની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘નાગર અપભ્રંશ’ કહેવા તરફ ખેંચેલા પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ આ અપભ્રંશમાં મોટા ભાગની પ્રક્રિયા તો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની છે; તો પછી એને ‘મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ’ શા માટે ન કહેવો ? હકીકતે કોઈપણ પ્રાકૃત-વ્યાકરણકારે ‘શૌરસેન’ કે ‘મહારાષ્ટ્ર’ અપભ્રંશ એવાં નામ સ્વીકાર્યાં નથી. જેમને ‘શૌરસેન’ નામ ઇષ્ટ છે તેઓને માટે ‘શૌરસેની-ઉપજીવ્ય’ નાગર અપભ્રંશ’ નામનો સ્વીકાર એ પ્રામાણિક ઐતિહાસિક સ્વીકાર છે; પરંતુ એવો શુદ્ધ ‘નાગર અપભ્રંશ’ આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા ‘અપભ્રંશ’ માં મળતો નથી. ડૉ. ભાયાણીનું એક વિધાન ખૂબ જ સૂચક છે કે “પણ જુદા જુદા સમયનાં પૂર્વરચિત વ્યાકરણો અને જુદા જુદા સમયની ને પ્રદેશની સાહિત્ય-રચનાઓ પર આધારિત હોવાથી હેમચંદ્રનિરૂપિત અપભ્રંશમાં ભાષાકીય પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ લિન્ન લિન્ન દેશકાળની વિવિધ ભાષાસામગ્રીનો શંભુમેજો અનિવાર્ય બન્યો છે.” (અનુદીક્ષનો : પૃ. ૪૩) : એમણે આપેલો એક બીજો અભિપ્રાય પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે : “હેમચંદ્રાચાર્યનો અપભ્રંશ તે આ નાગર અપભ્રંશ છે. પણ બારમી સદીમાં અર્વાચીન ભૂમિકા સિદ્ધ થઈ ચૂકી હોવાથી સિદ્ધહેમનો અપભ્રંશ અર્વાચીનતાની—અને સ્થાનિક પ્રભાવને લક્ષમાં લેતાં ગુર્જર દેશની બોલીની—જાંટથી મુક્ત નથી.” (પદ્મસિરીચરિત : પ્રા. ભૂમિકા : પૃ. ૧૧) એક બીજો પણ એમનો કિંમતી અભિપ્રાય ઉલ્લિખિત કરવા જેવો છે : ‘પણ અપભ્રંશનો જેમ પ્રચાર વધતો ગયો તેમ તેમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં સ્થાનિક બોલીના અંશો પેસતા ગયા. એટલે નાગર અપભ્રંશ જ પ્રદેશ અનુસાર વિશિષ્ટ નામે ઓળખાવા લાગ્યો” (એ જ : પૃ. ૧૧).

આચાર્ય હેમચંદ્રે ‘અપભ્રંશ’ની કોઈ સંજ્ઞા આપી નથી, તો એ પણ સ્પષ્ટ છે કે ‘મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત’નું વિસ્તારથી વ્યાકરણ આપે છે છતાં ક્યાંય ‘મહારાષ્ટ્રી’ નામ આપ્યું નથી, ‘શૌરસેની’ ‘માગધી’ ‘પૈશાચી’ ‘ચૂલિકા પૈશાચી’ નાં નામ નોંધે જ છે. એમના પ્રા. વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરનારને તરત જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે એઓ કોઈ સાહિત્યિક પ્રાકૃતને વળગી ન રહેતાં જૈન મહારાષ્ટ્રીનાં રૂપોને નોંધ્યે જાય છે, એટલું જ નહિ, ‘આપ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને સૂત્રભાષાનાં પણ રૂપો નોંધી

લે છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં આ. હેમચંદ્રની ‘પ્રાકૃત’ ભાષા તે સ્પષ્ટ રીતે ‘જૈન-મહારાષ્ટ્રી’ જ છે. આપણે એ પણ સારી રીતે જાણીએ છીએ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવા ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી, પૂર્વે ભોજે વિદ્વાનોનો ભારે સમાદર કરી સંસ્કૃત ભાષાની વિવિધ શાખાઓને વિકસાવવાનું પ્રમુખ કાર્ય કર્યું હતું, પોતે રચી કે પોતાના નામે રચાવી અનેક ગ્રંથો પોતાને નામે કે અન્યોને નામે વ્યાપક કર્યા હતા એ પવિત્ર કાર્ય અણહિલપુર પાટણમાં પણ ગૌરવપૂર્વક ચલાવવું, એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે એક વિશેષતા રાખી હતી કે ભોજે પોતાને નામે ગ્રંથો રચાવ્યા હતા, પરંતુ એવું ન કરતાં તે તે વિદ્વાનને નામે જ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા. આ સાંહિત્યરચનસેવાનું મોટું કાર્ય એણે આચાર્ય હેમચંદ્રને સોંપ્યું. ભોજે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ શીર્ષક નીચે એક કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ અને એક વ્યાકરણ આપ્યાં હતાં, આ. હેમચંદ્રે પણ ‘કાવ્યાનુશાસન’ એ કાવ્યશાસ્ત્રની અને ‘સિદ્ધહેમ’ સં. પ્રા. વ્યાકરણની રચના કરી. માળવાના પરમારોને અણહિલવાડ પાટણના ચાલુક્યો સાથે ભારે શત્રુતા હતી. ભોજે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’માં એ વિશે એક મીઠી ચીમકી પણ આપી છે કે—

શૃણ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ ।

અપભ્રંશેન તુણ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥૨-૧૩॥

“લાટના પતનીઓ સંસ્કૃત ભાષાના શત્રુઓ છે અને સુંદર પ્રાકૃત સાંભળવું પસંદ કરે છે, જ્યારે ગુર્જર લોકો તો પોતાના અપભ્રંશથી જ સંતોષ લે છે, બીજાના અપભ્રંશને પણ પસંદ કરતા નથી.”

એવું લાગે છે કે ‘લાટ’થી એ ઉત્તર ગુજરાત-મધ્ય ગુજરાત-દક્ષિણ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના જૈનધર્મીઓ ઉપર પણ આક્ષેપ કરે છે, તો ‘ગુર્જર’થી ઉત્તર ગુજરાતના ચાલુક્યો અને પશ્ચિમ મારવાડના ગુર્જર પ્રતીહારો ઉપર આક્ષેપ કરે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે જાણે કે એ ટકોરને વિશિષ્ટ રીતે ‘સાર્થક’ કરી આપવાને ૭ અધ્યાયોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ આપી ૮ મા અધ્યાયમાં પ્રાકૃતો-જૈનમહારાષ્ટ્રી વગેરે પાંચ અને પોતાના છઠ્ઠા અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચી આપ્યું. જેમ “જૈન મહારાષ્ટ્રી”ને બદલે “પ્રાકૃત” એવી વ્યાપક સંજ્ઞા જ આપી તે પ્રમાણે “ગૌર્જર અપભ્રંશ” ન કહેતાં વ્યાપક “અપભ્રંશ” સંજ્ઞા જ આપી. અને એના અપભ્રંશમાં, ડો. ભાયાણી કહે છે તેમ, “લિન્ન લિન્ન દેશકાળની વિવિધ સામગ્રીનો શંભુમેળો”

છે એ આ અપભ્રંશના, લોકમાં એક વખતના ઉત્તર ગુજરાત અને પશ્ચિમ ભારવાડમાં તરેતા સાહિત્યમાંથી ઉપાડીને સંગ્રહેલાં, પદાત્મક ઉદાહરણોથી પણ સ્પષ્ટ છે. ડૉ. લાયાણી આને ‘નાગર અપભ્રંશ’ કહી એ ‘ગુર્જર દેશની બોલીની છાંટથી મુક્ત નથી’ એવો જે અભિપ્રાય આપે છે તેમાંની ‘ગુર્જર છાંટ’ એ જ “ગૌર્જર અપભ્રંશ.” ભારવાડમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા ગુર્જરાની વ્યવહારની ભાષામાં આસપાસના પ્રદેશોમાં અન્યાન્ય પ્રાંતીય અપભ્રંશોનું સંમિશ્રણ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં જે છે તેણે જ ઓ-સમૂહ અને બા-સમૂહનાં રૂપો એકી સાથે રજૂ કરી આપ્યાં છે; જેમકે

“લલ્લા હુઆ જુ મારિયા બહિણિ મહારા કન્તુ.

લળળેળ તુ વયસિઅહુ જહ ભગ્ગા ઘરુ એન્તુ.” (૩૫૧-૧)

આમાં છેક પૂર્વીય હિંદીનાં ૧ લી વિ., એ. વ. નાં છે ‘લલ્લા હુઆ મારિયા મહારા ભગ્ગા’ રૂપો, તો પશ્ચિમ પ્રદેશનાં ‘જુ કન્તુ ઘરુ એન્તુ’ રૂપો. વળ પંજાબી રાજસ્થાની ગુજરાતી વગેરે ઓ-સમૂહની ભાષાઓ છે તેઓનું તેમજ ખડી બોલી હિંદી બા-સમૂહની છે તે વગરેનું મૂળ આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા અપભ્રંશમાં મળે તેથી એની કોઈ પ્રાંતીયતાને બાંધ નથી આવતો. હિંદી વિદ્વાનો પણ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને રાજસ્થાની અને ગુજરાતીને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે, આચાર્ય સીતારામ ચતુર્વેદી જેવા તો એવો પણ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે રાજસ્થાની-ગુજરાતી અપભ્રંશોત્થ ભાષાઓ છે, જ્યારે હિંદી અપભ્રંશમાંથી નહિ કિંતુ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત દ્વારા સીધી જ બિતરી આવી છે.

હકીકતે આચાર્ય હેમચંદ્રે લોકભાષાને જ સંગૃહીત કરી એને જીવન આપ્યું તે જ સમયે એક બાજુ સાહિત્યિક અપભ્રંશમાં રચનાઓ થતી જતી હતી, તો બીજી બાજુ વિકાસને પંથે પણ લોકભાષાસ્વરૂપે એ આગળ વધે જતી હતી. ખાસ કરીને સં. તત્સમ શબ્દો તરફનું વલણ, ઋકાર જેવા, છેક પતંજલિના સમયથી તો ચોક્કસ નષ્ટ થઈ ચૂકેલા, ઉચ્ચારણને સાચવી રાખતા સં. તત્સમ શબ્દોનો પણ લેખનમાં સ્વીકાર, સંયુક્ત વ્યંજનોના મૃદ્ધકરણ સાથે પૂર્વના સ્વરનું દીર્ઘીકરણ-છતાં હસ્તતા સુધીની પણ અસર, પ્રત્યયોના લોપે નામયોગી જેવા અનુગોનો પણ ધીમે ધીમે વધતો પ્રયોગ,—આ બધું આપણને ‘આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા

લે છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં આ. હેમચંદ્રની ‘પ્રાકૃત’ ભાષા તે સ્પષ્ટ રીતે ‘જૈન મહારાષ્ટ્રી’ જ છે. આપણે એ પણ સારી રીતે જાણીએ. જિએ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવા ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી, પૂર્વે ભોળે વિદ્વાનોના ભારે સમાદર કરી સંસ્કૃત ભાષાની વિવિધ શાખાઓને વિકસાવવાનું પ્રયત્ન કાર્ય કર્યું હતું, પોતે રચી કે પોતાના નામે રચાવી અનેક ગ્રંથો પોતાને નામે કે અન્યોને નામે વ્યાપક કર્યા હતા એ પવિત્ર કાર્ય અણહિલપુર પાટણમાં પણ ગૌરવપૂર્વક ચલાવવું, એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે એક વિશેષતા રાખી હતી કે ભોળે પોતાને નામે ગ્રંથો રચાવ્યા હતા, પરંતુ એવું ન કરતાં તે તે વિદ્વાનને નામે જ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા. આ સાંહિત્યરચનસેવાનું મોટું કાર્ય એણે આચાર્ય હેમચંદ્રને સોંપ્યું. ભોળે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ શીર્ષક નીચે એક કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ અને એક વ્યાકરણ આપ્યાં હતાં, આ. હેમચંદ્રે પણ ‘કાવ્યાનુશાસન’ એ કાવ્યશાસ્ત્રની અને ‘સિદ્ધહેમ’ સં. પ્રા. વ્યાકરણની રચના કરી. માળવાના પરમારોને અણહિલવાડ પાટણના ચાલુક્યો સાથે ભારે શત્રુતા હતી. ભોળે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’માં એ વિશે એક મીઠી ચીમકી પણ આપી છે કે—

શૃણ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ ।

અપભ્રંશેન તુણ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥૨-૧૩॥

“લાટના વતનીઓ સંસ્કૃત ભાષાના શત્રુઓ છે અને સુંદર પ્રાકૃત સાંભળવું પસંદ કરે છે, જ્યારે ગુર્જર લોકો તો પોતાના અપભ્રંશથી જ સંતોષ લે છે, બીજાના અપભ્રંશને પણ પસંદ કરતા નથી.”

એવું લાગે છે કે ‘લાટ’થી એ ઉત્તર ગુજરાત—મધ્ય ગુજરાત—દક્ષિણ ગુજરાત—સૌરાષ્ટ્રના જૈનધર્મીઓ ઉપર પણ આક્ષેપ કરે છે, તો ‘ગુર્જર’થી ઉત્તર ગુજરાતના ચાલુક્યો અને પશ્ચિમ મારવાડના ગુર્જર પ્રતીહારો ઉપર આક્ષેપ કરે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે જાણે કે એ ટકોરને વિશિષ્ટ રીતે સાર્થક કરી આપવાને ૭ અધ્યાયોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ આપી ૮ મા અધ્યાયમાં પ્રાકૃતો—જૈનમહારાષ્ટ્રી વગેરે પાંચ અને પોતાના છઠ્ઠા અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચી આપ્યું. જેમ “જૈન મહારાષ્ટ્રી”ને બદલે “પ્રાકૃત” એવી વ્યાપક સંજ્ઞા જ આપી તે પ્રમાણે “ગૌર્જર અપભ્રંશ” ન કહેતાં વ્યાપક “અપભ્રંશ” સંજ્ઞા જ આપી. અને એના અપભ્રંશમાં, ડો. ભાયાણી કહે છે તેમ, “લિન્ન લિન્ન દેશકાળની વિવિધ સામગ્રીનો શંભુમેળો”

છે એ આ અપભ્રંશનાં, લોકમાં એક વખતના ઉત્તર ગુજરાત અને પશ્ચિમ ભારવાડમાં તરતી સાહિત્યમાંથી ઉપાડીને સંગ્રહમાં, પદાત્મક ઉદાહરણોથી પણ સ્પષ્ટ છે. ડૉ. ભાયાણી આને 'નાગર અપભ્રંશ' કહી એ 'ગુર્જર' દેશની બોલીની છાંટી મુકત નથી' એવા જે અભિપ્રાય આપે છે તેમાંની 'ગુર્જર છાંટ' એ જ "ગૌર્જર અપભ્રંશ." ભારવાડમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા ગુર્જરાની વ્યવહારની ભાષામાં આસપાસના પ્રદેશોમાં અન્ય-પ્રાંતીય અપભ્રંશોનું સંમિશ્રણ આ હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં જે છે તેણે જ ઓ-સમૂહ અને જા-સમૂહનાં રૂપો એકી સાથે રજૂ કરી આપ્યાં છે; જેમકે

“ભદ્રા હુઆ જુ મારિયા બહિણિ મહારા કન્તુ.

લજ્જેજી તુ વયસિઅહુ જઇ ભગ્ગા ઘરુ એન્તુ.” (૩૫૧-૧)

આમાં છેક પૂર્વીય હિંદીનાં ૧ લી વિ., એ. વ. નાં છે ‘ભદ્રા હુઆ મારિયા મહારા ભગ્ગા’ રૂપો, તો પશ્ચિમ પ્રદેશનાં ‘જુ કન્તુ ઘરુ એન્તુ’ રૂપો. વળ પંજાબી રાજસ્થાની ગુજરાતી વગેરે ઓ-સમૂહની ભાષાઓ છે તેઓનું તેમજ ખડી બોલી હિંદી જા-સમૂહની છે તે વગરેનું મૂળ આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા અપભ્રંશમાં મળે તેથી એની કોઈ પ્રાંતીયતાને આધ નથી આવતો. હિંદી વિકાસો પણ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે આ હેમચંદ્રના અપભ્રંશને રાજસ્થાની અને ગુજરાતીને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે, આચાર્ય સીતારામ ચતુર્વેદી જેવા તો એવા પણ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે રાજસ્થાની-ગુજરાતી અપભ્રંશોત્થ ભાષાઓ છે, જ્યારે હિંદી અપભ્રંશમાંથી નહિ કિંતુ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત દ્વારા સીધી જ ઊતરી આવી છે.

હકીકતે આચાર્ય હેમચંદ્રે લોકભાષાને જ સંગૃહીત કરી એને જીવન આપ્યું તે જ સમયે એક બાજુ સાહિત્યિક અપભ્રંશમાં રચનાઓ થતી જતી હતી, તો બીજી બાજુ વિકાસને પંથે પણ લોકભાષાસ્વરૂપે એ આગળ વધે જતી હતી. ખાસ કરીને સં. તત્સમ શબ્દો તરફનું વલણ, જરૂર જેવા, છેક પતંજલિના સમયથી તો ચોક્કસ નષ્ટ થઈ ચૂકેલા, ઉચ્ચારણને સાચી રાખતા સં. તત્સમ શબ્દોનો પણ લેખનમાં સ્વીકાર, સંયુક્ત વ્યંજનોના મૃદ્ધકરણ સાથે પૂર્વના સ્વરનું દીર્ઘાકરણ—જતાં હ્રસ્વતા સુધીની પણ અસર, પ્રત્યયોના લોપે નામયોગી જેવા અનુગોનો પણ ધીમે ધીમે વધતો પ્રયોગ,—આ બધું આપણને આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા

લે છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં આ. હેમચંદ્રની ‘પ્રાકૃત’ ભાષા તે સ્પષ્ટ રીતે ‘જૈન મહારાષ્ટ્રી’ જ છે. આપણે એમાંથી સારી રીતે જાણીએ છીએ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવા ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી, પૂર્વે બોળે વિદ્વાનોના ભારે સમાદર કરી સંસ્કૃત ભાષાની વિવિધ શાખાઓને વિકસાવવાનું પ્રમુખ કાર્ય કયું હતું, પોતે રચી કે પોતાના નામે રચાવી અનેક ગ્રંથો પોતાને નામે કે અન્યોને નામે વ્યાપક કર્યા હતા એ પવિત્ર કાર્ય અણહિલપુર પાટણમાં પણ ગૌરવપૂર્વક ચલાવવું, એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે એક વિશેષતા રાખી હતી કે બોળે પોતાને નામે ગ્રંથો રચાવ્યા હતા, પરંતુ એવું ન કરતાં તે તે વિદ્વાનને નામે જ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા. આ સાહિત્યરચનસેવાનું મોટું કાર્ય એણે આચાર્ય હેમચંદ્રને સોંપ્યું. બોળે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ શીર્ષક નીચે એક કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ અને એક વ્યાકરણ આપ્યાં હતાં, આ. હેમચંદ્રે પણ ‘કાવ્યાનુશાસન’ એ કાવ્યશાસ્ત્રની અને ‘સિદ્ધહેમ’ સં. પ્રા. વ્યાકરણની રચના કરી. માળવાના પરમારોને અણહિલવાડ પાટણના ચાલુક્યો સાથે ભારે શત્રુતા હતી. બોળે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’માં એ વિશે એક મીઠી ચીમકી પણ આપી છે કે—

શૃણ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ ।

અપભ્રંશેન તુણ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥૨-૧૩॥

“લાટના વતનીઓ સંસ્કૃત ભાષાના શત્રુઓ છે અને સુંદર પ્રાકૃત સાંભળવું પસંદ કરે છે, જ્યારે ગુર્જર લોકો તો પોતાના અપભ્રંશથી જ સંતોષ લે છે, બીજાના અપભ્રંશને પણ પસંદ કરતા નથી.”

એવું લાગે છે કે ‘લાટ’થી એ ઉત્તર ગુજરાત-મધ્ય ગુજરાત-દક્ષિણ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના જૈનધર્મીઓ ઉપર પણ આક્ષેપ કરે છે, તો ‘ગુર્જર’થી ઉત્તર ગુજરાતના ચાલુક્યો અને પશ્ચિમ મારવાડના ગુર્જર પ્રતીહારો ઉપર આક્ષેપ કરે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે જાણે કે એ ટકોરને વિશિષ્ટ રીતે સાર્થક કરી આપવાને ૭ અધ્યાયોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ આપી ૮ માં અધ્યાયમાં પ્રાકૃતો-જૈનમહારાષ્ટ્રી વગેરે પાંચ અને પોતાના છઠ્ઠા અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચી આપ્યું. જેમ “જૈન મહારાષ્ટ્રી”ને બદલે “પ્રાકૃત” એવી વ્યાપક સંજ્ઞા જ આપી તે પ્રમાણે “ગૌર્જર અપભ્રંશ” ન કહેતાં વ્યાપક “અપભ્રંશ” સંજ્ઞા જ આપી. અને એના અપભ્રંશમાં, ડો. ભાયાણી કહે છે તેમ, “લિપ્ત લિપ્ત દેશકાળની વિવિધ સામગ્રીનો શંભુમેળો”

છે એ આ અપભ્રંશના, લોકમાં એક વખતના ઉત્તર ગુજરાત અને પશ્ચિમ ભારવાડમાં તરંતા સાહિત્યમાંથી ઉપાડીને સંગ્રહેલાં, પદાત્મક ઉદાહરણોથી પણ સ્પષ્ટ છે. ડૉ. ભાયાણી અને ‘નાગર અપભ્રંશ’ કહી એ ‘ગુર્જર દેશની બોલીની છાંટથી મુક્ત નથી’ એવો જે અભિપ્રાય આપે છે તેમાંની ‘ગુર્જર છાંટ’ એ જ “ગૌર્જર અપભ્રંશ.” ભારવાડમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા ગુર્જરાની વ્યવહારની ભાષામાં આસપાસના પ્રદેશોમાં અન્ય-પ્રાંતીય અપભ્રંશોનું સંમિશ્રણ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં જે છે તેણે જ ઓ-સમૂહ અને જા-સમૂહનાં રૂપો એકી સાથે રજૂ કરી આપ્યાં છે; જેમકે

“ભદ્લા હુઆ જુ મારિયા બહિણિ મહારા કન્ટુ.

લજજેજં તુ વયસિઅહુ જખ ભગ્ગા ઘરુ એન્ટુ.” (૩૫૧-૧)

આમાં છેક પૂર્વીય હિંદીનાં ૧ લી વિ., એ. વ. નાં છે ‘ભદ્લા હુઆ મારિયા મહારા ભગ્ગા’ રૂપો, તો પશ્ચિમ પ્રદેશનાં ‘જુ કન્ટુ ઘરુ એન્ટુ’ રૂપો. ઘજ પંજાબી રાજસ્થાની ગુજરાતી વગેરે ઓ-સમૂહની ભાષાઓ છે તેઓનું તેમજ ખડી બોલી હિંદી જા-સમૂહની છે તે વગરેનું મૂળ આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા અપભ્રંશમાં મળે તેથી એની કોઈ પ્રાંતીયતાને બાંધ નથી આવતો. હિંદી વિદ્વાનો પણ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને રાજસ્થાની અને ગુજરાતીને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે, આચાર્ય સીતારામ ચતુર્વેદી જેવા તો એવો પણ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે રાજસ્થાની-ગુજરાતી અપભ્રંશોત્થ ભાષાઓ છે, જ્યારે હિંદી અપભ્રંશમાંથી નહિ કિંતુ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત દ્વારા સીધી જ ઊતરી આવી છે.

હકીકતે આચાર્ય હેમચંદ્રે લોકભાષાને જ સંગૃહીત કરી એને જીવન આપ્યું તે જ સમયે એક બાજુ સાહિત્યિક અપભ્રંશમાં રચનાઓ થતી જતી હતી, તો બીજી બાજુ વિકાસને પંથે પણ લોકભાષાસ્વરૂપે એ આગળ વધે જતી હતી. ખાસ કરીને સં. તત્સમ શબ્દો તરફનું વલણ, જગદાર જેવા, છેક પતંજલિના સમયથી તો ચોક્કસ નજર ચૂકેલા, ઉચ્ચારણને સાચવી રાખતા સં. તત્સમ શબ્દોનો પણ લેખનમાં સ્વીકાર, સંયુક્ત વ્યંજનોના મૃદ્ધકરણ સાથે પૂર્વના સ્વરનું દીર્ઘાકરણ-છતાં હ્રસ્વતા સુધીની પણ અસર, પ્રત્યયોના લોપે નામયોગી જેવા અનુગોનો પણ ધીમે ધીમે વધતો પ્રયોગ,—આ બધું આપણને આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા

લે છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં આ. હેમચંદ્રની ‘પ્રાકૃત’ ભાષા તે સ્પષ્ટ રીતે ‘જૈન-મહારાષ્ટ્રી’ જ છે. આપણે એ પાંચે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવા ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી, પૂર્વે બોળે વિદ્વાનોના ભારે સમાદર કરી સંસ્કૃત ભાષાની વિવિધ શાખાઓને વિકસાવવાનું પ્રમુખ કાર્ય કર્યું હતું, પોતે રચી કે પોતાના નામે રચાવી અનેક ગ્રંથો પોતાને નામે કે અન્યોને નામે વ્યાપક કર્યા હતા એ પવિત્ર કાર્ય અણહિલપુર પાટણમાં પણ ગૌરવપૂર્વક ચલાવવું, એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે એક વિશેષતા રાખી હતી કે બોળે પોતાને નામે ગ્રંથો રચાવ્યા હતા, પરંતુ એવું ન કરતાં તે તે વિદ્વાનને નામે જ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા. આ સાંહિત્યરચનસેવાનું મોટું કાર્ય એણે આચાર્ય હેમચંદ્રને સોંપ્યું. બોળે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ શીર્ષક નીચે એક કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ અને એક વ્યાકરણ આપ્યાં હતાં, આ. હેમચંદ્રે પણ ‘કાવ્યાનુશાસન’ એ કાવ્યશાસ્ત્રની અને ‘સિદ્ધહેમ’ સં. ગ્રા. વ્યાકરણની રચના કરી. માળવાના પરમારોને અણહિલવાડ પાટણના ચાલુક્યો સાથે ભારે શત્રુતા હતી. બોળે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’માં એ વિશે એક મીઠી ચીમકી પણ આપી છે કે—

શૃણ્વન્તિ લટમ લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ ।

અપભ્રંશેન તુળ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥૨-૧૩॥

“લાટના વતનીઓ સંસ્કૃત ભાષાના શત્રુઓ છે અને સુંદર પ્રાકૃત સાંભળવું પસંદ કરે છે, જ્યારે ગુર્જર લોકો તો પોતાના અપભ્રંશથી જ સંતોષ લે છે, બીજાના અપભ્રંશને પણ પસંદ કરતા નથી.”

એવું લાગે છે કે ‘લાટ’થી એ ઉત્તર ગુજરાત-મધ્ય ગુજરાત-દક્ષિણ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં જૈનધર્મીઓ ઉપર પણ આક્ષેપ કરે છે, તો ‘ગુર્જર’થી ઉત્તર ગુજરાતના ચાલુક્યો અને પશ્ચિમ મારવાડના ગુર્જર પ્રતીહારો ઉપર આક્ષેપ કરે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે જાણે કે એ ટકોરને વિશિષ્ટ રીતે સાર્થક કરી આપવાને ૭ અધ્યાયોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ આપી ૮ મા અધ્યાયમાં પ્રાકૃતો-જૈનમહારાષ્ટ્રી વગેરે પાંચ અને પોતાના છઠ્ઠા અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચી આપ્યું. જેમ “જૈન મહારાષ્ટ્રી”ને બદલે “પ્રાકૃત” એવી વ્યાપક સંજ્ઞા જ આપી તે પ્રમાણે “ગૌર્જર અપભ્રંશ” ન કહેતાં વ્યાપક “અપભ્રંશ” સંજ્ઞા જ આપી. અને એના અપભ્રંશમાં, ડો. ભાંયાણી કહે છે તેમ, “લિન્ન લિન્ન દેશકાળની વિવિધ સામગ્રીનો શંભુમેળો”

છે એ આ અપભ્રંશનાં, લોકમાં એક વખતના ઉત્તર ગુજરાત અને પશ્ચિમ ભારવાડમાં તરતાં સાહિત્યમાંથી ઉપાડીને સંગ્રહેલાં, પદાત્મક ઉદાહરણોથી પણ સ્પષ્ટ છે. ડો. ભાયાણી અને 'નાગર અપભ્રંશ' કેહી એ 'ગુર્જર દેશની બોલીની છાંટથી મુક્ત નથી' એવો જે અભિપ્રાય આપે છે તેમાંની 'ગુર્જર છાંટ' એ જ "ગૌર્જર અપભ્રંશ." ભારવાડમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા ગુર્જરાની વ્યવહારની ભાષામાં આસપાસના પ્રદેશોમાં અન્ય-પ્રાંતીય અપભ્રંશોનું સંમિશ્રણ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં જે છે તેણે જ ઓ-સમૂહ અને ઝા-સમૂહનાં રૂપો એકી સાથે રજૂ કરી આપ્યાં છે; જેમકે

“ભલ્લા હુઆ જુ મારિયા બહિણિ મહારા કન્તુ.

લળજેજં તુ વર્ધસિઅહુ જઘ ભગ્ગા ઘરુ એન્તુ.” (૩૫૧-૧)

આમાં છેક પૂર્વીય હિંદીનાં ૧ લી વિ., એ. વ. નાં છે ‘ભલ્લા હુઆ મારિયા મહારા ભગ્ગા’ રૂપો, તો પશ્ચિમ પ્રદેશનાં ‘જુ કન્તુ ઘરુ એન્તુ’ રૂપો. ધ્રજ પંખમી રાજસ્થાની ગુજરાતી વગેરે ઓ-સમૂહની ભાષાઓ છે તેઓનું તેમજ ખડી બોલી હિંદી ઝા-સમૂહની છે તે વગરેનું મૂળ આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા અપભ્રંશમાં મળે તેથી એની કોઈ પ્રાંતીયતાને આધ નથી આવતો. હિંદી વિદ્વાનો પણ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને રાજસ્થાની અને ગુજરાતીને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે, આચાર્ય સીતારામ ચતુર્વેદી જેવા તો એવો પણ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે રાજસ્થાની-ગુજરાતી અપભ્રંશોત્થ ભાષાઓ છે, જ્યારે હિંદી અપભ્રંશમાંથી નહિ કિંતુ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત દ્વારા સીધી જ ઊતરી આવી છે.

હકીકતે આચાર્ય હેમચંદ્રે લોકભાષાને જ સંગ્રહીત કરી એને જીવન આપ્યું તેજ સમયે એક બાજુ સાહિત્યિક અપભ્રંશમાં રચનાઓ થતી જતી હતી, તો બીજી બાજુ વિકાસને પંથે પણ લોકભાષાસ્વરૂપે એ આગળ વધ્યે જતી હતી. ખાસ કરીને સં. તત્સમ શબ્દો તરફનું વલણ, ઋકાર જેવા, છેક પતંજલિના સમયથી તો ચોક્કસ નજીક ચર્ચ ચૂકેલા, ઉચ્ચારણને સાચવી રાખતા સં. તત્સમ શબ્દોનો પણ લેખનમાં સ્વીકાર, સંયુક્ત વ્યંજનોના મૃદ્ધકરણ સાથે પૂર્વના સ્વરનું દીર્ઘાકરણ-છતાં હ્રસ્વતા સુધીની પણ અસર, પ્રત્યયોના લોપે નામયોગી જેવા અનુગોનો પણ ધીમે ધીમે વધતો પ્રયોગ,—આ બધું આપણને આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપેલા

અપભ્રંશમાં સાંપડવા લાગે છે. ત્રણેક સૈકા પછી પ્રાતીય-અપભ્રંશોનાં લક્ષણ આપતાં, ટાક્ક અપભ્રંશ (પંન્નપના) નું લક્ષણ આપ્યા પછી સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી, ચક્રારાત્ ટાક્કમાપાગ્રહણમ્ એમ કહીને તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દો તરફનો ગૌર્જર અપભ્રંશનો સમાદર અને અંધારણની દૃષ્ટિએ ટાક્કી-પંન્નપી સાથેનો મેળ માકડે એનો ‘પ્રાકૃત-સર્વસ્વ’ માં ખતાવ્યાં છે, એ ભારે સૂચક વસ્તુ છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે નિરૂપિત આ અપભ્રંશમાંથી એની ઉત્તરકાલીન ભૂમિકાનો ભારે સખળ વિકાસ થયો છે; એ હવે જોઈએ.

‘ઉત્તરકાલીન ગૌર્જર અપભ્રંશ’ (ઈ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૪૦૦) :

આચાર્ય હેમચંદ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના અનુસંધાનમાં એ વિકસતી ભાષામાં સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ પ્રધાનપણે ‘રાસસાહિત્ય’ નો વિકાસ થયો એ ‘રાસયુગ’ નાં પોણા ત્રણસે વર્ષોમાંનાં ખસેસે વર્ષ તો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” ની વિકાસ પામતી સ્વાભાવિક અને જીવંત દ્વિતીય ભૂમિકાનાં છે, જેમાં નીચેની વિશિષ્ટતાઓ માર્ગસૂચક સ્તંભો જેવી છે :

૧. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો વધતો જતો વાપર : આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શુદ્ધ તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોનો સીધો સૂચક પ્રયોગ ન કહેવાય; સંસ્કૃત શબ્દો પ્રાકૃત રૂપાંતરમાં પ્રયુક્ત થયેલા જ મુખ્યત્વે મળી આવે છે; જ્યારે આ દ્વિતીય ભૂમિકામાં તત્સમ શબ્દો ઠીક ઠીક વેગે પ્રયોજવા લાગે છે ને જૂનાં રૂપ છોડી દેવાતાં જોવામાં આવે છે; જેમકે—

“વેગિ સુવેગસુ બુલ્લઘ સંભલિ બાહુબલિ:

રઊત કોઈ તુહ તુલ્લઘ, ધણિઈ અજ્ઞ રવિતલિ ॥૭૯॥”

(ભર૦ બા૦ રાસ)

આમાં વેગિ=વેધ, સુવેગ=સુવેડ અને રવિતલિ=રવિયલિ, આનાં પાછનાં રૂપ અપભ્રંશમાં પ્રયુક્ત થાય, ત્યાં શુદ્ધ તત્સમ રૂપ પ્રયોજ્યાં છે.

ખીલું ઉદાહરણ જોઈએ :

“તેજપાલિ નિમ્મવિઉ તત્થ તિહુયણ-જણુ-રંજણુ ।

કલ્યાણઉ તઉ તુંગ ભુયણુ લંધિઉ ગયણુંગણુ ॥ ૧૭ ॥

દીસઈ દિસિ દિસિ કુંડિ કુંડિ નીઝરણી ઉમાલો ૧
 ઇંદ્રમંડુ દેપાલિ મંત્રિ ઉદ્ધરિઉ વિસાલો ॥ ૧૮ ॥

(રેવંતગિરિ રાસો, કડવું ૩ જી)
 આમાં તેજપાલિ = તેજવાલિ, તેમની કલ્યાણુઉ = કલ્યાણુઉ

ઈંદ્રમંડુ = ઇંદ્રમંડુ, દેપાલિ = દેવાલિ, મંત્રિ = મંત્રિ આવાં પાછલાં
 રૂપાં અપૂર્ણશર્મા પ્રયુક્ત થાય, ત્યાં શુદ્ધ તત્સમ રૂપ પ્રયોજનમાં છે.

ગદ્યલેખનમાં આની વ્યાપકતા જ્યારે જોવામાં આવે છે ત્યારે
 આશ્ચર્ય જ થયા વિના રહેતું નથી. વિ. સં. ૧૩૩૦ એટલે કે
 'રાસયુગ'ની ૧ લી સદીના અંતમાં લખેલા એક તાડપત્રમાં ગદ્યખંડ
 આપવામાં આવ્યો છે; આમાંનો મહત્ત્વનો ભાગ જોઈએ :

(૧) રાનાચારિ પુસ્તક-પુસ્તક-સપુટ-સપુટિકા-ટીપણા-કવંકી-જ-
 તરી-દવણી-પાકા-દોરી-પ્રભુતિ-રાનોપદરણુ-અવસા, અકોલિ પાઠન અતિ-
 ચાર-વિપરિત-કથન-ઉત્સવપ્રદપણુ અશ્વધાન-પ્રભુતિકુ આલોચકુ
 દર્શનાચારિ દેવદ્રવ્ય લક્ષિતુ ઉપેક્ષિતુ પ્રજાહીનત્વુ જિનભુવન-આશાતનો
 અધાયતિ દેવપૂજા ગુરુદ્રવ્યગ્રહણુ ગુરુનિંદા દ્રવ્યલિંગિ એસઉ સંસર્ગ
 મિથ્ય-આશાતના રચાપનાચાર્ય-આશાતના શંકા આકાંક્ષી વિચિદ્રિત્સા
 મિથ્યાંદષ્ટિપ્રશંસા મિથ્યાદષ્ટિ-પરિચઉ એ પાંચ અંતિચાર આલોચઉ

(૨) દષ્ટ અદષ્ટ જ્ઞાત અજ્ઞાત શ્રુત અશ્રુત સ્વજન પરજન
 મિત્ર શત્રુ પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ જે કોઈ જીવ ચતુરાસી લક્ષ્યોનિ જીવના
 ચતુર્ગતિક સંસારિ ભ્રમંતા મઈ હુમિયા વચિયા સેદિયા સીરીવિયા
 હસિયા નિદિયા કિલામિયા દામિયા પાછિયા ચૂકિયા લવિ લવાંતરિ
 લવસતિ લવ-સહસિ લવલક્ષિ લવકોટિ મનિ વચનિ કાંઈ તીહ
 સર્વહઈ મિચ્છા મિ દુષ્કડ ॥

(૩) પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારુ જિનશાસનિ સારુ ચતુર્દશપૂર્વ-
 સમુદ્ધારુ સંપાદિત-સકલકલ્યાણસંભારુ વિહિતદુરિતાપહારુ સુદો-
 પદવપૂર્વતત્ત્વપ્રહારુ લીલાદલિત-સંસારુ સુ તુમિહ અતુસરહ, જિણિ
 કારણિ ચતુર્દશ-પૂર્વધર ચતુર્દશ-પૂર્વસંબંધિઉ પ્યાતુ પરિત્યજિઉ
 પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારુ સ્મરહિ, તઉ તુમિહ વિશેષ સ્મરેવઉ અનઈ
 પરમેશ્વરિ તીર્થકરદેવિ ઇસઉ અર્થુ લાણિયઉ અચ્છંદ, અનઈ સંસાર

તાણુ ઉ પ્રતિભા ઉ મ કરિસઉ, અનઇ રુદ્ધિ—નમસ્કારુ ધહલોકિ પરલોકિ સંપાદિયઇ ॥ ૧૧

આ આરાધના સં. ૧૩૩૦ ના આસો સુદિ ૯ ગુરુવારે આશાપદ્મી—આશાવલ (અમદાવાદ જેના ઉપર ઈ.સ. ૧૪૧૧—સં. ૧૪૬૭માં વસ્યું તે)માં લખાયેલી છે. આમાં ‘ઉ’ જ્યાં જ્યાં શબ્દોને અંતે છે તે બધાં પહેલી વિભક્તિ—એકવચનનાં રૂપ છે. પ્રાયઃ સંસ્કૃત શબ્દો તત્સમ રૂપમાં છેડે ‘અપભ્રંશ’ના માત્ર આ ‘ઉ’ પ્રત્યયે અપાયા છે. (તત્સમ ઉપરાંતનાં રૂપોમાં જે અર્વાચીનતા આવી ગઈ છે તેવી અર્વાચીનતા વિશે આ નીચે સૂચન આવે જ છે.)

૨. ઐવડા વ્યંજનોનો હ્રાસ અને પૂર્વના સ્વરની પ્રાયઃ દીર્ઘતા : ઐવડા વ્યંજન ઘસાર્ધ જઈ એકવડા રૂપમાં આવે અને સ્વરભાર જીવંત લાપામાં જરૂરી લાગતો હોય ત્યાં પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો એ દીર્ઘ થઈ જાય : અર્વાચીન લાપાસ્વરૂપમાં આવવાનું આ પ્રધાન લક્ષણ છે. માત્ર ગુજરાતી—મારવાડી—મેવાડીમાં નહિ, પણ હિંદની અન્ય આર્યકુલની વ્રજ મરાઠી બંગાળી પંજાબી હિંદી વગેરે લાપાઓમાં પણ આ લક્ષણ સૂચક રીતે આધિપત્ય ભોગવે છે. દિસ્સિહ=દીસિહ, દિજ્જિહ=દીજિહ, અણ્ણ=આણ, રણ્ણિઆ=રાણી, તસ્સુ=તાસ, જસ્સુ=જાસ વગેરે રૂપ લક્ષ્યમાં લેવાં. સ્વરભાર ન માગતો હોય તો પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ રહી શકતો હતો; પણ ઐવડો વ્યંજન તો એકવડો જ થઈ જતો હતો :

‘ચઉક્કીય માણિક્ક થંભ માંહિ બધંઉ બાહુબલિ ॥’

(ભરતે. બાહુ. ૬૯)

ચઉક્કીય, માણિક્ક, બધંઉ એ રૂપો (ચતુષ્ક—માણિક્ય—ઉર્પાવિષ્ટ, પ્રા. વફ્ઠ) અપભ્રંશમાં પ્રયુક્ત થાય ત્યાં પૂર્વના સ્વર હ્રસ્વ જ રહ્યા છે. એવાં જ ઉદાહરણ તમુ જમુ વગેરે વૈકલ્પિક રૂપોનાં છે. ‘ઉપર (૧) પ્રકારમાં રાસત, અહિ, અનહ, હિસડ, કરિસડ વગેરે આનાં ઉદાહરણ છે. રાસત, અચ્છહ, અન્નહ, હિસિસડ, કરિસિસડને બદલે,

૧. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ (ગા. પ્રાચ્યમાળા)નાં પૃ. ૮૬-૮૭

તો દિસડ, નીક્ષરણ, ટીપણાં, પાઠા, પાછિયા, “ચકિયા એ વગેરે દીર્ઘતાનાં ઉદાહરણ છે. વિશેષ ઉદાહરણ શુઓ :

“ સમરંગણિ તિણિ સિઈ કુણ કાછઈ

હહ અંધવ મઈ સરિસઉ પાછઈ

જવંત જાંબુદીવિ તસુ આણુ

નાં અમહ કહીઈ કવણુ એ રાણુ ॥” (ભરતે. બાહુ. ૮૬)

આ પ્રક્રિયા એમ તો છેક વેદકાળ જેટલી જૂની છે.—દુર્વાસા-દૂળાસ, દુર્લભ-દૂઢમ, અને સંસ્કૃતમાં હે ર બેવડા આવે ત્યાં એકનો લોપે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થવાનું જાણીતું છે; પાલિમાં પણ દીર્ઘ ઉપરથી દીર્ઘ વગેરે સ્વરૂપ રૂપો મળે પણ છે; પ્રાકૃતમાં પણ વિશ્વાસ-વીસાસ, નિઃશ્વાસ-નીસાસ વગેરે રૂપો છે; પણ આ પ્રક્રિયા કદી વ્યાપક સાર્વત્રિક નિયમ તરીકે નહોતી; એ વ્યાપકતા “અપભ્રંશ” માંથી શરૂ થઈ મધ્યકાલીન ભૂમિકામાં વ્યાપક બની. આ હેમચંદ્રના “અપભ્રંશ” માં આની શરૂઆત પકડી શકાય છે : હસડ [સં. હ્વયત્તિ], જાસુ, તાસુ, કાસુ (યસ્ય, તસ્ય, કસ્યનાં પ્રા. જસ્ય તસ્ય કસ્ય ને પછી અપભ્રંશનાં શુદ્ધ જસ્ય તસ્ય કસ્ય થયા પછી) વગેરે રૂપો પકડાઈ આવે છે.

પૂર્ણ અનુસ્વારને સ્થાને ઉચ્ચારણ લાંપડું પડી અનુનાસિક (યા કહેવાતો અનુસ્વારનો કેમળ ઉચ્ચાર) થવાનું ને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થવાનું વલણ હજી “ગૌર્” અપભ્રંશ” ની ભૂમિકાઓમાં વિશેષ વ્યાપક નથી. આ હેમચંદ્રના આપેલા અવતરણમાં ‘જા વળ્પીકી મુંહડી ચમ્પિજ્જહ બવરેણ’માં મુંહડી માં ‘મ્’ નો અનુનાસિક ઉચ્ચાર આવતું એક આછું-પાછું ઉદાહરણ છે. ઉપર પછી ‘જાંબુદીવિ’માં એ વરતાય છે. આ લક્ષણ ‘ગુજર ભાખા’ યાને મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકામાં વ્યાપક બની રહે છે.

પણ પ્રાકૃત ભાષામાંના શબ્દને અંતે આવેલા અનુસ્વારનું ઉચ્ચારણ પ્રાકૃતમાં અનુનાસિક શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું તે “અપભ્રંશ” માં ખૂબ વ્યાપક બની જાય છે. જહિં તહિં તેમજ તૃતીયા-સપ્તમીના પ્રત્યયો વગેરેમાં ને નાન્યતર અંગ તેમજ ક્રિયાપદોમાં વસડં વસહિં, કરિસ્સડં કરિસ્સહિં વગેરેમાં એ સર્વસામાન્ય હતું, તે “અપભ્રંશ”થી માંડી આજ પર્વત આણુ રહ્યું છે. આ ઉચ્ચારણ પૂર્વસ્વરને મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં ને અર્વાચીન ગુજ-

રાતીમાં છેક-દંધારામં પર્યંત લેખનમાં દીર્ઘતા આપી હતી, જે ઉચ્ચારમાં હ્રસ્વતા વ્યાપક બનવાને કારણે એ અસ્થ્ય સ્વર આપણે ત્યાં હવે હ્રસ્વરૂપે આવી ચૂક્યો છે.

૩. વિભક્તિ-પ્રત્યયોને સ્થાને નામયોગી : “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની આચાર્ય હેમચંદ્રની પ્રથમ ભૂમિકામાં નામયોગીઓ વપરાવા લાગ્યાં હતાં. “રેહિ રેસિ રેસિ તણેણ એ ચાર નામયોગી આ. હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણમાં નોધ્યાં છે; કેરડ અને હોન્તડ વપરાયેલાં મળ્યાં છે. પછી તણડ કેરડ માહિ વરિ સિહ એ નામયોગીઓ વ્યાપક બને છે. છઠી વિભક્તિમાં ‘અપભ્રંશ’માં સ્તુ કે સુ પ્રત્યય (સં. સ્ય < પ્રા. સ્સ થઈ) હતો તેનું સ્થાન હ લે છે; ને મોડેથી એ ઘસાઈ જાય છે. આમાંનાં કેટલાંકના ઉદાહરણ નોધ્યે :

“આંવાસિ” તડિ ગંગ તણુધ પામધ નવંહુ નિવાણુ ॥ ૮૧ ॥”

“ચઉકીય મોણિક થંલ માહિ બધહઉ બાહુબાલ ॥ ૬૯ ॥”

“ઉર વરી મોતીયહાર ... ॥ ૭૩ ॥”

“છત્રીસે સહસ મઉકુધ સિઉ ... ॥ ૪૨ ॥ ભરતે. બાહુ.)”

રેસિ-રેહિ માંથી રહૈ-હૈ રૂપ વપરાતું હતું, તો અબાણુ નહ-નહ એ રૂપ પણ વપરાયેલાં ગયું હતું, તો રહૈ નું રો-રી થઈ મારવાડીમાં ગયું, અબાણુ નહ-નહ ગુજરાતીમાં ને-ના-નું-નો માં આવી રહ્યું.

આમ ઉપર સૂચવેલાં ત્રણ મુખ્ય લક્ષણ “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પ્રથમ ભૂમિકાથી દ્વિતીય ભૂમિકાને અલગ કરી આપે છે; શરૂમાં થોડાં રૂપોમાં અને પછી વ્યાપક સ્વરૂપમાં એ વિસ્તરે છે.

વૈકલ્પિક ફેરફાર કેવી રીતે અસ્તત્વમાં આવે છે એનો ખ્યાલ નાંચે તારવી આપેલા વ્યાકરણથી આવશે :

નામ : સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશની જેમ જ આ ઉત્તરકાલીન ભૂમિકામાં પણ ત્રણે બ્લાત અને બંને વચન છે. તે તે શબ્દના સ્વરૂપ ઉપરથી મોટે ભાગે એ સમજાઈ જાય છે, યા પરંપરા અને આસપાસના સંજોગો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. બ. ધ. ના વિષયમાં પણ આસપાસના સંજોગો ઉપરથી જ સમજવાનું હોય છે. અકારાંત નામોનાં નર-નાત્યનાં સખળ રૂપોનાં-૧ લી.

વિ., ય. વ. નાં રૂપ માત્ર નરનાં આંકારાંતત્ત્વો નાન્યનાં આંકારાંત હોવાથી
ઓળખી લેવાય છે.

વિભક્તિ

એકવચન બહુવચન

૧. (નર.) મુણીસરુ, અલતઉ, મુણીસ, આપ, મેહા, મેહ, સાહ
હારો, સારો, ધાઉ ક્રામીય

૨. (નારી.) વીણુ, લાસ, રમણિ, વેણીય, ગોરડીય, રમણિ,
દાસણિ, ચૂનડલી, વેસ-વેસા, ધાવરિય, કપોલપાલિ
(નાન્ય.) ખાણુ, ચિંત, નીણુ, કુસુમખાણુ

૨. (નર.) ધર્મલાણુ, પરિમલ, સંઘઉ, વ્રસતો, ભોગ, હંસલા
(નારી,) સંજનસિરિ, સોહ મૃગનયણી
(નાન્ય.) ચીરુ, દૂણુ

૩. વેગિ, ભલટિ, લોહિહિ, આણુંદિહિ, હારિહિ, સુરનરહિ
સરેણુ, વયણિ, લીલાં (કરિ), અધવિહિ
(“સુ”વાળાં પાણુ શરૂ થયેલાં)

૪. પંથીય-નઈ (અનુગ ઉમેરાયે)
૬. શુર-હ, જગે-હ, પરમેસરહ, કંતિહિ આભરણુહ, લટહ
વાસર-નઉ (અનુગ), કોડી-રં (અનુગ),
નરિહ-તાણુ (અનુગ), પોણુપુર કેરઉ

૭. વરિસાદપ, ગયણુંગણિ, ભુવણુતલે, કાનિહિ, ચરણિ,
ખારવએ, સંસારી, ચિત્તસાલી, તિરીહિ, અગોઅગિઈ
(“માઝિ-માહિ”વાળાં પણ શરૂ થયેલાં), લળ

સંખો. મેહિ, વેસ, કોસ (વેસા-કોસાનાં)

સર્વનામ :

૧. હઉં, હું, હં, હંય; તુ, તૂંય, તુહં; અમહ, અમિહ;
હુ, હોમ, સોહ, તે, તં, જોરે જિ, હુહં, હુમિહ;
જિસી, એઉ; એવહુ; એરીસુ, તિ; સહ, સવિ
કેણુ, કવણુ-હુ; મહિહુ-પહિહઉ-પહિહુ;
કોઇ, કોઇ, તેય, સિઉં

૨. મૂં, તુહ, ઇસ્યહિં, કેયહિં ...
૩. મધં; તધં; જિણિ, જેણુ, જેહિં; ...
તેણુ, તેણિ, તિણિ; ઇણુ, ઇણુધં;
કિણિ, કિણિં; 'સિહ' ; સાથે; 'મૂ- સિહં'
૪. કાસુ
૬. મહ, મજઝં, મઝં, મુઝં, મૂંય; તુહ, ...
તુઝં, તૂંય; જસુ, જસુ, જસ; ...
તસુ, તસ, તાસ, તીહ; તીહં, તાય
૭. ઇણિ; તહિં, તિહાં; જહિં, ...

‘આપણું’ ‘પોતાના’ અર્થમાં વપરાતું હતું.

સંવર્નામાત્મક અવ્યયો : ઇમહઇ, કિમઇ, જીમ, હવડાં, જુ, તુ-
-તહિ-તો, આજ, તહિપુણુ. ‘કિ’ આશ્ચર્યવાચક કે અથવા-વાચક

વિશેષણો : આ પ્રયોગો : ઊતાવલિય, મોટ, અતિ-આજહિ, સરહહિ-
તરહહિ-સામહહિ, ચપલ-ચંચલ, કોમલ-વિમલ, ચંપાવત્રી, નયણુસલૂણી,
નવ-નવિય, નિકુર, તુલ્લ, સયલુ, સાચહિ, નવલ, અઇ-બલવંતુ, આગલહિ,
નયણુ-સણુલહિ, રૂહિ, નવરંગીય, સિરસહિ, સરસહિ, સમાણી

‘ધણું’ અને એતું તુલનાત્મક રૂપ ‘ધણેરું’

સંખ્યાવાચક વિશેષણો : તિહુ-ત્રિહુ, ચહૂ, અહૂઠ (=ગિંઠ ૩૩),
ચહદતીસ, દોઇતીસ, પાંચસઠ; અનિશ્ચિત સંખ્યા માટે ‘અનેકિ’; ‘બાવીસમહ’
વગેરે સંખ્યાવૃત્તિવાચક

ક્રિયાપદ : ક્રિયાપદોના વિષયમાં એટલું નોંધપાત્ર છે કે વર્તમાનકાળનાં
૩ જ પુરુષનાં રૂપ ખૂબ વપરાયેલાં છે, વળી વિધેય તરીકે ભૂતકૃદંતો પણ
ભૂતકાળનો અર્થ આપવા વપરાયાં છે;—આ ‘કૃદંત’ મથાળે નીચે અલગ
આપ્યાં છે. આજ્ઞાર્થનાં રૂપ પણ મળે છે, તો ભવિષ્યકાળનાં પણ

વર્તમાનકાળ-કર્તારિ

- સુરુપ- એકવચન બહુવચન
- ૧ અછઈ (=છ), ખોણું,
પરણું, અણસરઈ, કહું-હં,
ભંજઈ, તારઈ
- ૨ પૂરછ
- ૩ દિયછ-દિયએ-દિઈ-દેઈ-આવછ, કરછ, વસંતિ, લિયછ,
વીનવછ, કરેછ, મરેછ, મનાવે, નાચંછ-ઈ, લહઈ, ગાયહિ,
અઅછછ-અછછ, જાછ, માછ, હોછ, યાછ, બહકંતિ, ગાંજતે-સાજતે
આહણુએ, પયંપયં (= પ્રજ્ઞપે),
જેઅછ-જેછ, રોઅછ, ભણિ, ધરહિ,
આલહિ, સિણગારંતિ, ખેલછ, રણુરણુછ

છેક પ્રાકૃત સમયનાં 'વસંતિ, ગાંજતે' જેવાં રૂપો પણ તત્સમ લેખે આવતાં. નકારાચે 'ન' અને 'મ' મળે છે, અને ક્રિયારૂપ 'નાવછ' (ન+આવછ)

આજ્ઞાચે-કર્તારિ

૨. કરિ, હણિ, જણાવે, ચલાવે સંભલેકે, કરઈ, જણુઈ-જાણુ
૩. નિમુણુકે, નંદઈ ...

ભવિષ્યકાળ-કર્તારિ

૧. પભણિસ, ભણિસ, લેસ, પણમેસો, લેસો, મિલિસિઈ
ગાઇસ, ગાએસઈ
૨. લાઇસિ, જંખિસિ, સહેસિ, વહેસિ ...
૩. મિલસિઈ, કરેસિઈ, ધરેસિઈ, હુસ્યછ ...

વર્તમાન-૩ર્મણિ

વર્ત. ૩ જો પુ., એ. વ.નાં કીજછ, ભીજછ, લીજછ, રમીજછ, લિજજછ,
દીસછ, દાઝછ, કહીજછ-ગહીજછ, થુણીજછ-રમીજછ, ધરીજછ, માણીજછ,
લાવછ, જાજછ, ખૂઝછ-સૂઝછ, સેવીછ

‘કર્મણિ’ના કર્તારિ ૧.લા.પુ.મ.અ.વ. નો પ્રયોગ : ‘ભરતેશ્વર આહુબલિ રાસ’ (ઈ. સ. ૧૧૮૫-સં. ૧૨૪૧) જેટલા જૂના સમયમાં ‘અરિહ સેવ કિન્નર્ય’ (૧૩૮) એમ રચના શરૂ થાય છે. વિવિધ કાગુઓમાં પણ આ વિકસતો જતો પ્રયોગ છે.

પ્રેરકનાં રૂપ : બોલાવઘ, ડોલાવઘ, બૂઝવઘ, દિવરાવઘ, જણાવઘ, પલણાવઘ, દિવારઘ, જણાવીઘ (કર્મણિ), મનાવીય-ચાવીય (અંતે ભૂ. કૃ.), વિહસાવઘ, સંતાવઘ, મોહઘ, પાડિઉ, પોષઘ, ભમાડઘ, ખલકાવઘ, ભાવઘ, ઠેવીય, ઉતારઘ, મોકલોવઘ, મનાવઘ, હરાવઘ, કરાવઘ, ભરાવિઉ, મેલ્હાવઘ, પ્રાલઘ, પ્રણાવિઉ.

‘સુહાવઘ’ જેવો ‘સુહ’ (સં. સુખ) ઉપરથી નામધાતુ પણ મળે છે.

કૃદંતો :

ભૂતકૃદંત : ઊઠીઉ, ઊપેન્ન, સંતુરે, કીધો, લીધો, હાઉ, દાખીઉ, હવું, દીહું, માંડિઉ, પ્રહુતઉ, ગહગહિયા, આવીયઉ, ચમકિય, આવીય, સંપુન્ની, રાતઉ, હુઇ, જીતઉ, અધી વગેરે, -‘ધલ્લ’ પ્રત્યયવાળાં ‘હરખીયલા-આઇલા’ જેવાં રૂપો આ ભૂમિકામાં જ મળે છે. એના ઉપરથી ‘પસરીયલઘ’ જેવો નામધાતુનો પ્રયોગ.

હૈવર્થક અને સામાન્ય : મારિવુ, જીવિવા, રહવા, રમેવઉ-ગાવેવઉ, લણેવઉ, પરણેવુ, જોએવા, પરણેવા-રમેવા.

સંબંધક ભૂતકૃદંત : દેખી, જાઈ, થાપીય, આપીય, લિડિય, પણમેવી, નભિવિ, સમરેવી, પિપિઝમેવી, લાગિ, અંજિવિ, કરેવિ, પામીય.

સિણુગારિ—આ છેલ્લું ‘સિણુગાર’ નામધાતુ ઉપરથી.

સં. ભૂ. કૃ. ને ‘નેઈ’ લગાડવાનો આરંભ હજી પકડાતો નથી.

વર્તમાન કૃદંત : દેતુ, જૂઝંત, આલંતઉ, પઇસંતુ, બોહંતઉ, લહકંતી, મહમહંત (સ્ત્રી), મલપતિ ચાલતિ (સ્ત્રી), ગહગહંતઉ વગેરે.

કર્મણિ : વદીતો, સાહીતા, વિદીતઉ વગેરે.

અવ્યયો :

ક્રિયાવિશેષણ : અતિહિ, કિર, ધવ, અહ, ન, હિણડા, જ, તહ, અણંતરુ, તિ, નહીય, માંડ, કિરિ, કાંઈ (= શા માટે ?), કાં, મ, સહીય, આગલિ વગેરે.

નામયોગી 'અનુગ'ની સ્થિતિનાં : માઝિ-માહિ; પાસિ, તણા, તણુહિ, કેરહિ,
 ઊર્વારિ, વરિ, મઝારિ, સાથિ, સિહિ, સું વગેરે
 ઉભયાન્વયી : અનુ (=અને), નિમ, નમ, તિમ, પુણું, જવ, તંહિવિ,
 જહિ, તંહિ, નય(=ને), તામ, ઇ વગેરે

ગુજરાતી સંસ્કારો 'પ્રયોગ'માં દાખલ થવા માટે છે અને ગતિવાચક
 ક્રિયાપદોને યોગે ૭મી વિ. વપરાયા હાગે છે. 'ગિરિવરિ' ગિહિ દેભારિ'
 જેવાં વાક્ય.

સમાસમાં મોટે ભાગે તત્પુરુષ વ્યાપક થતો જાય છે : 'કંડક-પ-તર-
 ગિહિ', સોહમગણુહર-હાથિ, રતિ-ભરતાર' વગેરે

ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે કે (૧) પ્રાકૃતોપ-
 જીવ્ય અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા લગભગ ધસાવા આવી છે, (૨) તત્સમ સં-
 શ્લેષોનો પ્રયોગ ઉત્તરોત્તર વધતો ચાલે છે, અને (૩) મૃદ્ધકરણનો આશ્રય
 વધતો જ ચાલે છે તેમાં પૂર્વસ્વરને દીર્ઘ કરવો જ જોઈએ એવું પણ
 નહિ : છેલ્લાનાં 'ભણિસુ, સોહગ, પહુતહિ, ચહિમાસ, ચમકિયા, વાહલા,
 જમુ, નિહુરપણુહિ, પહિલહિ' વગેરે

'ભરતેશ્વર ખાહુખલિ રાસ'માં સૌથી પ્રથમ 'સાખાણુ' (૧૩૪) (-તંણુ)
 અરખી શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે. એ પછી તો ઈ. સ. ૧૩૧૬ (સં. ૧૩૭૧)-
 ના 'સમરાસમુ' માં 'પતીસાહ, મુરનાણુ, અલપખાણુ, ખાણુ, મીરમલિકિ,
 ખાણુખાણુ, અડદાસિ, દુનિય, હજ, ફુરમાણુ, અહિદર, મલિક, ખજમત, સદ્દાર
 એ અરખીમૂળના શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. ('આપણા કવિઓ' માં 'રાસયુગના
 કવિઓ' જોવા.)

અહીં એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે આ "ઉત્તરકોલીન ગૌજર
 અપભ્રંશ" કાંઈ આજના ઉત્તર ગુજરાત, નીચેના "ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર
 પૂરતો જ મર્યાદિત નહોતો, એ વિશાળ મારવાડ પ્રદેશને જ નહિ છેક માળવા
 અને પૂર્વ દક્ષિણે આવેલા નિમાડ પ્રદેશ સુધીમાં પોતાની પાંખો પ્રસારીને
 રહેલો હતો અને પ્રાંતીય રૂપો ધીમે ધીમે ઊપસતાં આવતાં હતાં.
 [અજમેરના નાલ્હ કવિનો 'વીસલદેરાસો' (ઈ. સ. ૧૨૧૬-સં. ૧૨૭૨) એ
 આ ગાળાની કૃતિ છે; એણે, એની ભાષા અર્વાચીનતા તરફ લક્ષ્યાઓ-
 ને હાથે લખી ગઈ છે] ૧૪મી સદીના અંત સુધીમાં તો આનાં સંખ્યાબંધ

રૂપ સ્થાપિત થવા આવ્યાં હતાં. ત્રિયંસંને ભાષા-મોજણી માટે 'જે વિશાળ પ્રદેશના ભાષાયુક્તને 'રાજસ્થાની' એવું સગવડિયું નામ આપ્યું અને ડૉ. તેરિસતોરીએ જેમાંના પશ્ચિમ વિભાગની ભાષાને 'જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની' નિર્દિષ્ટ કરી, તે રાજસ્થાનીની પ્રાંતીય બોલીઓ મારવાડી-મેવાડી દૂંઢાડી-જૈપુરી હાડૌતી અહીરવટી માળવી નિમાડી અને ગુજરાતીનાં બીજા આ ભૂમિકામાં વર્ણવેલાં હતાં. આમાંથી માત્ર ગુજરાતી અને મારવાડીની વિકસિત ભૂમિકાને કેંદ્રમાં રાખી ડૉ. તેરિસતોરીએ 'જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની'નું વ્યાકરણ બાંધી આપ્યું, જેને સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા' કહેવામાં આવે છે, જેને શ્રી. ઉમાશંકર જોશીએ 'મારુ ગુજર' નામથી નિર્દિષ્ટ કરી, પરંતુ જેનું પ્રામાણિક નામ તો, ભાલણે પોતાની કૃતિઓમાં બતાવ્યું છે તે, **ગુજર ભાષા જ હતું**. તેરિસતોરીએ બધી મંળી ૨૨ હાથપ્રતોનો ઉપયોગ કર્યો હતો તેમાંની પાંચ પ્રતોમાં મારવાડી ભાષાની છાંટ હતી, જેમાંની છેલ્લી બેમાં સમયની દૃષ્ટિએ આધુનિકતા તરફની હોવાને લઈ મારવાડીની ઘેરી છાંટ છે. અત્યારે તો 'ગુજર ભાષા' સાચવતી, મારવાડી ભાષા સાચવતી અને દૂંઢાડી-જૈપુરી ભાષા સાચવતી મધ્યયુગની અનેક હાથપ્રતો મળે છે. એનાથી સ્પષ્ટ તો એ થાય છે કે તેરિસતોરીએ આપેલું નામ ભ્રામક છે. 'ગુજર ભાષા' કે 'જૂની ગુજરાતી' 'જૂની મારવાડી' 'જૂની દૂંઢાડી' એવાં નામ વધુ સ્વાભાવિક છે અને તે તે સમયની પ્રાંતીય બોલીનાં એ સૂચક છે.

'મારુ ગુજર' પણ નવી આપેલી સંજ્ઞા છે. શ્રી. ઉમાશંકર જોશી એ 'જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની'ના વિકલ્પમાં સૂચવે છે. પ્રામાણિક તો એ જ છે કે 'ઉત્તરકાલીન ગૌજર અપભ્રંશ'ને માટે એ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે. વ્યાપક મારવાડ અને ગુજરાતની ભૂમિની ભાષા એક હતી ત્યારની ભૂમિકાને માટે શ્રી. ઉમાશંકરે આ નામ સૂચવ્યું, એ શુભ આશય આ જાતના સ્વીકારથી જ બર આવે એમ છે.

૫. ગુજર ભાષા (ઈ. સ. ૧૪૦૦—૧૬૫૦)

હવે ગુજરાતને મળેલી એની 'ગુજર ભાષા' નો વિકાસ વિચારિયે.

ગૌજર 'અપભ્રંશ'નાં સંખ્યાબંધ રૂપ ધસાતાં ધસાતાં, વિક્રમ સં. નં. ૧૪ મી સદીના આરંભમાં અદ્યક્ષ થતાં થતાં ૧૪ મી સદીના અંત સુધીમાં

અદસ્ય યઈ નય છે અને આજે સમઝવામાં લેશ પણ તકલીફ ન પડે તેવી ભાષા-શ્રુતિકા રજૂ થઈ નય છે; જેમકે

(૧) “કાલવેલા પઢ્યું, વિનયહીણુ બહુમાનહીણુ ઉપધાનહીણુ ગુરુ-
નિવહવ અનેરા-કણ્ડઈ પઢ્યું, અનેરઈ કહઈ વ્યંજન-કૂકુ અર્થ-કૂકુ
તદુલકૂકુ કૂકુ અખખરુ કાનઈ માત્રિ આગલઉ ઓછઉ દેવંદણ-વાંદણઈ
પરિઘમણઈ સજાઉ કરતાં પઢતાં ગુણતાં હુઈ હુયઈ, અર્થકૂકુ કૂકુ હુઈ, સત્તે
અર્થુ એઉ કૂકાં કહાં હુઈ, જ્ઞાનોપકરણ પાટી પોથી કમલી સાંપુદ્ર સાંપુડી
આશાતન પણ લાગઉ થુંકું લાગઉં પઢતાં પ્રદેષ મચ્છરુ અંતરાઈ હઉં
ક્રીધઉ હુઈ, તથા જ્ઞાનદ્રવ્ય ભક્ષિતુ ઉપેક્ષિતુ પ્રતાપવધિ વિણાર્ય વિણા-
સિતઉ ઊવેખ્યું હુંતી સક્તિ સારસંભાલ ન ક્રીધિયઈ, અનેરઈ જ્ઞાનાચારિઉ
કોઈ અતિચારુ હઉ સુક્ષ્મખાદરુ મનિ વંચનિ કાંઈ પક્ષદ્વિસમાહિ સવહિ
મિચ્છામિ દુઃકુ” ॥”

(સં. ૧૩૪૦ ના એક ‘અતિચાર’-કાગળના પુસ્તકમાંથી) ૧

(૨) “ગુર વીનવિઉ અવસરિ રાઉ સવિહું એકા કરઉ પસાઉ ।
તુમિહ મંડાવઉ નવઉ અખાડઉ નવ નવ ભાગિ પુત્ર રમાડઉ ॥ ૧ ॥
આઘમુ વિદુરઈ દીધઉં રાઈ દહદિસિ જણવઈ જોવા ધાઈ ।
સોવન-થંભે મંચ ચંડાવઈ રાણોરાણિ તે સહ્ય આવઈ ॥ ૨ ॥
પહિલઉ આવઈ ગુરુ ગંગેઉ ધાયરુ ધરિ બધસઈ રાઉ ।
વિદુર કૃપા ગુરુ અવર નરિંદ મંચિ ચડ્યા સોહઈ જિમ ચંદ ॥ ૩ ॥
કેવિ દેખાડઈ ખાંડા-સરમુ કેવિ તુરંગમ જણવઈ મરમુ ।
ચક્ર છુરી કિવિ સાખલ-ભાલઈ કિવિ હચિયાર પડંતા ઝાલઈ ॥ ૪ ॥”

(સં. ૧૪૧૦ : શાલિભદ્રસૂરિ : પંચપંડવચરિત્ર, કવણિ ૪ થી) ૨

(૩) મહારાજ ! અનેક અનેક દેશ અનેકિ અનેકિ આશ્ચર્ય
દીકાં । x x x એક નક્ષત્ર-શ્રેણિ-સહોદરુ એકાવલી હારુ મહારાજ
મઈ લાધઈ । x x x તદા કાલિ હઉં પુરુ હૂંતઈ નીસરિઉ
પ્રભૂત દેશાંતર ભમતઈ હૂંતઈ દુપદિકાટવી માહિ ગયઈ । તૃપાકાંતુ તેહ
માહિ ઓરહઉં પરહઉં ઘણઉં ભમિહ । તિહાં ફિરતઈ હૂંતઈ ગુણધરસૂરિ

૧. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૮૭-૮૮

૨. જુઓ આપણા કવિઓ, ખંડ ૧, પૃ. ૨૬૮-૯

નામ આચાર્ય ભેટિઉં । તેહ મહાત્મા આગમ એકાવલી હાર સારાલંકારધારકુ-
 દેવુ એકુ દેવી સહિતુ, મહાત્મા તણા મુખ્ય હંતઉં ધર્મ જિનપ્રણીતું
 સાંભલતઉં દીઠઉં । હઉં પુણિ વાંદી કરી તિહાં પ્રમદઉં । મૂ-રહઇં પુણિ
 ધર્મ સાંભલતાં તૃસ સર્વથા નાહી । આપણા બાંધવ જિમ મૂં દેખતાં હતાં
 તેહ દેવ-રહઇં મૂં ઉપરિ મહાંત પ્રીતિ ઉદ્વસી । તઉં પાછઇં તિણિ દેવિ
 મહાત્મા પ્રહિઉં-‘ ભગવન ! મૂં-રહઇં એહ જીપરિ કિસા કારણુ લગી
 સ્નેહ તણુઉં અતિશઉં ’ । મહાત્મા ભણુઇ-‘ એહ ભવતઉં પૂર્વભવિ કૌશાંખી
 નગરી માહિં જયરાજેંદ્ર તણા તુમ્હે વિજય વેજયંત નામહં કરી પ્રસિદ્ધ
 પુત્ર હતા । તુમ્હારી માતા દૈવજ્ઞેગઇં તઉં પરલોકિ ગઇં । x x x x x
 તુમ્હ માહિ જ્યેષ્ઠ મરી કરી પ્રથમ દેવલોકિ વિદ્યુત્પ્રભાભિધાનુ દેવ હયઉં ।
 તઉં લહુડઉં વિદ્યુત્સુંદરુ નામિ તિહાંજી જિ દેવ હયઉં તિહાંજી હંતઉં વડઉં ભાઇ ચવી
 કરી વિજયવતી નગરી માહિ મદનદત્તુ નામિ નરવર્મ રાજેંદ્ર નઉં મિત્ર
 વાણિયા નઉં પુત્ર હયઉં । સુ પુણિ હૂઇ ધનકારણિ ફિરતઉં હંતઉં હવડાં
 તઇં દીઠઉં । તિણિ કારણિ તૂ રહઇં એક વિષઇં સ્નેહાતિસઉં । ઇસઉં
 તિણિ દેવિ એહ એકાવલી હાર મૂ-રહઇં દીધઉં ॥ ”

(સં. ૧૪૧૧ : તરુણપ્રભસ્રિતી ગદ્યકૃતિ-પ્રાચીન ગુજ. ગદ્ય સંદર્ભ, ૧-૧-૩)

આ અવતરણો જ્ઞેતાં અર્વાચીન ગુજરાતી સમજનારાને
 કાંઈ ખાસ અધરું ન પડે તેવું ભાષાસ્વરૂપ આમાં આવી મળ્યું
 છે. જ્યાં “રાસયુગ” પૂરો થવા આવે છે તે સમયનું આ એક નીચેનું
 અવતરણ એનાથી પણ પછીના સમયનો બોધ કરી આપે છે :

(૪) કાદંબરી અટવીઇ વટવૃક્ષ ર સૂડા સગા ભાઇ હતા । એક
 સૂડ્યો લીલે લીધ્યો । પર્વત-પાવિ માંહિ વાધિયો તેહ ભણી
 ગિરિ-શુક કહીવરાઇ । બીજ્યો સૂડ્યો તાપસે લીધ્યો તેહના
 તપોવન માંહિ વાધિયો તેહ ભણી તે પુષ્પ-શુક કહીઇ । એક વાર વસંતપુરનુ
 સ્વામી વિપરીત-શિક્ષિત ઘોડઇં અપહરિયો । અટવી માંહિ આવિયો ।
 ગિરિ-શુક રાય-હૂઇં કહઇ-ભો । ધાઓ, ઘોડા આભરણુ સહિત રાજા બંધ
 ઇઇ; તુમ્હે લીઓ । તે વાત સાંભલી રાજા ગાઢ્યો બીહનુ । રાજા ચાલી
 ઊતાવણુ તાપસનઇ આશ્રમિ ગિઓ । તિહાં પુષ્પ-શુક કહઇ-ભો તાપસો ।
 ઊડ્યો, તુમ્હારઇ અતિચિ રાજા આવિઓ; આસન માંડ્યો. પરહુણાઇ કર્યો ।
 તાપસે આસન માંડિઉં, વનફલ ભોજન કરાવિઉં । રાજા સુસ્થિઓ ચિકુ

પૂછું-તુમ્હે ખિ સૂઝા સરિપા જ દેખું છું; અનધ એવડંઈ, બોલવાનું આંતરું કંઈ. પુણ્યથુક કહિવા લાગિઓ-રાજન ! સંસર્ગતુ વિશેષ ! નહી તુ અમ્હે એહ સગા ભાઈ !

[વિ. સં. ૧૪૫૫-૬૦ આસપાસની સોમસુંદરસૂરિની ગદ્ય કથાઓ]

આ છેલ્લું સ્વરૂપ તો ભાષા અર્વાચીનતાની કેટલી નજીક છે એનો ખ્યાલ આપે છે. ઉચ્ચારણગત તત્ત્વ અર્વાચીનતાની કેટલી હદ મુધી પહોંચ્યું હતું એ આમાં ‘ભીલે, વાધિઓ, આવિઓ, ધાઓ, ગિઓ, માંડિઉં, દેખું છું, બોલવાનું, અમ્હાર, સૂઝાનું’ વગેરે રૂપોમાં સ્પષ્ટ છે.

ઉપરનાં અવતરણોમાં યાદી સામાન્ય રીતે મડ મડં મદ અઈ શુદ્ધ મળે છે, છતાં ત્રીજી તેમજ સાતમી વિભક્તિમાં તિણિ જેવામાં છે તેમ અંતર્ગત પણ થઈ ગયા છે. આમાંનો વિકાસ મડ=ઓ, મડં=ઠં કે ઠં, મડ=ઝ કે ણ, મડં=ઞ આ રિથિતિ પણ પ્રચુરતા પામતી હતી. આમ મધ્યકાલીન ગુજરાતીનો આરંભ સં. ૧૪૦૦ આસપાસથી સુસ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યો હતો.

આ યુગના અંતભાગમાં એક વિશિષ્ટતા દાખલ થાય છે તે હૃદ્ય વગેરેનો વર્તમાનકાળમાં સાહાચરક જેવી દશામાં પ્રયોગ. આની આછી શરૂઆત ઉપર (૧) માંની સં. ૧૩૩૮ ની આરાધનામાં “લણિયઉ અચ્છ”માં^૨ છે; પણ ત્યાં ભૂતકૃત સાથે છે, જ્યારે સોમસુંદરસૂરિના ગદ્યમાં તો વ્યાપકતા થઈ ગઈ જ છે, એ ઉપરના છેલ્લા અવતરણમાં ‘દેખું છું’ ‘નધ છઈ’માં સ્પષ્ટ છે.

‘રાસધુગ’ ઈ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ (‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ-રાસ’ ની રચના ઈ. સ. ૧૧૮૫-સં. ૧૨૪૧-પહેલી ‘ઉત્તરકાલીન ગૌજર અપભ્રંશ’ની) થી અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાઓ ઓસરવા લાગી અને

૧, પ્રાચીન ગુજ. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૯૦

૨. વિ. સં. ૧૨૭૨ના ‘વીસલદે રાસો’માં, ભૂતકૃત સાથે આવો અછદ્ય વગેરેનો પ્રયોગ તો બહુ સામાન્ય છે; ઉપરાંત હૂં હૃદ્ય હૂ ના અર્થમાં ‘દૂ’ એવાં વર્તમાન કાળનાં ચાલુ રૂપો સાથે પણ મળે છે: ‘નણે ઉદ્યાર્યલ હગઇ છઇ ભાણ ॥ ૧-૨૪’ વગેરે. સ્વરૂપ ઉપરથી તેમાં આ કાંઈકે મોડેનાં, હમેરાણ લાગે છે; એટલે કે ૧૫મી સદીમાં આ પ્રયોગ દાખલ થયો ત્યારથી હમેરાયાં જણાય છે. અંદમાં પ્રાય: હૂં હૃદ્ય વધી પડતાં જણાય છે.

ઈ.સ. ૧૪૦૦ આસપાસ આવતાં ગુજરાતની તળપદી લાક્ષણિકતાઓ સ્થાપિત થઈ જાય છે. અજ્ઞાત કવિને 'વસંતવિલાસ-કાવ્ય' આ સંધિકાળની કૃતિ છે, તે ઈ. સ. ૧૩૯૪ (સં. ૧૪૫૦)ના સં. વ્યાકરણ 'મુગ્ધાવયોધ-ઔક્રિંતક'ના મધ્યમ-રૂપે નિરૂપાયેલી સ્થાનિક ભાષામાં વિકસિત જૂની ગુજરાતી જ દર્શન આપે છે. આતું આપણે સામાન્ય નામ 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી' આપ્યું છે. 'રાસયુગ' આ નવી ભૂમિકામાં પણ થોડાં વર્ષ લંબાય છે અને નરસિંહ મહેતાની સાહિત્યસેવા (ઈ. સ. ૧૪૩૫-સં. ૧૪૯૧ લગભગ) થી 'આદિભક્તિયુગ' આરંભાઈને અંદાજે બીજા ૭૫ વર્ષમાં ભાલણે-મીરાંની સાહિત્યસેવાના અનુસંધાનમાં નાકરથી તે સિદ્ધ સ્વરૂપમાં 'આખ્યાન-યુગ' સ્થાપિત થાય છે, જે પ્રેમાનંદની સાહિત્યસેવા (ઈ. સ. ૧૬૭૦-૧૭૧૦ લગભગ) સુધી લંબાય છે; પરંતુ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભૂમિકા તે ઈ. સ. ૧૬૨૫ આસપાસ પૂર્ણ થઈ અર્વાચીન ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે, જેમાં અવિચલદાસ વૈકુંઠ અખો નરહરિ ગોપાળ પ્રેમાનંદ વગેરેની સાહિત્યસેવા ફાલે છે. પ્રેમાનંદે તે 'દશમસ્કંધ' માં "આંધું નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા" (૧૬-૫૪) એમ સ્પષ્ટ નામોલ્લેખ કર્યો છે. પ્રેમાનંદનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૪૫-સં. ૧૭૦૧ આસપાસ નિશ્ચિત જેવો છે; તે ઈ. સ. ૧૭૩૧માં લા કોશે નામના બર્લિન (જર્મની) ના એક ગ્રંથસંગ્રાહકે પોતાના એક પત્રમાં હિંદની જુદી જુદી ભાષાઓને ગણાવતાં ગુજરાતિકા કિંગ્વોને નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રેમાનંદનો પૂર્વકાલીન અખો તે પોતાની ભાષાને 'પ્રાકૃત' જ કહી સંતોષ લે છે. નરસિંહ-મહેતાને નામે ચડેલા 'સુરત-સંગ્રામ' (૭૨-૨) માં 'અપભ્રંશ ગિરા' શબ્દ નોંધાયો છે, પરંતુ એ કાવ્ય નરસિંહનું સર્વથા નથી અને છેક ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી પચીસીની બનાવટી રચના છે; પ્રામાણિક નિર્દેશ તે ભાલણેનો છે. એ પણ 'કથામાત્ર એ નૈપથ રાની અપભ્રંશ એ દાખી' (૧-૧૧) એમ 'નલાખ્યાન'માં કહે છે, કાદંબરીમાં 'ભાષાબંધ' (૧-૫) થી માત્ર 'ભાષા' કહે છે, પરંતુ 'ગુજર ભાષાએ નલરાજના ગુણ મનોહર ગાઉ' (નલા. ૧-૧) એમ પણ 'નલાખ્યાન' માં અને પછી 'દશમસ્કંધ'માંનાં 'રુદ્રભિણીહરણ' અને 'સત્યભામાવિવાહ'માં પણ 'ગુજર ભાષા' જ કહે છે, એટલે 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી' 'જૂની ગુજરાતી' એ કૃત્રિમ નામોને બદલે ભાલણે સ્વીકારેલું 'ગુજર ભાષા' નામ સ્પષ્ટ રીતે પ્રામાણિક છે. આતું જ નામ શ્રી. ઉમાશંકર જોશીએ આપેલું 'મારુ-ગુજર' તે 'ઉત્તરકાલીન ગૌજર અપભ્રંશ'.

તે માટે છે એ ઉપર સ્પષ્ટ કર્યું છે, અને 'જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની' તો સ્પષ્ટ રીતે બ્રામક નામ છે એ ફરી કહેવાની જરૂર નથી. આ 'ગુજર ભાખા'ની ચાર ભૂમિકાઓ અગાઉ મારા તરફથી 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી' ની ચાર ભૂમિકાઓ તરીકે બતાવવામાં આવી છે : ૧. પહેલી શુદ્ધ ભૂમિકા, ૨. બીજી મિશ્રભૂમિકા, ૩. ત્રીજી શુદ્ધ ભૂમિકા, ૪. ચોથી મિશ્રભૂમિકા. બીજી મિશ્રભૂમિકામાં ૧લી-૩જી ના સંસ્કારોનું મિશ્રણ, તો ચોથી મિશ્રભૂમિકામાં ૩જી-અને અર્વાચીન ગુજ. ભૂમિકાના સંસ્કારોનું મિશ્રણ એવો આશય છે. અંદાજે ૭૫-૭૫ વર્ષનો આ ગાળો તે તે સમયમાં લખાયેલી હાથ-પ્રતોને આધારે બતાવવામાં આવ્યો છે. ઉપર આપેલા વિકસિત નમૂના પહેલી શુદ્ધ ભૂમિકાના છે. આપણે અહીં નીચે ચારે ભૂમિકા એનાં લક્ષણો સાથે વિચારીએ :

પહેલી શુદ્ધભૂમિકા :

(૧) જેહનઘ કારણિ ક્રિયા કર્તા કર્મ હુઇ અનઘ જેહ-રહઇ દાન દીજઘ, કોપ કીજઘ તિહાં સમ્પ્રદાનિ ચતુથી. વિવેકિઉ મોક્ષનઘ કારણિ ખપઘ.....કઉણનઘ કારણિ, મોક્ષનઘ..... ।

જેહતઉ હુંતઉ થઉ થકઉ ઇત્યાદિ બોલિવઘ જેહ વસ્તુનઘ પરિત્યાગ સૂચીઘ તે અપાદાન ।.....

એહનઉ તણઉ એહ-રહઇ કિહિં ઇત્યાદિ બોલિવઘ ઉક્તિ-માંહિ જેહ વસ્તુ-રહઇ કારક-સિહિં અથવા સંબન્ધ-સિહિં સ્વ-સ્વામિત્વવાચક સંબન્ધ સૂચીયઘ ।.....

.....જે કર્તાનઉ અથવા જે કર્મનઉ આધાર હુઇ,.... ।

(મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક, પૃ. ૩-૪)

(૨) હિવ આગલિ દીઠઉ રાજ પૃથ્વીચંદ્ર, નિહાલિઉ તેહ તણઉ મુખચંદ્ર. ઊલટિઉ આનન્દસાગર, મનિ ચીંતવઘ એઉ સહી ગુણ તણઉ આગર । તિવારઘ પ્રતીહારીયઘ કહિઉ હે કુમારિ, સાંભલિ, પુરા પૂર્વઘ સગર ચક્રવર્તિ હૂઉ વિખ્યાત વસુધાતલિ । જેહ સગર ચક્રવર્તિ તણઘ ચઉરાસી લાખ હસ્તી.....ગામ ઘોડઉ કાઢતાં છન્નુ કોડિ સાહણુ મિલઇ । (પૃ. ૧૧૩)

રાજા, કુસારિ, અનંધ પૃથ્વીચન્દ્ર સહિત આવાસિ પહુતા । રાય ઉતારે
હયા । ભોજનમંડપ ઊપરિ, ધન લહલહિયા.....) હિવ ભોજન
તણી માંડણી । બધઠી પાંતિ, જિમણહાર પરીસણહાર બિહુ-રહઈ
ખાંતિ । પહિલઈ પરીસ્યા ફલાવલી ખંડખાઘ પકવાન્ન, પછપ
પરીસ્યાં ઉણહા અન્ન । તાં વિશાલ સ્થાલિ, પરીસી શાલિ દાલિ,
ઘૂત તણી નાલિ, પાખલિ શાક તણી પાલિ, ઊપરિ ફૂર કરમ્યા દહીં
વાપરઈ । ઇણિ પરિ લોક ભોજન કરઈ । (પૃ. ૧૧૭).

એ ચતુર્દશ સ્વપ્ન દેખી રાણી જાગી, નિદ્રા ભાગી, મનિ વિમાસવા
લાલિ । મઈ તાં એ ચજિદ સુમિણાં દીઠાં, ઈહ તણાં ફલ હુસિધ
અત્યન્ત મીઠાં । તઉ સ્વામી કન્હઇ જાઇસુ, નિઃસંદેહ થાઇસુ ।

(‘પૃથ્વીચન્દ્રચરિત, પૃ. ૧૨૧, ગાયક. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર)

પહેલી શુદ્ધ ભૂમિકાનું વ્યાકરણ : ‘મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક’ માં
ઐક્યસાધપૂર્વક વ્યાકરણતારવી આપવામાં આવ્યું છે. એ અતે એ સમયના
અન્ય નમૂનાઓમાંથી નીચે પ્રમાણે વ્યાકરણ તારવી શકાય છે :

નામ

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
૧-૨ (નર.)	પ્રાહુણઉ, કુશલીઉ, હાથીઉ, પાઉ, રાઉ, વિદ્યાંસ, બાલક, સારથી, જિનવરુ, બોકકુ, (નારી) માલા, પીડ, સાપિણિ, (નાન્ય.) આજિખુ, આરોગપણઉ, (૨ જામાં ‘નઈ’ ‘પ્રતિ’ ‘રહઈ’ અનુગો)	(નર.) ઘોડા, પંખીઆ, વાણિઆ, બિન્દૂઆ, ચોંર, વેરી (નારી.) કીડી, માલા, રિદ્ધિ (નાન્ય.) મોટકાં, ઈડાં
૩. (નર-નાન્ય.)	પસાઈ, રાઈ, નિશ્ચઈ, લોલિ, સુખિ, પાપીઈ, ગુરિ, મહાત્માં, રાજાં, દેહઈ, શોકઈ, રાજાઅઈ, મંત્રીયઈ, (નારી) માલાઈ, મહિમાઈ, ગાઈ, સ્ત્રીઈ; બુદ્ધિઈ; અવસિઈ	(નર-નાન્ય.) વ્યાધિઈ, વિવે- કાઈ, પાણીઈ, સાધુઈ, હેતુઈ; ગુણિહિં (નારી) દોરીઈ, સ્ત્રીઈ રિદ્ધિઈ
(૩ જામાં ‘કરી’ ‘પાહિ’ ‘સાથિ’ ‘સિઉ’ અનુગોથી)		

૪. આ વિભક્તિ નથી અનુગતી અને છે. એ. વ. પ્રમાણે.
(ઉપરાંત 'માટી' 'લણી'
'રહી' 'રહી' 'કનહી' અનુગતી)

૫. કોપા, લગવન્ત-કનહાં ('આ' પ્રત્યય) એ. વ. પ્રમાણે
(ઉપરાંત 'તઉ' 'ચઉ' 'ચકઉ'
'ચકી' 'થી' 'પાહિ' 'લગવ-લગી'
'હુતઉ' 'હુતી' વગેરે અનુગતી)

૬. વનહ, મનહ; 'તુ' 'અનગ'થી—કરહાં; વાહાના, ચારિત્રિયાના.
તાલુઆનુ, હાથીયાની (ઉપરાંત
તણુઉં 'કેરઉ' 'રેસિ' 'રહી' 'ચઉ'
અનુગતી)

૭. વિદ્યાઇ, શિખિકાઇ, રૂપાઇ, રાત્રઇ; દિવસિ
સૂરિ, ગોઆલિ, સમઇ, કૂઇ,
હીઇ, નગરીઅઇ, નગરીયઇ,
('તાંઇ' 'પાસઇ' 'મઝારિ'
'માઝિ' 'માહિ' 'મા' અનુગતી)

સંખો. ગોરંભા; માંમાપ્પાપા, કરહા છવં લોકો, છવો; સાધો; નરે, નાર-

વિશેષણોને 'નામ' જેમ જ પ્રત્યયો લાગવાનું વલણુ ચાલુ હતું :
વિવેક-રૂપીઉં હાથીઉં; ધૂયડ-તણુઉં, શિશુ; ધણુઇ, આડમ્યારિ, સ્નેહ-નઈ
રાગઇ, નામની સરખાઈ વગેરે

તુલનાત્મક રૂપો : 'એર' પ્રત્યય (સં.તરમાંથી) : ગાદેરઉં, ગાદેરહીં.
'પાહિ' 'પાહનિ' 'ચકઉ-ચકી-થી' અનુગતી. લાવ-અતાવતા : 'એક'
'એક પાહિ' અધિક વગેરે. આવે સમયે સાદું વિશેષણ જ મુકાતું.

સંખ્યાવાચક વિશેષણોએ જુનવાણીપણું છોડવા મોડું પડ્યું : બિં,
તિન્ન, ચ્યારિ, છગાર, નહ; ચકિદહ-ચકિદ; પનરહ-પનર, સંતરહ-સતર,
અદારહ-અદાર, નવર (૧૯), ચકિવીસ, પાણુવીસ-પણુવીસ, ચકિત્રીસ, પણુ-
ત્રીસ-પછત્રીસ-પદત્રીસ-પાંત્રીસ, અદાત્રીસ, એણુણુચાલીસ, ચ્યાલીસ, બિતાં-
લીસ-અછતાલીસ, ત્રયાલીસ, પચિતાલીસ; છઈહતાલીસ, સતતાલીસ,
અકતાલીસ, ઉગણુપચાસ, પચાસ, સાદિ, ત્રેસદિ, ચઉસદિ, છાસદિ, સતરિ.

(૭૦), એકોતર, બહતરિ-બહતરિ-બહતરિ-બહતરિ-બહતરિ, સોલોતર, સત્તોતર, અદ્વિતરિ-અદ્વિતર, અધસિ (૮૦), ઇક્યાસી, ચઢિરાસી, છ્યાણ (૯૧), સહિ (૧૦૦),—આ સિવાયની સંખ્યાઓ અર્વાચીન કોટિએ પહોંચેલી ન્હેવા મળે છે.

સંખ્યાવૃત્તિમાં ‘મ’ પ્રત્યય વ્યાપક હતો જ, પણ પહિલહિ, ખીજહિ, ત્રીજહિ, ચઢિથહિ, છઠ્ઠહિ એ સંસ્કૃતોત્થ રીતે હતાં. એશુણવીસમહિ, ત્રેવીસમહિ, તો ‘અનન્તમહિ’ પણ.

સર્વનામઃ હું

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧	હું, હું, હુંઅ-હુંય	અમ્હે, અમ્હિ
૨
૩	મધં	[અમ્હે, અમ્હધં]
૪	મુહિ; માહરધ-ધં; મઝનધ, મુઝનધ; મઝ-રહધં; મૂં-નધ, મૂંહ-નધ, મો-નધ	અમ્હારધ, -ધં; અમ્હ-નધ
૫
૬	મુઝ, મઝ; મૂં-મૂંહ, મો; માહરહિ-માહારહિ	અમ્હહં; અમ્હારહિ
૭	[માહરધ-માહારધ]	[અમ્હારધ]

૧ લા-૨ જા પુરુષનું ‘આપાં’ (આપણે) અંતે ૪ વિ. માં ‘આપણુધં’ પણ

તું

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧	તહિં, તું, તુંઅ, તુંહ	તુમ્હે, તુમ્હિ, તમ્હે, તમ્હિ, તુહે
૨
૩	તધં, તિં	...
૪	તાહરધ, તુઝનધ, તઝ-રહધં, તૂં-નધ, તૂં-નધ, તૂંહ-નધ	તુમ્હારધ, તમ્હારધ
૫
૬	તુઝ, તઝ, તૂંહ, તુહ; તાહરહિ,	તુમ્હારહિ, તમ્હારહિ
૭	[તાહરધ-તાહારધ]	[તુમ્હારધ, તમ્હારધ]

બીજાં સર્વનામો : દર્શક

વિ. એકવચન બહુવચન

૧-૨ એહ-એ; આ; બે, જુ, જ, જેહ- એ-એહ; જે, જેઅ, જેહ; તે, જે; સોઇ, સોય, સુ, સા (નારી.) તેઅ, તેહ

૩ એણુઇ, ઇણુઇ; તેહ, તે; એણી એહે, એણે; જેહે, જેણુઇ, જણુઇ, (નારી.); જેણુઇ, જણુઇ, જેહણુઇ; તેહે, તીએ, તીયે, તેણે, જેણિય, જણિય, જેણીયઇ, તીણે, તેણુઇ, તીણુઇ, તેહણાઇ (નારી.), તેણુઇ, તીણુઇ, તેણિય, તિણુઇ, તેણીયઇ (નારી.)

૪ ['નધ' અનુગ લાગીને] [એ. વ. પ્રમાણે]

૫ ઇહાં, ઇહ; આહાં-અહાં; જાં, જિહાં, ... જુ, જહ; તાં, તિહાં, તહ, તુ

૬ એહતુ, એતુ; જસ-જસ, જેહતુ, ઇયાં, એહ-તુ; જેહ-જહ-તુ, જેહ, જેતુ; તાસ, તસ-તહે-તેહ-તીહ જેતુ; તેહ-તીહ-તેતુ, તેહ-તેતુ

૭ એહી, એણુઇ-એણુઇ, ઇણુઇ; [એહે, એણે]
અહીં, આણુઇ; જહીં, જિહિં, [એ. વ. પ્રમાણે]
જેણુઇ, જણુઇ; તહીં, તાહિં,
તેણુઇ, તીણુઇ.

નીચેનાં 'પ્રશ્નાર્થ' અને 'અનિશ્ચિત' સર્વનામોનાં ૩૫ :

૧-૧ કવણુ, કહણુ, કો; કોઇ-ઈ, ...; કેઈ, કેઇ, કેવિ, કેહ
કોવિ, કોય; કાઇ-ઈ

૩ કહણુઇ, કહણિય, કુણુઇ; કિણુઇ, કેહે; કુણે, કીયે.
કણુઇ, કીયઇ

૪ કાં, કિહાં ...

૬ કહ; કુણુહ, કેહ, કેહ-તુ
કિણુ-કેહ-કહિતુ

૭ કુણુઇ, કુણુહઇ, કહીં, કહીંઇ, [એ. વ. પ્રમાણે]
કેણુઇ, કેહઇ;...

૫ મીના પ્રત્યયવાળાં અવ્યયાત્મક : ઇહાં-ઈહાં અહાં-આહાં નિહાં-તિહાં-કિહાં
૭ મીના પ્રત્યયવાળાં અવ્યયાત્મક : અહીં નહીં નિહીં-તિહીં કહીં

ઇંપાંચ્યનાં નાં પાંમેલાં અવ્યયાત્મક : ઇમં નિમં તિમં કિમં, ઇમં જમં વગેરે પણ
સમયવાચક : અવ જવ તવે કથં, નિવારણં તિવારણં કિવારણં, નિહિવારણં-
નિહારણં, કિહિવારણં-કિહારણં, તિહિવારણં-તિહારણં :

સ્વવાચક સર્વનામ : ૧. આંપ; ૨. આપણું, આપણૂં; ૩. આપણુપણં પોતં; ૪. આપણઉ, આપઆપણઉ, આપણપાં-નંઉ; ૪-૭. આપણુપણં, -ઇ

સાર્વનામિક વિશેષણ : ૧. સમૂહવાચક : એતઉ જેતઉ તેતઉ કેતઉ, એતલઉ જેતલઉ તેતલઉ કેતલઉ, એવઉ જેવઉ તેવઉ કેવઉ; ૨. ગુણવાચક : ઇસઉ નિંસઉ તિસઉ કિસઉ, એહઉ જેહઉ તેહઉ કેહઉ, એહવઉ જેહવઉ તેહવઉ કેહવઉ (એહઉ વગેરેનાં રૂપમાં પણ); ૩. સ્થળવાચક : જેથઉ તેથઉ કેથઉ

સામાન્ય સર્વનામ : સહ, સવિ

અનિશ્ચિત સંયુક્ત-સર્વનામો : કોઇએક કોએક કોઇક, કાંઇએક અ.વ.માં કે-એક કે-ઇક, કેઇક; વિશેષણાત્મક : કેતલઉએક, કેતલાએક

અવ્યયો :

ક્રિયાવિશેષણ : ૩ જી વિલક્ષિતાનાં : આડઁ કજ્ઞં જેડિલઇ દોહિલઇ નિશ્ચં પ્રાહં-પ્રાહિં મહિં રૂઝં, વેગિ સહજિ-સાચં સાચં પરિં; ૭ મી વિલક્ષિતાનાં : અરંપરં આસપાસં કેડં દૂરિ-દૂરં પાખલિ (=ફરતે) બાહરિ માંહં વિચિ હેહલિં; કાલિ-કાલિ (=કાલે) પરમં (=પરંમ દિવસે); આગં આગલિ પાછં-પછં પાછલિ; ઘણું વલતૂં નીચું; અંજ (=હજ), સહી નહીં નવિ અમં મન (=મા)-મત્; ઇ (=ય) જિં (=જ) ઉ-ઉ (=પણ) હી (=જ)

નામયોગીઓ : ઉપર વિલક્ષિતાનાં રૂપાખ્યાનોમાં વપરાતાં 'અનુગો' એ બધાં નામયોગીઓ જ.

ઉલ્લાસવાચક : ૧. સમુચ્ચયવાચક : અમં, -ઇ નં, પિણ-પિણિ-પણિ વલી; ૨. વિરોધવાચક : પુણ-પણિ-પિણ-પિણિ; ૩. વિકલ્પવાચક : કઇ-કઇ;

૪. શરતવાચક : નહીં તઉ નહીં તરિ જઇ-જઉ તઉ; ૫. સંમતિસૂચક : તુંહઇ-તઉંહી; ૬. હેતુવાચક : તઉ જિમ-તિમ વગેરે; ૭. નિષેધાર્થભાવ : રાખે-રખે; ૮. અપેક્ષાપૂરક : જ-જે (=કે); ૯. ઉત્પ્રેક્ષાવાચક : જાણે (સંજાને માંથી તત્સમ પ્રાકૃત)

ક્રિયાપદ

પુરુષ

એકવચન

બહુવચન

૧	કરઉં, કહઉં, પીકેં, જઇ-અજઉં, દાઝઉં, બાંધસઉં	કરઉં વગેરે એ.વ. પ્રમાણે.
૨	કરઇ, પડઇ, ભરઇ, જઇ	કરઉં, લહઉં, જાણુઉં, કહેકે; જૂઉં
૩	કરઇ, થાઅઇ, થાઇ, જૂઇ, હોઇ, ધાઇ, અજઇ-જઇ	કરઇ, -ઇ, મિહિલઇ

૧ હા પુ., બ.વ.માં કર્મણિ રૂપે જા. પુ., એ.વ.નાં પાલીઇ-ટાલીઇ કહીઇ કીજીઇ વગેરે રૂપો કર્તારિ-અર્થે વપરાવાનું પણ જાણવામાં આવ્યું છે.

એ.વ.માં 'કરઉ' છે તે અપ. 'કરઉ' જ છે, પરંતુ બ.વ.માં 'કરઉ' છે તે તો અપ.ના 'કરહુ'ના વિકાસમાં છે. આ રૂપ ધસાતું જાય છે અને કર્મણિ રૂપો, ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે, વ્યાપક બનતાં જાય છે.

વળી 'અજ-જ' અંગનાં રૂપ સહાયકારક તરીકે આવીને વર્તમાન અર્થે બતાવવા વ્યાપક બનતાં જાય છે : જાઉં જઉં, ઉપાડઉં જઉં, કહેઇ જઇ, જોઇ જઇ; ભમઇ જઇ.

આજ્ઞાર્થ

૨.	કરિ-કરુ-કરે વગેરે
થા, જા, જો વગેરે	કરઉ વગેરે
થાઉ, જાઉ; જોઉ, દિઉ
૩	જઉ, હકે વગેરે	પડઇ, પડઉ વગેરે

તેસ્સિતોરી જેને આશીર્વાદાર્થ કહે છે તે ભવિષ્ય-અર્થનાં રૂપ આ જૂમિકામાં વિપુલતાથી પ્રયોજ્યાં છે :

- ૨ કરિજે, જાણિજે, હોઇજે સુણુજે-સુણિજ્યો, કરજ્યો, જાજ્યો,
 સાંભલજ્યો, પડજ્યો, હોજ્યો-હજ્યો વ.
 ૩ હુજ્યે, જોઇજ્યે

ભવિષ્યકાળ

- ૧ જાઇસ, બોલિસ, કરિસ, બોલિસિહ, પામિસિહ, કરિસિહ,
 ધરિસિહ, થુણુસિહ, કરેસિહ મરિસિહ
 ૨ જાઇસિ, હુઇસિઇ, કહિસિ થાપસિહ, જીપિસિહ, કરિસિહ
 ૩ કહિસિઇ, દેસિઇ, મિલિસિઇ, કહિસઇ, ધંરસિઇ, આવીસઇ
 કરિસઇ, લહસિઇ, પૂછેસઇ, કરેસિઇ
 સહાયકારક 'અછ-છ' 'હૂતઇ' ઉપરાંત 'જોઇયઇ' (=જોઇયે) પણ મળે છે.

વર્તમાન-કર્મણિ

- (૧) ઈજઇ: કીજઇ, દીજઇ, લીજઇ, પીજઇ, કહીજઇ, પામીજઇ, ભોગવી-
 જઇ, મૂકીજઇ (સં. યના હ્ય થયા પછી હજ્જના વિકાસમાં)
 ૨. ઈયઇ: દીયઇ, લીયઇ, કરીયઇ, કહીયઇ, જઇયઇ, જોઇયઇ, ગણીયઇ,
 રમીયઇ ('ઈજઇ' નો 'ઈયઇ' થયેલો છે.)
 (૩) ઈઇ: ('ઈયઇ' નું લોપ થતાં) કરીઇ, ધરીઇ, કહીઇ, જાણીઇ,
 વાવીઇ, કરાવીઇ, જીવીઇ

ભવિષ્યકાળમાં 'ઈજ' અને 'ઈ' અંગને સ્થાન આપી રૂપ બને:
 કીજિસઇ, લીજિસિઇ, કહીસિઇ, કહીસિઇ વગેરે.

કર્મણિનાં નવાં રૂપ

તેરિસતોરી જેને શક્યાર્થે કર્મણિ કહે છે તે રૂપો ધાતુને આ લેંગાડી
 મેળવવામાં આવતાં અને પછી અકારાંત ધાતુની જેમ રૂપ થતાં; જેમકે
 છેતરાઇ, પૂરાઇ, મુકાઇ, કહિવાઇ, હણાઇ; પચાઇસિ.

પ્રેરક રૂપો

પ્રેરક રૂપો આ ભૂમિકામાં ચાર રૂપમાં મળે છે:

૧. અકર્મકનો કર્મક પ્રયોગ : બિતરઇ 'નું' 'બિતારઇ,' એ પ્રમાણે
 'પડઇ' નું 'પાડઇ', 'મરઇ' નું 'મારઇ', 'તપઇ' નું 'તાપઇ' (-આ વૃદ્ધિ-
 રૂપો સં. પરંપરાનાં છે.)

૨. 'આવ' લગાડે (સં. પ્રત્યય આપયના વિકાસમાં) : અપાવઘ, બોલાવઘ, બોઘવઘ, મેઘવઘ, શીખવઘ, સોસવઘ.

૩. 'આડ' 'આર' લગાડીને : ઊડાડઘ, જગાડઘ, નસાડઘ, દેખાડઘ, બધસાડઘ, પમાડઘ, લગાડઘ, ઘટારઘ, દિવારઘ, બધસારઘ, દિવારઘ, સૂઆરઘ, ગવારઘ

૪. બેવડાં પ્રેરક : મેલવાડઘ કહવારઘ, ખવરાવઘ, બેવરાવઘ, લિવરાવઘ, સહવરાવઘ.

વર્તમાન કૃદંત : 'અન્ત' 'અત' પ્રત્યય : ચાલંતઠિ, ધરંતુઠિ, બીહંતિષ (નારી. ૩ જી વિ.), ફિરંતા, કરંતી (નારી.), ચાકતઠિ (નાન્ય.), જાંડતા (બ.વ.), ઊગતઘ (૭ મી વિ.)

આ કૃદંતે દીર્ઘકાલીન ભૂતકાળનો સાતત્ય અર્થ સાચવતાં રૂપ કરી આપ્યાં છે; જેમકે 'જિ-વારઘ' ઋષભ કુલાગારપણુ વર્તતાં તેદા જુગલિયા.....ફલાહાર કરતાં.

ક્રિયાતિપત્તિનો અર્થ આપવા નિર્બળ અંગપણુ ઉપયોગમાં આવ્યું છે; જેમકે 'જઠિ એવકુ તપ કરત તઠિ મોક્ષિ-ધ-જ પામત' વગેરે. કવચિત્ સખળ અંગ પણુ વપરાયું છે : 'જઠિ.....સયોગ ન-હુતઠિ તઠિ નરગિ-ધ જિ જતઠિ.'

ક્રિયાવિશેષણાત્મક વર્તમાન કૃદંત 'આં' પ્રત્યયથી મળ્યું છે : 'જતાં, બોલતાં, હૂંતાં, પામતાં, આવતાં' વગેરે.

આણે મિશ્રકાળનાં રૂપ પણુ આપ્યાં છે : જોતઠિ હૂંતઠિ, શોધતઠિ, હૂંતઠિ. સતિ સખતમીના પ્રયોગે—ભમતઘ હૂંતઘ.

વળી 'નાસતાં જઈ' 'કરિતઠિ જઈ' 'નાચતઠિ ગયઈ' 'જોતો હજો' 'જતી હૂંતી' 'જિપાજિઈ હૂંતઈ' વગેરે.

કર્મણિ વર્તમાન કૃદંત : આમાં 'તઠિ' પૂર્વે દીર્ઘ ઈ આગે છે : અવલોકીતુ, જાણીતઠિ, નાંખીતઠિ, પીડીતઠિ, મારીતઠિ, મુદોતઠિ. પાઞ્ચમી આ વધુ મર્યાદિત બન્યો છે અને અર્થા. મુગ્ધનાં, દેખીતુ 'વદતુ' 'શોભીતુ' જેવા ત્રણ-ચાર શબ્દોમાં જ અન્યો છે.

ભૂતકૃદંત : ૧. 'ઇઉ' : કરિઉ, કહિઉ, ઊડિઉ, આપિઉ, ધ્યાયઉ, જોયઉ, થયઉ, હુયઉ; દિઉ, લિઉ, કિઉ, ગિઉ, થિઉ; દીધ' ઈ : આવીઉ, ડરીઉ, કીઉ, આયમીઉ; જાણિઅઉ, પૂજિઅઉ, ગઇઉ; ચૂઉ, મૂઉ, હૂઉ. ૨. આણુઉ : અર્વાચીન ગુજરાતીમાં તે માત્ર કર્મણ્યથે સૌરાષ્ટ્રમાં જ મર્યાદિત આ કૃદંત મધ્યકાલીન ભૂમિકામાં ખૂબ વ્યાપક હતું; ત્યાં કયાંય 'આયઉ' અંગાત્મક પ્રત્યય જાણવામાં નથી : ઉલ્હાણુઉ, ક્રિયાણુઉ, ક્ષોભાણુઉ, ચંપાણુઉ, છેતરાણુઉ, મુકાણુઉ, મૂર્છાણી (નારી.), રંગાણુઉ, રીસાણુઉ, વંચાણી (નારી.=છેતરાઈ), વિલખાણી (નારી.), સંધાણુઉ વગેરે. ૩. 'પૂઉ' પ્રત્યયોગ મળતાં : કીધઉ, ખાધઉ, દીધઉ, લીધઉ, 'બીધઉ' પણ. ૪. સં.ના. 'ત' અને 'નં' લાગ્યા પછી ભેદમાં ભૂકૃનો સ્વતંત્ર અવતાર : ભાગઉ, લાગઉ, છૂટઉ, તૂટઉ, દીઠઉ, માઠઉ, પઠઉ-પઠઉ, બઠઉ, રૂઠઉ, બૂઠઉ; ખૂતઉ, જીતઉ, પહુતઉ-પુહુતઉ, માતઉ, સૂતઉ, પ્રતિબૂધઉ, બાધઉ, લાધઉ, સીધઉ, ઊપનઉ, નીપનઉ, વગેરે. ૫. દ્રવિડી જ્ઞના વિકાસમાં મળેલાં દ્વિ.ભૂકૃ. તરીકે આપણે સ્વીકારેલાં મર્યાદિત પ્રયોગ : કીધલઉ.—આ મરાઠી સંપર્કનું કારણ છે. નરસિંહ મહેતાએ આનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ કર્યો છે : કીધલા, ઊલલો, પડીલા, કિલિલા-કિયુલ, વેધીલા, હરીલા, જાગીલા, આવીલા, પિયુલા હોઇલા, ગેલા-જગેરે.

ભૂતકૃદંતનો પ્રયોગ વાક્યમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે શરૂ થઈ ગયો હતો; કર્તાર અર્થે : હઉં બોલિઉ, કરિઉ, ભણિઉ, જ્ઞાનદત્ત રાજ્ય પામિઉ, કુણ મુઝને લાવ્યો છે; ભાવે જેવા અર્થે : લોક હર્ષિત થકે શ્રેયાંસ-નઇ પૂછયઉ, વનપાલકે જાઇ બાહુબલિ-નઇ વીનચઉ, વગેરે. આ પાછલાં બેઉ ઉદાહરણમાં કર્મને 'નઇ' લાગ્યા છતાં કૃદંત એના પ્રમાણે ફરે છે. આ અર્વાચીન ભૂમિકાનો ખ્યાલ આપે છે : આપે દીકરાને માર્યો-બોલાવ્યો વગેરે.

મિત્રકાળ બનાવવામાં : 'ઇહા આવિઉ છઉ, આવ્યા છઉ' અમુકે, મૂક્યાં છઇ, થયા છઇ' વગેરે.

સંબંધક ભૂતકૃદંત : 'એવિ-એવી'નો પ્રયોગ મર્યાદિત થતો જાય છે અને 'ઇઅ>ઈ' વ્યાપક બને છે : નમી, લેઈ, વિસ્તારી, જઈ, પાલીઅ, મારીય, જાંડીઅ, પણમીય (જેલમાં ચાર ઉદાહરણોમાં ભારવાચક 'અ' ઉમેરાયો છે.

આ ભૂમિકામાં હવે 'નં' પણ ઉમેરાવા લાગે છે : કરીનં, મેહલી-
નં, વાંચીનં, મિત્રીઅનં, ઉપરાંત 'નં'ને સ્થાને 'કરી' : તેડાવી કરી,
દેખી કરી, ભોગવી કરી, -અર્વાચીન ગુજ.માં આજે આ ખેડ રહ્યો છે.

'સક'ની સાથેનો સંયુક્ત ક્રિયાત્મક પ્રયોગ પણ : નીસરી સકં, જઈ
સકં, બોલી સકં, નિવારી સકં; 'બં' સાથે : તૂટી બં, વહી ગયાં,
મિત્રી ગયક; 'ના' સાથે : 'બિડાડી નાંખક'; 'રહ' સાથે : 'જોઈ રહિં,
'બ્યાપી રહ્યા' વગેરે.

સામાન્ય કૃદંત : 'ઈવક' 'અવક' અને 'આણુ' પ્રત્યયથી : વલિવક,
ધોઈવક, લાગવક, દેવક, પામવક, વાંછવક; તેણુ ગયા, ફાટણુ લાગિં.
—આ 'આણુ' પ્રત્યયનો પ્રયોગ મારવાડીમાં જઈ રહ્યો છે.

હેતુર્થ કૃદંત તરીકે 'ઈવા' 'અવા' ઉપરાંત 'નં' અનુગ ઉમેરીને પરઃ
કરિવા લાગા, ચીંતવવા લાગક, ચાલવા ન લહિ, મિલવા આવિં, કહિવાનં
ગમક; આગળ વધતાં 'એવા' પ્રત્યય વિકસેલો જે અર્વા-ગુજ.માં નથી રહ્યો.

કર્તૃવાચક કૃદંત : 'આણુ'વાળા ક્રિયાવાચક કૃદંત નામને છટ્ટીના
'હ' પ્રત્યય સાથે કારના વિકાસનું કાર લગાડી આ રૂપ સર્ધાવા લાગ્યું
હતું : સં. કરણસ્ય કારઃ > અપ. કરણહ-આર = કરણહાર. પછી 'આણુ-
હાર' જેવો પ્રત્યય થઈ ગયો, જેમાં માર્ગ અળ જ પ્રત્યય છે : કરણહાર,
દેણહાર, જોવણહારી (નારી.), હુણાહરક-હુણારક એમ 'હ' નો લોપ પણ
દેખાય છે, જે અર્વા-ગુજ.માં લુપ્ત જ છે.

બીજા બીજા કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયોમાં આપણી પાસે-અપભ્રંશની જ
પ્રણાલી પડી છે; એટલું જ કે એનું ભૂમિકા પ્રમાણે સરલીકરણ થયું છે.

બીજા મિશ્રભૂમિકા : આ ભૂમિકામાં પ્રથમ શુદ્ધ ભૂમિકાનાં લાક્ષ-
ણિક રૂપો સાથે તેનાં તે સંકેત પામેલાં રૂપો પણ વપરાયે જાય છે.
'કાન્હડે પ્રબંધ'નો નમૂનો :

'તિણિ અવસરિ ગૂજરધર રાય સારંગદે નામં બોલાઇ.'

તિણિ અવગુણિં માધવ બંલ, તડી લગઇ વિગ્રહ-આરંભ. ૧૩

રીસાવ્યુ મૂલગુ પ્રધાન, કરી પ્રતન્યા નીમ્યકિંધાન.

ગૂજરાતિ તકિ ભોજન કરે જકિ તુરકાણકિ આણું અરહું. ૧૪

માધવ મહુતઘ કરચઉ અધર્મ, નવિ છૂટીયઘ આગિલાં કર્મ.

નિહાં પૂનિજગઘ સાલિગ્રામ, નિહાં જપિજગઘ હરિનઉ નામ.' ૧૫.

(ખંડ ૧ લો)

‘તે ભૂમિ પરી આસાઘ રવાઘ વિણહુઘ નદવ[ઈ] લાખઘ સારણુઘ
આપણુઘ કવળ[? જિ] કરી દ્રામ ઐક મૂઠિં ગિણિ આપ્યા સહી । તે દ્રામ
સોં લહૂઘ લાડણુઘ શંઘઘ આપણુઘ જમણુઘ હાથિ સંભાલી લીધા સહી ।
પૂર્વ પશ્ચિમ શ્રેં કસા અપા વનાતા કહર લગઘ ગજ ૧૬ ૧૬ તગ ઉત્તર
દક્ષિણ દાલીયા લાડણુ જીવા (ગાંગા) મહિરાજની એકઢાલી પછીતથી વાટ
સૂધા ગજ ૩૫ । એવં જમણઘ સર્વ થૈ ગજ ૫૬૦ અંકે પાંચસઘ સાઠિ
પૂરા । અચાઘાટાઃ । પૂર્વે શ્રેં કસા અપા વનાનૂં ફલીહ । દક્ષિણ દાલીયા
લાડણુ જીવા ગાંગા મહિરાજ । પશ્ચિમ પરી. દમા આસા સૂદાનૂં ફલીહ ।
ઉત્તર હીંડવાનુ માર્ગ શેરીનુ ।..... એ ભૂમિનઘ કીધઘ કે દાવુ કરઘ
તેહનઘ લહુઆ લાડણુ શંઘા કાશી પ્રીજવઘ ।’ (લેખપદ્ધતિ, વડોદરા, પરિ.૧)

ઉપરનાં બેઉ અવતરણો જોતાં વધારે મોટા અક્ષરોમાં છપાયેલા શબ્દો
વગેરેમાંથી નીચેની પ્રક્રિયા આગળ વધે છે :

૧. પહેલી ભૂમિકાની માફક અન્દ ક્રિયાપદોમાં તેમજ અંતે સ્વર-
ભારવાળા શબ્દોમાં જુદા છતાં ‘તિણિ કવણિ મૂઠિં હાથિ’ એમ પણ
પ્રગતિ સાધે છે; તો ળઙ ને સ્થાને ઙ અને અન્ડં ને સ્થાને ઙ્ઙ (કવચિત્ ઙ્ઙ)
પણ ચાલુ થઈ જાય છે : ‘રીસાવ્યુ મૂલગુ હીંડવાનુ શેરીનુ દાવુ, આણૂં
અરહૂં વનાનૂં વગેરે. તો ‘થી’ અને ‘થે’ પણ લાખલ થઈ જાય છે, થઈ અને
થઈ ને માટે.’

બીજી લાક્ષણિકતાઓમાં : ૨. તાલવ્ય સ્વરો તેમજ ઘઙારની પૂર્વે દંત્ય
સઙારનું તાલવ્યમાં પરિવર્તન : સિઙ > જૂં અને લવિષ્યઙાળનાં રૂપોમાં
કરિશ-કરીશ કરિશ્ઙ-કરીશ્ઙ કરિશ વગેરે. ૩. મહુવચનમાં ‘આ’ ઉપરાંત
‘ઓ’ પ્રત્યય નાકરે તેમજ બીજાઓએ પણ અપનાયો છે : ‘લાઈઓ’

લાખાનું લિખિત સ્વરૂપ આમ ધીમે ધીમે આપણી આજની લાખ-
ભૂમિકા તરફ ઢગવાનો આરંભ કરે છે; સંસ્કાર બીજી રીતે પહેલી ભૂમિકાના
ચાલુ રહે છે.

ત્રીજી શુદ્ધ ભૂમિકા : આમાં મુખ્યત્વે અમ્હ અમ્હ હવે છૂટા નથી રહી શકતા; એ 'હ' 'ઉ' ના રૂપમાં જ મળે છે :

(૧) 'હે કૃષ્ણ તે માહારી સખી તાહારિ વિરહિ' કરીનિ હરિશીની પિરિ બંધન માંહિ પડી છિ. તે કિમ. તેહનિ આવાસ જે વસવાનું સ્થલ તે વિપિન સૂત્રં ઘેર વન સરખૂં લાગિ છિ. અનિ પ્રિય સખિઅિ આણી યે(=જે) માત્રા તે જવાલા સરખી લાગિ છિ. અનિ તાપ જે પરિતાપ તે શ્વસિત નિસાસા તેણિ કરી દાવાનગની જવાલા સરખૂં લાગિ છિ. અનિ કંદર્પ તે જ્યમ સરખૂં લાગિ છિ. કિમ. વાધની પિરિ ઠેકડા ભરતુ સરખુ યમ(=ન્યમ) મહાવનનિ વિપિ એક-પાસાં વાગરિયાં જલ માંડયું હુએ અનિ એક-પાસાં દવ લાગિ થકિ અનિ એક-પાસાં વાંધ ખાવા આવી રહિ થકિ. અનિ એક-પાસાં યમનું રૂપ ધરતુ એહુવુ આહેડી બાણુ પૂરી રહિ થકિ યે(=જે)હવુ લાગિ તેહવું તાહારિ વિરહિ રાધાનિ લાગિ છિ.' (સં. ૧૬૪૮ ની 'ગીતગોવિંદ'ની હાથપ્રત)

[સ્વ. કે. હ. હુવે 'કાદંબરી'ના સંપાદનમાં હાથપ્રતની ૪ થી મિત્ર ભૂમિકાને બદલે સર્વત્ર 'એ-ઓ' ને સ્થાને હ્રસ્વ 'ઇ-ઉ' કરી ને ત્રીજી શુદ્ધ ભૂમિકામાં સંપાદન કરી નાખેલું. એ ખરું છે કે વિશેષ પડતી લાક્ષણિકતા ૩ જી શુદ્ધ ભૂમિકાની છે. આમ છતાં 'કાંધો ભાલણિ ભાષાબંધ' (૧-૫), 'કુલભૂષણ દૂંબર હૌઓ' (૧-૧૨), 'જોય' (૧૦-૧૮); ભરે (૮-૪) મળે જ છે; પ્રમાણુ ઓછું છે. પ્રત પ્રમાણુની વાચના મારા તરફથી સંપાદિત ચર્ચ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. અહીં સિદ્ધિચંદ્રે 'કાદંબરી'નો ગ્રંથસાર કર્યો છે તેનો નમૂનો આ ભૂમિકા સમજવામાં સરળતા આપશે:]

(૨) 'વિદિસા નગરી વેત્રવતી નદીનિ તટિ' । ત્યહાં રાજ્ય સૌદ્રક રાજ્ય કરિ । એક સમિ દક્ષિણ દેશથી એક ચાંડલી પરમે સુંદરી શુક એક લઈ રાજદ્વારિ આવી । પ્રતિહારિ રાજનિ આવી વિનતી કરી કહ્યું : એક ચાંડલી દ્વારિ અતિમુરખા અતિચુરા શુક હસ્ત ધરી આવી છિ' । વગેરે

આ ભૂમિકામાં (બધસઘ>) ગિસિ, (પધસઘ>) પિસિ, (ચકક>) ચુક, (કકણ>) કુચુ (પઞરિ>) પિરિ, (ઘઞરિ>) ઘિરિ વગેરે નીવડી આવે છે.

ચોથી શુદ્ધ ભૂમિકા : આ નવી ભૂમિકામાં અઇ > ઇ > એ અઝ > ઝ > ઝો સ્થપાયેલા મળે છે, તો ઇ > એ ઝ > ઝો ઇ > ય થવાનું વલણ વિસક્તિપ્રત્યયોમાં અનુભવાય છે. આમ અર્વાચીન ભૂમિકાના સંસ્કારો રૂઢ અનતા જાય છે :

(૧) 'તથા ઉધરાણી જૂની પૂજમૂની' છિ તો જિમ આવિ તિમ અરધે અરધિ લિ। િજૂં ભોમ દોઠ જનાવાલી રાણા વણા એમના પાસે છે બીજે પાસે પડોસ દવે નાગ જોગીદાસના પાસે છે...એ વેહેચણુ દોઠ ૩ િસીને સમજવા જોઈને ભાગ જોએ મલકત આરી તે મલકત તેહની। એ લખૂં ફેરવે તે તેહેના આપનો જણો નહી' ('લેખપદ્ધતિ' માંના એક વિભંગપત્ર-સં. ૧૬૧૮માંથી)

(૨) 'એ ધરની વગત્ય। એ ધર માંડિ વસિ વસાવિ લાડિ આપિ આડગ્રહિણિ મૂંકિ। ભરિ ભરાવિ। ધરનું લાડું નહી અથનું બ્યાજ નહી। પડિ આખડિ તે અમિ સમરાવી આપિએ। તથા અમનિ પૂછી ખરચો તે મૂજરા આપીએ। અમિ હાજર ન હોમએ ત્યારિ માણસ એ હજૂર ખરચો તે મૂજરા આપીએ... બાકી પડા આખડાનું જે જોસે તે સરવ એ ધરની માથે।' (એજન, સં. ૧૭૧૫નાં 'ગૃહાડાણપત્ર' માંથી)

(૩) 'ત્યારિ કણું કિહિ માહારી વિદ્યાનું સકલ કારણ દેખાડું,
કિ પાંડવ મુઝનિ મારિ કિ હુ તેહનિ નાશ પમાડું.' ૮
આગિ ઇદ્રિ ધનુષ સમખૂં ફરશુરામનિ હોથે,
તેહવાય કરિ ગ્રહી યુદ્ધ મિ કરવું પાંડવ સાથે. ૯
અર્જુનના શરખી માહારિ બાકી સર્ સન્નઈ હોય,
એહની સારથિ કૃષ્ણ છિ તેહવો માહારિ નથી કોય. ૧૦
તે શરખો આપણિ શત્રુ છિ સત્ય જાણો મનમાંહિ,
તે માહારો સારથિ હોઈતો યુદ્ધ કરે જો ત્યાંહિ. ૧૧'
(વિષ્ણુદાસના 'મહાભારત' માંથી)

ઁકાર અને ઁકારવાળાં રૂપો તેમજ વગત્ય ત્યારિ જેવાં લઘુપ્રયત્ન યકારવાળાં રૂપો, હોય-કોય વગેરે ઉચ્ચરિત રૂપો આપણને અર્વાચીન ભૂમિકાનો ખ્યાલ આપી દે છે. ઁકાર-ઁકારવાળાં રૂપો જતાં જ પછી અર્વાચીન શુજરાતીની આદ્યભૂમિકા લઢિયાઓને હાથે સ્થાન પામી જાય છે. ઈ. સ.

૧૬૫૦ પંછીની હાયપ્રતોમાં પ્રાયઃ અર્વાચીન ભૂમિકા જ સ્થાપિત થયેલી મળે છે; જૈન હાયપ્રતોમાં જૂની પદ્ધતિ આમ છતાં અનુસરાયેલી પણ મળે છે.

‘અર્વાચીન ભૂમિકાનું ઉચ્ચરિત સ્વરૂપ કેટલું જૂનું’? આ પ્રશ્ન આપણે ત્યાં ગૂંચવાયા કરે છે. સામાન્ય રીતે હાયપ્રતો જોતાં તો છેક હેમચંદ્રના સમયની હાયપ્રતોથી લઈ ભાષા લિખિત સ્વરૂપે ક્રમિક ભૂમિકાઓમાં, ઉપરના લિખિત કાળના નમૂનાઓ પ્રમાણે, આગળ વધતી ઈ.સ. ૧૬૫૦ આસપાસ આવતાં અર્વાચીન ગુજરાતીના આદ્ય રૂપમાં સ્થાપિત થયેલી મળે છે. ઈ. સ. ૧૪૧૭ (સં. ૧૪૭૪)ના વર્ષનો માંગરોળ (સૌરાષ્ટ્ર) નજીકના નગીયાણા ગામનો નીચેનો પાળિયો નીચેનું રૂપ સાચવી રાખે છે :

“સંવત ૧૪૭૪ વિરિય માગસર વદિ નોમિ વાર સોમે બાદહ
શ્રીં રાયાજે મહમુદ-વિજે રાવ પટેલ સોમાસુત આહીર સાગો
આલ મુઓ ગામ ચોરાક વિઢિઓ પીડીઓ જાગો તલિરા-
સુત પીડીઓ રાકની હામિ રાખિઆ” (મહાભારત આરણ્યક
પર્વ, પ્રસ્તા. પૃ. ૧૪-કે. કા. શાસ્ત્રી)

આમાં ‘નોમિ’ અને ‘હામિ’ સાથોસાથ ‘સોમે’ ‘રાયાજે’ ‘સાગો’ ‘મુઓ’ ‘વિઢિઓ’ (=વઢ્યો, લડ્યો) ‘પીડીઓ’ ‘જાગો’ આ રૂપો તદ્દન અર્વાચીન તરફ ઢળી ગયેલાં છે. આ પાળિયો એવા સમયનો છે કે જે વખતે ભાષાનું લિખિત સ્વરૂપ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કે ગુજર ભાષાની ૧ લી શુદ્ધભૂમિકાનું હતું; પરસેં વર્ષ પછી જે લેખનમાં સ્થાપિત થાય છે તે આટલું જૂનું કેવી રીતે કોતરાઈ ગયું હશે ? નીચેનાં પણ જોઈએ :

સં. ૧૩૬૯-ઈ. સ. ૧૩૧૩ ; ‘અતિચાર’ (પ્રા. ગુ. કાવ્ય-સંગ્રહ, વડોદરા)-
માંથી : ‘વ્યંજનદૂટ અક્ષરદૂટ કાનઈ માત્ર આંગલઉ ઓછઉ દેવંવંદલુઈ
પરિસ્થભણઈ સંજઝાઓ કરતાં પઢતાં ગુણતાં હુઓ હુઈ...જુ ઊગમુ
કીધઉ સુ અમહારઉ સક્લ હુઓ...’

સં. ૧૪૧૧-ઈ. સ. ૧૩૫૫ની રચના : (તરુણપ્રભના બાંધાવબોધમાંથી,
પૃ. ૪૮) : ‘શુરે માયઘ હાથુ દેઈ કરી આપણુપા આગઈ કીધઉ.’

સં. ૧૪૫૭-ઈ. સ. ૧૪૦૧ ની રચના : (સોમસુંદરસૂરિના બાંધાવબોધમાંથી,
પૃ. ૭૯) : ‘બીજો ભાગ ગોત્રાસ સ્થલચર-રહઈ દિઈ. ત્રીજો ભાગ

કાકાદિક ખેયર-રહઈ દિઈ. ચઉથુ લાગ ૨૧ વાર પાણીઈ ઘોઈ પારણુઈ કરઈ.’

સં. ૧૪૭૮-ઈ. સ. ૧૪૨૨ની હાથપ્રત : (માણિક્યયંદ્રસરિના ‘પૃથ્વીયંદ્ર-ચરિત’માંથી, પૃ. ૧૪૦): ‘કષ વાણુઉત્રે ગ્રસિડે’, હાટ ચોરે મુસિઉ.’

સં. ૧૫૦૦-ઈ. સ. ૧૪૪૪ની રચના—(હિમહંસનો આશાવખોધ): ‘તિસઈ નગરલોકે મિત્રી રાજા-હૂઈ એકાંતિ વીનવધ...ગમે ગમે જોધવા ધાધ...એક વાર અરણ્યમાંહિ’ સૂનધ દેવકુલિં સૂતે કહિએક પુરુષનુ કરુણુ સ્વર સાંભલિઉ.’

સં. ૧૫૦૭-ઈ. સ. ૧૪૫૧નું પારસી લખાણ : (નરસિંહરાવે ગુજ. ભાષા અને સાહિત્ય-ખંડ ૨ જો-અંગ્રેજી-પૃ. ૫૧ મેથી): ‘મધ પૂછઈઈ જત ઈહિં સ્ત્રી તણે તનઉ શરીરઈ કષસઈ પાનંક કીધઈ...સુંદર તે ભલો. યિહરહિં કેતલાઈ મનુષ્યનું શુભ કલ્યાણ વત્તઈ.’

સં. ૧૫૦૭-ઈ. સ. ૧૪૫૧ના જૂનાગઢના ઉપરકેટ ઉપરનાં રા મંડલિકના શિક્ષાલેખમાંની ગુજરાતી ભાષામાંથી: ‘આખર ખાંટ તુરક એહે ઘાહડે જીવ ન વિણાસઈ.’

જૂ. પ. રાજ.નાં કહી તેરિસતોરીએ ૩ જી વિ., બ. વ. ના ‘હાથે દિણે વચણે વિદ્રાંસે દેવે હથિઆરે ત્રીસે મુહૂતે’ એટ પાણીએ મહાત્માએ ગુરે ભાષાએ વાયુએ’ એ રૂપો નોંધ્યાં છે (ભાષા.: પૃ. ૫૮), તેવાં જ ૭ મી વિ., બ. વ.નાં ‘અવણે કાંને ફૂલડે પાસે દેસે સગલે-હી સુદે’

માત્રામેળ કે દેશી પદોમાં માત્રામાંનથી ખખર ન પડે, પરંતુ અક્ષરમેળ ગણમેળ વત્તો તો, પદના અક્ષરોની ગચ્ચતરી સ્પષ્ટ હોઈ, ભારે સૂચક રીતે માવિક ઉચ્ચારણોને વ્યક્ત કરી આપે :

(૧) ધનદેવગણિકૃત ‘ચુરંગાલિધ નેમિ-કાગ’ માંથી :

‘જોલું નેમિકુમાર કેલિ નિરતી કાગિઈ કરી રંજતી. ૨’

‘તે સોરીપુરમાહિ રાયકુમરી રંગિધ રમઈ સુંદરી. ૯’

‘સામિ નેમિકુમાર યાદવ જિસિધ જયઉ સ સોભાગીઉ,

આધી રાતિ પ્રભાતનઈ સમ હુઈ, ભૂમી સમી ઉલ્હસી.

તીણઈ કાલિ અકાલિ વૃક્ષ સિદ્ધતા ફૂલ્યા ફલિયા પાલુયા,

વાયા શીત સમીર વીર કિરિ એ ઊગિઉ નવઉ માનવઉ. ૧૮’

ઉપરનાં અવતરણોમાં ‘કાગે રંગે રમે’ જિએ જાયો તેં તીણેં કલ્યા
જિયે નવો માનવો’ એ પ્રકારનાં ઉચ્ચારણ વૃત્તને જોઈએ છે.

(૨) શાલિસૂરિએ સં. ૧૪૭૮-ઈ. સ. ૧૪૨૨ માં ‘વિરઠપવ’ની
ગણમેળ વૃત્તોમાં રચના કરી છે, જેમાંના નમૂના :

‘ભારતી ભગવતી એક માગૂં ચિત્ત પાંડવ તણે ગુણિ લાગઈ,
આપિ મૂં વચન તૂં રસવાણી હું કરઈ’ જિસિં પ્રાકૃત વાણી.’

‘વચરાટ ઉત્તર પખઈ કુરુરાડિ ધાયઈ,
અક્ષોહણી દલ તણી રજ સૂર છાયઈ,
નીસાણને સહસિ અંખર ઘોર ગાજઈ,
એ પાંચ પાંડવ તણુઈ કિરિ મેચુ ભાંજઈ’

(ગુજર-રાસાવલી, પૃ. ૩૫, ૫૧)

વૃત્તો ઉપરનાં પદોમાં ‘લાગૂં કરૂં વૈરાટ પખેં’ ધાયો છાયો ગાજો
તણો ભાંજો’ રૂપોની જ અપેક્ષા રાખે છે. અને આશ્ચર્ય થશે કે લહિયાએ
‘તણે’ અને ‘તે’ પોતે બોલતો હતો તેવાં જ રૂપન-દોષથી લખી પણ
નાખ્યાં છે. અનહ અનને સ્થાને ‘અ’ અને ‘ઓ’ આજે વિવૃતા ઉચ્ચારિત
થાય છે એનાં મૂળ આટલા જૂના સમયમાં સ્પષ્ટ પકડી શકાય છે.

ગદ્યનો એક સારો નમૂનો ‘ગુજર ભાખા’ વિશે ઉપક્રમ કરતાં, આ
પૂર્વે, સોમસુંદરસૂરિની ગદ્યકથાઓમાંથી લીધો છે તેમાંનાં ‘સૂડઓ બીલે
લીધઓ વાધઓ બીજઓ તાપસે અપહરિઓ આવિઓ ધાયો લીઓ
ગાદઓ ગિઓ બિહઓ માંડઓ કરઓ સુસ્થિઓ હપિઓ’ એ શબ્દોથી
જનવણી છતાં અર્વાચીન ઉચ્ચારણ કેવાં વ્યાપક હતાં એની પ્રતીતિ થશે.

‘વિસલપ્રબંધ’ની જૂની વાચનામાં એકાંશંત રૂપો ૩ જ પુ. માં ત્રિપુલ
પ્રમાણમાં લખાયાં છે, ૩ ૭-૭ મી વિભક્તિમાં પણ હતો ચ થયો હોય
તેવાં ‘વવરાય-કહિવાય’ જેવાં રૂપો પણ કર્મણિમાં ‘જા’ સાથે.

જે સમયે હાથપ્રતોમાં તો હજી ‘ગુજર ભાખા’ની બીજી શુદ્ધભૂમિકામાં
ઉમેરણ થવાનો આરંભ માત્ર થયો તેવા સં. ૧૬૬૮-ઈ. સ. ૧૬૧૨-ની
એક હાથપ્રતમાં નરસિંહનાં પદો અર્વાચીન ભૂમિકામાં મળે છે; જેમકે

‘કૌણ પુન્યે કરી નારય હું અવતરી, શ્રીહરિ દીન થઈ માંન માગે.

અમર અવિગતિ કહે, અકલ કો નવિ લહે, તે કમલાવર કંઠે લાગે. ૧

યજ્ઞ યાગે યજ્ઞ, યોગ ધાને ધરી, બહુ વ્રત આદરી દેહ કળે.
 તોહુ તે હરિ સ્વપને ન પેપીએ, ઓ તે હરિ નિરિપીએ પ્રેમદ્રિષ્ટે. ૨
 શેષ સુખાસન શેજ સદા સહી, ભુવન જશ્ન વૈકુંઠ કાઢાવે,
 તે-પેં અધિક જે મંદિર માહરં, પ્રેમ પીતાંબર પલંગ આવે. ૩
 ભગતવચ્છર્ તાણું બિરદ પોતે વહે, વેદ પુરાણ યમ સ્મૃત વાંણી,
 નારસહિંઆયે સ્વાંમી ભલે મલીઆ, કીધી કૃપા મૂને દીન જાણી. ૪
 (નરસૈં મહેતાનાં ૫૬, પૃ-૧)

આ હાથવ્રત નરસિંહ મહેતાના સમય કરતાં સવાસો-દોઢસો વર્ષ આ
 બાજુની છે, છતાં પદ્યની સ્વાભાવિકતા જેતાં ભાષાની પ્રામાણિકતા વિશે
 શંકાતું કારણ હવે રહેતું નથી. સિદ્ધાંત તરીકે એ સ્પષ્ટ છે કે અર્વાચીન
 ગુજરાતી ભૂમિકાનાં મૂળ ઈ. સ. ૧૪ મી સદી જેટલાં જૂનાં છે, પ્રયોગ
 જૂના ખરા જ, પરંતુ કૃમિક ભૂમિકાઓમાં લિખિત સ્વરૂપ તો, લલિયાઓની
 રૂઢિ પ્રમાણે, વિકસતું આવતું હતું, અને ખુદ સાહિત્યકારો પણ એનો
 પોતાની કૃતિઓમાં ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ વૈકલ્પિક લાભ લેતા હતા એ ઉપર
 ગણ-મેળ વૃત્તોમાં વપરાયેલાં ‘કાન્નિ સકાન્નિ ગુણ આપિ(=આપ્ય) નિર્સિ’
 એ રૂપોથી સ્પષ્ટ થશે.

ખંડ ૨ : અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ

૧. અર્વાચીન ગુજરાતી ધ્વનિઓ :

ગુજરાતી ભાષાના મધ્યકાલીન ભૂમિકા સુધીના, આ પૂર્વે જતાં વંશમાં આવેલા, વિકાસથી એ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે કે એના મથાળમાં ભારત-યુરોપીય ભાષાભૂમિકા છે, જેના એક વિકાસમાં આદિમ ભારત-આર્ય (ઋગ્વેદની ભારતી) ભાષાભૂમિકાનો વિકાસ, અને એના ઉત્તરોત્તર થયેલા વિકાસમાં નવ્ય ભારત-આર્ય વર્તમાન ભાષાઓ અને બોલીઓની સમાંતર અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાની આપણને સંપ્રાપ્તિ થઈ છે. એ રીતે આદિમ ભારત-આર્ય ભાષા-ભૂમિકાને ઉચ્ચારણમાં જે વર્ણ-ધ્વનિમાળા હતી તેના જ વિકાસમાં આજની ઉચ્ચરિત ગુજરાતી વર્ણ-ધ્વનિમાળા આપણને મળી છે. સ્વર હોય કે વ્યંજન હોય, જે કોઈ અવ્યલિચરિત ઉચ્ચારણ હોય છે તેને ધ્વનિ (phoneme) કહેવામાં આવે છે. આદિમ ભારત-આર્ય ભાષા-ભૂમિકાના મૂળ ધ્વનિઓ નીચે પ્રમાણેના હતા :

૧. સાદા સ્વર : હ્રસ્વ : અ ઇ ઉ ઋ ઌ

દીર્ઘ : આ ई ऊ ऋ

સંધિસ્વર : ए ऐ ओ औ

૨. સ્પર્શ વ્યંજનો :

	અધ્રાપ	અધ્રાપ	ધ્રાપ	ધ્રાપ	ધ્રાપ	
	અલ્પપ્રમાણ	મહાપ્રાણ	અલ્પપ્રાણ	મહાપ્રાણ	નાસિક્યં	
કંઠ્ય :	ક	ख	ग	घ	ङ	૫
તાલવ્ય :	च	छ	ज	झ	ञ	૫
મૂર્ધન્ય :	ट	ठ	ड	ढ	...	૪
અર્ધતાલવ્ય :	ड	ढ	ण	૩
ઋણમૂલીય :	ळ	૧
દંત્ય :	त	थ	द	ध	न	૫
ઓષ્ઠ્ય :	प	फ	ब	भ	म	

અર્ધસ્વર : તાલવ્ય :	ચ	મૂર્ધન્ય : ર	}	૪
દંત્યોષ્ઠ્ય :	વ	દંત્ય : લ		
ઉપમાક્ષર : તાલવ્ય :	શ,	મૂર્ધન્ય : ષ,	દંત્ય સ	૩
મહાપ્રાણુ :	કંઠ્ય : હ			૧
અલ્પપ્રાણુ :	વિસર્ગ, ત્રિજ્ઞામૂલીય, ઉપધ્માનીય			૩
અનુસ્વાર :	૦			૧૩

આમાં ઋગ્વેદમાં દ્વિસ્વરમધ્યગત ઙ અને ત્રિજ્ઞામૂલીય લ વચ્ચે લેખનમાં ભેદ ન હોવાને કારણે એને એક જ ધ્વનિ ગણવામાં આવેલો હોઈ આવતો વર્ણુ આપણી રૂઢ પરંપરામાં સ્વીકારાય છે. વિસર્ગના ત્રણ પ્રકારમાં એક શુદ્ધ વિસર્ગ, બીજો કંઠ્ય ક-સ ની પૂર્વે ઉચ્ચરિત થતો ‘ત્રિજ્ઞામૂલીય’ વિસર્ગ, અને ત્રીજો ઓષ્ઠ્ય પ-ફ ની પૂર્વે ઉચ્ચરિત થતો ‘ઉપધ્માનીય’ વિસર્ગ છે. અનુસ્વાર માત્ર ર શ ષ સ હની પૂર્વે સંસ્કૃત ભાષામાં સ્વીકારાયેલો છે; વર્ગીય વ્યંજનો અને ચ લ વ પૂર્વે તે તે વર્ગનો ન સિક્ય કે અનુનાસિક વ્યંજન અને અનુનાસિક ચ્, લ્, વ્ ઉચ્ચરિત થાય છે.

અનુસ્વારનું શ ષ સ હ પૂર્વે વેદસંહિતાઓના પાઠમાં એક ગૂં કે ગ્વમ્ ઉચ્ચારણુ કરવામાં આવે છે; જેમકે તસ્થિવાંસઃનું તસ્થિવાં-ગૂં-સઃ । ગાથા-અવેસ્તાની ભાષામાં આ ઉચ્ચારણુ ઙ થી નિર્દેશાયેલું છે; એટલે સ્પષ્ટ છે કે આ ઙ જ છે.

આદિમ ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકામાં લિપિમાં ઙ વં ણ ન મ એ પાંચ વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજનો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. વિશિષ્ટતા એ છે કે આ પાંચે વ્યંજનોની પૂર્વેનો સ્વર નાસિક્ય થાય છે—અને એ પોતે તો મૂળમાં વર્ગીય ત્રીજા વર્ણુ હોય છે.

એ ભૂમિકામાં ‘રંગ’ કે અનુનાસિક ઉચ્ચારણુ પણ છે, જે સ્વતંત્ર નહોતાં સ્વર જ સાનુનાસિક ઉચ્ચરિત થતો હોય છે. આ જ કારણુ છે કે સાનુનાસિક સ્વર હ્રસ્વ હોય તો હ્રસ્વ જ રહે છે, દીર્ઘ હોય તો એ દીર્ઘ રહે જ છે.

ઉપર વર્ગીય વ્યંજનોમાંનાં અર્ધતાલવ્ય ઙ ઙ ણ એ ત્રણ ઉચ્ચારણુ કદી શબ્દારભે આવતાં નથી અને એ વર્ણો હમેશાં દ્વિસ્વરમધ્યગત એકલા જ હોય છે: ઈંદે અને દ્વદ્મ—સામાન્ય રીતે ઈંદે અને દ્વદ્મ એમ લખાય

છે. ખીલું શુદ્ધ જિઘ્ઘામૂલીય ઢ ઉચ્ચારણ છે અને એ એક માત્ર ઇલા શબ્દ અને એના ઉપરથી થયેલા શબ્દોમાં જ છે. લેખનમાં ઢના રૂપે ઢ અને ઢ પ્રયોજતા છતાં એ સ્પષ્ટ બુદ્ધાં ઉચ્ચારણ હતાં અને છે. સરખાવો ગુજરાતી વગેરે ઘોડો અને કઢી તથા નઢ. લઢારને સ્થાને ગુજરાતી-મારવાડી-પંજાબી-મરાઠી અને દ્રવિડી ભાષાઓમાં ઢ ઉચ્ચરિત થાય છે તે આ 'જિઘ્ઘામૂલીય' સ્પર્શ ઘોષ ઉચ્ચારણ છે. ઢ ઢને સ્વ નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ 'મૂર્ધન્યતર' કહ્યા છે; 'ઋદ્ધપ્રાતિશાખ્ય'માં એને 'તાલવ્ય' ઉચ્ચારણ કહ્યાં છે; જિહ્વામૂળ તાલુ ચાચાર્ય આહ સ્થાનં ઢકારસ્ય તુ વેદમિત્રઃ એ રીતે વેદમિત્ર નામના પ્રાચીન આચાર્યના મત નોંધી ઢકારનાં 'જિઘ્ઘામૂલ' અને 'તાલુ' બે સ્થાન કહ્યાં છે. આમાં ઢ એ એમનું 'તાલુ'નું અને લઢારને માટે આવતું તે ઢ 'જિઘ્ઘામૂલ'નું ઉચ્ચારણ છે.

વૈદિકી અને ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત ભૂમિકામાં જ શબ્દારબે આવતો જ નથી; એનું ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ રીતે અર્ધતાલવ્ય કે મૂર્ધન્યતર જ છે. પ્રાકૃત ભૂમિકાઓમાં શબ્દારબે સાહિત્યિક મહારાષ્ટ્રીમાં જ આવતો ને, સંલવ છે કે, શુદ્ધ મૂર્ધન્ય હોય.

એ ઓ એ જોને પ્રાતિશાખ્યો સંધિસ્વર કહે છે; પરંતુ ઉચ્ચારણમાં તો જ-ઓ ભૌલિક સ્વરના રૂપમાં હશે એમ સમજાય છે. સંધિમાં અ+હ અને અ+ડના અનુક્રમે એ અને ઓ તથા અ+એ અને અ+ઓ ના એ અને ઓ અનુક્રમે બન્યા છે. એ ખરું, પરંતુ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ તો એ અને ઓ જ સંધિસ્વર સ્પષ્ટ છે. વૈદિકી અને ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત ભૂમિકામાં એ અને ઓ હ્રસ્વ સ્વીકારવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ પ્રાકૃતોમાં છેક પાલિથી અત્યાર સુધીની નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓ અને બોલીઓમાં હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ ઊતરી આવ્યાં છે; જ્યારે ઋ-ઋ-લ્લ સ્વરોચ્ચારણ સર્વથા લુપ્ત થઈ ગયાં છે. લ-નું ઉચ્ચારણ મહાભાષ્યકાર પતંજલિના સમયમાં પણ અસ્તિત્વમાં નહોતું. સંસ્કૃતમાં માત્ર કલ્પનાં કલ્પિત વગેરે રૂપોમાં એ લખાય છે અને ઋ સાથે ક'ત્યાયને લનું સાવર્ણ્ય-સમાનવર્ણતા કહેલ છે. ઋ દીર્ઘોચ્ચારણ પણ પુલ્લિંગ-ત્રીલિંગ-નપુંસકલિંગ શબ્દોનાં વિતૃન્-વિતૃણામ્-માતૃઃ-માતૃણામ્ કર્તૃણિ જેવાં રૂપોમાં જ સચવાયેલું છે. સંસ્કૃત ભૂમિકા સુધી ઋ હ્રસ્વ સચવાયેલો, પણ પ્રાકૃત ભૂમિકામાં તો એના ઙ-ઞ-ઞ જેવા વિકાર જ થઈ ચૂકેલા. વૈદિક સંહિતાનાં ઉચ્ચારણોમાં ઋગ્વેદીઓ એનું બ્યંજનાત્મક રિ

ઉચ્ચારણ કરતા, જેનું અનુકરણ ઉત્તર ભારતમાં તત્સમ શબ્દોમાં કરવામાં આવે છે, તો યજુર્વેદીઓ રે ઉચ્ચારણ કરતા ગુજરાતીઓ તત્સમ શબ્દમાં ઋષિ-ઋણ જેવામાં રુ ઉચ્ચારણ કરે છે તો અનારંભે ર ઉચ્ચારણ કરવા ટેવાયેલા છે : કૃપા=ક્રપા, અમૃત=અમ્રત, સ્મૃતિ=સ્મ્રતિ.

પ્રાકૃતમાં આ રીતે સ્વરોમાં અ આ ઇ ई उ ऊ ઍ ઐ ઓ આટલાં સ્વરોચ્ચારણ બચેલાં, હ્રસ્વ ઐ ઐના પ્રચાર સાથે. વ્યંજનોમાં પાલિથી જ જા અને ઘ ગયા; (માગધીમાં સ નથી અને જા જ છે.) શબ્દરૂપોને અંતે આવતો વિસર્ગ સંધિજન્ય ઓકાર રૂપે આવ્યો; સરખાવો ગાથા— અવેસ્તાની ભાષાનાં રૂપ પણ; અથવા લુપ્ત પામ્યો. જિઘ્રામૂલીય ઉપધ્માનીય પણ ગયા. પ્રાકૃત ભૂમિકામાં ચ વનાં લઘુપ્રયત્નતર ઉચ્ચારણ યશ્રુતિ વશ્રુતિથી વ્યાપક બન્યાં; બેશક વ્યોર્લઘુપ્રયત્નતર: શાકટાયન: (અષ્ટા. વ્યા.સૂ. ૮-૩-૧૮) એ સૂત્રમાં પાણિનિ બતાવે છે તે પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષામાં પણ વિકલ્પે હતાં જ. અશોકની ગિરનારની ધમ્મલિપિમાં આવેા લઘુપ્રયત્ન હોય તેવો ચ જેવા મળે છે. જૈનોની અર્ધમાગધી, જૈન મહારાષ્ટ્રી અને જૈન અપભ્રંશમાં તો, આ. હેમચંદ્ર અવર્ણોચ્ચારુ : (સિ.હે. ૮ ૧-૧૮૦) એ સૂત્રમાં કહે છે તે પ્રમાણે, ચકારનું લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણ છે. આજની ગુજરાતી હિંદી વગેરે ભાષાઓમાં એ વ્યાપક છે : કડિયો, રૂપિયો, કિયા, ગયા, જાઓ—જાવ, ઘુણ—ધુવે વગેરે રૂપો.

અર્વાચીન ધ્વનિઓ :

અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા અને એની વિવિધ બોલીઓએ મેળવેલા મૌલિક ધ્વનિઓ આ પરંપરામાં આપણને આવી મળ્યા છે; થોડા નવા પણ ઊભા થયા છે કે ઉછીના મળ્યા છે. આ સંપત્તિ :

૧. સાદા સ્વરો :	હ્રસ્વ સંવૃત :	અ ઇ ઉ ઐ ઔ	૫
	દીર્ઘ સંવૃત :	... ई ऊ ए ओ	૫
	હ્રસ્વ વિવૃત :	... ઐ ઔ	૨
	દીર્ઘ વિવૃત :	આ . . એ ઓ	૩

૨. સ્પર્શ વ્યંજનો :

કંઠ્ય :	ક ખ ગ ઘ (ઙ)	૫
તાલવ્ય :	ચ છ જ ઙ્ઞ (ઞ)	૫
મૂર્ધન્ય :	ટ ઠ ઢ ઢ . , ર	૫

મૂર્ધન્યતર :	ઢ ઢ ણ	૩
દંત્ય :	ત થ દ ધ ન , ળ	૬
ઓષ્ઠ્ય :	પ ફ વ મ મ	૫
નિઘ્નમૂલીય :	ઝ	૧
૩. અર્ધસ્વર :	ય વ	૨
૪. ઉષ્માક્ષર :	[શ] [ષ] સ	૩
૫. મહાપ્રાણુ :	હ	૧
૬. શુદ્ધ અનુસ્વાર :	ઐ	૫

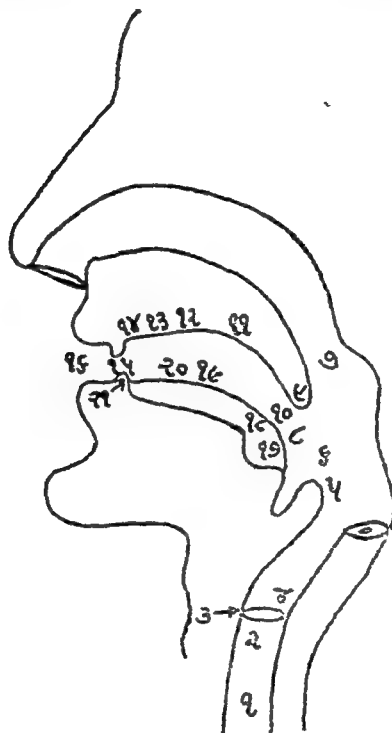
આ ઉપરાંત, આદિમ ભારત-આર્ય ભૂમિકામાં જેની બહુ વ્યાપકતા નહોતી તે ‘રંગ’ કિંવા અનુનાસિક ઉચ્ચારણુ નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં પ્રાકૃત દ્વારા ઉત્તરોત્તર વ્યાપકતા ધારણુ કરી ગયું છે તે એ માત્ર સ્વરધર્મ છે એ આ પૂર્વે કહ્યું જ છે. એના વળી, સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ પાડ્યા છે તેવા કોમઝ-કોમઝતર-કોમલતમ એવા પ્રાંતીય ત્રણુ ભેદ કહેવામાં આવે છે.

ઉચ્ચરિત ભાષાસ્વરૂપમાં જ ઙ ઙ એ બોનાં લઘુપ્રયત્ન કે અર્ધમાત્રિક ઉચ્ચારણુ, એ રીતે ચ-વનાં લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણુ, અને લેખનમાં જુદા હૃદી બતાવાતું હ કારનું, નરસિંહરાવે કહ્યું છે તેવું, ‘લઘુપ્રયત્ન—અથવા વધુ સ્વાભાવિક રીતે રીતે તો સ્વરોનું જ મહાપ્રાણિત ઉચ્ચારણુ—આ ઉચ્ચારણુ બાણીતાં છે. ઉપરાંત, પ્રાંતીયતા લેખે ચ છ જ જનાં ચરોતીય પ્રાકૃત (મરાઠી સદશ) ઉચ્ચારણુ, અગ્રેણ Z જેવું જ-જનું ગ્રામીણુ—અને શહેરીઓમાં પણ કેટલેક અંશે વ્યાપક—જ જેવું મહાપ્રાણુ ઉચ્ચારણુ—આ આપણી ધ્વનિ-મૂડી છે.

સંસ્કૃત અગ્રેણ વગેરે ભાષાઓના તત્સમ શબ્દોના ઉચ્ચારણુમાં વર્ગીય બ્યંજનો પૂર્વે દ અને જ એ અનુનાસિકોનું ઉચ્ચારણુ—જે હકીકતમાં તો ત્રીજા વર્ગીય ઉચ્ચારણુની પૂર્વના સ્વરનું અનુનાસિક ઉચ્ચારણુ મૂર્ત કરી આપે છે,—થોડા શબ્દોમાં મૂર્ધન્ય વકારનું ઉચ્ચારણુ (પ્રાંતીયતા લેખે વિચારતાં પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રની મેર પ્રજામાં ચ-છના ગ્રામીણુ સને સ્થાને ખાસ બાણીતું), ગુજરાતીને આજે ખેશક પ્રાંતીય લેખે બાણીતું તાલવ્ય વકારનું ઉચ્ચારણુ, અગ્રેણ શબ્દોમાં દંત્યોષ્ઠ્ય ફ્ર (જેમકે ક્રોમ, ક્રામ)—આ ગુજરાતી દંઠને માટે આપાત કરેલાં ઉચ્ચારણુ છે.

ગુજરાતી ધ્વનિઓનાં ચોક્કસ સ્થાન :

વર્ણોનો ઉચ્ચાર કરતી વેળા ફેફસાં ધમણનું કામ કરે છે. હવા ત્યાંથી શ્વાસનલિકા દ્વારા કંઠમાર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. અહીંથી જ વ્યક્ત ઉચ્ચારણનું બીજ નખાય છે. આ નીચે આપેલી આકૃતિમાં ઉચ્ચારણમાં કારણભૂત તેમજ સહાયક મુખભાગોનો નિર્દેશ મળશે :

આકૃતિ ૧

૧. શ્વાસનલિકા (wind pipe)
૨. કંઠદ્વાર (larynx)
૩. ધ્વનિ-તંત્રી (પતરીઓ-vocal chords)
૪. કાકલ (glottis)
૫. અભિકાકલ (epiglottis)
૬. કંઠમાર્ગ (pharynx)
૭. નાસિકા-વિવર (nasal cavity)
૮. કંઠસ્થાન (guttur)
૯. અભિજિહ્વ (લાળી-uvula)

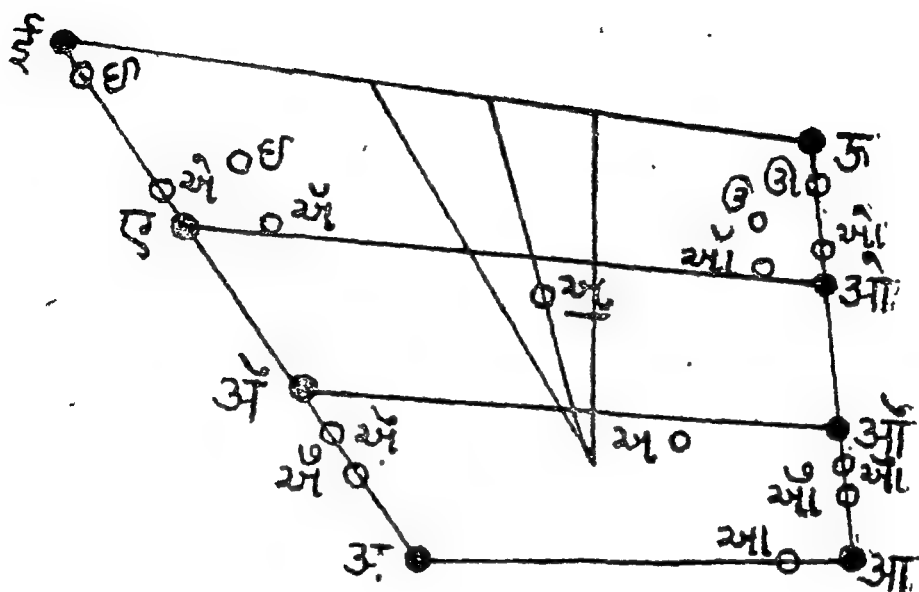
૧૦. મુખ-વિવર (mouth cavity)
૧૧. ડોમલ તાલુ (soft palate)
૧૨. મૂર્ધા (cerebral)
૧૩. કઠોર તાલુ (hard palate)
૧૪. વર્સ્વ (alveola)
૧૫. દંત (teeth)
૧૬. ઓઠ (lips)
૧૭. જિહ્વામૂલ (root of the tongue)
૧૮. જિહ્વાપૃષ્ઠ (back of the tongue)
૧૯. જિહ્વામધ્ય (middle of the tongue)
૨૦. જિહ્વાકલક (front of the tongue)
૨૧. જિહ્વાશિખર (tip of the tongue)

પ્રત્યેક ધ્વનિ વ્યક્ત કરવામાં જરૂરિયાત પ્રમાણે ઉપરનાં એકથી વધુ અંગોનો ઉપયોગ લેવામાં આવે છે.

શ્વાસનલિકા દ્વારા કંઠદ્વારમાં આવી વાયુ કંઠમાર્ગ ઉપર આવે છે. કંઠના બહારના ભાગમાં જે ઘાંટી છે તેનો અંદરનો ભાગ તે જ કંઠદ્વાર. આ જ ધ્વનિચત્રતું કામ આપે છે; ધ્વનિ વ્યક્ત થવાનું આ પ્રથમ સ્થાન (larynx) છે. કંઠદ્વારથી ઉપર આગળ વધતાં એક બાજુ એક એક ધ્વનિતંત્રી (vocal chord) છે, જેના વચ્ચેના ખૂલા ભાગને કાકલ (glottis) કહેવામાં આવે છે. અહીં આવ્યા બાદ જિહ્વાના પાંચ ભાગોમાંના હરદાઈ એક ભાગની મુખવિવરમાંના તે તે સ્થાન તરફની ગતિથી જુદા જુદા ધ્વનિઓ ઊઠે છે, જે આપણા સ્વર અને વ્યંજનો છે. આનો યથાસ્થાન નીચે વિચાર આવશે.

સ્વરો : મુખવિવરનાં અમુક અમુક ચોક્કસ સ્થાનોમાંથી આ ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉચ્ચારણ-પ્રયત્ન વખતે, એટલું જ કે, જિહ્વાનો તે તે ભાગ તે તે સ્થાનનો સાક્ષાત સ્પર્શ કરતો નથી, ત્યાં ત્યાંસુધી લંબાઈ પાછો વળી જાય છે. વિદ્વાનોએ વિલિન ભાષાઓમાં ઉચ્ચરિત થતા સ્વરોનું સાપ નિશ્ચિત કરવા આઠ મૂલ સ્વરોનો સ્વીકાર કર્યો છે. મુખવિવરમાં કોઈ સ્વરો આગલા ભાગ બાજુથી ઉચ્ચરિત થતા હોય છે, તો કોઈ પાછલા ભાગ તરફથી ઉચ્ચરિત થતા હોય છે; કોઈ સ્વરો તો વચલા ભાગમાંથી

પણ ઉચ્ચરિત થતા હોય છે. નીચે આપવામાં આવેલાં માનસ્વરો- (cardinal vowels) નાં સ્થાનો તે તે સ્વરનું અસદ્ધ સ્થાન સૂચવે છે. લિન્ન લિન્ન ભાષાઓ અને બોલીઓમાં તે તે સ્થાનની નજીકના કોઈ અને કોઈ સ્થળેથી તે તે સ્વર ઉચ્ચરિત થતા હોય છે.

આકૃતિ ૨

ઉપર આપેલી 'આકૃતિ ૨' માં આપેલા માનસ્વરોનાં સ્થાન જોતાં સમજાશે કે આમાં કંઠમાંથી ઊઠતો કંઠદ્વારની નજીકમાંનો નજીક સ્વર આ (પાછળનો, નીચા સ્થાનનો, સૌથી પહોળો સ્વર) છે, જ્યારે એની સમાંતર સપાટીએ આગલા ભાગમાંથી ઊઠતો સ્વર અ (આગળનો, નીચા સ્થાનનો, સામાન્ય પહોળો, હ્રસ્વ) છે. આમ આ પશ્ચિમસ્વર (back vowel) છે, અ અગ્રસ્વર (front vowel) છે. હવે પાછલી બાજુએ ઊંચામાં ઊંચે સ્થાનેથી ઉચ્ચારવામાં આવે તે સ્વર ઊ (પાછળનો, ઊંચા સ્થાનનો, તંગ ગોળાકાર હોઠવાળો, સાંકડો, દીર્ઘ) છે, જ્યારે આગલી બાજુએ ઊંચામાં ઊંચે સ્થાનેથી ઉચ્ચારવામાં આવે તે સ્વર ઈ (આગળનો, ઊંચા સ્થાનનો, સાંકડો દીર્ઘ) છે. ચતુષ્કોણના ત્રણ સરખા ભાગ કરવામાં આવે તે રીતે પાછલી ઉપરની બાજુથી ઘરોઘર એક ભાગ નીચે ઓ (પાછળનો, પ્રમણ- માં ઊંચા સ્થાનનો, ગોળાકાર હોઠવાળો, સાંકડો) સ્વર છે, જ્યારે એની

ના ભાગે જરા ઊંચે સ્થાનેથી ઉચ્ચરિત થાય છે, જ્યારે ઉપરના ચતુષ્કોણની નીચલી સપાટીએ એથી જમણી બાજુ થોડે છેટે છતાં સહેજ નીચે રેખાને લગલગ અડીને (એમ આગળનો મધ્યસ્થાનીય, સહેજ પાછળ પડતો, સાંકડો, હ્રસ્વ) એ ઉચ્ચરિત થાય છે.

ડાબી બાજુ જ્યાં હ્રસ્વ એ છે તે જ રીતે જમણી બાજુ એથી અંદરના ભાગમાં (એમ આગળનો મધ્યસ્થાનીય સહેજ પાછળ પડતો, સાંકડો હ્રસ્વ) એ ઉચ્ચરિત થાય છે. [ડો. દ્વેએ આ સ્વરને સ્વતંત્ર સ્વીકાર્યો નથી, પરંતુ 'કેટલાંક અંધ syllableમાં આ સ્વર ખૂબ સાંકડો તથા સહેજ આગળ અને ઠીક ઠીક હ્રસ્વ બોલાય છે તેવા શબ્દો મારા સાંભળવા પ્રમાણે થોડા છે' એમ કહીને ચીધી તો દીધો જ છે.]

હ્રસ્વ એથી હ્રસ્વ ધ જેટલો દૂર છે તેટલો જ એની સમાંતર રેખાએ હ્રસ્વ એથી હ્રસ્વ ઉ (ઉચ્ચ સ્થાનનો, પાછળનો, સાંકડો) ઉચ્ચરિત થાય છે. જેમ દીર્ઘ વિવૃત એ નિશ્ચિત છે તેવો જ હ્રસ્વ વિવૃત એ (આગળનો મધ્યસ્થાનીય, સહેજ પાછળ પડતો અર્ધ પહોળો) ઉચ્ચરિત થાય છે.

જેમ દીર્ઘ વિવૃત એ નિશ્ચિત છે તેવો જ હ્રસ્વ-વિવૃત એ (પાછળનો, ગોળાકાર હોઠવાળો, અર્ધા નીચેના સ્થાનનો, અર્ધ પહોળો) ઉચ્ચરિત થાય છે.

ઉચ્ચારણના ક્રમ પ્રમાણે છેક ઊંચેથી લઈ નીચે થઈ, સામી બાજુએ નીચે આવી પાછલી બાજુએ ઊંચે જમણે ત્યાંસુધીમાં આમ આ સ્વરો આવી રહે છે; એની સામે આપેલાં ઉદાહરણોથી તે તે સ્વર સમજવો સરળ થશે :

૧. દીર્ઘ ઈઃ ગુજરાતી જીવંત ભાષામાં તેમજ એની વિવિધ બોલીઓમાં આ દીર્ઘ ઈ વ્યાપક નથી; જ્યારે સંબોધનને અંતે હોય તેમજ ભારવાચક 'જ' અને 'ય'ની પૂર્વે હોય ત્યારે હંમેશાં હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થવાને બદલે દીર્ઘ ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે અલ્યા મોતી ! હરિ જ આવશે. હરિ ય આવે. હોહનું ખૂબ ખેંચાણ થઈ જિહ્વાનાં બેઉ પડખાં પહેલી દાઢને સ્પર્શ થતાં જિહ્વાશિખર કંઠે તાળવા લાણી ગતિ બતાવે છે.

ખૂબ જ સ્વચ્છ વસ્તુ છે કે આજે જોડણીમાં 'ધી જી ખી કી' જેવા માંના કે એકથી વધુ શ્રુતિવાળા શબ્દોના અંત્ય કે ઉપાંત્ય રીતે 'જી જીત ખીજ ખીર ગીધ' જેવા, તો 'ખરીદી ગરીખી કીમિયો ચીપિયો' જેવામાંના અનંત્ય ઈ ગુજરાતી ભાષામાં સહજ રીતે હ્રસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે.

૨. હ્રસ્વ ઈ : ઉપરના ઈના ઉચ્ચારણ જેટલું જિહ્વાશિખર આગળ સુધી ન વધતાં જરા અંદર રહે છે. એ સ્વરિત હોય તો એના પછી લઘુ પ્રયત્ન સ્વરવાળી શ્રુતિ હોય છે, અને શબ્દાંતે હોય તો વાક્યમાંના પછીના શબ્દોના ઉચ્ચારણને લઈ લઘુતા ધારણ કરી લે છે, તદ્દન વાક્યાંતે હોય તો વિરામ પામી રહે છે; આકી તો અસ્વરિત દશામાં જ હોય છે. એની ત્રણ સ્થિતિમાં : (૧) રીત જીલ ખીજ ખીર ગીધ વકીલ મસીદ; કીમિયો ચીપિયો વગેરે; (૨) ધી જી ખી છી; વીછી પીછી, રાખડી પાપડ નાગરી; (૩) વકીલાત ખરીદી ગરીખી અમીરી; વગેરે.

ગુજરાતીમાં અર્ધમાત્રિક કે લઘુપ્રયત્ન ઇકાર પણ છે. એનું સ્થાન આ હ્રસ્વ ઈના સ્થાનથી પણ જરા અંદરનું, હંમેશાં અસ્વરિત અર્ધમાત્રિક છે; જેમકે કીમિયો રૂપિયો પીએ ખીએ પીએ મિયાં છીએ કરીએ વગેરે.

૩. દીર્ઘ એ : જિહ્વાક્ષત્ર ઊંચકાઈ કંઠણ તાળવા નજીક તોળાઈ રહે છે, હોઠ ઠીક ઠીક ખુદ્દા રહે છે અને બેડે ગાલ જરા પાછળ ખેંચાય છે. ગુજરાતી ભાષાની બધી જ બોલીઓમાં આજે એ લગભગ નાખૂદ થઈ ગયો છે. એનું સ્થાન નીચેના હ્રસ્વ ઐકારે લીધું છે. જ્યારે બે કે નજીકના બેથી વધુ સ્વરિત સ્વરોવાળા શબ્દોમાં પૂર્વ સ્વર તરીકે હોય છે ત્યારે જ ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે 'એવા રેના એવાતણુ સેવા મેવા.' આમ પણ વલણ હ્રસ્વતા તરફનું જ છે; આગળ વધતાં અસ્વરિત દશામાં તો એ છેક અર્ધમાત્રિક પણ બની રહે છે; જેમકે 'ચયેલું ગયેલું સમાયેલું' વગેરે.

૪. હ્રસ્વ ઐ : ઉપરના દીર્ઘ એ કરતાં વધુ ત્વરાથી અને વધુ સંકડાશથી બોલાય છે; જેમકે 'દેશ વેશ શેષ કેશ લેશ હમેશ દિનેશ ઐઃ' છેક જેવડું જેટલું કેટલું' વગેરે. આ હ્રસ્વ સ્વર પ્રાકૃત-ભૂમિકાથી સંયુક્ત બંધનો પૂર્વે વ્યાપક છે.

૫. વિવૃત દીર્ઘ ઐ : મુખવિવર ખૂબ પહોળું થાય છે, જિહ્વા-પૃષ્ઠ ઊંચકાઈને કંઠણ તાળવાની અંદરની કિનારી તરફ ખેંચાય છે, ગાલ

પાછળ ખેંચાય છે; જેમકે ‘બેઠો પેઠો બહેનો(બે:નો) ખેંચાણુ જેણે તેણે’ વગેરે. હિંદી જોડણીમાં વૈઠા મૈ વગેરેમાંનું ઉચ્ચારણુ આ વિવૃત એને ખુબ નજીક છે. અંગ્રેજી તત્સમ શબ્દોમાં આપણે પ્રયોજિયે પણ જિયે : બેરિસ્ટર મેનિસ્ટ્રેટ વગેરે

૬. હ્રસ્વ વિવૃત કે અર્ધવિવૃત ઐ : આ સ્વર ઉપરના દીર્ઘ વિવૃત કરતાં સહેજ સાંકડો છે એટલું જ. લઘુ-પ્રયત્ન સ્વરવાળી શ્રુતિ પહેલાં તેમજ શબ્દાંતે એ વ્યાપક રીતે ઉચ્ચારિત થાય છે; સૌરાષ્ટ્રની ખોલીઓમાં અનંત્ય દશામાં ઉચ્ચાર નથી થઈ શકતો ત્યાં પણ અંત્ય દશામાં તો આ ઉચ્ચાર સહજતાથી થાય છે ; ‘કૈર કૈદ ખૈર ઝૈર વૈર વૈરાગ નહૈર(નૈ:ર) શહૈર(શે:ર) વગેરે અને (સૌરાષ્ટ્રમાં પણ) ‘હૈ લૈ દૈ જૈ (=જય) નૈ ઐ શૈ, કરૈ લૈ મૈ ભૈ’ (વગેરે બધાં વર્તમાનકાલીન રૂપો), કરશે ખાશે વગેરે બધાં ભવિષ્યકાલીન રૂપો), ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિનો ‘ઐ’ પ્રત્યય

૭. ઐ : આ સ્વરનું ઉચ્ચારણુ કરતી વેળા મુખવિવર વધુમાં વધુ પહોળું થાય છે, જિહ્વામૂલ નજીકનું જિહ્વાપૃષ્ઠ પૂરું ઊંચકાય છે ને કંઠદ્વાર ખેંચાઈ રહે છે. આ સંપૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચારણુ છે; એકાક્ષરી આકારાંત બધા શબ્દો તેમજ એકથી વધુ સ્વરોવાળા શબ્દોમાંના બધા આકાર આનાં ઉદાહરણુ છે. જ્યારે સ્વરભાર એના ઉપર શિથિલ બને છે ત્યારે કાં તો એનો અ થાય છે; જેમકે ‘રતાશ અવાય ખવાય મરાય’ જેવા સંકડો શબ્દો. અ નથી થતો ત્યારે દોઢમાત્રિક જેવું ઉચ્ચારણુ થાય છે; જેમકે ‘કાળાશ આરામ’ વગેરે.

૮. વિવૃત ઐ : મુખવિવર આની તુલનાએ જરા ‘સાંકડું’ થાય છે, જિહ્વાપૃષ્ઠ ઊંચકાય છે, અને હોઠ ગોળાકાર ધારણુ કરે છે—ગાલ સહેજ ફૂલે છે. ‘ળ’ ની પૂર્વે અને મહાપ્રાણિત તેમજ અનુનાસિક સ્થિતિમાં આ ઉચ્ચારણુ સહજ છે : ‘ગોળો ઘોળું મોળું બહોળું(બો:ળું) પહોળું(પો:ળું) રોંચો ઘોંચે’ વગેરે તેમજ ‘કોણી દોણી’ વગેરે, અને ‘પેઠો બેઠો મોડો’ વગેરે. અંગ્રેજી શબ્દો ‘કોલેજ સેનેટ’ વગેરે. સૌરાષ્ટ્રની ખોલીઓમાં આ ઉચ્ચારણુ સાદા ઐ તરીકે છે.

૯. અર્ધવિવૃત ઐ : જરા વધુ ટુંકવાય એટલું જ, તેથી આને હ્રસ્વ કે અર્ધ વિવૃત કહેવામાં આવે છે. લઘુપ્રયત્ન શ્રુતિની પૂર્વે તેમજ હમેશાં શબ્દાંતે ઉચ્ચારણુ અર્ધવિવૃત હોય છે; જેમકે ‘તૌ શૌ હૌ હૌ કૌર પહૌર’

(પો:ર) મોંડ ઘડો દડો મોરો ખરોલ નોતરે' વગેરે. અંગ્રેજી તત્સમ શબ્દોનો ઉપાંત્ય ઓ હમેશાં હ્રસ્વ છે. 'હૉસ્પિટલ ઓલ કૉલ' વગેરે. સૌરાષ્ટ્રની ખોલી-ઓમાં આ કે ઉપરના ખેઉ પ્રકારના સ્વર ખોલાતા નથી; જેમકે એવા અંત્ય ઓ નું ઉચ્ચારણ વ્યાપકતાથી થાય છે. માત્ર ગોહિલવાડમાં ઉચ્ચારણ કાંઈક કૃત્રિમતાથી હોય એમ, અને ઝાલાવાડમાં વધુ સ્પષ્ટતાથી થાય છે.

૧૦. ઓ : આમાં મુખવિવર લગભગ સાંકડું થઈ જાય છે, જિહ્વા-પૃષ્ઠ હોઠ તરફ ખેંચાય છે તેથી કંઠદ્વારથી હોઠ સુધીની સપાટીમાં હવા પથરાઈ જાય છે: 'ખોલી ખોલી મોચી દોરો' વગેરે શબ્દોનો સ્વરિત ઓ આ છે અસ્વરિત દશામાં તો એ શબ્દાંતે અર્ધમાત્રિક થઈ સંધિસ્વરાત્મક બની રહે છે; જેમકે 'જાઓ ધાઓ કમાઓ' વગેરે.

૧૧. હ્રસ્વ ઓ : ઉપર કરતાં વધુ ટૂંકો ને ઝડપથી ઉચ્ચરિત થાય છે. લઘુપ્રયત્ન શ્રુતિની પૂર્વે અને બાકી તો સર્વત્ર અસ્વરિત દશામાં એ આવે છે. પ્રાકૃતકાળથી સંયુક્ત વ્યંજનોની પૂર્વે આ સ્વીકારાયો છે: 'દોર નોર ચોર કોચવું દોરવું કદોર નદોર પોલાણ બોલાવ કોચવ દોરવ' વગેરે.

૧૨. હ્રસ્વ ઊ : મુખ વિવર તદ્દન સાંકડું, હોઠ તદ્દન ગોળાકાર, જિહ્વા-દિશિખરની હોઠ તરફ ગતિ ને તાળવા તરફ સહેજ ઉપસાટ. ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં નેડણીમાં ભણે દીર્ઘ સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય, એ હમેશાં હ્રસ્વ છે, પછી એકસ્વરી શબ્દો હોય કે અનેકસ્વરી; જેમકે 'ગૂ લૂ રૂ, શું છું હું, કરું ભરું હમું, આવીશું જઈશું રમીશું', ધૂળ શૂળ દૂર નૂર તૂર દૂધ ખૂબ, બરુ શરૂ બાલુ-નૂ હજુ બાણુ ઋતુ વજુ રામુ કાજુ, કાબૂ, રજૂ, અને અસ્વરિત ઉતાવળો 'ઉદાર મૂંઝાય રુઝાય લૂંટાય' વગેરે.

આ ઉદાર અર્ધમાત્રિક દશા સુધી પણ ઉચ્ચરિત થાય છે, ન્યાં એને આપણે લઘુપ્રયત્ન કહિયે; જેમકે 'ધુએ જુએ રુએ, ધુઓ જુઓ રુઓ, મુએ મુઓ' વગેરે.

૧૩. દીર્ઘ ઊ : ઉપરનું જ ઉચ્ચારણ પૂરી લંબાઈથી થાય છે. ગુજરાતી નેડણીમાં એનો સ્વીકાર થયો હોવા છતાં ઉચ્ચારણમાં આપણે એ સામાન્ય રીતે ગુમાવ્યો છે. સંબોધનને અંતે લંબાવતાં તેમજ માત્ર 'જ' અને 'ય' ની પૂર્વે લંબાવીને સ્વરભાર સાથે એનો ઉચ્ચાર સહેજ રીતે કરવામાં આવે છે; જેમકે 'અલ્યા લાનુ લાનુ જ આવે, કાકુ ય આવે.'

પાછળ ખેંચાય છે; જેમકે ‘બેઠો પેઠો બહેનો(બે:નો) ખેંચાણ બેણે તેણે’ વગેરે. હિંદી બોણીમાં વૈઠા મૈ વગેરેમાંનું ઉચ્ચારણ આ વિવૃત એને ખૂબ નજીક છે. અંગ્રેજી તત્સમ શબ્દોમાં આપણે પ્રયોજિયે પણ છિયે : બેરિસ્ટર મેનિસ્ટ્રેટ વગેરે

૬. હ્રસ્વ વિવૃત કે અર્ધવિવૃત ઐ : આ સ્વર ઉપરના દીર્ઘ વિવૃત કરતાં સહેજ સાંકડો છે એટલું જ. લઘુ-પ્રયત્ન સ્વરવાળી શ્રુતિ પહેલાં તેમજ શબ્દાંતે એ વ્યાપક રીતે ઉચ્ચરિત થાય છે; સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓમાં અનંત્ય દશામાં ઉચ્ચાર નથી થઈ શકતો ત્યાં પણ અંત્ય દશામાં તો આ ઉચ્ચાર સહજતાથી થાય છે ; ‘કૈર કૈદ ખૈર જૈર વૈર વૈરાગ નહૈર(નૈ:ર) શહૈર(શે:ર)’ વગેરે અને (સૌરાષ્ટ્રમાં પણ) ‘હૈ લૈ દૈ જૈ (=જય) નૈ ઐ શૈ, કૈ લૈ મૈ ભૈ’ (વગેરે બધાં વર્તમાનકાલીન રૂપો), કરશે ખાશે વગેરે બધાં ભવિષ્યકાલીન રૂપો), ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિનો ‘ઐ’ પ્રત્યય

૭. આ : આ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરતી વેળા મુખવિવર વધુમાં વધુ પહોળું થાય છે, નિહવામૂલ નજીકનું નિહવાપૃષ્ઠ પૂરું ઊંચકાય છે ને કંઠદ્વાર ખેંચાઈ રહે છે. આ સંપૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચારણ છે; એકાક્ષરી આકારાંત બધા શબ્દો તેમજ એકથી વધુ સ્વરોવાળા શબ્દોમાંના બધા આકાર આનાં ઉદાહરણ છે. ન્યારે સ્વરભાર એના ઉપર શિથિલ બને છે ત્યારે કાં તો એનો અ થાય છે; જેમકે ‘રતાશ અવાય ખવાય મરાય’ જેવા સેંકડો શબ્દો. અ નથી થતો ત્યારે દોઢમાત્રિક જેવું ઉચ્ચારણ થાય છે; જેમકે ‘કાળાશ આરામ’ વગેરે.

૮. વિવૃત ઐ : મુખવિવર આની તુલનાએ જરા ‘સાંકડું’ થાય છે, નિહવાપૃષ્ઠ ઊંચકાય છે, અને હોઠ ગોળાકાર ધારણ કરે છે—ગાલ સહેજ ફૂલે છે. ‘ળ’ ની પૂર્વે અને મહાપ્રાણિત તેમજ અનુનાસિક સ્થિતિમાં. આ ઉચ્ચારણ સહજ છે : ‘ગોળો ઘોળું મોળું બહોળું(બો:ળું) પહોળું(પો:ળું) રોંચો ઘોંચે’ વગેરે તેમજ ‘કોણી દોણી’ વગેરે, અને ‘પેઠો બેઠો મોડો’ વગેરે. અંગ્રેજી શબ્દો ‘કોલેજ સોનેટ’ વગેરે. સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓમાં આ ઉચ્ચારણ સાદા ઐ તરીકે છે.

૯. અર્ધવિવૃત ઐ : જરા વધુ ટૂંકવાય એટલું જ, તેથી આને હ્રસ્વ કે અર્ધ વિવૃત કહેવામાં આવે છે. લઘુપ્રયત્ન શ્રુતિની પૂર્વે તેમજ હમેશાં શબ્દાંતે ઉચ્ચારણ અર્ધવિવૃત હોય છે; જેમકે “તૌ શૌ હૌ હૌ કૌર પહૌર

(પો:૨) સોડ ઘડો દડો માર્યો બરોલ નોતરે' વગેરે. અગ્રેજી તત્સમ શબ્દોનો ઉપાત્ય એા હમેશાં હ્રસ્વ છે. 'હોરિપટલ ઓલ ડોલ' વગેરે. સૌરાષ્ટ્રની બોલી-ઓમાં આ કે ઉપરના બેઉ પ્રકારના સ્વર બોલાતા નથી; જેમકે એવા અંત્ય એ નું ઉચ્ચારણ વ્યાપકતાથી થાય છે. માત્ર ગોહિલવાડમાં ઉચ્ચારણ કાંઈક કૃત્રિમતાથી હોય એમ, અને ઝાલાવાડમાં વધુ સ્પષ્ટતાથી થાય છે.

૧૦. એા : આમાં મુખવિવર લગભગ સાંકડું થઈ જાય છે, બિહવા-પૃષ્ઠ હોઠ તરફ ખેંચાય છે તેથી કંઠદ્વારથી હોઠ સુધીની સપાટીમાં હવા પંથરાઈ જાય છે: 'બોલી બોલી મોચી દોરો' વગેરે શબ્દોનો સ્વરિત એા આ છે અસ્વરિત દશામાં તો એ શબ્દોંતે અર્ધમાત્રિક થઈ સંધિસ્વરાત્મક બની રહે છે; જેમકે 'જાએા ધાએા કમાએા' વગેરે.

૧૧. હ્રસ્વ એા : ઉપર કરતાં વધુ ટૂંકો ને ઝડપથી ઉચ્ચરિત થાય છે. લઘુપ્રયત્ન શ્રુતિની પૂર્વે અને બાકી તો સર્વત્ર અસ્વરિત દશામાં એ આવે છે. પ્રાકૃતકાળથી સંયુક્ત વ્યંજનોની પૂર્વે આ સ્વીકારાયો છે: 'દોર નોર ઓર કોચવું દોરવું કદોર નદોર પોલાણ ઓલાવ કોચવ દોરવ' વગેરે.

૧૨. હ્રસ્વ ઊ : મુખ વિવર તદ્દન સાંકડું, હોઠ તદ્દન ગોળાકાર, બિહવા-શિખરની હોઠ તરફ ગતિ ને તાળવા તરફ સહેજ ઉપસાટ. ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં નેઝણીમાં ભણે દીર્ઘ સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય, એ હમેશાં હ્રસ્વ છે, પછી એકસ્વરી શબ્દો હોય કે અનેકસ્વરી; જેમકે 'ગૂ લૂ રૂ શું છું હું, કડું ભરું હમું, આવીશું જમશું રમીશું, ધૂળ ચળ દૂર તૂર દૂધ ખૂબ, ખડું શરૂ બાજુ-જૂ હજુ બાણુ ઝડતુ વજુ રામુ કાજુ, કાખૂ, રજૂ, અને અસ્વરિત ઉતાવળો 'ઉદાર મૂંઝાય રુઝાય લૂંટાય' વગેરે.

આ ઉદાર અર્ધમાત્રિક દશા સુધી પણ ઉચ્ચરિત થાય છે, જ્યાં એને આપણે લઘુપ્રયત્ન કહીએ; જેમકે 'ધુએ જુએ રુએ, ધુએ જુએ રુએ, સુએ સુએ મૂએ' વગેરે.

૧૩. દીર્ઘ ઊ : ઉપરનું જ ઉચ્ચારણ પૂરી લંબાઈથી થાય છે. ગુજરાતી નેઝણીમાં એનો સ્વીકાર થયો હોવા છતાં ઉચ્ચારણમાં આપણે એ સામાન્ય રીતે ગુમાવ્યો છે. સંબોધનને અંતે લંબાવતાં તેમજ માત્ર 'જ' અને 'ય' ની પૂર્વે લંબાવીને સ્વરભાર સાથે એનો ઉચ્ચાર સહજ રીતે કરવામાં આવે છે; જેમકે 'અલ્યા ભાનુ ભાનુ જ આવે, કાકું ય આવે.'

૧૪. સ્વરિત અઃ કંઠદ્વાર આગળનો લાગ જરા ખૂલે છે અને જિહ્વાપૃષ્ઠ જરા ઊપસે છે. ઉચ્ચારણમાં થોડો આયાસ રહે છે. આ સ્વર સ્વરિત છે, એના ઉપર બલાત્મક સ્વરભાર રહે છે; જેમકે ‘કર લખ રજ તજ ખળ કળ, સરસ કમળ નયન, કમળો નમણો, ગડખડ તડકડ મધરાત’ વગેરે. આ પૂર્ણ સ્વર ઉપરથી સ્વરભાર ખસી જતાં એ તરત લઘુપ્રયત્ન બની જાય છે; જેમકે કમળ, પણ કમળો; નાટક, પણ નાટકો; નયન, પણ નયનો. એથી ઊલટું, લઘુપ્રયત્ન અક્ષર ઉપર સ્વરભાર આવતાં એ આ અક્ષરનું સ્થાન લે છે; જેમકે ‘ચોપડી, પણ ચોપડિયો (=ચોપડીઓ); નગરી, પણ નગરિયો (=નગરીઓ); વાટકી, પણ વાટકિયો (=વાટકીઓ); ઊતરે, પણ ઊતરતું; સાંચવે, પણ સાંચવશે; વગેરે.

૧૫. અસ્વરિત અઃ ઉપરના અક્ષર જેવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં ઉચ્ચારણમાં કોઈ આયાસ નથી; જેમકે ‘કમળ નયન કઠોર મરાય કબૂલ ગડખડાટ’ વગેરે. આ સ્વર ઉપર બલાત્મક ભાર કદી આવતો નથી.

[આપણે ત્યાં લઘુપ્રયત્ન સ્વરો છે એ વિશે ઉપર તે તે સ્થળે સૂચના થયેલું છે. એ વિશે વિશેષ તો નીચે યથાક્રમ ‘સ્વરભાર’ વિશે કહેતાં બતાવવામાં આવશે.]

મૌલિક સ્વરોનો ઉચ્ચારણ-સમય :

અંક	ઉચ્ચારણનો અંક	સ્વર	સમય- સેકન્ડ	પરંપરાની વર્ગણી	શાસ્ત્રીય વર્ગણી
૧	૭	આ	૦.૨૦૪૬	દીર્ઘ	દીર્ઘ-પરિમાણ
૨	૫	એ	૦.૧૮૧૧	”	”
૩	૮	ઓ	૦.૧૫૦૦	”	”
૪	૧	ઈ	૦.૧૩૭૨	”	”
૫	૩	એ	૦.૧૩૧૧	”	”
૬	૧૩	ઉ	૦.૧૨૨૭	”	”
૭	૧૦	ઓ	૦.૧૨૦૩	”	”
૮	૧૪ (સ્વરિત)	અ	૦.૦૮૩૨	”	”
૯	૧૨	ઉ	૦.૦૬૨૭	”	”
૧૦	૧૧	ઓ	...	”	”

૧૧	૯ (અર્ધવિવૃત) ઑ	...	"	"
૧૨	૧૫ (અસ્વરિત) ઋ	૦૦૫૧૭	"	"
૧૩	૨	૪	૦૦૪૫૬	"
૧૪	૪	ઐ	૦૦૩૫૬	"
૧૫	૬	ઔ	...	"

[સાધનાભાવે હરવ ઐ, હ્રસ્વ ઐ અને અર્ધવિવૃત ઐનો સમય ચોક્કસ માપી શકાયો નથી, પરંતુ હ્રસ્વ ઐ ટૂંકામાં ટૂંકો અને ઐ ઐ એ ઉ અને અસ્વરિત ઋ ની વચ્ચેના ગાળાનો સમય લેતા અનુભવાય છે.]

સંધિસ્વરો : સંસ્કૃત પરિપાટી પ્રમાણે તો અ+ઇ=એ, અ+ઊ=ઔ, અ+એ=એ અને અ+ઔ=ઔ આમ એ ઔ એ અને ઔને સંધિસ્વર કહ્યા છે, પરંતુ છેક ભારત-યુરોપીય ભૂમિદ્રાથી એ-ઔ મૌલિક સ્વરો તરીકે સ્વીકાગયા છે, સં.માં ભલે એ પાછળથી સંધિજન્ય અને ગુણાત્મક સ્વીકારાયા હોય. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ એ-ઔમાં સ્થાનમિશ્રિતા છે, પરંતુ સંધિજન્યતા નથી, જ્યારે એ ઔ નાં ઉચ્ચારણ ‘અઇ’ ‘અઊ’ના રૂપમાં સ્પષ્ટ છે, જેમાં પૂર્વના ઇ ઉપર બ્રહ્માત્મક ભાર હોઈ ઇ અને ઊ એના અંગરૂપ બની સંધિસ્વરાત્મક ઉચ્ચારણ ધારણ કરે છે. ગુજરાતી ભાષા જીવંત સ્વરૂપની હોઈ એની પાસે સંધિસ્વરાત્મક ધણાં સ્વરયુગ્મે છે. અને લેખનમાં એ-ઔના થોડા શબ્દોમાંના સ્વીકૃત અપવાદે બાજુબાજુના એ સ્વરોના રૂપમાં જ બતાવવામાં આવે છે. આવા સંધિસ્વરો :

અઇ (અઈ) : કંઈ ગઈ જઈ થઈ હઈશ દઈશ થઈશ (ઉચ્ચારણ એ)

અઊ : જઈ થઈ લઈ (ઉચ્ચારણ ઔ)

આઈ (આઈ) : જમાઈ લડાઈ ચડાઈ બાઈ ભાઈ, ગાઈ સંભાઈ, કાંઈ, મૂંઝાઈ ઈશ વગેરે (ઉચ્ચારણ આઈ)

આઊ : ગાઉ ચડાઉ કમાઉ, થાઉં થાઉં જાઉં સમાઉં, બાઉ હાઉ, બાઉધર (ઉચ્ચારણ આઉ)

આએ : ગાયેલું સંભાયેલું માયેલું, થોડાએ બાળાએ (ઉચ્ચારણ આંએ)

આઔ : જાઓ ગાઓ થાઓ ધાઓ સમાઓ કમાઓ (ઉચ્ચારણ આંઔ)

ઇઈ (ઈઈ) : પીઈ બીઈ (ઉચ્ચારણ ઇઈ)

ઠઠ (ઠઠ,ઠઠ) : ઠઠ સઠ મઠ ફઠ જઠ (ઉચ્ચારણ ઠ'ઈ)

ઞઞ (ઞઞ, ઞઞ) : લેઠ દેઠ, ઞેય (ઉચ્ચારણ ઞ'ઈ)

ઞઞ : બેઠ, લેઠ દેઠ (પ્રાંતીય) ઉચ્ચારણ ઞ'ઝ

ઞઞ : તેઞે, જેઞે, ઞેઞે (ઉચ્ચારણ ઞ'ઞે)

ઞઞ (ઞઞ) : કોઠ, ક'દોઠ કોઠ સોઠ જનોઠ, રોઠ ધોઠ નેઠ, નેઠશ હોઠશ,
નેઠ ઞે (ઉચ્ચારણ ઞ' ઇ

ઞઞ : નેઠ રોઠ સોઠ ખોઠ હોઠ વગેરે (ઉચ્ચારણ ઞ'ઝ)

ઞઞ : ધોઞે જળોઞે સોઞે (ઉચ્ચારણ ઞ'ઞે)

નરસિંહરાવે જેને લઘુપ્રયત્ન હશ્રુતિ કહી છે, પણ વસ્તુસ્થિતિએ
તો જ્યાં સ્વર જ મહાપ્રાણિન ઉચ્ચરિત થાય છે, ત્યાં નેડણીમાં હ જુદો
અતાવવામાં આવે છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ સામસામા સ્વરો જ આવી પડે છે,
તેવાં સ્થાન બધાં જ સંધિસ્વરાત્મક છે; જેવાં કે

ઞઞ : અહીં(=અઃ) જહીં(=જઃ) તહીં(=તઃ) કહીં(=કઃ) દહીં(=દઃ) નહિ-
નહીં(=નઃ) મહીં(=મઃ), કહીં(=કઃ) રહીં(=રઃ) વહીં(=વઃ) સહીં(=સઃ)

ઞઞ : કહું(=કૌઃ) સહું(=સૌઃ) રહું(=રૌઃ) વહું(=વૌઃ), સહું(=સૌઃ) વહું
(=વૌઃ) ટહુકો(=ટૌઃકો) મહુડો (=મૌઃડો)

ઞઞ : સાહી (સાઃધ) વાહી(વાઃધ) માંહી (માંધઃ), ચાહીએ (ચાઃધયે)
ચાહીશ (ચાઃધશ) નાહીશ (નાઃધશ) વગેરે

ઞઞ : સાહું (સાઃઠ) વાહું(વાઃઠ) નાહું (નાઃઠ) ચાહું (ચાઃઠ)

ઞઞ : ચાહે(ચાઃઅ) ચાહેલું (ચાઃઅલું) વગેરે

ઞઞ : ચાહો(ચાઃઆ) નાહો(નાઃઆ) સાહો(સાઃઆ)

ઞઞ : ખીહી(ખિઃધ)

ઞઞ : મોહી(મૌઃધ) લોહી (લૌઃધ) દોહી(દૌઃધ);

મોહીશ-શું(મૌઃધશ-શું) વગેરે

ઞઞ : મોહું(મૌઃઠ) લોહું(લૌઃઠ) દોહું(દૌઃઠ) વગેરે

ઞઞ : મોહે(મૌઃઅ) સોહે(સૌઃઅ), મોહેલું(મૌઃઅલું) વગેરે

ઞઞ : મોહો(મૌઃઆ) વગેરે

આ. સંધિસ્વરોની ડો. ત્ર્યંબકલાલ દવેએ ત્રણ પ્રકાર આપ્યા છે :

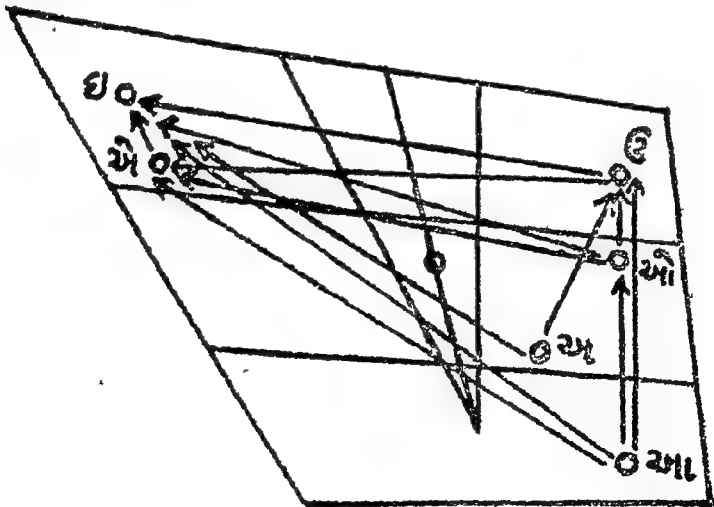
૧. સુદઢ યુગ્મો—પૂર્વાંગપ્રધાન : (૧) આઈ ભાઈ બાઈ અધીરાઈ વગેરે, (૨) આઉ બાઉ હાઉ, (૩) ઓઈ કોઈ જોઈ વગેરે, (૪) ઉઈ કુઈ કુઈ જુઈ મુઈ સુઈ વગેરે.

૨. અર્ધશિથિલ—પૂર્વાંગપ્રધાન : એઉ બેઉ

૩. સુદઢ-ઉત્તરાંગપ્રધાન : (૧) ઐઃ ઐરી પૈસા વૈરાગ્ય ગઈ થઈ જઈ ને વગેરે, (૨) ઔઃ સૌભાગ્ય રૌચ વગેરે

આ ઉપરાંત શિથિલ અંગોવાળાં : ‘તેઓ ધોડાએ ધોડાઓ જળાએ’ વગેરે. આ વિષયમાં વિચાર કરતાં ૧ થી ૩ નાં સુદઢ અને પૂર્વાંગપ્રધાન ન છે; સ્વરભાર પૂર્વસ્વર ઉપર હોવાને કારણે ઉત્તર સ્વર તદ્દન લઘુપ્રયત્ન થઈ અંગરૂપ બની રહે છે. ‘તેઓ ધોડાએ ધોડાઓ જળાએ’ અને એવાં જ મહાપ્રાણિત ઉચ્ચારણુવાળા ‘મોહે સોહે મોહેલું મોહો’ કે ‘ગાયેલું સમાયેલું’ અને ‘જાઓ ગાઓ’ વગેરેમાં પણ સ્વરભાર પૂર્વના સ્વર ઉપર રહેલો છે તેથી જ ઉત્તરનો સ્વર સ્વત્વ ગુભાવી પૂર્વસ્વરાંગ બની રહે છે.

મુખવિવરમાં ઉચ્ચારણુસ્થાનની દૃષ્ટિએ નીચેની આકૃતિ સંધિસ્વરોની સ્વાભાવિકતા રજૂ કરી આપે છે :

આકૃતિ ૩

સ્વરોની અનુનાસિકતા : મહાન ત્રૈયાકરણ પ્રાણિનિ આ વિશે ખૂબ જ સહાન હતા : એમણે મુખનાસિકાવચનોડનુનાસિક : (અષ્ટા. વ્યા.)

૧-૧-૮) એ સૂત્રમાં પ્રત્યેક સ્વર અનુનાસિક પણ ઉચ્ચરિત થાય છે એ વિશે ખ્યાલ આપી અનુનાસિક સ્વરોની અનનુનાસિક સ્વરો જેટલી જ સંખ્યા કહી છે. અનનુનાસિક સ્વરોના ઉચ્ચારણ કરતાં અનુનાસિક સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં ગુણવત્તાનો વિશેષ રહે છે. ઉચ્ચારણ કરતી વખતે હવાનું કંઠદ્વારની ઓરોબર ઉપર આવેલા નાસિકાવિવર સુધી જવું અનિવાર્ય બને છે. પરિણામે તે તે સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરતી વેળા મુખનાં વિવિધ સ્થાનો તરફ જિહ્વાના જુદા જુદા ભાગ ગતિ કરતા હોય છે એમાં પાછલી બાજુ એક પ્રકારનું ખેંચાણ આવે છે, લાળી ઊંચકાય છે. આ પ્રક્રિયા થવા છતાં ઉચ્ચારણની શિથિલતા સર્વથા થતી નથી.

૩૧. દ્વે (૧) અસંયુક્ત અનુનાસિક સ્વરો : ઈટ છીંટ મીંડું વેંત રેંટિયો આંખ ભીંટ કુંડાળું ઢોંગ વગેરે, (૨) ઉભયાંગ અનુનાસિક સંયુક્ત સ્વરો : કાંઈ, કંઈ, (૩) સંયુક્ત ઉત્તરાંગ અનુનાસિક સ્વરો : જઈ લઈ આઈ જઈ જોઈ ઘોઈ, ૪. સંયુક્ત પૂર્વાંગ અનુનાસિક સ્વરો : છોકરાંઓ લૂગડાંઓ છોકરાંએ લૂગડાંએ વગેરે, આપે છે. પાછલાં (૨) (૩) (૪) નાં સ્થાનોમાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણ આપણે ત્યાં કયા સ્વરના સંપર્કે આવી પહોંચ્યું એના ઉપરથી વર્ગણી કરવાનો પ્રયત્ન હોવાનું સમગ્રાય છે; જેમકે સં. કિમપિ > અપ. *કિં વિ દ્વારા કાંઈના વિકાસમાં કંઈ-કાંઈ (જોડણીમાં જ-), સં. યામિ > અપ. જાઈ, સં. પ્રત્યય આનિ > અપ. આંહ દ્વારા ગુજ. આં અને એને પછી પ્રત્યયો લાગતાં. ઉદાહરણની દૃષ્ટિએ તો કંઈ-કાંઈ પૂર્વાંગ સંયુક્ત અનુનાસિક સ્વરની કોટિના જ છે. ગમે તે પ્રક્રિયાથી આ અનુનાસિક સ્વર આપણને મળ્યા હો, છતાં આજે ઉચ્ચારણમાં તો એ સંધિસ્વરાત્મક હોઈ અંગી-અંગ જેવું સ્વરો અનુનાસિક જ ઉચ્ચરિત થાય છે, જેમાં પાછલો સ્વર અંગરૂપ હોઈ માત્રામાત્ર ગુમાવી પૂર્વના સ્વરને સંપૂર્ણ ગુરુ બનાવી નાખે છે.

ગુજરાતના વિશાળ પ્રદેશની વાત કરતાં એક વસ્તુ તરત જ ધ્યાન ખેંચે છે કે પ્રાંતભેદે આ અનુનાસિકતામાં તારતમ્ય છે. સ્વ. નેરસિંહરાવે કોમલ-કેમલતર-કોમલનામ એમ કહી ચરોતરમાં કોમલતમ જ ઉચ્ચારણ સૂચવેલું. હકીકતે તો ચરોતરમાં સ્વરો પ્રાયઃ અનનુનાસિક જ ઉચ્ચરિત થતા સંભળાય છે; જેમકે ‘આવુ છું’ ત્યાં એનો અર્થ એ નથી જ કે ત્યાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણનો સર્વથા અભાવ છે. ‘ગામ રામ નામ રાંડ ખાંડ’ વગેરેમાં

સાનુનાસિક સ્વરોચ્ચારણ હ્રસ્વ વિવૃત ઑ રૂપે સ્પષ્ટ સાનુનાસિક જ થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણ બહુ મૂલ્યક અને સ્પષ્ટ છે, અને આહીર જેવી કોમોમાં તો સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ અનનુનાસિક સ્વરોમાં પણ સંભળાય છે. પાણિનીય શિક્ષામાં રંગ (=અનુનાસિક સ્વરનું) ઉચ્ચારણ વેદમાં કેવી રીતે કરવું એ વિશે સત્યવતાં ‘સૌરાષ્ટ્રિકાનારી’ના ઉચ્ચારણનું અનુકરણ કરવા સૂચવવામાં આવ્યું છે. સરહદની ભીલી બોલીઓમાં અનુનાસિક સ્વાભાવિક સ્વરો ઉચ્ચરિત થતા સંભળાય છે, કુંગરપુર-વાંસવાડાના ‘વાગડ’ પ્રદેશમાં પણ.

જોડણીમાં આજે આપણે નથી લખતા, પરંતુ અનુનાસિક વ્યંજનોની પૂર્વના સ્વર હમેશાં અનુનાસિક ઉચ્ચરિત થાય છે, જ્યારે પછીનો સ્વર બીજા કોઈ કારણે અનુનાસિક ન થતો હોય તો, અનનુનાસિક જ હોય છે; જેમકે જૈમ કૌમ રૌમ કૌન નૈન મૈન મૈણ મૌણ ખૌણ ઝૂનો, અને જૈનોઈ રૈમત મૈનસા વગેરે.

મહાન ત્રૈવચાકરણ પતંજલિએ પાણિનિ-સૂત્રોના લાખ્યના પહેલા આલ્લિકમાં ‘પ્રાસાદવાસી’ ન્યાયનું દૃષ્ટાંત આપી આજથી ૨૧૦૦ વર્ષ ઉપર અનુનાસિક વ્યંજનોની પૂર્વનો સ્વર નાસિકામાંથી ઉચ્ચરિત થવાનું સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે. આજ કારણ છે કે ગુજરાતી ભાષા વગેરે સાંચવતી હસ્ત-લિખિત પ્રતોમાં અનુનાસિક વ્યંજન ‘ણ’ ‘ન’ ‘મ’ શબ્દારંભે નથી હોતા ત્યારે પૂર્વ સ્વર ઉપર મોટે ભાગે અનુનાસિક બતાવવા બિંદુ કરવાનો પ્રવાત હતો. કવિ દયારામના હસ્તાક્ષરમાંની એની સહી ‘દયારામ’ એવી એ જ કારણે મળે છે.

મહાપ્રાણિત સ્વરો : જેમ નાસિકાસ્થાનમાં પસાર થવાથી સ્વરો અનુનાસિક ઉચ્ચરિત થાય છે તેવી રીતે શ્વાસનલિકાના ઊંડાણમાંથી સ્વરો કે વ્યંજનો ઉચ્ચરિત થતાં એવા સ્વરો કે વ્યંજનો ‘મહાપ્રાણ’ અને છે. વ્યંજનોમાં સ્વ છ ઠ થ ફ ઘ જ્ઞ ઢ ઢ ઘ મ જ ષ સ હ આ વ્યંજનો મહાપ્રાણ ઉચ્ચરિત થાય છે. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે ક ચ ટ ત પ અને ગ જ ઢ ઢ દ બ એ અધ્યપ્રાણ વ્યંજનો મહાપ્રાણિત થતાં સ્વ છ ઠ થ ફ અને ઘ જ્ઞ ઢ ઢ ઘ મ સ્વરૂપે ઉચ્ચરિત થાય છે. આ ઉચ્ચારણો કહ્ ચ્હ દ્ઢ્ ત્હ પ્હ જેવાં સર્વથા નથી. આ જ રીતે સ્વરો પણ શ્વાસનલિકાના ઊંડાણમાંથી ઉચ્ચરિત થવા મેળવી ઉચ્ચરિત થતા

હોય છે ત્યારે ‘મહાપ્રાણ’ હોય છે. સ્વ. નરસિંહરાવે જેને લઘુપ્રયત્ન હકાર કહ્યો છે અને જોડણીકોશમાં જેને હ્રસ્વતિ કહી છે તે હકીકતે આ જ વસ્તુ છે : જોડણીની દૃષ્ટિએ લખાતા ‘મહોરુ’ ‘નેહેર’ ‘વહાલુ’ ‘વાહાણુ’ ‘ટહુકો’ ‘કહુ’ ‘રહે’ ‘નાહે’ ‘કાહે’ ‘કહેવાય’ ‘અહી’ ‘કહી’ ‘જહી’ ‘તહી’ ‘નહી’ અને ‘અમે’ ‘તમે’ ‘અમારુ’ ‘તમારુ’ ‘જેનુ’ ‘ન્યારે’ વગેરે હજારો શબ્દોમાં વ્યંજનાત્મક ઉચ્ચારણુ નથી. હકાર અસ્પર્શી વ્યંજન છે એટલે એના કંઠ્ય ઉચ્ચારણુમાં કંઠદ્વારને નિહવાના મૂળ તરફના ભાગને સ્પર્શ કરવાનું નથી જ, છતાં એ સ્પષ્ટ રીતે વ્યંજન જ છે, પરંતુ સ્વરોચ્ચારણુ વંખતે તો માત્ર શ્વાસનલિકાની હવા જ કારણભૂત બને છે; પેસો પ્રત્યેક સ્વર પોતા-પોતાના સ્થાનથી હંમેશાં કંઠદ્વાર તરફ ખેંચાઈને જ બોલાય છે. એના ઉચ્ચારણુસમયમાં અસ્પ્રાણુ સ્વરથી કોઈ વધુ સમય ખાસ જતો નથી. ગુજરાતી જોડણીમાં આ સ્વરના મહાપ્રાણુ ઉચ્ચારણુને વ્યક્ત કરવા કોઈ સંકેત નથી, તેથી ગુજરાતીમાં નષ્ટ થઈ ચૂકેલા સંસ્કૃતકાલીન વિસર્ગના સંકેતનો ઉપયોગ કરવો ઠીક લાગ્યો છે. એ રીતે ઉપર સૂચિત થયેલા શબ્દો ઉચ્ચારણુદૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે બતાવવા ઠીક થઈ પડશે; જેમકે મોઃરુ નેઃર વાઃલુ વાઃણુ ટોઃકો કોઃ રેઃ નાઃય કોઃય કેઃવાય ઐઃ કૈઃ જૈઃ તૈઃ નૈઃ’ અને ‘અમે તમે અમારુ તમારુ જેનુ ન્યારે’ વગેરે.

‘કઃ’ ‘ખ’, ‘ગઃ’ ‘ઘ’, ‘ચઃ’ ‘છ’, ‘જઃ’ ‘ઝ’, ‘ટઃ’ ‘ઠ’, ‘ડઃ’ ‘ઢ’, ‘તઃ’ ‘થ’, ‘દઃ’ ‘ધ’, ‘પઃ’ ‘ફ’, ‘બઃ’ ‘ભ’—આ જોડકાં જેવાથી—એનાં ઉચ્ચારણુ કરવાથી સ્પષ્ટ થઈ જશે કે પહેલા ઉદાહરણુમાં સ્વર મહાપ્રાણિત છે, ન્યારે બીજા બીજા મહાપ્રાણુ વ્યંજન છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતીના વિકાસમાં હાયપ્રતોમાં સ્વરસહિત બંને વ્યંજનોના રૂપમાં રહે એમ હકાર બતાવવામાં આવતો; જેમકે ‘મોહોરુ’ ‘નેહેર’ ‘કેહે’ ‘રેહે’ ‘વહાલુ’ ‘વાહાણુ’ ‘જેહેતુ’ ‘ન્યાહારે’ ‘ન્યાહાં’ વગેરે, તો સર્વનામોમાં ‘અમ્હે-અહો’ ‘તમ્હે-તહો’ ‘અમ્હારુ-અહારુ’ ‘તમ્હારુ-તહારુ’ વગેરે. માત્રિક દૃષ્ટિએ હકારસહિત જુદો લખાતો કે સંયુક્ત વ્યંજનમાં લખાતો સ્વર જુદો હતો જ નહિ. આજનું જીવંત ઉચ્ચારણુ આ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. હિંદીમાં હમારા ઉચ્ચરિત થતું હશે, પરંતુ ગુજરાતીમાં તો મહાપ્રાણિત હ્રસ્વ ઝકારના રૂપમાં જ ‘અમારુ’ ઉચ્ચરિત થાય છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામે ‘અહમારુ’ વગેરે લખવા સૂચવેલું, તો સ્વ. નરસિંહરાવે ‘હમારુ’

લખવા સૂચવેલું, પરંતુ એમાં મહાપ્રાણિત સ્વસ્તાનો દાર્શનિક બોદ સરળ બનતો નથી.

સ્વરભાર : સ્વરનો વિચાર કરતી વેળા 'જીવંત ભાષાઓ અને બોલી-ઓમાં કામ કરતા બેઉ પ્રકારના સ્વરભાર(accent)નો ખ્યાલ મેળવવામાં ન આવે તો ભાષા કે બોલીનો સાચો ખ્યાલ નથી આવી શકેતો.' વૈદિક મંત્રસંહિતાઓનું તેમજ બ્રાહ્મણ-આરણ્યકાદિ સાહિત્યનું જીવંત સ્વરૂપ સાચવી રાખવાને માટે કોઈ અને કોઈ રૂપે વાચનાઓમાં વાક્યગત સાંગી-તિક કે આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર(pitch accent)ને આજના દિવસ સુધી સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે. વેદપાઠીઓ પરંપરાગત ઉચ્ચારણપદ્ધતિએ કંઠમાં એ સ્વરભાર સાચવતા આવ્યા છે, જે જમણા હાથનાં વિવિધ અંગોથી ખતાવવામાં પણ આવે છે. વૈદિક સંહિતાઓ વગેરેમાં શબ્દગત બદ્ધાત્મક સ્વરભાર (stress accent) ક્યાં કેવી રીતે હશે એ ખતાવવામાં આવ્યો નથી. ગાથા-અવેસ્તાની ભાષામાં તો બેઉ પ્રકારના સ્વરભારને સાચવી રાખવાનું ગમે તે કારણે મુશ્કેલ જ બની રહ્યું. બંને પ્રકારના સ્વરભાર ઉચ્ચરિત ગુજરાતી ભાષામાં પ્રભુત્વ ધરાવીને બેઠા છે એ વિશે આપણે ત્યાં કવચિત જ વિચાર થયો છે.

ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને હાસપ્રક્રિયા (law of decayance) નામનું એક તત્ત્વ ભાષાઓ અને બોલીઓના વિકાસ(evolution)માં કામ કરી રહેલું પરિચિત છે. વૈદિકી ભારતી કિંવા આદિમ ભારત-આર્ય ભાષા-ભૂમિકાથી ઉપરની પ્રક્રિયા દ્વારા આજની ગુજરાતી વગેરે જીવંત ભાષાઓ અને બોલીઓ સુધી આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ. આ હાસપ્રક્રિયાના મૂળમાં મુખ્યત્વે શબ્દગત 'બદ્ધાત્મક સ્વરભાર' નિયામક છે. ઉચ્ચારણ-શિથિલતાનો ભોગ બનતાં જ આ સ્વરભાર સ્થાનબ્રષ્ટ થાય અને મૂળ શબ્દનો સૂચક વિહાર અસ્તિત્વમાં આવે. સં. વદનનું 'વેણું' કે ઉપવિશત્તિનું પ્રાઃ વહસઃ દ્વારા 'બેસે', ઋણ્યનું 'રણું' કે 'રાન' તો શિથિલનું છેક 'હીલું' આવા વિકાસમાં સ્વરભારનું ખસવું નિયામક છે.

અહીં પ્રથમ શબ્દગત 'બદ્ધાત્મક સ્વરભાર'નું આપણી ભાષામાં શું સ્થાન છે એ વિચારી પછી વાક્યગત 'આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર'નું સ્વરૂપ જોઈએ.

બ્રહ્માત્મક સ્વરભાર : લઘુપ્રયત્ન સ્વરો : બ્રહ્માત્મક સ્વરભાર વિશે વિચાર કરતાં તે તે શબ્દમાં લઘુપ્રયત્ન સ્વરો હોય તો એઓનું સ્થાન સૌથી પ્રથમ જાણવું આવશ્યક છે. આ લઘુપ્રયત્ન સ્વરોમાં ‘અ’ મુખ્ય છે. એના વિષયમાં જીવંત ગુજરાતી ભાષામાં નીચેના નિયમ પ્રવર્તતા માલૂમ પડી આવ્યા છે :

(૧) જેને વ્યંજનથી શરૂ થતા વિભક્તિના, કાળના તેમ કૃત કે તદ્વિત પ્રત્યયો, અને અનુગો લાગ્યા છે કે નથી લાગ્યા તેવા શબ્દનો એકલા વ્યંજનમાં આવેલો અંત્ય ‘અ’ લઘુપ્રયત્ન છે; જેમકે ધ’ર, ધ’ર-વ’ટ; ઝી’ણુ-વ’ટ, જી’ન-વ’ટ, દૂ’ધ, દૂ’ધ-વાળો; બા’પ બા’પડો; પા’ટ, પા’ટલો; ક’ર, ક’રતું, ક’રશે, ક’રના’ર, ક’રવું; ભ’ણુ, ભ’ણુત’ર, ભ’ણુવું; ગા’મ, ગા’મને, ગા’મનું, ગા’મમાં; કમા’ડ, તણુ’ખણું; કોય’લ, કોય’લડી, સગા’-વ’ડ, અ’ગા-વ’ડ વગેરે

અપવાદ : આવો કોઈ પ્રત્યય કે અનુગ પોતે જ એકવ્યંજની અને લઘુપ્રયત્ન ‘અ’વાળો હોય તો પૂર્વનો ‘અ’ પૂર્ણપ્રયત્ન બની રહે છે; જેમકે મોટ’મ, મોટ’પ, કડ’પ, રમ’ત, નાન’મ, જીણુ’પ, ગમ’ત, એલ’ડ વગેરે

નોંધ : લઘુપ્રયત્ન સ્વરો લઘુપ્રયત્નવાળા આ નિયમોમાં જરા મોટા અક્ષરોમાં ખતાવવામાં આવ્યા છે. મોટા અક્ષરોમાં છપાયેલી તે તે શ્રુતિમાંના તે તે સ્વર લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચરિત થાય છે.

આમાં સિદ્ધાંત એ રહે છે કે ગમે તે સ્થિતિમાં અંત્ય શ્રુતિમાં રહેલો ‘અ’ લઘુપ્રયત્ન રહે છે. આ જ કારણે ‘જ’ ‘ય’ એ અવ્યયોની પૂર્વે શબ્દનો અંત્ય લઘુપ્રયત્ન ‘અ’ પૂર્ણપ્રયત્ન બની રહે છે; જેમકે વા’ત, પણ વાત’ જ વાત’ ય. આ ‘જ’ ‘ય’ના યોગે પૂર્વ શ્રુતિમાંના ‘અ’ સિવાયના અંત્ય સ્વર દીર્ઘકલ્પ ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે હરિ, પણ હરિ’ જ (=હરી જ); લાય પણ લાય’ જ (=લાગૂ જ) વગેરે

ગુજરાતીમાં આવેલા તત્સમ અકારાંત શબ્દોને, છેડે અકારમાં સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો એમાં ‘અ’ જોડે પૂર્ણપ્રયત્ન રહેતો નથી, છતાં લઘુપ્રયત્ન અને પૂર્ણપ્રયત્ન વચ્ચે ઉચ્ચારણ આવી રહે છે. ગુજરાતી ભાષામાં આટલી

ના'હું' (=નાં'ઉં'), અગા'ઉ, અડખા'ઉ, હું'એ' (=હું'ય),
 નાં'એ, થાં'એ, કમાં'એ (આ બધે 'નય, થાવ, કમાવ, એમ
 વશ્રુતિ લગભગ); થ'યેહું, ગા'યેહું, ના'હેહું (=નાં:યેહું) વગેરે

બલાત્મક સ્વરભારનાં સ્થાન: ઉપર આપેલી લઘુપ્રયત્ન સ્વરોની
 પ્રક્રિયામાં 'અ' વિશેની ચોખવટથી એક વસ્તુ તરી આવેલી જણાશે કે
 કોઈ પણ સંયોગમાં લઘુપ્રયત્ન 'અ' ન્યાંમુંધી લઘુપ્રયત્ન હોય છે
 ત્યાંમુંધી ઉચ્ચારણમાં પોતામાં વળન નિભાવી રાકતો નથી; એની પૂર્વની
 યા એના પછી પણ કોઈ શ્રુતિ હોય તો પછીની એ શ્રુતિ ઉપર વળન રહે
 છે. ખીછ રીતે કહીએ તો જે શ્રુતિ ઉપર બલાત્મક સ્વરભાર આવેલો
 હોય છે તે શ્રુતિ પછીની યા બલાત્મક સ્વરભારવાળી શ્રુતિ અંત્ય હોય
 તો એની પૂર્વની શ્રુતિમાંતો 'અ' સામાન્ય રીતે લઘુપ્રયત્ન હોય છે.
 (અપવાદ વિશે ચર્ચા ઉપર પૃ. ૧૩૨ માં આવી ગઈ છે.) આ બલાત્મક
 સ્વરભાર શ્રુતિઓના પ્રમાણમાં એક જ શ્રુતિ ઉપર અથવા એકથી વધુ
 શ્રુતિ ઉપર પણ આવી રહ્યો હોય છે. એકથી વધુ શ્રુતિ ઉપર હોય છે
 ત્યારે શ્રુતિઓના ક્રમે પ્રાથમિક દ્વિતીયિક તાતીયિક ચાતુર્થિક વગેરે એનાં
 સ્થાન ગણાય છે.

ગુજરાતી ભાષા બોલવાનો ઝોક જેનાં એકથી વધુ-શ્રુતિવાળા
 શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે આદિ શ્રુતિ ઉપર ભાર હોય છે; પણ એવા શબ્દ
 છે કે જેમાં આદિ શ્રુતિ ઉપર ભાર હોવાને બદલે પછીની શ્રુતિમાં ભાર
 હોય છે. પ્રત્યયો-અનુગો વગેરે લાગતાં સ્વરભારનાં સ્થાન બદલાતાં પણ
 હોય છે એ ઉપર લઘુપ્રયત્ન 'અ'ના નિયમોમાં જેવામાં આવ્યું પણ છે.
 [આ બલાત્મક સ્વરભાર આપણી છવતી ભાષામાં ક્યાં છે એના નિયમ
 બતાવતાં જ્યાં જ્યાં બલાત્મક સ્વરભાર છે ત્યાં ત્યાં વર્ણલોપદર્શક (')
 સ્વરભારના ચિહ્ન તરીકે પ્રયોજવામાં આવશે. ઉપર લઘુપ્રયત્ન-સ્વરોની પૂર્વે
 એ ચિહ્ન એ જ હેતુથી વપરાયેલું છે.]

આ સ્વરભાર ગુજરાતી ભાષામાં નીચે મુજબ પ્રયોજાતો જેવામાં
 આવે છે:

(૧) એક-શ્રુતિવાળા શબ્દોમાંતો સ્વર સદા ભારવાળો હોય છે; જેમકે શું,
 હું, તું, ક્યાં, જ્યાં, ત્યાં, એ, તે, જે, કે, જો, કહો (=કો:),

‘અહારવટુ’ પાંચ શ્રુતિનો નહિ પણ ‘આરવટુ’ (સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેટિયાની રીતે ‘અહારવટુ’) એમ ચાર શ્રુતિનો ઉચ્ચરિત થાય છે, ‘આ’ મહાપ્રાણિત હોઈ.

અપવાદ : જે સામાસિક શબ્દોમાં ઉત્તર પદનો શબ્દ મૂળની પ્રકૃતિનો ખ્યાલ ન રહે તેવી સ્થિતિમાં આવી ગયો હોય છે ત્યાં નિયમ (૨) અને (૩ આ) જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે; જેમકે ચો‘પડી, બ’મણું, ત્ર’મણું, અંગ’રખું, પગ’રખું, એને લીધે ‘ત’ળપદું’નું ક્વચિત ‘તળ’પદું’ પણ બોલાય છે.

(૫) સામાસિક કે સામાસિક ન હોય તેવા ચારથી વધુ-શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં છેલ્લી ત્રણ શ્રુતિઓના વિષયમાં નિયમ (૨) પ્રમાણે અને પ્રથમ શ્રુતિ પછીની શ્રુતિઓમાં નિયમ (૩.અ) પ્રમાણે લઘુપ્રયત્ન ‘અ’ હોય છે; જેમકે ભુ’લભુલા’મણી, સ’ળવળા’ટ, ક’મનાકા’ત રા’મ-ના’મ, ધ’ડ-બ’ડિયું, સ’ત-વા’દિયું, ખુ’શ-મિળ’જ, જા’જ-ર-મા’ન, બિથ’લ-પા’થ’લ વગેરે.

લઘુપ્રયત્ન ‘ઇ’ :

(૬) ‘ઇ’ ની પૂર્વે જ્યારે પણ કોઈ સ્વરિત સ્વર આવ્યો હોય ત્યારે એ શબ્દની વચ્ચે હોય તો પછીની શ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન ‘ઇ’ આવી પોતે પણ લઘુપ્રયત્નાત્મક ઉચ્ચરિત થાય છે, અને શબ્દને છેડે આવેલી એવી એકલી ‘ઇ’ સદા પૂર્વ સ્વર સાથે સંધિસ્વરાત્મક ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે રૂ’પિયો, ઘો’ડિયું, ધ’ડિયાળ, રૂ’સ્તિયાદ, કંઈ, કોઈ, ગાઈ, જઈ, જોઈ, જનોઈ વગેરે. (આ જ નિયમને લઈ મહાપ્રાણિત સ્વરો-વાળા શબ્દોમાં ઉચ્ચારણ સંધિસ્વરાત્મક છે. જુઓ પૃ. ૧૨૪)

લઘુપ્રયત્ન ‘ઉ—એ—ઓ’ :

(૭) એકલા આવેલા આ ‘ઉ એ ઓ’ની પૂર્વે સ્વરભાર હોય છે ત્યારે એ સદા લઘુપ્રયત્ન હોય છે અને પૂર્વ સ્વરની સાથે સંધિસ્વરાત્મક બની રહે છે; ‘એલું’વાળું ભૂતકૃદંત બનતાં ધાત્વંગ સ્વરાંત હોય ત્યારે ધાતુના એ અંત્ય સ્વર ઉપર ભાર હોઈ એવો ‘એ’ પણ (લલે ચશ્રુતિવાળો હોય) સદા લઘુપ્રયત્ન હોય છે; જેમકે ક્રમે ગા’ઉ, થા’ઉ,

ના'હું' (=નાં'ઈ'), અગા'ઉ, અડખા'ઉ, હું'એ' (=હું'ય'),
 ના'એ, થા'એ, કમા'એ (આ બધે 'નવ, થાવ, કમાવ, એમ
 વશ્રુતિ લગભગ); થ'યેહું, ગા'યેહું, ના'હેહું (=ના:યેહું) વગેરે

બલાત્મક સ્વરભારનાં સ્થાન: ઉપર આપેલી લઘુપ્રયત્ન સ્વરોની
 પ્રક્રિયામાં 'અ' વિશેની ચોખવટથી એક વસ્તુ તરી આવેલી જણાશે કે
 કોઈ પણ સંયોગમાં લઘુપ્રયત્ન 'અ' જ્યાંસુધી લઘુપ્રયત્ન હોય છે
 ત્યાંસુધી ઉચ્ચારણમાં પોતામાં વજન નિભાવી રાકતો નથી; એની પૂર્વની
 યા એના પછી પણ કોઈ શ્રુતિ હોય તો પછીની એ શ્રુતિ ઉપર વજન રહે
 છે. ખીછ રીતે કહિયે તો જે શ્રુતિ ઉપર બલાત્મક સ્વરભાર આવેલો
 હોય છે તે શ્રુતિ પછીની યા બલાત્મક સ્વરભારવાળી શ્રુતિ અંત્ય હોય
 તો એની પૂર્વની શ્રુતિમાંનો 'અ' સામાન્ય રીતે લઘુપ્રયત્ન હોય છે.
 (અપવાદ વિશે ચર્ચા ઉપર પૃ. ૧૩૨ માં આવી ગઈ છે.) આ બલાત્મક
 સ્વરભાર શ્રુતિઓના પ્રમાણમાં એક જ શ્રુતિ ઉપર અથવા એકથી વધુ
 શ્રુતિ ઉપર પણ આવી રહ્યો હોય છે. એકથી વધુ શ્રુતિ ઉપર હોય છે
 ત્યારે શ્રુતિઓના ક્રમે પ્રાથમિક દ્વિતીયિક ત્રીતીયિક ચાતુર્થિક વગેરે એનાં
 સ્થાન ગણાય છે.

ગુજરાતી ભાષા બોલવાનો એક નેતાં એકથી વધુ-શ્રુતિવાળા
 શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે આદિ શ્રુતિ ઉપર ભાર હોય છે; પણ એવા શબ્દ
 છે કે જેમાં આદિ શ્રુતિ ઉપર ભાર હોવાને બદલે પછીની શ્રુતિમાં ભાર
 હોય છે. પ્રત્યયો-અતુગો વગેરે લાગતાં સ્વરભારનાં સ્થાન બદલાતાં પણ
 હોય છે એ ઉપર લઘુપ્રયત્ન 'અ'ના નિયમોમાં નેવામાં આવ્યું પણ છે.
 [આ બલાત્મક સ્વરભાર આપણી જીવતી ભાષામાં ક્યાં છે એના નિયમ
 બતાવતાં જ્યાં જ્યાં બલાત્મક સ્વરભાર છે ત્યાં ત્યાં વર્ણસોપદર્શક (')
 સ્વરભારના ચિહ્ન તરીકે પ્રયોજવામાં આવશે. ઉપર લઘુપ્રયત્ન-સ્વરોની પૂર્વે
 એ ચિહ્ન એ જ હેતુથી વપરાયેલું છે.]

આ સ્વરભાર ગુજરાતી ભાષામાં નીચે મુજબ પ્રયોજતો નેવામાં
 આવે છે:

(૧) એક-શ્રુતિવાળા શબ્દોમાંનો સ્વર સદા ભારવાળો હોય છે; જેમકે શું,
 હું, તું, ક્યાં, જ્યાં, ત્યાં, એ, તે, જે, કે, ને, કહો(=કો:),

રહો(=રો:), : કહે(=કે:), રહે(=રે:), બી, જૂ, છૂ, ગૂ વગેરે (ઉચ્ચારણમાં આ બધા સ્વર એકમાત્રાત્મક હ્રસ્વ છે.)

અપવાદ : માત્ર ‘જ’ અને ‘ય’ એ બે શબ્દ એવા છે કે એ જ્યાં જ્યાં પ્રયોજાય છે ત્યાં સ્વરભાર ધારણ ન કરતાં પોતે લઘુપ્રયત્ન ‘અ’ વાળા રહી પૂર્વની શ્રુતિ ઉપર જ ભાર મૂકે છે. (જુઓ આ પહેલાં પૃ. ૧૩૦ માંનું વિવરણ.)

(૨) એકથી વધુ-શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં સંયુક્ત વ્યંજનોની પૂર્વની શ્રુતિ ઉપર ભાર હોય છે, (નીચેના નિયમોમાં આવશે તે પ્રમાણે પછી દ્વિતીયિક તાતીયિક વગેરે સ્થાનો પર એવો બલાત્મક સ્વરભાર હોઈ શકે); જેમકે અ’ચ્છુ, ક’ચ્છો, સુ’ધ્ધાં, અ’ધ્ધર, અ’ચ્છર, મ’ચ્છર, પ’થ્થર, ક’ચ્ચર-ધા’ણુ વગેરે

અપવાદ : ગુજરાતી ભાષાની લાક્ષણિકતા પ્રમાણે, સ્વરિત શ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન ‘ય’ હોય તેવા સંયુક્ત વ્યંજનોની પૂર્વની શ્રુતિમાં ‘આ-એ-ઓ’ સિવાયનો સ્વર હોય તો એના ઉપર ભાર હોતો નથી; જેમકે કયુ”, મૂકયો”, દીસ્યુ” વગેરે, (આવી અસ્વરિત શ્રુતિઓ સદા હ્રસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે.)

‘આ-એ-ઓ’ હોય તો બંને શ્રુતિ ઉપર ભાર રહે છે; જેમકે મા’યુ”, ચા’લ્યો”, બે’ચ્યુ”, વે’ચ્યુ”, થો’લ્યુ”, નો’ધ્યુ” વગેરે

(૩) અ. બે-શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં બે અંતે લઘુપ્રયત્ન ‘અ’ (કવચિત્ લઘુપ્રયત્ન ‘ય’ હોય તેવા સંયુક્ત વ્યંજન ધરાવતો પણ) કે સાતુનાસિક નિસ્તુનાસિક ‘ઘ-ઉ’ (આવા ‘ઘ-ઉ’ પોતે લઘુપ્રયત્ન હોય છે) હોય તો ઉપાંત્ય શ્રુતિ ઉપર ભાર હોય છે; જેમકે વા’ત, રા’ત (=રાત્ય), ગ’ત (=ગત્ય), ખા’ર, ભૂ’લ (=ભૂલ્ય), ચૂ’લ (=ચૂલ્ય), ઇ’સ, વે’ત, ને’મ જા’ય, ખા’ય, હો’ય, સો’ઈ, રો’ઈ વા’ઈ, રા’ઈ, કા’ઈ, કો’ઈ, ગ’ઈ, થ’ઈ, જ’ઈ, ગા’ઉ, બા’ઉ, જા’ઉ, થા’ઉ, મા’ઉ, (‘જાય’ થી ‘માઉ’ સુધી બેઉ શ્રુતિઓનું એકસંધિસ્વરાત્મક ઉચ્ચારણ); મ’ન, ત’ન, બ’ન, હ’સ વ’સ વગેરે.

(૩) આ. એવા શબ્દોમાં બે અંતે લઘુપ્રયત્ન ‘અ’ કે સાતુનાસિક-નિસ્તુનાસિક ‘ઘ-ઉ’ સિવાયનો સ્વર હોય, તેમ ઉપાંત્ય શ્રુતિમાં

‘આ-એ-ઓ’ સિવાયનો સ્વર હોય તો અંત્ય શ્રુતિ ઉપર ભાર હોય છે; અને જો ઉપાંત્ય શ્રુતિમાં ‘આ-એ-ઓ’ હોય તો એ ‘આ-એ-ઓ’ ઉપર પ્રાથમિક બલાત્મક સ્વરભાર અને પછીની શ્રુતિ ઉપર દ્વિતીયિક બલાત્મક સ્વરભાર હોય છે; જેમકે ‘હતુ’, ‘હવે’, ‘મુધી’, ‘લગા’, ‘કરી’, ‘વસી’, ‘વસે’, ‘હશે’, ‘હશે’, ‘જુએ’, ‘ધુઓ’, ‘સૂઓ’, ‘સૂતાં’, ‘પીએ’, ‘પીતુ’, ‘તને’, ‘મને’, ‘ઘડો’, ‘વડે’, ‘ઘણુ’; અને ઉપર વા’ડા’, સા’ડુ’, વા’ડુ’, તે’ણુ’, તે’ડુ’, મે’જે’, મો’લી’ વગેરે. (આ શબ્દોમાં અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિ હ્રસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે, લેખનમાં દીર્ઘ લખાતી હોય તોપણ.)

નોંધ : અવ્યયરૂપ કૃદંતનો ‘ઈ’ પ્રત્યય શુન્નરાતીમાં ઉચ્ચારણમાં જે હ્રસ્વ ઊતરી આવ્યો છે તે ધરાવતાં દ્વિશ્રુતિ રૂપો પછી વાક્યમાં સંયુક્ત ક્રિયાપદ તરીકે જો અન્ય ક્રિયાપદનો પ્રયોગ હોય છે અને ‘ઈ’ વાળી શ્રુતિની પૂર્વ શ્રુતિમાં અસ્વરિત ‘અ-ઈ-ઉ’ હોય કે સ્વરિત ‘આ-એ-ઓ’ હોય, તોય આખા શબ્દ ઉપરથી સ્વરભાર ખસી પેલા સંયુક્ત ક્રિયાપદ ઉપર ચાલ્યો જાય છે; કરી ઊઠ્યો’, હસી પડ્યો’. પણ જો ‘ને’ ઉમેરાયો હોય અને એ ક્રિયા ઉપર ભાર દર્ષ વિચાર વ્યક્ત કરવાનો હોય તો જ ‘ઈ’ દીર્ઘકલ્પ બની પોતા ઉપર પ્રાથમિક (કે જરૂર પડતાં દ્વિતીયિક) સ્વરભાર લે છે; જેમકે કરી’ને, હસી’ને વગેરે. આ પરિસ્થિતિમાં એકલા ‘ઈ’ ની પૂર્વે ‘અ-આ-ઉ-એ-ઓ’ હોય છે તો ‘ઈ’ એ સ્વરોની સાથે સંધિસ્વગતમક જ ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે જોઈને, સૂઈને, જઈને, ખાઈને, હોઈને, લેઈને વગેરે.

- (૩) ઇ. વિભક્તિ અને કાળના, તેમજ કૃત્ કે તદ્વિત પ્રત્યયો, અને અનુગો લાગતાં એ-શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં (૩-આ) પ્રમાણે ભાર અબાધિત ત્યારે જ રહે છે કે જ્યારે એવા પ્રત્યય કે અનુગ વ્યંજનાદિ હોય. એવા પ્રત્યયમાં કે અનુગમાં એક કરતાં વધારે શ્રુતિ હોય અને એમાં અંતે લઘુપ્રયત્ન ‘અ’ કે એકલા ‘ઈ-ઉ’ હોય તો એ ‘અ-ઈ-ઉ’ પૂર્વની શ્રુતિ ઉપર દ્વિતીયિક કે તાતીયિક, જે પ્રમાણે આવતો હોય તે પ્રમાણે, બલાત્મક સ્વરભાર હોય છે. જો પ્રત્યયો કે અનુગો સ્વરાદિ હોય છે તો મૂળ શબ્દમાં બલાત્મક

સ્વરભાર ખસી શબ્દના અંત્ય સ્વર સાથે ભળેલા પ્રત્યય કે અનુગના આદિ સ્વર ઉપર આવી રહે છે. દરેક પ્રકારનાં ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે : બા'પ, બા'પલો', બાપ'લિયો'; પા'ટ, પા'ટલી', પાટ'લીઓ'; મીઠું મીઠું'પ, મીઠા'ઈઓ', આ'ધુ', આધે'રુ'; કં'ર, કં'ર-ના'ર, કં'રના'રે', કરા'વના'રો'

- (૪) ત્રણ-શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં પ્રાથમિક બલાત્મક સ્વરભાર સામાન્ય રીતે આદિ શ્રુતિ ઉપર અને દ્વિતીયિક સ્વરભાર અંત્ય શ્રુતિ ઉપર હોય છે; જેમકે કૂં'તરુ', દી'કરો', છો'કરી'; પરંતુ જો અન્ય શ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન 'અ' કે એકલા 'ઇ-ઉ' હોય તો દ્વિતીયિક સ્વરભાર ઉપાંત્ય શ્રુતિ ઉપર હોય છે; જેમકે મા'ણુ'સ, ફા'ન'સ. આ પરિસ્થિતિમાં આદિ શ્રુતિમાં 'અ-ઇ-ઉ' હોય તો એના ઉપર ભાર રહેવાને બદલે પ્રાથમિક સ્વરભાર બીજી શ્રુતિમાં હોય છે; જેમકે ઉતા'ર, કમા'ડ, રત'ન, જત'ન, પીત'ળ, ભિત'ર, ભિક'લ વગેરે. પણ આદિ શ્રુતિમાં 'એ-ઓ' હોય અને મધ્ય શ્રુતિમાં 'આ' હોય તો આદિ શ્રુતિ અસ્વરિત હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે અને પ્રાથમિક બલાત્મક સ્વરભાર બીજી શ્રુતિમાંના 'આ' ઉપર આવી રહે છે; જેમકે દેખા'ડ, દેખા'વ, ઓલા'ણુ, બોલા'વ. આ સંયોગોમાં શબ્દને અંતે લઘુપ્રયત્ન 'અ' કે એકલા 'ઇ-ઉ' સિવાયના સ્વર હોય તો પ્રાથમિક બલાત્મક સ્વરભાર બીજી શ્રુતિ ઉપર અને દ્વિતીયિક સ્વરભાર છેલ્લી શ્રુતિ ઉપર હોય છે; જેમકે દિલા'સો', કુંવા'રુ', ગધે'કુ', કિના'રો', કિના'રી', સુંવા'ણુ', મૂંઝા'રો' વગેરે

નોંધ : આ નિયમ પ્રમાણે સાધિત શબ્દોમાં, જેમાં 'આ' ન હોય તે આદિ શ્રુતિ હ્રસ્વ સ્વરરૂપે જ ઉચ્ચરિત થતી હોય છે, પછી એના ઉપર બલાત્મક સ્વરભાર હોય કે ન હોય.

- (૫) ચાર અને ચારથી વધુ-શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં આદિ અને અંત બાજુથી ઉપરના નિયમોનું પાલન થતાં લઘુપ્રયત્ન 'અ'ની પહેલાંની શ્રુતિઓ ઉપર ભાર હોય છે, અને શબ્દના આદિથી માંડી જ્યાં જ્યાં ભાર હોય ત્યાં ત્યાં એ પ્રાથમિક, દ્વિતીયિક, ત્રીતીયિક એ પ્રમાણે ગણાય; જેમકે ગું'જરા'ત, ગું'જરા'તતુ', ગું'જરા'તી', ગું'જરા'તીઓ'; કિ'લ-કિલા'ટ, કિ'લકિલા'ટિયુ', ત'ળપ'દિયુ'; ઘો'રખો'દિયુ', બહા'રવ'ટિયો' (=ખા:રવ'ટિયો') વગેરે

બલાત્મક સ્વરભાર નિશ્ચિત કરવામાં લઘુપ્રયત્ન ‘અ’ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. વસ્તુસ્થિતિએ તો આ બલાત્મક સ્વરભારને લીધે જ પછીનો ‘અ’ લઘુપ્રયત્ન થાય છે. શબ્દના બંધારણમાં લક્ષ્ય કરવા જેવું છે તે તો એ કે વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો અને અનુગો શબ્દોમાંના સ્વરભારને અબાધિત રાખે છે, જ્યારે સ્વરાદિ પ્રત્યયો આવતાં બલાત્મક સ્વરભાર અબાધિત રહે પણ ખરો ને જરૂર પ્રમાણે બદલે પણ ખરો. ઉપરાંત ખીજું એ કે બલાત્મક-સ્વરભારવાળા હોય કે બલાત્મક સ્વરભાર વિનાના હોય તેવા, સંબોધન વિભક્તિથી ઇતર અવસ્થામાં, સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક ‘ઘ-ઘ-ઉ-ઝી’ હ્રસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે; ચાલુ ‘એ—ઓ’ અને ‘એ—ઓ’ અસ્વરિત દશામાં તેમજ અંતે હ્રસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે. આવા સંયોગોમાં અસ્વરિત ‘આ’નો ‘અ’ થઈ જાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં ખરો વૃદ્ધિસ્વર માત્ર ‘આ’ છે, અને થોડા જ અપવાદે એ સામાન્ય રીતે પોતા ઉપર બલાત્મક સ્વરભાર રાખે છે. અપવાદ એટલો જ કે ત્રિશ્રુતિ-શબ્દોમાં પહેલી અને ખીજી શ્રુતિ એમ બેઉ શ્રુતિમાં ‘આ’ હોય તો આ સ્વરભાર ખીજી શ્રુતિના ‘આ’ ઉપર હોય છે; જેમકે કાળા’શ, લાવા’ય વગેરે. (રતા’શ અને મરા’ય વગેરેની જેમ આદિ શ્રુતિ હ્રસ્વ અસ્વરિત નથી બનતી.) સંબોધન વિભક્તિમાં જે સ્વર ઉપર ભાર હોય છે તે સ્વર પ્લુત ઉચ્ચરિત થાય છે.

તત્સમ શબ્દોમાં બલાત્મક સ્વરભાર : ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત અરખી ફારસી અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના તત્સમ શબ્દોની આયાત થયેલી છે. એને શુદ્ધ ઉછીના શબ્દો ગણી એની બેડણી મૂળ પ્રમાણે કરવાનો પ્રયાત છે; પરંતુ એ શબ્દોનું બલાત્મક સ્વરભારનું ધોરણ તો ગુજરાતી ગણામાં ઉપર તળપદા ગુજરાતી શબ્દોનું જે બાતનું જેવામાં આવ્યું છે તે જ બાતનું છે, લઘુપ્રયત્ન ‘અ’ વગેરેના વિપયમાં પણ તેનું તે જ ધોરણ છે. સંસ્કૃતમાં મત-મેદ શબ્દમાં ત-દમાં જકાર પૂર્ણપ્રયત્ન છતાં ગુજરાતીમાં એમાં લઘુપ્રયત્ન છે અને પૂર્વના સ્વર ઉપર ભાર છે. આને કારણે સંસ્કૃત અરખી ફારસી અંગ્રેજી વગેરેમાં વ્યંજનાં શબ્દો હોય છે તેમાંનું અંત્ય ઉચ્ચારણ ગુજરાતીમાં લઘુપ્રયત્ન ‘અ’કારવાળું છે, એથી કરી બેડણીમાં પણ એમાં જકાર હિમેરી લેવામાં આવે છે; જેમ કે વિ’દ્વા’ન, ભ’ગવા’ન, જગ’ત, ધનુ’ષ, પે’ન્સ’લ, સમ’સ, કો’ન્ટ્રે’ક્ટ’ર, ઇ’મ્પી’રિય’લ વગેરે. અરખી ફારસીમાં તો એ ઉપરાંત આદિ વગેરે શ્રુતિ પછી સંયુક્ત

વ્યંજન હોય તો એમાંના પહેલા વ્યંજનને છૂટો પાડી એમાં અકાર ઉમેરી લેવામાં આવે છે, જે ઉચ્ચારણે લઘુપ્રયત્ન હોય છે; જેમકે અ'કખ'ર, અ'ખખા'ર, અ'ફલા'તૂ'ન, અ'ખલ'ક, અ'રજી', અ'શરફી', આ'ખકારી', આ'સમા'ની', આ'ખર', ક'સર'ત, કાર'કુ'ન, કુ'દર'ત—કુ'દરતી' વગેરે

અલાત્મક સ્વરભાર પણ તેથી કરી લઘુપ્રયત્ન અકારની પૂર્વ શ્રુતિમાં પ્રાથમિક, અને શબ્દ વધુ-શ્રુતિવાળો હોય તો દ્વિતીયિક વગેરે ગુજરાતી પ્રકારે પછી પછીનાં સ્વરિત સ્થાનો ઉપર હોય છે. અંત્ય 'ઇ-ઉ' ભલે દીર્ઘ સ્વરૂપે પણ લેખનમાં સ્વીકારાયા હોય તોયે આ બધી ભાષાઓમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે.

ગુજરાતી ભાષાની જોડણી અને સ્વરભાર : લિપિમાં જેમ બધાં જ ઉચ્ચારણોને જળવી આપનારા સંકેતો પૂરા નથી તે જ રીતે આપણે બહુમાન્ય કરેલી જોડણીમાં પણ બધાં જ સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણોને મૂર્ત કરી આપવાને શક્તિમાન થવાતું નથી, અને જેથી વ્યવહારની સરળતાને ધ્યાનમાં રાખી વહેવારુ નિયમો—લેખનમાં—આવ્યા છે. લખાતાં—છપાતાં શબ્દસ્વરૂપો ઉપરથી તે તે શબ્દ એ જ રીતે બોલાય છે એમ કહી શકવાની સ્થિતિમાં આપણે નથી. દા. ત. 'રૂપિયો પેસીએ' કે 'મૂંઝાય સ્વીકાર દીપાવ પીડાય વહાણુ મારું શોખ' વગેરે શબ્દો લખિયે છિયે તેમ બોલવામાં નથી જ આવતા. આમાંના પહેલા છ શબ્દોની લેખનમાં માત્ર પાંચ-પાંચ લાગે, છતાં ઉચ્ચારણમાં માત્રા ત્રણ ત્રણ છે; રૂ'પિ'યો પે'સિયે' મૂંઝા'ય સ્વિકાર દિપા'વ પિડા'ય; પછીના બેમાં ત્રણ ત્રણ માત્રા જ છે : વાઃ'ણુ માઃ'રું' અને છેલ્લામાં બે માત્રા, પણ 'ઓ' વિવૃત્તતર : શો'ખ (મોટા અક્ષરોમાંનો 'અ' લઘુપ્રયત્ન હોઈ પૂર્વશ્રુતિનો ભાગ બની રહે છે, તો એવા જ 'રૂપિયો-પેસિયે'માંની બચ્ચેની 'ઇ' પણ લઘુપ્રયત્ન હોઈ પૂર્વશ્રુતિનો ભાગ બની રહે છે.

ચેતવણી : ભાષાનાં ઉચ્ચારણોનો અભ્યાસ કરાવનારા શિક્ષકોએ સદા સાવધાન રહેવું જોઈએ કે જોડણી એ તો માત્ર લેખનમાં એકવાક્યતા અને સરળતા લાવવાને સ્વીકારવામાં આવેલો વહેવારુ ઉકેલ છે; એ પ્રમાણે ઉચ્ચારણો કરવા જતાં ભાષાનું જીવંત સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ જાય છે અને એ મૃત પરિસ્થિતિમાં ઘસડાઈ જાય છે; ભાષાનું ભાવપ્રદર્શન એનાથી જોખ-માય છે.

સાંગીતિક કે આરોહ-અવરોહાત્મક સ્વરભાર : ભાષાનો એકમ તો વાક્ય છે અને તેથી ભાવપ્રદર્શન કરતી વેળા વાક્યમાં અમુક સ્વરસ્થાનો જાણેથી બોલાતાં હોય છે, તો અમુક નીચેથી યા સમાંતર દક્ષાએ. ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળનું આ એક અસામાન્ય કેટિનું લક્ષણ છે. વૈદિક સહિતાઓમાં આ પ્રકારના સાંગીતિક સ્વરભારને મૂર્ત કરવાનું સરળ અને એ માટે ચિહ્નોથી ખતાવવાનો રિવાજ લેખનમાં અપનાવાયેલો છે. પ્રાતિશાખ્યો અને વ્યાકરણોએ આના સ્વાભાવિક નિયમો પણ તારવેલા છે. યુરોપની મોટા ભાગની આ કુલની ભાષાઓમાં પણ આ સ્વરભાર ઊતરી આવ્યો છે અને લિથુઆનિયા જેવા પ્રદેશમાં પ્રાચીન સાંગીતિક સ્વરભાર લગભગ સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં સચવાઈ પણ રહેલો જાણવામાં આવ્યો છે. ભારત-પારસીક ભાષાપ્રકારનાં પારસીઓનાં ધર્મપુસ્તકોની ભાષા—‘ગાથા-અવેસ્તાની’માં પણ એ સ્વરભાર હતો, પણ ભારે સ્થળાંતરોને લઈ એ લેખનમાં સાચવવો મુશ્કેલ બન્યો; પરંતુ ભારત-આર્ય ભાષાકુલની જનતી વૈદિકી ભારતી ભાષામાં પરંપરાએ એ જળવાયો. નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં પણ વૃત્તાઓના પ્રમાણમાં ઉચ્ચારણમાં આ પરંપરા જેવા મળે છે. ગુજરાતી ભાષાનો વિચાર કરતાં એમાં પણ આ સાંગીતિક સ્વરભાર પ્રમાણમાં પ્રાંતભેદ વત્તી-ઓછી માત્રામાં પણ સચવાયેલો જેવા મળે છે. એક જ પ્રકારનાં બે વાક્ય આ સાંગીતિક સ્વરભારને કારણે જુદો જુદો અર્થ આપતાં હોય છે; જેમકે ‘મોહન જાય છે’ વાક્યમાં ક્રિયાપદ અનુદાત્ત હોય તો એ સાદું વિધાન માત્ર થયું, પરંતુ છેલ્લું ક્રિયાપદ ‘છે’ ઉદાત્ત થતાં પ્રશ્નાર્થ બની જાય છે. એ જ ‘મોહન’ શબ્દના ‘હ’માંના ‘અ’ને ખુલ્લું કરવાથી ‘મોહન’ સંબોધન બની જાય છે અને ‘છે’ ના ઉદાત્ત ઉચ્ચારણે ‘તું’ જાય છે? એવો પ્રશ્ન ખડો થાય છે. આ માત્ર જીવંત ભાષાનો જ વિષય હોઈ, લેખનમાં વિરામ-ચિહ્નોથી એ ભાવો દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પ્રશ્નાર્થ વર્ગેમાં એ ચિહ્નોથી સ્પષ્ટતા ન થતી હોય તો ‘શુ’ જેવાં પ્રશ્નાર્થક પદ ઉમેરી ભાવને પહોંચવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે; જેમકે ‘મોહન જાય છે.’ ‘મોહન જાય છે?’ ‘મોહન શું જાય છે?’ અને ‘મોહન, જાય છે?’ કે ‘મોહન, શું જાય છે?’

આ સાંગીતિક સ્વરભાર આપણી મોટા ભાગની ભાષાઓમાં પ્રચલિત ધરાવતો હોઈ—એટલે કે વાક્યના સમગ્ર સ્વરૂપમાં એ સ્વરભાર નિયામક હોઈ—અલ્પાત્મક સ્વરભાર એની જાયામાં પોતાનું સ્વરૂપ સાચવતો જેવામાં

આવે છે. બીજી રીતે કહિયે તો વાક્યમાં બલાત્મક સ્વરભાર જ્યાં જ્યાં વ્યક્ત થતો હોય છે તે શ્રુતિઓ સર્વથા બલાત્મક શ્રુતિઓ જ હોય છે અને પોતામાં ઉદાત્ત અનુદાત્ત કે સમ શ્રુતિઓમાંની ગમે તેને ધારણ કરતી હોય છે, પરંતુ નિર્બળ-અસ્વરિત શ્રુતિઓ કોઈ પણ પ્રકારનો સાંગીતિક સ્વરભાર સ્વતંત્ર રીતે ધરાવતી નથી હોતી, કેમકે એ આગલી પાછલી શ્રુતિઓની ઉપજીવ્ય જ બની રહી હોય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં સાંગીતિક સ્વરભારનાં સ્થાન : સ્વરના ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સમ એ ત્રણ પ્રકાર આપણને આ સાંગીતિક સ્વરભારમાં જોવામાં આવે છે. અહીં પ્રથમ આપણે ભાષામાં ઉદાત્ત સ્વર ક્યાં ક્યાં આવે છે એ તારવી કાઢિયે.

(૧) વાક્યમાં આરંભમાં આવતા હોય કે વચ્ચે આવતા હોય, કે છેક છેલ્લે આવતા હોય તેવા સંબોધનાત્મક શબ્દો કે કેવલાન્વયી અવ્યયોમાંની બલાત્મક-સ્વરભારવાળી શ્રુતિ સર્વદા જિંચેથી ઉચ્ચારાય છે; જેમકે—

મોહન, તારી વાત, વાહ કેવી અજબ છે !

આમાં ‘મોહન’ અને ‘વાહ’ના ઉચ્ચારણમાં ‘હ’ અને ‘વા’ બલાત્મક સ્વર છે તે જિંચેથી ઉચ્ચારાય છે. અહીં સંબોધનના વિષયમાં એક વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે બે-શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં છેલ્લો સ્વર લઘુપ્રયત્ન હોય તો ઉપાંત્ય શ્રુતિ જિંચે ચડે છે; જો બીજી શ્રુતિ ઉપર બલાત્મક સ્વરભાર હોય તો એ બીજી શ્રુતિ જિંચે ચડે છે. અને શ્રુતિ બલાત્મક હોય—અરે ગમે તેટલી શ્રુતિઓ બલાત્મક હોય તોયે છેલ્લી બલાત્મક શ્રુતિ જ જિંચેથી ઉચ્ચારાય છે.

(૨) વાક્યના આરંભના શબ્દમાં એક જ બલિષ્ઠ-સ્વરવાળો શબ્દ હોય તો એ સ્વર જિંચેથી ઉચ્ચારાય છે; એકથી વધુ-બલિષ્ઠ-સ્વરવાળો શબ્દ હોય તો છેલ્લો બલિષ્ઠ સ્વર જિંચેથી ઉચ્ચારાય છે. આ શબ્દને જો વિભક્તિનો પ્રત્યય કે અનુગ કે નામયોગીનો બલિષ્ઠ સ્વર (નામયોગી લાંબું) હોય તો છેલ્લો બલિષ્ઠ સ્વર) જિંચેથી ઉચ્ચારાય છે; જેમકે—

નળળામાં જોર હોય જ ક્યાંથી? નળળા માથે સૌ જોર કરે. આમાં જુઓ ‘માં’ અને ‘માથે’. ગુજરાતી ભાષામાં તેમજ હિંદી ભાષામાં આ પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે—સરખી રીતે.

(૩) સાદાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદમાંનો કોઈ પણ સ્વર ઊંચેથી ઉચ્ચરિત થતો નથી; પરંતુ નીચેની જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં, ક્રિયાપદમાં એક સ્વર અલિપ્ત હોય તો એ અને એકથી વધુ હોય તો જે છેલ્લો સ્વર અલિપ્ત હોય તે ઊંચેથી ઉચ્ચરિત થાય છે :

(અ) ક્રિયાપદ વાક્યારંભે હોય તો; જેમકે

આવું કે ન આવું. સમજશે તો સારું લાગશે. આમાં ‘આવું’ ને ‘સમજશે’ જુઓ.

(આ) વાક્ય મિશ્ર હોય તો ગૌણ વાક્યમાંનું ક્રિયાપદ; જેમકે જો તમે આવશો તો મને ખૂબ આનંદ થશે. આમાં ‘આવશો’ જુઓ.

(ઇ) કોઈ પણ સ્થળે ‘જ’ કે ‘ય’ અવ્યયની પૂર્વે; જેમકે નળળામાં જોર હોય જ ક્યાંથી?

અહીં ‘હોય’માંના ‘ય’ માંનો ‘અ’ લઘુપ્રયત્ન હતો તે ‘જ’ને લઈ પ્રયલપ્રયત્ન થઈ ચૂક્યો છે અને પાછો ઉદાત્ત બની રહે છે. આ ‘જ’ કે ‘ય’ સ્વરિત સ્વરને દીર્ઘકલ્પતા પણ અર્પે છે; જેમકે

સમજશે તો સારું હરિ જ આપશે.

(ઈ) વાક્યમાં કોઈ પણ પ્રત્નવાચક શબ્દ ન હોય અને ક્રિયાપદમાં જ વાક્યને છેડે પ્રત્યાર્થનો ભાવ વ્યક્ત કરવો હોય ત્યારે; જેમકે— અટકા, કામ કરવાની તને લગતી લાગી છે? મગન, ઘેર આવીશ કે?

આ વાક્યમાં ‘લાગી છે’ અને ‘આવીશ’ જુઓ.

(૪) વાક્યમાં શબ્દયોગી અવ્યય જ્યાંક્યાંય પણ હોય ત્યાં એમાંનો, ઉપરની રીતે જ, અલિપ્ત સ્વર ઊંચેથી ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે— અમારે તો ઘેર જ જવું છે.

આમાં તો જુઓ.

(૫) વાક્યમાં પ્રત્યયક શબ્દો— સર્વનામો કે અવ્યયો તેમજ અનિશ્ચિત સર્વનામોમાંના યથાસ્થિત બલિષ્ઠ સ્વર ઊંચેથી ઉચ્ચારાય છે; જેમકે—

એ શુભાશંસના શા માટે ન કરે ?

હરિલાલને તમે શું કહેવાના ?

અમારે તો કંઈ જ નથી કરવું. (‘=કાંય જ’)

ઉભયાન્વયી અવ્યયો અને નકારાર્થક અવ્યયો વાક્યમાં પોતામાં બલિષ્ઠ સ્વર હોય તોયે ઊંચેથી ઉચ્ચરિત થતાં નથી. ઉપર નિયમ (૪)માં ‘ક્રિયાવિશેષણ’ શબ્દની વ્યાપકતા લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે; એમાં સકર્મક ક્રિયાપદોનાં ક્રમેનાં અને અકર્મક ક્રિયાપદોનાં વિધિપૂરક કે ક્રિયાપૂરક શબ્દોનાં પણ સમાવેશ થઈ જાય છે; જેમકે—

એ લોકોએ એને રાજા બનાવ્યો.

એ સર્વથા સાચું બોલશે.

એનાથી કામ કરાય પણ ખરું.

જુઓ ‘રાજા’ ‘સાચું’ અને ‘કામ’.

(૬) ‘પણ’ ‘યે’ ‘ય’ ‘જ’ આ અવ્યયોની પૂર્વના કોઈ પણ પ્રકારના શબ્દોમાં બલિષ્ઠ સ્વર યથાસ્થિત ઊંચેથી ઉચ્ચારાય છે; જ્યાં ‘જ’ ‘ય’ અવ્યયો તો, ઉપર (૩-ઈ)માં બતાવ્યા પ્રમાણે, લઘુપ્રયત્ન અંત્ય સ્વરને પૂર્ણપ્રયત્ન અને હ્રસ્વ સ્વરને દીર્ઘકેદે બનાવડાવી ઊંચેથી ઉચ્ચરિત કરાવે છે. ‘પણ’નું ઉદાહરણ ‘એનાથી કામ કરાય પણ ખરુંમાં’ ‘કરાય’માં.

આ ઉદાત્ત સ્વરની પરિસ્થિતિ છે. અનુદાત્ત સ્વર સામાન્ય રીતે નીચેની પરિસ્થિતિમાં જોવા મળે છે :

(૭) સામાન્ય રીતે ક્રિયાપદમાંના કોઈ પણ સ્વર, વાક્યમાં, ઊંચેથી ઉચ્ચરિત થતો નથી. (અપવાદ ઉપર ૩ અ-આ-ઇ-ઈમાં સ્પષ્ટ છે.)

ખાંડીના બલિષ્ઠ સ્વરો વાક્યમાં સમાંતર ઉચ્ચરિત થતા હોઈ સમ કક્ષામાં આવી રહે છે.

બંને પ્રકારના સ્વરભાર એ જીવંત ભાષાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે. સંસ્કૃત પરંપરામાંથી ઊતરી આવેલા ગણમેળ તેમજ માત્રામેળ

છંદોમાં આ બંને પ્રકારના સ્વરભાર વ્યક્ત કરવાની કોઈ પણ જાતની સગવડ નહિ હોવાથી ગુજરાતી કવિતા જીવંત ભાષાને મૂર્ત કરી શકતી નથી. અરબી-ફારસી તેમજ યુરોપીય કવિતાપ્રકારમાં આ શક્તિ છે, પરંતુ એ ધાટી આપણે ત્યાં, થોડા જ અપવાદે, અભાવે છે,

વ્યંજનો : સ્વરો જે પ્રમાણે મુખવિવરનાં જુદાં જુદાં અંગો તરફની નિહવાના જુદા જુદા ભાગોની ગતિથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પ્રમાણે વ્યંજનો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તદ્વાત માત્ર એટલો છે કે સ્વરોનાં ઉચ્ચારણ અવ્યક્ત કોટિનાં છે, જ્યારે વ્યંજનોનાં ઉચ્ચારણ વ્યક્ત કોટિનાં છે. બંને સંજ્ઞાઓ જ પોતાની અન્યથાકતા બતાવી આપે છે. વ્યક્ત ઉચ્ચારણ થાય છે તેમાં આગળ કે પાછળ ‘સ્વર’ના સહારાની અનિવાર્યતા રહે છે.^૧ વ્યંજનોના ઉચ્ચારણમાં કેટલાક વ્યંજનોનાં ઉચ્ચારણ નિહવાનો કોઈ અને કોઈ ભાગ મુખના તે તે ભાગને પૂરો સ્પર્શ કરી કરવામાં આવે છે, તે કેટલાક વ્યંજનોમાં તે તે ભાગને સ્પર્શ કર્યા સિવાય નિકટ ગયે ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. વ્યંજનોના તેથી જ ‘સ્પર્શ વ્યંજન’ અને ‘અસ્પર્શ વ્યંજન’ એવા બે વિભાગ છે.

સ્પર્શ વ્યંજનો : સામાન્ય રીતે એને ‘વર્ગીય વ્યંજનો’ કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણકારોએ મુખનાં પાંચ સ્થાનોને મહત્ત્વ આપી તે તે સ્થાન પૂરતા વર્ગ બાંધ્યા છે; જેવા કે—

કંઠ્ય : ક ળ ગ ઘ (ક)
 તાલ્ય : ચ છ જ ઙ (જ)
 મૂર્ધન્ય : ટ ઠ ઢ ઢ ...
 (અર્ધતાલ્ય : ઢ ઢ ણ)
 દંત્ય : ત થ દ ધ ન
 ઓષ્ઠ્ય : પ ફ વ મ મ

ઢ-ઢ નાં અર્ધતાલ્ય ઉચ્ચારણ બે સ્વરોની વચ્ચે એકવડા આવ્યા હોય ત્યારે થવાનું છેક ઋગ્વેદની ભાષાભૂમિકાથી છે; શબ્દના આરંભે એ

૧. વ્યક્ત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વ્યજ્યતે-વ્યક્તં ભવતિ इति व्यञ्जनम्—જે વ્યક્ત થાય છે તે ‘વ્યંજન’ છે, ‘સ્વર’ને જેમાં વિશેષ ‘અંજન’ થાય છે તે ‘વ્યંજન’ એ ખોટા વ્યુત્પત્ત્યર્થ છે.

આવી શકતા નથી. જનું ઉચ્ચારણુ પ્રાતિશાખ્યો તેમજ સં. વ્યાકરણકારોએ મૂર્ધન્ય જ કહ્યું છે, પરંતુ સૂક્ષ્મતાથી જોતાં એ અર્ધતાલવ્ય જ છે. એ જ કારણ છે કે એ શબ્દારંભે ઉચ્ચરિત થતો નથી.

આ વ્યંજનોમાં જોનાં ઉચ્ચારણુ મૃદુ કિંવા સહેજ રણકારવાળાં છે. તે ઘોષ વ્યંજનો કહેવાય છે, જોનાં ઉચ્ચારણુ કઠોર અને સખર છે તે અઘોષ વ્યંજનો કહેવાય છે. કેટલાક વ્યંજનોના ઉચ્ચારણુમાં પ્રાણનો આયાસ અદ્ય છે તે અદ્યપ્રાણુ અને પ્રાણનો આયાસ ઉચ્ચ કક્ષાએ છે તે મહાપ્રાણુ કહેવાય છે. પૂર્વના સ્વરને અનુનાસિક ઉચ્ચરિત કર્યા પછી એની પછી લાગલો વર્ગીય ત્રીજો વર્ણુ આવે ત્યારે જે એક વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર વ્યક્ત થાય છે તેને માટે ભારતીય લિપિમાં સંકેતો નક્કી થયેલા છે. આ સંકેતો તે ઙ જ ન ન મ છે અને એને અનુનાસિક વ્યંજનો કહેવામાં આવે છે. આમાંના માત્ર ન અને મ જ શબ્દારંભે આવે છે. વિચિત્રતા એ છે કે શબ્દારંભે હોય છે ત્યારે આ બેઉ વર્ણુને નાસિકાવિવરની મદદની ગુજરાતી કંઠમાં તો જશર રહેતી નથી : મગ્ગન નગર આ શબ્દોના ઉચ્ચારણુથી એ સ્પષ્ટ થશે.

આપણે અહીં પ્રથમ આ સ્પર્શ વ્યંજનોમાંનો પ્રત્યેક કેવી રીતે ઉચ્ચરિત થાય છે એ જોઈએ.

ક : આ અઘોષ અદ્યપ્રાણુ કંઠ્ય ધ્વનિના ઉચ્ચારણુમાં જિહ્વાપૃષ્ઠ પોચા તાળવાના અંત પાસે કંઠદ્વારની લગભગ નજીક સ્પર્શ કરે છે. એ પૂરેપૂરો કંઠદ્વારીય રહ્યો નથી. અરબી ક્ર કે અંગ્રેજી ક્ર (q) પૂરો કંઠ્ય છે. જુદા જુદા સ્વરોની સાથે આવતાં જિહ્વાપૃષ્ઠ અ-આના વિષયમાં સહેજ પાછળ તો ઇ-ઉના વિષયમાં યથાવશ્યક આગળ કે વધુ આગળ પાણુ જરા ખેંચાય છે. શબ્દના આરંભ મધ્ય તેમજ અંત ત્રણે સ્થળે આ વ્યંજન પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘કાણુ’ ‘કાકડી’ ‘ચમક’

ખ : આ અઘોષ મહાપ્રાણુ કંઠ્ય ધ્વનિના ઉચ્ચારણુમાં ‘ક’ની સરખામણીએ મહાપ્રાણુતાનો વિશેષ છે. એ શબ્દના આરંભ મધ્ય અને અંત ત્રણે સ્થળે પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘ખારેક’ ‘ખાખરો’ ‘વરખ’. ગુજરાતી કંઠમાં ‘ક’ અને ‘ખ’ વચ્ચે સ્પષ્ટ-ભેદ છે; પહેલામાં મહાપ્રણિત સ્વરોચ્ચારણુ છે, બીજા પોતે જ મહાપ્રણિત વ્યંજનોચ્ચારણુ છે.

ગ : 'ક' જેવી જ સ્થિતિ, પરંતુ આ ઘોષ ધ્વનિ છે. એ શબ્દના આરંભ મધ્ય અને અંત ત્રણે સ્થળે આવે છે; જેમકે 'ગણકુ' 'નાગલી' 'નગન'

ઘ : 'ગ'ની સરખામણીએ આમાં મહાપ્રાણતાનો વિશેષ છે અને આદિ મધ્ય અંત ત્રણે સ્થળે પ્રયોજ્ય છે; જેમકે 'ઘમકાર' 'ઘાધરો' 'વાઘ'

ચ : આ અઘોષ અદ્યપ્રાણ તાલવ્ય ધ્વનિના ઉચ્ચારણમાં નિહવાશિખર પોચા તાળવાની દાંત બાજુની કિનારી(વર્સ્વ)ને સ્પર્શ કરે છે. વિશેષતા એ છે કે આના ઉચ્ચારણમાં એક પ્રકારનું ધર્ષણ અનુભવાય છે. આ આદિ મધ્ય અંત ત્રણે સ્થળે પ્રયોજ્ય છે; જેમકે 'ચાકર' 'ચાચર' 'પાંચ'

સ્વ. નરસિંહરાવે 'ધ્યાન દોષ્ટુ' છે તે પ્રમાણે દક્ષિણ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના મોટા ભાગને બાદ કરતાં બાકીના ગુજરાત (અમદાવાદ-ખેડા-પંચ મહાલ-વડોદરા અને ઉત્તર ગુજરાત) માં, ખાસ કરીને તદ્દલવ શબ્દોમાં, 'ચકાર'ના ઉચ્ચારણમાં નિહવાશિખર દાંત બાજુ જરા વધુ ખેંચાઈને 'શ-સ' તરફ ઢળે છે. ખાસ કરીને તાલવ્ય સ્વરોના સંપર્કનો અભાવ હોય ત્યારે; જેમકે 'ચરવું' ચારો ચાદર ચૂકવું ચૂનો ચોર ચોટલો ચોક ચૌદુ" વગેરે. તાલવ્ય સ્વરોને કારણે 'ચીલો ચીકણું ચેવડો ચેલો ચૈતર' વગેરેમાં શુદ્ધ તાલવ્ય છે. સ્વ. નરસિંહરાવે આ ઉચ્ચારણને તૈથી જ 'અર્ધતાલવ્ય' કહ્યું છે.

છ : 'ચ'ની સરખામણીએ આમાં મહાપ્રાણતાનો વિશેષ છે; એ ત્રણે સ્થાને પ્રયોજ્ય છે; જેમકે 'છોકરો' 'છીછરુ' 'પડછ'

અર્ધતાલવ્ય 'ચ'ની જેમ 'છ'નું પણ એ પરિસ્થિતિમાં પ્રાંતીય અર્ધ-તાલવ્ય ઉચ્ચારણ છે; જેમકે 'છકડો છ છત છાનું છારા છાછર છડું છોડ છોડિયું' વગેરે. ઉપર મુજબ જ અપવાદ 'છીંક છીંડું છી છેડો છેલ' વગેરે.

જ : 'ચ' જેવી સ્થિતિ, પરંતુ આ ઘોષ ધ્વનિ છે અને ત્રણે સ્થાને પ્રયોજ્ય છે; જેમકે 'જમવું' 'ખીંજવું' 'ખીંજ'

'ચ-છ'ની જેમ 'જ'નું પણ અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારણ પ્રાંતીય લેએ તદ્દલવ શબ્દોમાં સંભળાય છે; જેમકે 'જખ જણ જાણવું જાડું જુદું જુદું જૂડું જોર જોવું જોખવું જોમ' વગેરે. અપવાદમાં 'જીતવું જીવડું જેટલું જેમ' વગેરે. સંસ્કૃતમાંના યકારને સ્થાને 'જ' થાય છે. તે પણ શુદ્ધ તાલવ્ય છે; જેમકે 'જસ જાત્રા જાગ જુગ જગન જોગ જોજન જોખન જોદો'. એ રીતે

સંયુક્ત વ્યંજનોના પરિણામરૂપે આવેલો ‘જૂગટું’ જુગાર-જુગારી કાજ સેજ’ વગેરે.

સૌરાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર ગ્રામીણ ઉચ્ચારણોમાં અગ્રેજી ટ (ઝેડ) જેવું ‘જ-ઝ’નું ઉચ્ચારણ જ થાય છે. આમાં ઘર્ષણ ઉચ્ચ માત્રાએ છે. સંસ્કારી હાલારીઓ પણ ‘હાજ તો’ નું ‘હાજતો’ સ્પષ્ટ રીતે કરે છે; આ પણ ‘વસ્વ્ય’ છે.

ઝ : ‘જ’ની સરખામણીએ આ મહાપ્રાણ છે અને ત્રણે સ્થાને પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘ઝલણ’ ‘વાંઝણી’ ‘સાંઝ’ ‘સમઝ’

‘ઝ’નું પણ અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારણ ‘ઝટ ઝગડો ઝાડ ઝાડી ઝાઝું’ ઝાંઝર ઝૂરવું ઝોળી ઝોડ’ વગેરેમાં પ્રાંતીય સ્વરૂપે થાય છે, તો ‘ઝીણું’ ઝેર સાંઝ વાંઝણી માઝમ’માં શુદ્ધ તાલવ્ય છે.

(ચવગીંધ આ ચાર વ્યંજનોને સ્પર્શ-સંઘર્ષી કહેવામાં આવે છે, એટલી એની વિશેષતા છે.)

ટ : આ ઘોષ અદ્યપ્રાણ મૂર્ધન્ય ધ્વનિના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વાશિખર વ્યક્ત રીતે તાળવાના ધૂમટની દાંત તરફની બાજુના કરકરિયાવાળા કંઠણ તાળવાની દાંત બાજુની કિનારીએ સ્પર્શ કરે છે. આર્યોને સપ્તસિંધુનાં પ્રદેશમાં આવ્યા પછી આ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણ મળ્યાં છે. ગાથા-અવેસ્તાની ભારત-પારસીક ભાષાભૂમિકામાં એ નહોતાં, અને આજે પારસીઓ પણ એ ઉચ્ચારણો કરી શકતા નથી, ૮૦૦ વર્ષથી ભારત વર્ષમાં વસે છે છતાં. ગુજરાતમાં થતા ‘ટ’ વગેરે મૂર્ધન્ય વ્યંજનોના ઉચ્ચારણમાં ઉપરના કે નીચેના દાંતોને કોઈ સંબંધ અનુભવવામાં આવતો નથી. આ ઉચ્ચારણ ત્રણે સ્થાનમાં પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘ટકોરો’ ‘વાટકી’ ‘ઉચાટ’

ઠ : ‘ટ’ની સરખામણીએ આ મહાપ્રાણ છે અને ત્રણે સ્થાને પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘ઠપકો’ ‘કોંઠલો’ ‘ખીઠ’

ડ : આ ઘોષ અદ્યપ્રાણ મૂર્ધન્ય ધ્વનિના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વાશિખર ‘ટ-ઠ’ કરતાં વધુ ઉપરની બાજુએ જાય છે, અને કેવળ શબ્દના આરંભમાં જ ઉચ્ચારિત થાય છે; જેમકે ‘ડગલો’ ‘ડફ’ ‘ડોસી’ ‘ડોણું’ વગેરે. આ પરિપાટી આદિ ભારત-આર્ય કિંવા વૈદિકી ભાષાથી ચાલી આવે છે. હા,

સંયુક્ત-વ્યંજનાત્મક સ્થિતિમાં એ મધ્યમાં પણ શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે ‘બાડય’.

પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં મૂળમાં સંયુક્ત-વ્યંજનાત્મક સ્થિતિમાંથી ઊતરી આવેલો ‘ડ’ શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે ‘પાડો’ (પ્રા. પટ્ટ— ‘બેંસનો’) ‘હાડ’ (પ્રા. હટ્ટ) ‘ખાડો’ ‘ગાડી’ અને (અપવાદ સોરઠ જેવામાં માત્ર ‘વડો વડીલ’ જેવા શબ્દમાં જ મળે છે.) ‘લાડો’ ‘લાડી’ ‘લડવુ’ (એક બાજુ ઢળવુ) વગેરે અનેક. એ જ રીતે પૂર્વેના સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ પછી પણ ત્યાં મૂર્ધન્ય જ ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે ‘માંડવુ’ ‘માંડ-માંડ’ ‘મંડવુ’ ‘રાંડ’ ‘ખાંડ’ વગેરે અનેક.

ઢ : ‘ડ’ની સરખામણીએ આ મહાપ્રાણ છે અને માત્ર શબ્દારંભે જ ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે ‘ઢમ’ ‘ઢમ્મ’ ‘ઢેકું’ ‘ઢગો’ વગેરે. વૈદિકીની જેમ અનારંભે સંયુક્ત-વ્યંજનાત્મક દશામાં પણ થાય; જેમકે ‘દાઢય’ ‘મૌઢય’ વગેરે તત્સમ શબ્દોમાં.

સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈ પણ સંયોગમાં અનારંભે પણ એ શુદ્ધ મૂર્ધન્ય જ ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે ‘કઢી’ ‘મોઢું’ ‘લોઢું’ ‘વઢવું’ ‘મઢવું’ વગેરે, તો સાનુનાસિક સ્વર પછી પણ; જેમકે ‘સાંઢ’

ડ : ‘ડ’ની સરખામણીએ આના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વાશિખર પોચા તાળવાના પોલાણની આગલી દીવાલને ગોળ ગુલાંટ મારતું સ્પર્શ કરે છે અને શબ્દોમાં, છેક આદિમ ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકાથી અનારંભ-દશામાં જ એ ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે ‘કડી’ ‘ખડ’ ‘ખડી’ ‘ગાડી’ ‘ચડવું’ ‘છડવું’ ‘છડી’ ‘જડવું’ ‘જડી’ ‘ઝાડ’ ‘પડવું’ ‘પાડી’ ‘પાડો’ (બેંસનો કે વાસનો વચ્ચે બેઠ વિના) ‘દાડવું’ ‘ખોડો’ ‘મઝડું’ ‘રડવું’ ‘પડવું’ ‘હાડકું’ ‘સડકું’. આને સ્વ. નરસિંહરાવે ‘મૂર્ધન્યતર’ કહેલ છે, જેને વેદમિત્ર નામના પ્રાચીન આચાર્યે ‘તાલવ્ય’ જ કહેલ છે.

[‘નીડર’ જેવામાં ‘ડર’ સામાસિક શબ્દના આરંભે દોષ મૂર્ધન્ય જ ઉચ્ચરિત થાય છે.]

આ સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખિત (rolled) વ્યંજન છે.

ઢ : ‘ડ’ની સરખામણીએ આ મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ છે એટલું જ અને અનારંભે જ પ્રાચીન કાળથી ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે ‘કઢી’ ‘મૌઢય’

‘કાઢવું’ ‘લોઢી’ ‘મોઢિયું’ વગેરે અનંક. ગુજરાતી ભાષાને આ તદ્દલવ લેખે કાંતો ‘ઠ’માંથી કે કાંતો ‘ઢ’માંથી મળ્યો છે. અને સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓમાં સંયુક્ત વ્યંજનની પરિસ્થિતિ પ્રધાન હોઈ પછી સર્વત્ર એ મૂર્ધન્ય જ ઉચ્ચરિત થાય છે.

‘ટ’ ‘ઠ’ ‘ડ’ ‘ઢ’ ‘ડ્’ ‘ઢ્’ આ છયે ઉચ્ચારણુ, એવા જ તાલવ્ય કેટિના અનારંભે જ આવતા ‘ણ’ની સાથે જ, સપ્તસિંધુમાં આવી વસેલા આર્યોને દ્રવિડ પ્રજાના સંપર્કે મળેલાં છે. અંગ્રેજી ભાષામાં ‘ટ’ ‘ડ’ છે, પરંતુ એ શુદ્ધ મૂર્ધન્ય નથી; યુરોપની બીજી ભારત-યુરોપીય ભાષા કે બોલીઓમાં તેમજ ભારત-પારસીક ભાષામાં આ ઉચ્ચારણુ સર્વથા સંભળાતાં નથી. ગુજરાતમાં દાહી વહોરાઓ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણુને સ્થાને દંત્ય ઉચ્ચારણુ જ કરે છે અને ‘ડ-ઢ’નાં ‘ર’ ‘રઃ’ જેવાં જ કરે છે.

[નીચે નાસિક્ય વર્ગીય વ્યંજનોના વિષયમાં યથાસ્થાન કહેવાતું હોઈ અહીં ‘ણ’ વિશે ન કહેતાં ત્યાં કહેવાશે.]

ત : આ અઘોષ અલ્પપ્રાણુ દંત્ય ધ્વનિના ઉચ્ચારણુમાં જિહ્વાશિખર ઉપલા દાંતની અંદરની ઉપરની બાજુએ સ્પૃષ્ટ સ્પર્શ કરે છે; ઉપરાંત એ સાથે જિહ્વાશિખરની નીચેની બાજુની નીચલા દાંતોની છેડાની ધારને પણ સ્પર્શ કરી રહે છે. આ વ્યંજન ત્રણે સ્થાનમાં પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘તલવાર’ ‘પતરુ’ ‘વાત’

થ : ‘ત’ની સરખામણીએ આ મહાપ્રાણુ છે અને ત્રણે સ્થાનમાં પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘શઃ’ ‘કોથળો’ ‘પથ’

દ : ‘ત’ની સરખામણીએ આ ઘોષ ધ્વનિ છે અને ત્રણે સ્થાનમાં પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘દરજી’ ‘પાંદડું’ ‘વાદ’; એટલું જ કે ધ્વનિતંત્રીઓનું સ્પંદન અનુભવાય છે.

ધ : ‘દ’ની સરખામણીએ આ મહાપ્રાણુ છે એટલો જ વિશેષ; એ ત્રણે સ્થાનમાં પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘ધમણું’ ‘ધાંધલ’ ‘ખાંધ’

[ન માટે જુઓ નીચે નાસિક્ય ધ્વનિઓમાં.]

પ્ર : આ અઘોષ અલ્પપ્રાણુ ઓષ્ઠ્ય ધ્વનિનું ઉચ્ચારણુ કરવામાં જિહ્વાશિખર એક હોઠની બિંદાયેલી દંશામાં એ એકને સ્પર્શ કરી રહે છે,

પરંતુ બિહવામાં કોઈ ક્રિયાનો જરા જોટો પણ અનુલવ થતો નથી; એ ત્રણે સ્થાનમાં પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘પડુ’ ‘પાપડ’ ‘સાપ’

ક્ર : ‘પ’ની સરખામણીએ આ મહાપ્રાણ છે એટલો વિશેષ; એ ત્રણે સ્થાનમાં પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘ફાઈ’ ‘ફાફો’ ‘ફ’ અત્રેજી તદ્દલવ શબ્દોમાં દંત્યૌષ્ઠ્ય ફિ-ફને સ્થાને પણ આપણો આ ‘ફ’ આવી રહ્યો છે; જેમકે form—ફોર્મને બદલે ‘ફારમ’ વગેરે. અત્રેજી તત્સમ કે તદ્દલવ શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં ભણેલાઓના કંઠમાં નિ માટે દંત્યૌષ્ઠ્ય અથોપ મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ જ સંભળાય છે. આ જ અસ્પ્રાણ થતાં ‘વંતુ’ ઘોષ રૂપ ધારણ કરે છે.

ખ : ‘પ’ની સરખામણીએ આ ઘોષ છે એટલો વિશેષ; એ ત્રણે સ્થાને પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘બાપ’ ‘નખણ’ ‘રાખ’

ભ : ‘ખ’ની સરખામણીએ આ મહાપ્રાણ છે એટલો વિશેષ, અને એ ત્રણે સ્થાને પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘ભાઈ’ ‘ભલકો’ ‘ગાભ’

નાસિક્ય કે અનુનાસિક વ્યંજનો :

[૬] : ‘ગ’ની પૂર્વનો સ્વર અનુનાસિક ઉચ્ચરિત થતાં થતા ઉચ્ચારણનો આ ભારતીય સંકેત ઊભો થયેલો; એને સ્વતંત્ર સ્થાન કોઈ નથી, અને વર્ગીય કંઠ્ય વ્યંજનો પૂર્વે તેમજ ખીજ અનુનાસિક વ્યંજનો ન અને મ પૂર્વે કંઠ્યવર્ગીય સ્પર્શ વ્યંજનોને સ્થાને તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોમાં સંસ્કૃત પરિપાટીએ લેખનમાં પણ આદત છે; જેમકે ‘પડ્ક’ ‘પડ્ગુ’ અને ‘વાહ્મય’ ‘દિહ્માત્ર’ વગેરે. સાનુનાસિક દીર્ઘ સ્વર ન થયો હોય તેવા તદ્દલવ શબ્દોમાં પણ એને સ્થાન છે; જેમકે ‘પડ્ખો’ ‘પડ્ખી’. આદિભ ભારત-આર્ય અને ભારત-પારસીક ભૂમિકાઓમાં જ પ સહ પૂર્વે આ ઉચ્ચારણ નોંધવાનો રિવાજ હતો, એણે જ આપણને સં. સિહ = સિહહ દ્વારા ‘સિષ’ પ્રાકૃતમાં થઈ ગુજરાતી ‘સંગ’ મળ્યો છે, ‘વીરસંગ’ વગેરે વિશેષ નામોમાં.

જોડણીમાં તો સાદા અનુસ્વારથી જ આને આજે તત્સમ શબ્દોમાં પણ બતાવવામાં આવે છે.

ઞ : તત્સમ સંસ્કૃત—અત્રેજી વગેરે શબ્દોમાં ચવર્ગીય વ્યંજનો પૂર્વે આ ઉચ્ચારણ અનુનાસિક સ્વર પછી બતાવવામાં આવે છે; જેમકે ‘સન્વચ’ ‘પન્વ’ ‘પન્વર’ ‘પન્જાવ’ વગેરે. આજે લેખનમાં તો અનુસ્વારથી જ બતાવવાનું સામાન્ય છે. જનું પ્રાચીન ઉચ્ચારણ જ અને યની વચ્ચેનું

હશે ત્યારે ચવર્ગીય ત્રીજા વર્ણ જની પૂર્વેના સાનુનાસિક સ્વરના યોગે આને માટે સંકેત ઊભો થયો હશે.

ણ : સાનુનાસિક સ્વર પછી અર્ધતાલબ્ધ કે મૂર્ધન્યતર ‘ડ’ એ જ આ ‘ણ’ થી બતાવવામાં આવે છે. આ ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ ઉત્ક્રિષ્ટ (rolled) અર્ધતાલબ્ધ કે મૂર્ધન્યતર જ છે. લિપિમાં આનું છેક ઋગ્વેદકાલીન આદિમ ભારત-આર્ય ભૂમિકાથી અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત સુધીની ભૂમિકામાં શબ્દારંભે એ આવી શકતો જ નથી, જેનું કારણ અર્ધતાલબ્ધ ‘ડ-ઢ’ ના જેવું જ છે. મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં શબ્દના આરંભમાં ‘ન’ને સ્થળે એ લેખનમાં સ્વીકારાયો હતો; ત્યાં સંભવ છે કે એ શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચરિત થતો પણ હોય. સાનુનાસિક સ્વર પછીનો ‘ડ’ અને ‘ણ’ અનન્ય છે એનું સારામાં સારું ઉદાહરણ ‘હવડાં-હમણાં’ છે. ‘મૂળ સં. શબ્દ-અધુનાનો પ્રા. અઢુણા દ્વારા *હરુણા > *હવૈંડાં અને હમણાં છે. હમણાં એ ઉચ્ચારણે હમૈંડાં જ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ખાંઢ માંઢ રાંઢ વગેરેમાં શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઢ છે, જ્યારે તળ-ગુજરાતમાં ખાંઢ માંઢ રાંઢ ઉચ્ચારણ છે, જે લાળ માળ રાળની તદ્દન નજીકનું છે.

પૂર્વીય અને પશ્ચિમી હિંદીમાં આ ઉચ્ચારણ નથી જ; ત્યાં ત્યાં એ નથી બતાવવામાં આવે છે : સં. કારણ ઋણ વગેરે કારન રિત એમ ઉચ્ચરિત થાય છે. બંગાળીમાં પણ એ જ પરિસ્થિતિ છે. બંગાળીઓ સં. રામાણામ્-નું રામાનામ્ જ ઉચ્ચરિત કરે છે.

ન : ભારત-યુરોપીય ભાષાભૂમિકામાં ઋ લટી જેમ નૃ મૃ જેવા મૌલિક સ્વરો હતા અને એમાંથી જ ન અને મનો વિકાસ થયો છે એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદની આદિમ ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકામાં તો સ્વતંત્ર વ્યંજનો તરીકે એ સ્વીકારાર્થ ચૂક્યા હતા. સાનુનાસિક સ્વર પછીના તવર્ગીય દનું ઝડપી ઉચ્ચારણ અનારંભ દશામાં આ સંકેતથી બતાવવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં ‘પાંદડું-પાનડું’ ‘ચૂંદડી-ચૂનડી’ ‘મીંદડી-મીનડી’ આ એ પ્રકારની જોડણી લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. પછી ઉચ્ચારણ વર્ચ તરફ જતાં એને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ મળી ગયું છે. આમ એ ‘વર્ચ’ થઈ ચૂક્યો છે. યુરોપીય ભારત-યુરોપીય કુળની વિભિન્ન શાખાઓ તેમજ ભારત-પારસીક વગેરેમાં પણ એ સ્વીકૃત થયેલ જ છે. કાનન મનન વગેરેમાં એ કાંનૈન મૈનૈન છે. આ અલ્પપ્રાણ ઘોષ સ્પર્શ વ્યંજન શબ્દારંભે અનનુ-

નાસિક છે એ ભારે સૂચક વસ્તુ છે. ‘નગારુ’ ‘નાદ’ વગેરે શબ્દોના ઉચ્ચારણથી એ સ્પષ્ટ છે. સં. માં જ્યાં ણ જેની સંયુક્ત સ્થિતિ હતી ત્યાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં ણ લખાતા, પરંતુ અર્ધભાગથી તેમજ જૈન મહારાષ્ટ્રી અને તદનુકૂળ અપભ્રંશમાં ન સૂચવાતા, જેણે સં. કળ > પ્રા. કન્ન > કાન, ણ > પ્રા. પન્ન > પાન વગેરે વિકાસ આપ્યો છે.

અનુનાસિક નથી ત્યારે એના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વાશિખર જતા ઉચ્ચારણસ્થાનની જરા માત્ર નીચે સ્પર્શ કરે છે; દાંતનો સંબંધ જોવામાં આવતો નથી; દાંતનો સંબંધ તો સાનુનાસિક સ્વર પછી તવગીય વ્યંજનો આવતાં જ જણાય છે, જેનાં જિહ્વાશિખર ઉચ્ચારણ વખતે દાંત તરફ જઈ રહે છે.

મ : ઉપર જુઓ ‘ન’ વિશે. મૂળના સ્વરમાંથી આ ‘મ’ ભિતરી આવ્યો છે અને અનારંભ દશામાં પોતાની પૂર્વના સ્વરમાં સાનુનાસિકતા જળવાવી રાખે છે, પરંતુ શબ્દારંભે તો એ અનુનાસિક જ ઉચ્ચરિત થાય છે. આ ઘોષ અલ્પપ્રાણ સ્પર્શ વ્યંજન ઓછું છે. પવગીય ત્રીજા વર્ણુ વની પૂર્વના સ્વરની સાનુનાસિકતા સાથે ઝડપી ઉચ્ચારણે આ સંકેત અસ્તિત્વ ધરાવવા પાત્ર અને છે. ‘લીંબડો-લીમડો’ ‘કાંબળી-કામળી’ ‘તૂંબડી-તૂમડી’ વગેરે જેવી બે પ્રકારની જોડણી આ વસ્તુ સ્પષ્ટ બતાવે છે.

શબ્દારંભે ‘મ’ ઘોષ અલ્પપ્રાણ ઓછું જ છે. બંને હોઠ ખિડાતાં એ નિષ્પન્ન થાય છે. સાનુનાસિક સ્વર પછી પણ ઉચ્ચારણસ્થિતિ એ જ પ્રકારની છે.

ન અને મ બંને શબ્દના આરંભમાં મધ્યમાં અને અંતમાં પણ પ્રયોજાય છે.

પાશ્વિક વ્યંજન :

લ : આ ધ્વનિ ઘોષ અલ્પપ્રાણ વસ્તુ પાશ્વિક દાંત સ્પર્શ વ્યંજન છે. આના ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં જિહ્વાશિખર પાછળની ઉપલી સપાટી ઉપર દાંતનાં મૂળને સ્પર્શ કરે છે અને જિહ્વાના એ ભાગની બંને બાજુઓ પણ પડખાંને સ્પર્શ કરી રહે છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણકારોએ એને લ સ્વરમાંથી નિષ્પન્ન અંતર્ય કે અર્ધસ્વર કહ્યો છે, પરંતુ ઉચ્ચારણમાં એ આજે શુદ્ધ

સ્પર્શ' વ્યંજન જ છે. શબ્દને આરંભે મધ્યમાં તેમજ અંતે ત્રણે સ્થાને એ પ્રયોજનય છે; જેમકે 'લાલ' 'ચલાકો' 'કરેલ'

ગુજરાતીમાં આવેલા શબ્દોના મૂળમાં જે બેવડો લ્લ હોય તો અનારંભે ગુજરાતીમાં એકવડો 'લ' ઊતરી આવે છે; જેમકે સં. મદ્ર- > પ્રા. મલ્લ- > ગુજ. ભલુ; 'આગલુ' 'પાછલુ' વગેરેમાં પણ આ જ વિકાસક્રમ છે. સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાંના અનારંભે એકવડા લના ગુજરાતી સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણમાં જ ઉચ્ચરિત થાય છે, મારવાડી-પંજાબી મરાઠી વગેરેની જેમ. પારસીઓ અને દાઉદી વહોરાઓ જ બોલી શકતા નથી તેથી જ જ સર્વત્ર પ્રયોજે છે.

લુઠિત વ્યંજન :

૨ : આ ધૌષ અલ્પપ્રાણુ વસ્વ્યં લુઠિત મૂર્ધન્ય સ્પર્શ વ્યંજન છે. આના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વાશિખર ઉપરના દાંતના મૂળ નજીકના કરકરિયાવાળા મૂર્ધસ્થાનમાં આઝોટતું હોય એ રીતે પ્રયત્ન થાય છે. 'ર' અને 'લ' એટલા નિકટથી ઉચ્ચરિત થાય છે કે બરોબર આદત કેળવર્ધન હોય તો 'લ' જ ઉચ્ચરિત થયા કરે. નાનાં બાળકોમાં આ વધુ સ્વાભાવિક છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણકારોએ એને ઋ સ્વરમાંથી નિષ્પન્ન અંતઃસ્થ કે અર્ધસ્વર કહ્યો છે, પરંતુ આજે ઉચ્ચારણમાં એ શુદ્ધ સ્પર્શ વ્યંજન જ છે, અને ત્રણે સ્થાને પ્રયોજનય છે; જેમકે 'રમત' 'નરમ' 'સાકર'

ઉંમ્માક્ષર :

શ : તત્સમ શબ્દોમાં પ્રયોજવામાં આવતું આ ઉચ્ચારણ સામાન્ય રીતે તો 'સ' રૂપે જ ઉચ્ચરિત થાય છે; ગુજરાતી શબ્દોમાં તો મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતમાં તાલવ્ય સ્વરો હ્ર એ એ અને ચના યોગમાં શુદ્ધ સ્વરૂપે ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે 'શી' 'શુ' 'કરીશ-શુ' વગેરે. આ વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ કરતી વેળા તાળવાના ધૂમટની દાંત તરફની કિનારીએ જિહ્વાશિખર નળીના ઘાટે સ્પર્શ કરવા જતાં ધર્ષણાત્મક સિસકારાભયુ ઉચ્ચારણ નીકળી આવે છે, જિહ્વાશિખર સ્થાનસ્પર્શ કરી શકતું નથી; આમ આ પ્રકૃતિએ મહાપ્રાણ અધૌષ તાલવ્ય વ્યંજન છે. આમ આ સ્પષ્ટ અ-સ્પર્શ વ્યંજન છે. એ ત્રણે સ્થળે ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે 'શિકાર' 'હોશીલુ' 'આવીશ'

દક્ષિણ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને સરહદની ખોલીઓમાં આ ઉચ્ચારણ સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં સર્વથા નથી.

૫ : સમસ્ત નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓ અને ખોલીઓએ કાયમને માટે આ મૂર્ધન્ય મહાપ્રાણ અથોપ ધર્ષણાત્મક અસ્પર્શ ઉચ્ચારણ ગુમાવ્યું છે. સં. તત્સમ શબ્દોમાં એનું કૃત્રિમતાથી ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે, જ્યાં પણ તાલવ્ય 'શ' નજીકનું ઉચ્ચારણ થવા જાય છે. સંસ્કૃતોત્થ શબ્દોમાં કાંતો 'સ' થઈ ગયો છે, બાકી તો એકવડા પતો ખૂંથાઈ આવ્યો છે; જેમકે સં. પદ્ > ગુજ. 'ખટ, સં. પળ્ડ > ગુજ. ખંડ, સં. હર્ષ > ગુજ. હરખ વગેરે

તોંધપાત્ર એક જ વસ્તુ છે અને એ સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ વિભાગમાં આવેલી મેર પ્રજાનું જ ઉચ્ચારણ. જ અને હને સ્થાને ગ્રામીણોમાં સ ઉચ્ચરિત થાય છે તેવાં બધાં સ્થાનોમાં મેર પ્રજા 'વ' પ્રયોજે છે; જેમકે ગુજ. ચાલો > ગ્રા. સાલો > મેર. પાલો; ગુજ. જાલિયું > ગ્રા. સાલિયું > મેર. પાલિયું વગેરે

આ વ્યંજનના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વાશિખર ઉપક્ષા દાંતનાં મૂળ ઉપરના કરકરિયાવાળા મૂર્ધસ્થાન તરફ ધર્ષણાત્મક સ્થિતિમાં જવા ચત્ત કરે છે, સ્પર્શ થયા પૂર્વે જ ઉચ્ચારણ સિસકારાભયું નીકળી આવે છે. આ માટે જ આને પણ ઉષ્મ અક્ષર કહેવામાં આવ્યો છે.

સ : છેક પાલિ પ્રાકૃત કાળથી ભારત-આર્ય શકારનું સ્થાન અને મોટે ભાગે પકારનું સ્થાન આ ઉચ્ચારણે લઈ લીધું છે. જિહ્વાશિખર ઉપરનીએના દાંતોની કિનારીને ધર્ષણાત્મક રીતે સ્પર્શ કરવા બસે છે, પરંતુ એ પહેલાં જ ઉચ્ચારણ નીકળી આવે છે. આ આમ દંત્ય મહાપ્રાણ અથોપ ધર્ષણાત્મક અસ્પર્શ વ્યંજન છે અને ત્રણે સ્થાનમાં પ્રયોજાય છે; જેમકે 'સરખું' 'સસલું' 'સરસ'

સઃ : દક્ષિણ ગુજરાત અને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં તાલવ્ય શકાર અને દંત્ય સકારને બદલે પ્રયોજવામાં આવતું આ ઉચ્ચારણ કેવળ કંઠદ્વારમાંથી જિહ્વાપૃષ્ઠના જીયકાવા સાથે ધ્વનિતંત્રીઓના કંપનથી ધર્ષણાત્મક દશામાં નીકળે છે. એ સ્પષ્ટ અથોપ મહાપ્રાણ કંઠ્ય અસ્પર્શ વ્યંજન છે. નીચે આવવાના હકારનું ઉચ્ચારણ ઘોપ કંઠ્ય છે એટલો આ બેઉ વચ્ચે તફાવત

છે. આ ભેદ ન સમજાવાને કારણે જ લોકસાહિત્યનો સંગ્રહ કરનારાઓએ તેમજ ગામડિયા બોલીનો પ્રયોગ સાહિત્યનાં સર્જનોમાં કરનારાઓએ એને હકારથી બતાવવાનો જામ સેવ્યો છે. ‘સ’ ‘સ’ ‘હ’ ત્રણે તદ્દન જુદાં ઉચ્ચારણ છે.

કુંગરપુર-વાંસવાડાના પ્રદેશની ‘વાગડી’ બોલીમાં સકાર વ્યાપક રીતે આ કંઠ્ય અઘોષ સકારના રૂપમાં જ ઉચ્ચરિત થાય છે. એ બોલીમાં તો ‘છ’ ધાતુમૂળનાં રૂપાખ્યાનો પણ ‘સ’કારથી આગળ વધી આ કંઠ્ય ‘સ’કારના રૂપમાં ઉચ્ચરિત થાય છે. ‘ઉં કરુ સું (=હું કરું છું)’ ‘અમ કરું સું (=અમે કરું છું=કરિયે છિયે)’ ‘તુ કર સ (તું કર છ=કરે છે)’ વગેરે

હિંદી વગેરેએ આગળ વધી કંઠ્ય ઘોષ ‘હ’ ઉચ્ચારણ કરી લીધું છે : ‘મैं’ કરતા હૂં’ ‘वह’ કરતાં है’ ‘वे’ કરતાં हैं’ ‘तुम’ કરતાં हो’ વગેરે

વિશિષ્ટ મહાપ્રાણ :

હ : અવ્યલિચરિત શુદ્ધ મહાપ્રાણ આ એક માત્ર વ્યંજન છે. કંઠ-દ્વારમાંથી હવા કાઢવામાં આવે છે ત્યારે મુખમાં જિહ્વા કે ખીજા કોઈ અંગની જરા જેટલી પણ હિક્ષ્યાત્ર થતી નથી, મુખ ખુલ્લું જ થઈ રહે છે. આના ઉચ્ચારણમાં ધ્વનિતંત્રીતું ધર્ષણ ઉભય બાજુ સ્પષ્ટ અતુલવાય છે. આ વ્યંજન ઘોષ મહાપ્રાણ ધર્ષણાત્મક અસ્પર્શ છે અને સ્વાભાવિક ગુજરાતી શબ્દોમાં શબ્દારભેજ પ્રયોજ્ય છે; જેમકે ‘હરખ’ ‘હલવું’ ‘હોળી’ વગેરે. એ ખરું કે તત્સમ શબ્દોમાં એને ત્રણે સ્થાને પ્રયોજવામાં આવે છે; જેમકે ‘હસ્ત’ ‘મોહન’ ‘વિવાહ’; પરંતુ સ્વાભાવિક ગુજરાતી શબ્દોમાં તો, જોડણીમાં એને બતાવવાનો રિવાજ હોવા છતાં, એણે વ્યંજનાત્મકતા સર્વથા ગુમાવી જ દીધી છે અને સ્વર જ મહાપ્રાણિત થઈ રહે છે. જુઓ. આ પૂર્વે મહાપ્રાણિત સ્વરો (પૃ. ૧૨૭).

વિસર્ગ : આ ઉચ્ચારણ ‘દુઃખ’ ‘અંતઃકરણ’ ‘નિઃસંશય’ જેવા તત્સમ શબ્દોમાં પ્રયોજવામાં આવે છે. આમાં હકાર જેટલી પૂર્ણતા નથી. સાદા અકારના ઉચ્ચારણમાં જે પ્રયત્ન છે તેમાં શ્વાસનલિકામાંથી થોડી વધુ હવા કાઢી ધ્વનિતંત્રીના ધક્કાથી ઉમેરણ થયે મહાપ્રાણ ઉચ્ચાર થાય છે. સંસ્કૃત શબ્દોમાં હકાર સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પહેલા તરીકે હોય છે ત્યારે “ઔરસ્ય” કહ્યો છે, ‘ઉરમ્’ માથી ઊઠતો, તેની સાથે આને સામ્ય છે જ.

ઉ : ડ ક ક્રમાંથી: જેમકે

ડ :	ડન્દુરુ:	ડંદુરુ	ડંદુરુ	ઉંદર
ક :	ચૂર્ણકાર:	ચુન્નઆરઓ	ચુન્નઆરડ	ચુનારો
ક્ર :	પૃચ્છતિ	પુચ્છઇ	પુચ્છઇ	પૂછે, પછી 'પુછાવે'

સંધિથી; જેમકે

અ+ડ :	પર્ણકમ્	પન્નમં	પમ્નં	પાતું
ડ+ડ :	લડ્ડુક:	લડ્ડુઓ	લડ્ડુડ	લાડુ
ક+અ :	વધૂકા	વહૂઆ	વહૂઅ	વહુ

સૌરાષ્ટ્ર-ગ્રામીણોમાં 'કોણુ' 'દોણુ' વગેરેને માટે 'કુણુ' 'દુણુ' વગેરે ઉચ્ચરિત થાય છે-એ જોનો વિકાસ છે (અપ. કડળમાંથી 'કોણુ' છે.)

હી : ડ ક ક્રમાંથી; જેમકે

ડ :	દુગ્ધમ્	દુદ્ધં	દુદ્ધુ	દૂધ
ક :	ચૂર્ણક:	ચુન્નઓ	ચુન્નડ	ચૂનો
ક્ર :	પૃચ્છતિ	પુચ્છઇ	પુચ્છઇ	પૂછે

સંધિથી; જેમકે

ડ+ડ :	દુધુક્ષા	દુદ્ધુસ્તા	દુદ્ધુક્ષ	દૂધ
ક+અ :	યૂકા	જૂઆ	જૂઅ	જૂ
ડ+અ :	સુકકક:	સુઅઅઓ	સુઅઅડ	સૂડો
	ઉપાસ્થાનકમ્	ઉઅસ્થાનમં	ઉઅસ્થાનં	ઉપાસ્થું

ઐ : આ હ્રસ્વ 'ઐ' એ દેમાંથી, કવચિત્ મકારમાંથી પણ :

ૐ :	શેવાલ:	સેવાલો	સેવાહુ	શેવાળ
-----	--------	--------	--------	-------

લઘુપ્રયત્ન શ્રુતિની પૂર્વની શ્રુતિમાંનો સ્વરિત એ તેમજ સ્વરિત શ્રુતિની પૂર્વની શ્રુતિમાંનો અસ્વરિત એ હંમેશાં હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે :
ઐઃ-ઐઃઠાણી વગેરે

ૐ :	વૈરાગ્યમ્	વૈરાગ	વૈરાગુ	વૈરાગ
અ :	કટી	કઢી	કહિ	કડ, કંડ
	મસી	મસી	મસિ	મસ, મેસ

એ : સ્વરિત એ+અ ને એમાંથી; જેમકે

એ+અ : છેદકકઃ છેઅઅઓ છેઅઅહ છેડો

એ : ગૈરિકઃ ગેરિકો ગેરિહ ગેરુ

પ્રથમના ઉદાહરણમાં પરવર્તી જ પૂર્વસ્વરમાં લુપ્ત થયો છે.

‘ધણેરુ’ વગેરેમાં મૂળમાં તર પ્રત્યયનો ચર>હર થયા પછી ‘એરુ.’ પ્રત્યયાંગ બન્યું છે; આને સંધિજન્ય કહી શકાય.

ઐ : આ હ્રસ્વ વિવૃત સ્વર સામાન્ય રીતે શબ્દાંતે જ આવે છે. અને અ+ઈ સાંથી ફકારને સ્થાને ચકારના થવાથી અમલી બને છે. આ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં ૩ ૭-૭ મી વિભક્તિનો એકાર અને ક્રિયાપદનાં રૂપોમાંનો તેમજ ‘ને-અને’ જેવા શબ્દોમાંનો એકાર સર્વથા, હ્રસ્વ વિવૃત ઐ છે. એ રીતે લઘુપ્રયત્ન અકારવાળી શ્રુતિની પૂર્વની શ્રુતિમાં અ+ઈથી નિષ્પન્ન થા સાદો સાનુનાસિક એ હોય તો એ પણ હ્રસ્વ વિવૃત ઐ છે; જેમકે સં. ઉપવિશતિ>પ્રા. બહસહ>‘બેસે’ થયા પછી ‘બેસવું’, ‘એમ. ‘પેસવું’ વગેરે

ઐ : મૂળમાં અ+ઈ દ્વારા અન્ય ઉચ્ચારણ થતાં આ વિવૃત સ્વર વિકસ્યો છે. લાગલાગટ બેઉ સ્વરિત શ્રુતિમાં આ સામાન્ય રીતે દીર્ઘ ટકી શકે છે. પછીની શ્રુતિ અસ્વરિત હોય તો એ હ્રસ્વ વિવૃત જ ઉચ્ચરિતો થાય છે. શબ્દને અંતે આ હોતો નથી. આ રીતે

પ્રવિશતિ	પહસહ	પહસહ	પેસે
ઉપવિશતિ	બહસહ	બહસહ	બેસે
*ગ્રથિલ્લકમ્	ગહિલ્લકં	ગહિલ્લહ	ધેલું
ગમીરકમ્	ગહિરકં	ગહિરહ	ધેરું

ઐ : આમ તો સંસ્કૃત તત્સમ પૂરતો જ આ મર્યાદિત છે, પરંતુ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી શબ્દોમાં સંધિસ્વરાત્મક સ્થિતિમાં એ વ્યાપક છે; જેમકે ‘કે’ ‘જે’ ‘પૈ’ સાથેસાથ ‘જઈ’ ‘થઈ’ ‘ગઈ’ કહી રહી નહિ-હી’ ‘અહીં’ ‘જહીં’ ‘કહીં’ ‘તહીં’—આ બધામાં ‘ઐ’ જ ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ છે. આમ પ્રાચીન ઉચ્ચારણ નવા લેખાસમાં ગુજરાતીએ વિકસાવ્યું છે.

ઐ : આ હ્રસ્વ ઐ ઓ ઐ અને ક્વચિત્ 'ઐ'માંથી 'ઐ' વિકસી આપ્યો છે; જેમકે

ઓ :	શોષ :	સોસો	સોસુ	સૌસ
	...	વોલ્લિવઅં	વોલ્લિવઅં	બૌલવું
ઐ :	ઔષધમ્	ઓસહં	ઓસહુ	ઐસહ
ઉ :	ઉદ્ધાર :	ઐધાર
	ઉત્સવ :	ઐષ્ટવ

ઐ : ઓ ઐ અને ઉ ઉપરથી પણ, હમેશાં સ્વરિત દશામાં હોય છે; જેમકે

ઓ :	લોહિતમ્	લોહિઅં	લોહિઅં	લોહી
ઐ :	ગૌરકમ્	ગૌરઅં	ગૌરઅં	ગૌરું
	કૌલિક :	કૌલિઅો	કૌલિઅં	કૌળી

આની અને દીર્ઘ 'ઐ'ની સ્થિતિ સરખી છે.

ઐ : આનો વિકાસ અનઘમાંથી અન્ઘ દ્વારા છે; લઘુપ્રયત્નવાળી શ્રુતિ પૂર્વે જેમ આ ઉચ્ચરિત થાય છે તેમ શબ્દને અંતે પણ અને ઐ હ્રસ્વ વિવૃત્ત જ છે :

ગવાલ્લ : ગલ્લલ્લો . ગલ્લલ્લુ ગૌખ -

શબ્દાંતે 'અપભ્રંશ'માં છેલ્લી ક પ્રકૃતિના ફલ તરીકે અન્ઘ થઈ આવતું તેણે શબ્દાંતે આ હ્રસ્વ વિવૃત્ત ઐ આપ્યો છે :

ઘોટક : ઘોલ્લલ્લો ઘોલ્લલ્લુ ઘોલો

આની પ્રક્રિયા હ્રસ્વ વિવૃત્ત 'ઐ' જેવી જ છે.

ઐ : દીર્ઘ વિવૃત્ત આ ઐનો વિકાસ અનંત્ય દશામાં સામાન્ય રીતે અઘ દ્વારા થયો હોય છે; ક્વચિત્ અઘ દ્વારા પણ જોવા મળે છે; જેમકે બેહ પ્રકાર :

ચાતુર્વેદ : ચાતુર્વેદો ચાતુર્વેદ ચૌઐ

અન્યપક્ષક : અન્યપક્ષકો અન્યપક્ષક નૌઐ

ઐ : ઉપર 'ઐ'ની કહી તેવી જ આ સ્વરની પણ સ્થિતિ છે. સંસ્કૃત પરિપાટીતું આ ઉચ્ચારણ સંધિસ્વરાત્મક છે. તત્સમ શબ્દોમાં

આનો આપણે સમાદર કર્યો છે; 'સૌ' જેવા શબ્દમાં એનો ઉપયોગ છે; પરંતુ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ એ વ્યાપક છે; જેમકે 'જઈ થઈ રહું કહું' વગેરે

અનુસ્વાર : ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોમાં ર જા ષ સ હ આ પાંચ વ્યંજનોની પૂર્વે માત્ર એ ઉચ્ચારિત થાય છે. ગુજરાતી તદ્દભવોમાં આજે એ રહ્યો નથી. 'પંડ' જેવા શબ્દમાં તો ત્યાં વર્ગીય અનુનાસિક 'ણ'નું શ્રવણ છે.

અનુનાસિક : આદિમ ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકામાં હ્રસ્વ સ્વરો પછી કોઈ સ્વર આવતાં સંધિ ન કરી પૂર્વના સ્વરને અનુનાસિક કરવાનો પ્રવાત હતો; જેમકે દધિ આનયતિ કહેવું હોય તો દધિ આનયતિ કહેવાય. પાલિમાં આ ઉચ્ચારણ નથી દેખાતું, પરંતુ પ્રાકૃતમાં, ખાસ કરી ૩ જી-૭ મી વગેરેના હિં પ્રત્યયમાં એનાં દર્શન થાય છે, વૈકલ્પિક રીતે; અપભ્રંશમાં એ વ્યાપકતા ધારણ કરે છે, જેના વિકાસમાં શબ્દોના અંત-ભાગમાં આ ઉચ્ચારણ જેવા મળે છે : 'જહી' તહી" એ આ કારણે. એ સાથે ઉત્તર અપભ્રંશકાળમાં અનુસ્વાર ધસાયો અને પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થવાનું શરૂ થયું, ત્યારે એ પૂર્વનો સ્વર સાનુનાસિક અન્યો; જેમકે

સંજાય :	સંસઓ	સંસઝ	સાંસો
કાંસ્યકમૂ	કંસઞ	કંસઞં	કાંસું

વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજનના લોપે પણ આ પ્રક્રિયા અમલમાં આવવા લાગી :

વક્રક :	વંક્રઓ	વંક્રઝ	વાંક્રો
પઞ્ચ	પંચ	પંચ	પાંચ
મળ્હયતિ	મંઢેહ	મંઢેહ	માંઢે
વન્દતે	વંદેહ	વંદેહ	વાંદે

'કરુ' વગેરેમાં નપુંસકલિંગની જેમ 'મ્' પડ્યો છે, તો વિલક્ષિત-પ્રત્યયોમાં અને અનુગોમાં એ આગંતુક પાણુ રહ્યો છે : 'કરીથું' પાનુ અમે-તમે રામે" વગેરે સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણો.

વિસર્ગ : એ તત્સમ 'દુઃખ અંતઃકરણ નિઃસંશય' જેવા ગણ્યા ગાંઠ્યા તત્સમ શબ્દોમાં જ રહ્યો છે.

વ્યંજનો

થોડા જ અપવાદે શબ્દના આરંભમાં રહેલા સ્પર્શ વ્યંજનો રહેલા પામે છે; ફેરફાર તો દ્વિત્વિતિમધ્યગત સ્થિતિમાં થાય છે. નીચે યથાસ્થાન એ સ્પષ્ટ થશે :

ક : આરંભમાં અખાદિત, પરંતુ મધ્યવર્તી સ્થિતિમાં નીચે સામે ખતાવેલા સંયુક્ત વ્યંજનો વગેરેને સ્થાને; જેમકે

ક :	કજ્જલમ્	કજ્જલં	કજ્જલુ	કાજ્જળ
ક્ક :	કુક્કુટિકા	કુક્કુટિઆ	કુક્કુટિઅ	કૂકડી
ત્ક :	ઉત્કરકકઃ	ઉક્કરઅઓ	ઉક્કરહહ	ઉકરડો
ક્ત :	મુક્ત—	મુક્ક—	મુક્ક—	મૂક(વું)
ઙ્ક :	રઙ્કઃ	રંકો	રંકુ	રાંક
ક્ક :	ચક્કમ્	ચક્કં	ચક્કુ	ચાક(પું.)
ર્ક :	કર્કટિકા	કક્કડિઆ	કક્કડિઅ	કાકડી
ક્વ :	શિવ્યકમ્	સિક્કઅં	સિક્કઅં	શીકું
ક્વ :	પવ્વકમ્	પવ્વકઅં	પવ્વકઅં	પાકું
ષ્ક :	શુષ્કકમ્	સુક્કઅં	સુક્કઅં	સૂકું
	ચતુષ્કઃ	ચત્ત્વકો	ચત્ત્વકુ	ચોક
ક્લ :	શૃંગ્લલા	સંલલા	સંલલ	સાંકળ

આમાં મધ્યવર્તી સ્થિતિમાં જેવડો ક્ક છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ખ : આરંભમાં અખાદિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ક્ષ :	ક્ષનતિ	ક્ષણઙ્	ક્ષણઙ્	ખણે
ત્ક્ષ :	ઉત્તક્ષનતિ	ઉવ્ક્ષણઙ્	ઉવ્ક્ષણઙ્	ઓખણે
સ્વ્ય :	વ્યાખ્યાનમ્	વક્ષણં	વક્ષણુ	વખાણુ
ષ્ક :	શુષ્કપુટિકા	સુક્કવડિઆ	સુક્કવડિઅ	સૂખડી
સ્ક :	સ્કમ્ભિકા	સ્કમિઆ	સ્કમિઅ	ખાંભી
સ્લ :	સ્લલયતિ	સ્લાલેઙ્	સ્લાલેઙ્	ખાળે
ક્ષ :	શિક્ષા	સિક્ષા	સિક્ષ	શીખ
ક્ષ્ય :	તીક્ષ્ણકમ્	તિવ્ક્ષઅં	તિવ્ક્ષઅં	તીખું
; લ :	દુઃસ્લમ્	દુક્લં	દુક્લુ	દૂખ (વું)

ક :	કૂર્પરકમ્	કુપ્પરઅં	કૂપ્પરઅં	ખોપરું
ક :	ક્રીડતિ	શેલ્લહ	શેલ્લહ	ખેલે

ગ : આરંભમાં અપ્પાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ગ :	ગલકમ્	ગલઅં	ગલઅં	ગળું
ઘ :	ઊદ્ગમયતિ	ઊગ્ગમેહ	ઊગ્ગમેહ	ઊગમે
ઘ :	નગ્ગક :	નગ્ગઓ	નગ્ગઅ	નાગો
ઙ :	પઙ્ગુલક :	પંગુલઓ	પંગુલઅ	પાંગળો
ચ :	સૌભાગ્યમ્	સોહગં	સોહગુ	સોહાગ (પું.)
ઞ :	અગ્ગ—	અગ્ગ—	અગ્ગ—	આગ(ળ)
	ગ્રામ :	ગામો	ગામુ	ગામ (નપું.)
ઙ :	અગ્ગલક :	અગ્ગલઓ	અગ્ગલઅ	આગળો
ઞ :	ફલ્ગુ :	ફગ્ગુ	ફગ્ગુ	ફાગ
ટ :	જાઙ્ગિકક :	જંઘિયઓ	જંઘિયઅ	જાંગિયો

ઢ : આદિમાં અપ્પાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ઢ :	ઘટક :	ઘટઓ	ઘટઅ	ઘડો
ઢ :	ઊઘટતિ	ઊઘઢહ	ઊઘઢહ	ઊઘડે
ઢ :	જઙ્ગા	જંઘા	જંઘ	જાંઘ
ઢ :	સમર્ઘકમ્	સમર્ઘઅં	સંઘર્ઘઅં	સોંઘું
ઢ :	વ્યાઘ્ર :	વર્ઘો	વર્ઘુ	વાઘ
ઘ+હ :	ગમીરકમ્	ગહિરઅં	ગહિરઅં	ઘેરું
	ગૃહમ્—*ગહરમ્	ઘરં	ઘરુ	ઘર

ઙ : તત્સમ શબ્દોમાં જ મર્યાદિત

ચ : આદિમાં અપ્પાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાં :

ચ :	ચિર્મટિકા	ચિન્મટિકા	ચિન્મટિકા	ચીલડી
ચ્ચ :	ઉચ્ચાલક :	ઉચ્ચાલઓ	ઉચ્ચાલઅ	ઉચાળો
ઞચ :	ચંચુ :	ચંચૂ	ચંચુ	ચાંચ
	પચ્ચાશત્	પંચાસ	પંચાસ	પચાસ
ચ્ય :	ચ્યવતિ	ચૂવહ	ચૂવહ	ચૂ(ણ)

ર્ચ :	કૂર્ચકઃ	કુર્ચ્ચઞો	કુર્ચ્ચઙ	કૂર્ચો
ત્ય :	સત્યમૂ	સત્ચ્વં	સત્ચુ	સાત્ય

ક : ઉત્તર શુબ્રશતમાં ક ચ ગના ચ છ જ કરવાતું વલણ છે :
'ક્યાં-ચ્યાં નાખ્યું-નાછ્યું' ગયો-જયો' વગેરે

છ : આદિમાં અબાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

છ :	*છિનતિ	છિણઙ	છિણઙ	છીણે
ચ્છ :	પૃચ્છતિ	પુચ્છઙ	પુચ્છઙ	પૂછે
ક્ષ :	કક્ષઃ	કચ્છો	કચ્છુ	કાછ (કચ્છો)
ત્સ :	વત્સકકઃ	વચ્છઞઞો	વચ્છઙઙ	વાઙ્ઙો
શ્ચ :	વૃશ્ચિકઃ	વિચ્છિઞો	વિચ્છિઙ	વીંછી
શ્ર :	શ્મશ્રુઃ	મંસૂ	મંસુ	મૂછ, મૂંછ

ચ : ઉત્તર શુબ્રશતમાં 'નાખ્યું' = નાછ્યું

જ : આદિમાં અબાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

જ :	જનયતિ	જણેઙ	જણેઙ	જાણે
જ્ઞ :	લજ્ઞા	લજ્ઞા	લજ્ઞ	લાજ
ઙ્ઞ :	પંજરકમ્	પંજરઞં	પંજરઙં	પાંજરું
જય :	વાણિજ્યમૂ	વાણિજ્ઞં	વાણિજ્ઞુ	વાણજ
	જ્યેષ્ઠઃ	જેટ્ઠો	જેટ્ઠુ	જેઠ
ર્જ :	જર્જરકમ્	જર્જરઞં	જર્જરઙં	જાજરું
જ્વ :	ત્વજ્વલકમ્	ત્વજ્વલઞં	ત્વજ્વલઙં	ત્વજ્વળું
	જ્વલતિ	જલઙ	જલઙ	જાળે

ય : સંસ્કૃતના ચથી શરૂ થતા શબ્દોમાં મધ્યકાલીન અને નવ્ય ભારત-
આર્થ ભાષાભૂમિકામાં ચનો જ જ થઈ જાય છે :

યાતિ જાઙ જાઙ જાય

અને 'યમ-જમ યમના-જમના' વગેરે અર્વાચીન તદ્દલણે

ય :	ઘય	ઘજ્ઞ	ઘજ્ઞુ	આજ
યં :	કાર્યમ્	કઙ્ઞં	કઙ્ઞુ	કાજ

(અર્વા. તદ્દલણ 'કાર્ય-કારજ, ઘૈર્ય-ધીરજ')

ચ્ય : ચાચ્યા સેજ્ઞા સેજ્ઞ સેજ

ગ : ઉત્તર ગુજરાતમાં 'ગયો=જયો':

જ્ઞ : 'બૂજવુ' 'સમજવુ'માં 'જ' લખાય છે; જો કે ઉચ્ચારણુ તો સ્પષ્ટ 'ઝ' છે.

ઝ : આદિમાં અબ્યાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

જ્ઞ :	જ્ઞહરી	જ્ઞહરી	જ્ઞહરિ	ઝાહર
ક્ષ :	ક્ષરતિ	ક્ષરહ	ક્ષરહ	ઝરે
	ક્ષીણકમ્	ક્ષીણઅં	ક્ષીણઅં	ઝીણું
ઘ્ય :	ઘુઘ્યતિ	મુજ્ઞહ	મુજ્ઞહ	ઝૂએ
હ્ય :	હુહ્યતે	દુજ્ઞહ	દુજ્ઞહ	હૂએ
જ :	યુઘ્યતે	જુજ્ઞહ	જુજ્ઞહ	ઝૂએ

ટ : પ્રાકૃત અસરના સં. શબ્દોમાંથી અબ્યાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ટ :	ટિટ્ટિમક :	ટિટ્ટિહમો	ટિટ્ટિહહહ	ટિટ્ટોડો
	ટક્કતિ	ટંકહ	ટંકહ	ટાંકે
	ટિપ્પનિકા	ટિપ્પણિગ્રા	ટિપ્પણિઅ	ટીપ્પણી
ટ્ટ :	હટ્ટમ્	હટ્ટં	હટ્ટહ	હાટ
ઢ્ય :	સ્ફુઢ્યતે	ફુટ્ટહ	ફુટ્ટહ	ફૂટે
ઢૂવ :	હટ્વા	હટ્ટા	હટ્ટ	ખાટ
ણ :	કણટક :	કંટઓ	કંટઅ	કાંટે
તં :	વત્તિ :	વટ્ટી	વટ્ટિ	વાટ (દિવેટ)
	મૃત્તિકા	મટ્ટિઆ	મટ્ટિઅ	માટી
ત્ર :	ત્રુઢ્યતિ	તુટ્ટહ	તુટ્ટહ	ટૂટે-ટૂટે
ષ્ટ :	કાષ્ટમ્	કટ્ટં	કટ્ટહ	કાટ (માળ)
ષ્ઠ :	ધૃષ્ટ :	ધિટ્ટો	ધિટ્ટહ	ધીટ, ધીહ
સ્ત :	પર્યસ્ત-	પલ્લટ્ટ-	પલ્લટ્ટ-	પલટ(વું)

ઠ : પ્રાકૃત અસરના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી અબ્યાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ઠ :	ઠક્કુર :	ઠક્કુરો	ઠક્કુર	ઠાકોર, ઠાકર
	...	ઠક્કરિઆ	ઠક્કરિઅ	ઠાકરી
	...	ઠલ્લઅં	ઠલ્લઅં	ઠાણું

ણ :	ઘ્રિઠઃ	સુંઠા	સુંઠિ	મૂઠ
ત્ય :	ચત્થિતઃ	ઠટ્ઠિઓ	ઠટ્ઠિઠ	ઠિઠથો
ઠ :	ધ્રેઠ્ઠી	સેટ્ટી	સેટ્ટિ	શેઠ
ટ :	મુઠ્ઠિકા	મુઠ્ઠિઆ	મુઠ્ઠિમ	મૂઠી
સ્થ :	પ્રસ્થાપયતિ	પટ્ટાવેઈ	પટ્ટાવડ	પાઠવે

ડ : પ્રાકૃત અસરના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી અપ્પાધિત; ઉપરાંત :

ઢ :	...	ટંગા	ટંગ	ડંગ
	...	ઢગલિઆ	ઢગલિમ	ડગળી
દ :	દણ્ડકઃ	દંડઝો	દંડઠ	ડાંડો
ઢ :	ઢક્કા	ઢક્કા	ઢક્ક	ડાંકલું

ડ : બે સ્વરોની વચ્ચેની સ્થિતિમાં છેક ઋગ્વેદથી બાળીતું ઉચ્ચારણ, જુદી જુદી રીતે પાછું સ્થાપિત થયું છે :

ટ :	સંકટમ્	સંકટં	સંકટુ	સાંકડ (સ્ત્રી.)
ઢ :	દાઢિમમ્	દાઢિમં	દાઢિમ્	દાડમ
ઢ :	ઞટ્ટયતે	ઞટ્ટેઈ	ઞટ્ટઈ	ઠાટે
ત્ય :	જાઢ્યકમ્	જઢ્યઞં	જઢ્યં	જાડું
ઠ :	લઞઢયતિ	લંઢેઈ	લંઢઈ	ખાંડે
ત :	પ્રતિપદા	પઢિવઆ	પઢિવમ	પડવે (પુ.)
	પતતિ	પઢઈ	પટઈ	પડે
	મટઃ	મઢો	મઢુ	ભડ
દં :	છદંયતિ	છંડેઈ	છંડઈ	છાંડે
ઢ :	વૃઢ્ઢકઃ	વૃઢ્ઢઝો	વૃઢ્ઢઠ	વડો

(બેવડા ઢુ ઉપરથી આવેલો અને અનુનાસિક સ્વર પછીનો ઢ સૌરાષ્ટ્રમાં તો સ્પષ્ટ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારિત થાય છે, તેથી ઉપરના ઢમાં આ પ્રક્રિયા ત્યાંને માટે.)

ઢ : પ્રાકૃત અસરનાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી અપ્પાધિત; ઉપરાંત મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ઢ :	ઢૌકયતે	ઢૌકકઈ	ઢૌકઈ	ઢૂકે
...		ઢંકળમં	ઢંકળઠં	ઢાંકલું

ઠ :	મઠ:	મઠો	મઠુ	મઠ
ષ્ટ :	કૃષ્ટ-	કઠ્ઠ-	કઠ્ઠ-	કાઠ(વું)
ષ્ટ્ર :	દંષ્ટ્રા	દઢ્ઠા	દડ્ઠા	દાઠ, ડાઠ
ષ્ઠ :	કુષ્ઠ:	કાઠ (ખાલિ.)	...	કોઠ
થ :	કથિતા	કઢિઆ	કઢિઅ	કઢી

ત : આદિમાં અઆધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ત :	તર્કયતિ	તક્કેઈ	તક્કઈ	તાકે
ત્ત :	મત્તકમ્	મત્તઅં	મત્તઉં	માતું
ક્ત :	મોક્તિકમ્	મોત્તિઅં	મોત્તિઉ	મોતી
પ્ત :	સપ્ત	સત્ત	સત્ત	સાત
ત્ર :	પુત્ર:	પુત્રો	પુત્તુ	પૂત
ન્ત :	દંત્ત:	દંતો	દંતુ	દાંત
ર્ત :	વાર્તા	વત્તા	વત્ત	વાત

થ : પ્રાકૃત અસરના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી અઆધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી પણ :

થ :	*થૂકૃત-	થુક્કિય-	થુક્કિય-	થૂક(વું)
...	...	થોંહરો	થોહર	થોર
થ્ન :	મથ્નાતિ	મંથઈ	મંથઈ	મથે
થં :	સાથિક:	સત્થિઓ	સત્થિઉ	સાથી
સ્તા :	સ્તર:	થરો	થર	થર
...	પ્રસ્તરક:	પત્થરઓ	પત્થરઉ	પથરે
સ્થ :	સ્થાલિકા	થાલિઆ	થાલિઅ	થાળી

દ : આદિમાં અઆધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી પણ :

દ :	દાનમ્	દાણં	દાણુ	દાણુ
દ્ :	કુદાલક:	કુદાલઓ	કુદાલઉ	કોદાણો
દ્ર :	દ્રમ્મ:	દમ્મો	દમ્મુ	દામ
ન્દ :	ચન્દ્રક:	ચંદઓ	ચંદઉ	ચાંદો
હ્દ :	શબ્દ:	સદો	સદ્	સાદ
ર્દ :	અર્દ્રકમ્	અદ્દઅં	અદ્દઉં	આદુ, દુ
ધ :	અધિક-	અદ્દકું

ઘ : આદિમાં અઆધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી પણ :

ઘ :	ઘૂલિ:	ઘૂલી	ઘૂલિ	ઘૂળ
ઘ :	દુઘમ્	દુઘં	દુઘુ	દૂધ
ઘ :	શુદ્ધકમ્	સુદ્ધઅં	સુદ્ધઉં	સૂધું
ઘ :	ગૃધ્ર:	ગિદ્ધો	ગિદ્ધુ	ગીધ
ઘ :	અન્ધ-	અંધ-	અંધ-	આંધ(ળું)
ઘ :	લઘ્વકમ્	લઘ્વઅં	લઘ્વઉં	લાધું
ઘ :	વર્ધયતિ	વદ્ધેઈ	વદ્ધઈ	વાધે, વધે

પ : આદિમાં અઆધિત; આદિ અને મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

પ :	પટહ:	પટહો	પટહુ	પડો
પ :	ઉત્પદ્યતે	ઉપ્પજ્જઈ	ઉપ્પજ્જઈ	ઉપજે
પ :	પિપ્પલક:	પિપ્પલઓ	પિપ્પલઉ	પીપળો
પ :	પ્રેક્ષતે	પેક્ષઈ	પેક્ષઈ	પેખે
	પ્રિયક:	પિયઓ	પિયઉ	પિયુ
પં :	અર્પયતિ	અપ્પેઈ	અપ્પઈ	આપે
ત્પ :	*કલ્પતિ	કપ્પઈ	કપ્પઈ	કાપે
ષ્પ :	ચતુષ્પાદિકા	ચત્પ્પાઈઆ	ચત્પ્પાઈઅ	ચોપાઈ
ત્મ :	આત્મા	અપ્પા	અપ્પ	આપ
ત્વ :	વૃદ્ધત્વનમ્	વઢ્ઢુપ્પળં	વઢ્ઢુપ્પળુ	વડપણુ

[‘પ’ પાણુ’ પ્રત્યયોનેા વિકાસ ત્વ-થી]

ફ : આદિમાં અઆધિત; આદિ અને મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ફ :	ફુલ્લમ્	ફુલ્લં	ફુલ્લુ	ફૂલ
પ્ફ :	પનસમ્	પળસં	પળસુ	ફળસ
સ્પ :	સ્પન્દક:	ફંદઓ	ફંદઉ	ફંદો
સ્ફ :	સ્ફુરતિ	ફુરઈ	ફુરઈ	ફેરે
ષ્પ :	પુષ્પકલમ્	પુષ્પહલં	પુષ્પહલુ	ફેફળ
ખ્મ :	રૂખમા	રંખા	રંખ	ફૂંફ

બ : આદિમાં અઆધિત; આદિ અને મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

બ :	વચ્ચતે	વજ્જઈ	વજ્જઈ	બાએ
-----	--------	-------	-------	-----

દ્વ :	દ્વારમ્	વારં	વાર	વાર
	દ્વે	વે	વે	વે
મ્વ :	લમ્વકમ્	લંબજં	લંબજં	લાંબુ
ઞ :	ઞાઞ્ચક :	ઞંવઓ	ઞંવડ	આંખો
ર્વ :	કર્વુરકમ્	કન્વરવં	કન્વરવં	કાંપુ

ભ : આદિમાં અપ્રાધિત; આદિ અને મધ્યવર્તી સ્થિતિમાંથી :

મ :	મિક્ષા	મિક્ષા	મિક્ષ	ભીખ
દ્ભ :	ઉદ્ભરક :	ઉભરઓ	ઉભરડ	ઊભરો
ઞ :	અન્નમ્	અન્નં	અન્નુ	આણ
મ્મ :	કુમ્મકાર :	કુંમઆરો	કુંમઆર	કુંભાર
ર્મ :	ગર્મ :	ગર્મો	ગર્મુ	ગાભ
ર્વ :	ઊર્વ્વકમ્	ઉર્વમં	ઉર્વમં	ઊર્વુ
હવ :	જિહ્વા	જિન્મા	જિન્મ	જીભ
વ્+હ :	વુમુક્ષા	વુહુક્ષા	વુહુક્ષ	ભૂખ

અનુનાસિક વ્યંજનોમાં હ અને જનો ઉપયોગ તત્સમ સં. શબ્દોમાં મર્યાદિત છે; ગુજરાતી સુધી આવતામાં તો એ સ્વત્વ ગુમાવી પૂર્વ સ્વરોને અનુનાસિકતા અપી દે છે; જેમકે અઙ્ક-આંક, પઞ્ચ-પાંચ; એ પ્રમાણે ર્વ-ગ-ઘ છ-જ-ઙ પહેલાં પણ. જ ન મની પણ ગુજરાતીમાં આ દશા તો થાય છે જ; જેમકે મળ્-માંડુ, મન્દ-માંડુ, કમ્પ-કાંપુ વગેરે; આમ છતાં જ અનાદિ સ્થિતિમાં અને ન-મ આદિ અને અનાદિ સ્થિતિમાં પણ વિકસી આવ્યા છે :

ણ : અનાદિ સ્થિતિમાં અપ્રાધિત; અન્ય વર્ણોમાંથી :

જ :	અવક્ષણોતિ	અવક્ષણઈ	અવક્ષણઈ	ઓખણે
	*શૃણતિ	સુણઈ	સુણઈ	સુણે
ન :	માનુષ :	માણસો	માણસુ	માણસ
ઙ :	આજ્ઞા	આણા	આણ	આણુ
	રાજ્ઞિકા	રાણિઆ	રાણિઅ	રાણી

ન : આદિમાં અપ્રાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ન :	નવકમ્	નવર્જં	નવર્જં	નવું
	નિઃશ્વાસક :	નીસાસઓ	નીસાસડ	નિસાસો

જ :	છન્નકમ્	છન્નઞં	છન્નઞં	છાતું
ન્ય :	ન્યગ્રોઘઃ	નગ્ગોઢો	નગ્ગોઢુ	નગ્ગોઠ
	શુન્યકમ્	સુન્નઞં	સુન્નઞં	સ્યતું
લ :	લેજશાલા	લેહસાલા	લેહસાલ	નિશાળ

પ્ય જ્ઞ ણ ક્ષણમાંથી સામાન્ય પ્રાકૃતમાં ણ પદ થાય; પરંતુ અર્ધભાગથી, જૈન મહારાષ્ટ્રી અને જૈન લાક્ષણિકતાવાળા ગુર્જર અપભ્રંશમાં ત્યાં જ નહ બ લખાતા; તેથી ણ કે પદની મધ્યવર્તી સ્થિતિ રહેતી નહોતી; એ રીતે :

પ્ય :	અરણ્યમ્	રઞ્ઞં	રન્નુ	રાન
જ્ઞ :	વિજ્ઞપ્તિકા	વિજ્ઞપ્તિઞા	વિજ્ઞપ્તિઞ	વીનતી, વિનંતિ, નતી
ણ :	કર્ણઃ	કન્નો	કન્નુ	કાન
ણ :	કૃષ્ણઃ	કન્હો	કન્હુ	કહાન (કાન)
ક્ષણ :	શ્લક્ષ્ણકમ્	લન્હઞં	લન્હં	નાતું (નાતું)

મ : આદિમાં અપ્રાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

મ :	મક્ષિકા	મક્ષિઞા	મક્ષિઞ	માખી
પ્ર :	પ્રાપ્નોતિ	પામહ	પામહ	પામે
મ્વ :	નિમ્વઞ્કઃ	નિંવઞ્ઓ	નિંવઞ્હ	લીમડો, લીંબડો
	ઉદુમ્વરકઃ	ઉઞંવરઓ	ઉઞંવરહ	ઊમરો, ઊંબરો
મ્મ :	દ્રમ્મઃ	દમ્મો	દમ્મુ	દામ
મ્ય :	શામ્યતિ	સમ્મહ	સમ્મહ	સામે, સમાય
મ્ર :	આન્નાતકમ્	અમ્વાઞઞં	અમ્વાલઞં	આમળું, આંબળું
ર્મ :	ચર્મકકમ્	ચમ્મઞઞં	ચમ્મહઞં	ચામડું, ચાંબડું
લ્મ :	ગુલ્મ-	ગુમ્મ-	ગુમ્મ-	ગૂમડું, ગૂંબડું
શ્મ :	શ્મશાનમ્	મસાળં	મસાળુ	મસાણુ
ળ્મ :	ગ્રીષ્મ-	ગિમ્હ-	ગિમ્હ-	ધિમેલ
	તુળ્મે (વિ.)	તુમ્હે	તુમ્હે, મ્હદં	તમે
સ્મ :	અસ્મે (વિ.)	અમ્હે	અમ્હે, મ્હદં	અમે

અર્ધસ્વરોનો વિકાસ :

ય : સં. તત્સમ શબ્દો કે અન્ય ભાષાઓના તત્સમ શબ્દોમાં એ સ્વાભાવિક રીતે છે: બાકી તો ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દારંભે એ સર્વથા નથી, એ માત્ર લઘુપ્રયત્ન સ્થિતિમાં જ અનાદિએ પ્રયુક્ત થાય છે. દ્વિશ્રુતિમધ્યગત એકવડા ક ગ ચ જ ત દના લોપ પછી સામસામા એ સ્વર આવી પડે તેઓની વચ્ચે યશ્રુતિ તરીકે એ અર્ધભાગધી-જૈન મહારાષ્ટ્રી અને ગુજર અપભ્રંશથી ઊતરી આવ્યો છે: ‘શ્પિયો કડિયો’ વગેરે; ભૂ. કૃ. ‘કયો હસ્યો બોલ્યો’ વગેરે; ક્રિયાશ્પો ‘નય થાય ગાય’ વગેરે; ‘જ્યારે ત્યારે ક્યારે જ્યાં ત્યાં ક્યાં અહિંયા’ વગેરે, તો લેખનમાં નથી છતાં ઉચ્ચારણમાં હ-ઈ માંથી અંતે નિષ્પન્ન અકારાંત શબ્દો, આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનનાં રૂપ, લવિષ્યકાળનાં રૂપ, અને સામાન્ય કૃદંતનાં રૂપોમાં હને સ્થાને એ લઘુપ્રયત્ન સ્થિતિમાં જીવતો પડ્યો છે.

૨ : આદિમાં અબાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ર :	રાત્રિ:	રત્તી	રત્તિ	રાત
	મઝ્જરી	મંજરી	મંજરિ	માંજર
	દ્વારમ્	વારં	વારુ	બાર
દ :	દ્વાદશ	બારહ	બારહ	બાર
	ત્રયોદશ	તેરહ	તેરહ	તેર
	અષ્ટાદંશ	અટારહ	અટારહ	અઠાર, અરાઠ

(‘અગિયાર બાર તેર પંદર-પનર સત્તર અઠાર’ માં દશના દનો ર થયો છે.)

લ :	પિપ્પલી	પિપ્પરી	પિપ્પરિ	પીપર
-----	---------	---------	---------	------

[આ ફેરફાર, સંભવ જ છે કે, જનો લ થયા પછી જનો ર થયે છે, જે પ્રક્રિયા મધ્ય-ગુજરાતમાં મોટે ભાગે જાણીતી છે.]

૩ : આદિમાં અબાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

લ :	લજ્જા	લજ્જા	લજ્જ	લાજ
લ્ય :	મૂલ્યમ્	મુલ્લં	મુલ્લ	મૂલ (કિંમત)
	*તૈલ્યમ્	તેલ્લં	તેલ્લ	તેલ

(એવડા જ ઉપરથી એકવડો જ લ આવે છે; જુઓ નીચે પાણુ :)

લ :	દુર્લભકમ્	દુલ્લહં	દુલ્લહં	દોલહલું
-----	-----------	---------	---------	---------

લ્વ :	વિલ્વકમ્	વિલ્લઞ્	વિલ્લઞ્	ખીલું
લ્હ :	મિલ્હઃ	મિલ્હો	મિલ્લુ	ભીલ
લ્હ :	...	કોલ્લુઓ	કોલ્લુહ	કોલુ (શિયાળ)
ર્ચ :	પર્માણિમ્	પર્લાણં	પર્લાણુ	પલાણુ
	પર્યસ્ત-	પર્લ્લટ્ટ-	પર્લ્લટ્ટ-	પલટ(વું)
	પર્યક્લિકા	પર્લ્લકિકા	પર્લ્લકિકં	પાલખી

ર : ઉપરનાં ઉદાહરણ વસ્તુસ્થિતિએ રલ્લનાં જ છે.

દ્ર : મદ્રકમ્ મદ્રઞં મદ્રઞં ભલું

ધ : આદિમાં અખાભિત; મધ્યવતી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

ઘ : ઘાપી ઘાવી ઘાવિ ઘાવ
ચક્રવાકઃ ચક્રવઓ ચક્રવહ ચક્રવે

(ખાકી પ્રાયઃ પનો હ થઈ જવાતું પ્રાકૃતમાં સામાન્ય હતું.)

પ : તાપયતિ તાવેહ તાવહ તાવે

(મધ્યવતી એકવચ્ચ પનો વ સંસ્કૃતમાં તદ્દન સામાન્ય.)

વ્ય : વ્યાગ્રઃ વગ્ધો વગ્ધુ વાધ
અવ્યાપારિતમ્ અવ્વાવરિઞ્ અવ્વાવરિહં અવાવરું

વં : ચર્વન્તિ ચર્વ્વહ ચર્વ્વહં ચાવે

મ : કર્દમઃ કર્દમો કર્દમુ કાદવ

કુમારકઃ કુમારઓ કુમારહ કુંવારે

સામાન્ય રીતે સ્કાર પછી સામે સ્વર આવતાં વશ્રુતિ ગુજરાતીમાં સામાન્ય છે. કેટલીક વાર એ લખાય છે, કેટલીક વાર નથી લખાતી, ઉપરાંત એવી સ્થિતિમાં પછીનો પનો વ થયો હોય તોયે ત્યાં વશ્રુતિ હોય છે. આ બધાં : ‘લાડવો. કાળવો ભોટવો કૂવો’ અને ‘હુઓ-હુવો હુએ-હુવે’ વગેરે ક્રિયારૂપો છે.

ઉખાક્ષરો :

શ : અન્ય ભાષાઓના તત્સમ શબ્દો પૂરતો આનો ગુજરાતી ભાષામાં સ્વીકાર થયો છે, ખાકી ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાતને અપવાદે દેશના અન્ય ભાગોમાં તદ્દલ્પ શબ્દોમાં એ ઉચ્ચરિત થતો નથી, લંબે લેખનમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય; જેમકે

શ :	શિક્ષતે	સિક્ષહ	સિક્ષહ	શીખે
	શીતલકમ્	સીઝલઝં	સીઝલઝં	શીળું
	શીર્ષમ્	સિસ્તં	સિસ્તુ	શીસ
	કીદશકમ્	*કિસ્સિઝં	*કિસ્સિઝં	શું

(આ બધામાં પ્રાયઃ તાલવ્ય સ્વરોનો સખંધ છે, અને ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતમાં જ શકારરૂપે ઉચ્ચરિત થાય છે. ભવિષ્યકાળનાં રૂપોમાં પણ આ જ સ્થિતિ છે.)

ષ : માત્ર સં. તત્સમ શબ્દોમાં જ મર્યાદિત; એ પણ સાચો તો ઉચ્ચરિત થતો જ નથી, માત્ર પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં મેર લોકો ચ-છના થતા સર્વસામાન્ય ગ્રામીણુ સને સ્થાને શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણ કરે છે; જેમકે 'હાલિયું=સાલિયું=પાલિયું' વગેરે

સ : આદિમાં અબાધિત; મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

સ :	સીમા	સીમા	સીમ	સીમ
	શ્વાસ :	સાસો	સાસુ	સાસ
	ચાતુર્માસકમ્	ચાતુર્માસઝં	ચાતુર્માસઝં	ચોમાસું
શ :	શબ્દ :	સદ્દો	સદ્દુ	સાદ
	વંશ :	વંસો	વંસુ	વાંસ
ષ :	ષણ્ડ :	સંઢો	સંદુ	સાંઢ
હ્ય :	નશ્યતિ	નસહ	નસહ	નાસે
	શ્યાલક :	સાલઝો	સાલઝ	સાળો
સ્ય :	કાંસ્યકમ્	કંસઝં	કંસઝં	કાંસું
શ્ર :	વિશ્રામક :	વિસ્સામઝો	વિસ્સામઝ	વિસામો
સ :	ચતુરસ્રમ્	ચઝરસ્રં	ચઝરસ્રુ	ચોરસ
ર્ધ :	પાર્શ્વકે	પસ્રહ	પસ્રહ	પાસે
ર્ષ :	ઘર્ષતિ	ઘસ્રહ	ઘસ્રહ	ધસે
શ્વ :	નિઃશ્વાસક :	નીસાસઝો	નીસાસઝ	નિસાસો
સ્વ :	સ્વસ્તિકક :	સત્થિયઝો	સત્થિયઝ	સાથિયો
રમ :	રશ્મિ :	રસ્રી	રસિ	રાસ (દોરડું)
રમ :	વિસ્મરતિ	વિસ્રરહ	વિસ્રરહ	વીસરે

(ગ્રામીણોમાં ચ-છ નું ઉચ્ચારણ સ થાય છે, તો સૌરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ ગુજરાત અને સરહદની ખેલીઓમાં સકાર દંત્ય ઉચ્ચરિત ન થતાં કંઠ્ય અધોષ સ ના રૂપમાં જ ઉચ્ચરિત થાય છે.)

હુ : આદિમાં અખાધિત, મધ્યવર્તી વગેરે સ્થિતિમાંથી :

હ : હસ્ત : હત્યો હત્યુ હાય

મધ્યવર્તી સ્થિતિનાં જ્યાં ક્યાં પણ હશ્રુતિ મળી આવી છે, મૂળ સંસ્કૃતમાં હ હોય યા તો જો સ્વરો વચ્ચે એકવડા જ જ જ જ જ ફ અને મની વર્ગીયતા નષ્ટ થતાં હકારરૂપે આવી રહ્યા હોય, તે બધાના વિકાસમાં ગુજરાતી ભાષાએ—હતો કોઈ બીજો વર્ગીય વિકાસ પાછો ન થયો હોય તો—એની સ્થિતિ જેમાં એ ઉચ્ચારણ છે ત્યાં મહાપ્રાણિત સ્વરના રૂપમાં જ છે, લલે જોડણીમાં એને સ્પષ્ટ હ તરીકે લખવામાં આવતો હોય. (આ પૂર્વ એ વિશે સૂચન થઈ પાણુ ગયું છે; પૃ. ૧૨૭.)

ળ : શબ્દના આરંભમાં છેક ઋગ્વેદકાલીન આદિમ ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકામાં પણ નથી; ઋગ્વેદમાં માત્ર ફલા શબ્દ અને એના ઉપરથી જ નીકળેલા ફેલ વગેરે શબ્દોમાં આ જિહ્વામૂલીય ઉચ્ચારણ લકારને સ્થાને થતું. પાલિમાં તલગ-તલ્લક પીઢા-પીઢા વગેરેના સ્વરૂપમાં લખાતો ત્યાં એ સ્પષ્ટ મૂર્ધન્યતર ફ જ હતો. પૈયાશી ભાષામાં લોઠ : (સિ.હે. ૮-૪-૩૦૮) એ રીતે સ્પષ્ટ લનો ઠ છે તે આ છે. અપભ્રંશમાં કૌઠતિતું કૌઠદિ રૂપ (સિ.હે. ૮-૪-૪૪૨)માં નોંધાયું છે તે તો સ્પષ્ટ મૂર્ધન્યતર ફ છે. સંભવતઃ અપભ્રંશમાં તો એકવડા લનો તત્સમ કે તદ્ભવ શબ્દોમાં ઠ ઉચ્ચારવાનું સામાન્ય હશે, જેણે આજે ગુજરાતીમાં જ નહિ, મારવાડી મરાઠી પંજાબી વગેરેમાં લને માટે ઠ સ્વીકાર્યો છે, તત્સમમાં હોય કે તદ્ભવમાં. દ્રવિડ ભાષાઓમાં તો લ અનાદિ દશામાં લના રૂપમાં જ છે. આપણો વિકાસ :

લ : બહ્ગુલિકા અંગુલિઆ અંગુલિમ આંગળી
કજ્જલમ્ કજ્જલં કજ્જલ કાજળ

ખાટી તો જલ-જળ મૂલ-મૂળ કાલ-કાળ વાલ-વાળ વગેરે સેંકડો તત્સમ સં. શબ્દોમાં ઠ સ્વાભાવિક રીતે ઉચ્ચરિત થાય છે.

ગુજરાતી ભાષાને મળેલો પોતાના સ્વરો અને વ્યંજનોનો વિકાસ આ રીતે સિદ્ધ થયો છે.

૨. પૂર્વગો—ઉપસર્ગો અને કૃત તથા તદ્ધિત પ્રત્યયો :

પૂર્વગો—ઉપસર્ગો : મૂળમાં તો ‘નિપાતો—અવ્યયો’ના પ્રકારના, પણ પ્રયોગથી. ધાતુ—આદિકના પૂર્વપદ તરીકે એકાત્મ થઈ ચૂકેલા પૂર્વગો—ઉપસર્ગો સંસ્કૃત ભાષામાં જોવામાં આવે છે; ફારસી—અરબીમાં પણ આવા પૂર્વગ જોવા મળે છે. તત્સમ શબ્દોમાં (અને કવચિત્ તદ્ભવ શબ્દોમાં પણ) આપણે નવ્ય ભારત—આર્ય ભાષાઓમાં આવેલા બહોળો ઉપયોગ પણ કરીએ છીએ. સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણોમાં આવા પૂર્વગોનાં એ પ્રકાર છે :

૧. ઉપસર્ગો અને ૨. સાદા પૂર્વગો. આ બંને વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે ઉપસર્ગો આવી ધાતુઓના અર્થમાં ફેરફાર સૂચવે છે, જ્યારે પૂર્વગોને પોતાનો જ અર્થ હોય છે. સંસ્કૃતમાં આવા ઉપસર્ગો ૨૨ સ્વીકારાયા છે, જેમાંના બેનાં સંધિસ્વરૂપને કારણે બચ્ચે ગણ્યા છે (નિસ્—નિર્ દુસ્—દુર્), એટલે ખરી રીતે ૨૦ જ છે : પ્ર પરા અપ સમ્ અનુ અવ નિસ્—નિર્ દુસ્—દુર્ વિ ક્ષા નિ અધિ અપિ અતિ સુ ઉદ્ અભિ પ્રતિ પરિ અને ઉપ. શબ્દની પૂર્વે—નજીકમાં આવી અર્થમાં નવસર્જન આપતા હોઈ એ ‘ઉપસર્ગો’ કહેવાય છે અને શબ્દને એકથી વધુ અર્થો જુદા જુદા સંયોગમાં આપતા હોય છે. એક જ અર્થ આપનારા, શબ્દની પૂર્વે આવી રહેનારા, માત્ર પૂર્વગ કહેવાય છે અને એ જ—અન્ માત્રિસ્ પ્રાદુસ્ તિરસ્ શ્રત્ કુ અને અમા એવા ૭ છે; એમાં અલમ્ અન્તસ્ અને બહિર્ પણ ઉમેરાયે ૧૦ ગણાય છે. અરબી—ફારસી શબ્દોમાં આવતા પૂર્વગો નીચે યથાસ્થાન આપવામાં આવશે.

ઉપસર્ગો : ઉપસર્ગ અનેક અર્થવાળા—અનેક અર્થ આપનારા હોય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં જુદા જુદા ધાતુ પરત્વે એનો અર્થ નક્કી જોવા જ હોય છે. આમ છતાં એના અર્થના પ્રકારમાં ત્રણ વસ્તુ જોવા મળે છે : ઉપસર્ગો ધાતુઓની આગળ આવી—

“ ધાતુ તણા અર્થો મહીં ફેરવતા કેા અર્થ,
અનુસરતા કેા ધાતુને, વધારતા કેા અર્થ;
ઉપસર્ગો આ રીતથી ત્રણ—ગતિવાળા થાય.”

વળી—“ ઉપસર્ગો ધાત્વર્થમાં બદલાવે છે સાર :
જ્યમ આહાર વિહાર ને પરિહર એ સંહાર.”

અહીં સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમાં પ્રચલિત જે સંસ્કૃત શબ્દોમાં આપણે ઉપસર્ગો વાપરી લાંબે છીએ તેના થોડા નમૂનાં જોઈએ :

પ્ર—૧. ધણું : પ્રચાર (ધણો ફેલાવો), પ્રમાદ (ધણું ગાંડપણ);
પ્રકોપ (ધણો કોપ), પ્રલાપ (ધણું બબડવું)

૨. પ્રકૃષ્ટ : પ્રભાવ (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ)

૩. આગળ : પ્રયાણ (આગળ જવું), અસ્થાન (આગળ સ્થિતિ કરવી, બિડવું), પ્રવેશ (આગળ પેસવું, બિડા દાખલ થવું)

૪. આગલો-પાછલો - વંશવેલો : પ્રપિતામહ (દાદાનો બાપ), પ્રમાતામહ (નાના દાદાનો બાપ), પ્રપૌત્ર (દીકરાના દીકરાનો દીકરો), પ્રાધ્યાપક (અધ્યાપકનો અધ્યાપક), પ્રશિષ્ય (શિષ્યનો શિષ્ય)

નોંધ : ગુજરાતીમાં 'પ્ર' નો 'વ' મળે છે : 'પસરવું' 'પખાણવું'.

જૂ. ગુજ.માં 'પર' લખાતો : 'પરકાશ પરધાન' વગેરે

પરા—૧. બિલટું : પરાવર્તન (બિલટું કરવું), પરાજય (બિલટો જય=હાર), પરાભવ (બિલટા થવું=હારવું)

૨. સામે : પરાક્રમ (સામા જવું=બળ ખેંતાવવું)

અપ—૧. રહિત, ગયેલું : અપાંગ (અંગ ગયું છે તેવું-ગુ. અપંગ)

ખરાબ : અપશબ્દ (ખરાબ શબ્દ=ગાળ), અપયશ (ખરાબ યશ=નિંદા), અપકીર્તિ (અપયશ), અપમાન (ખરાબ માન=તરછોડાટ), અપમૃત્યુ (ક્રમેત)

દૂર : અપહરણ (દૂર લઈ જવું), અપસરણ (દૂર ખસેડવું)

નોંધ : આ અપ ઉપરથી જવ થઈ કેટલાક શબ્દ તત્સમ જેવા સ્વરૂપે પ્રયોજાય છે : 'અવક્રિયા અવગુણ અવકૃપા અવગતિ' વગેરે. આ શબ્દોમાં શુદ્ધ જવ ઉપસર્ગ નથી, પણ જવ જ છે અને ગુજ.માં 'અપ'નો 'અવ' તદ્દભવ છે.

આ અવ>અવ દ્વારા ગુજરાતીમાં ધણી શબ્દોનો વિવૃત્તતર 'ઓ' બિતરી આવ્યો છે : ઓસરવું, ઓટ (<અપવૃત્તિ), ઓગળવું, ઓખણવું

સમ્—૧. સહિત : સંગમ (સાથે મળવું), સંબંધ : (સાથે બંધાવું),
સંવાદ (સામસામા સાથે જેસી વાતચીત=ચર્ચા કરવી), સંલાપ
(વાતચીત), સંકર (મિશ્રણ)

૨. પુષ્કળ, સારી રીતે : સંતોષ (પુષ્કળ ચિંતા), સંન્યાસ
(સારી રીતે બધું છોડી દેવું), સંરક્ષણ (સારી રીતે રક્ષણ)

નોંધ : 'સમ+કૃ' ધાતુમાં 'સંસ્કાર'નો અર્થ આવવા વચ્ચે 'સૂ'
ઉમેરાય છે : 'સંસ્કાર સંસ્કૃતિ સંસ્કરણ'

ગુજરાતી સમૂના 'સં'નો 'સાં' થયે 'સાંપડવું' 'સાંચરવું'
'સાંભળવું' 'સાંભરવું' વગેરે મળે છે.

અનુ—૧. પાછળ : અનુગમન (પાછળ જવું), અનુકરણ (કરે તેમ કરવું),
અનુચર (પાછળ ફરનાર, કહે તેમ કરનાર), અનુજ (પાછળ
જન્મનાર, નાનો ભાઈ), અનુવાદ (મૂળને અનુસરતો તરજૂમો),
અનુકરણ (એક કરે તેમ કરવું), અનુવર્તન ('એક વર્તે તેમ
વર્તવું'), અનુસ્વાર (સ્વરની પ્રાછળ આવતું ઉચ્ચારણ), અનુ-
પાન (પીવાની દવા પાછળ લેવાતું પેય કે ખાદ્ય)

૨. સરખાપણું : અનુરૂપ (-ના જેવું, -ને મળતા રૂપવાળું),
અનુભવ (સરખી સ્થિતિ), અનુનાસિક (નાસિકામાંથી નીકળતું
તદ્વત્ ઉચ્ચારણ)

નોંધ : ગુજરાતીમાં અનુનો જગ થયો છે : 'અણસાર અણુવર' વગેરે

અવ—૧. નીચે : અવતરણ, અવતાર (નીચે ઊતરી આવવું), અવરોહ
(નીચે આવવું), અવનતિ (નીચે નમવું—પડતી), અવલોકન
(ઊંડે ઊતરી જોવું), અવગાહન (ઊંડે ઊતરી નાહવું, અમુક
વિષયમાં ઊંડો પ્રવેશ)

૨. અંદર : અવગમ (નીચે જવું—જાણવું)

૩. ખરાબ : અવગ્તા (નિંદારૂપ જાણવું), અવગણના—અવધીરણા
(નિંદા)

નોંધ : ગુજરાતીમાં આ અવ ઉપરથી ક આવ્યો છે : 'ઊતરવું'

નિસ-નિર—૧. બહાર : નિર્ગમન (બહાર નીકળવું), નિઃસરણ (બહાર નીકળવું), નિરીક્ષણ (ચારે બાજુ જોવું)

૨. રહિત, વિના નીકળી ગયેલું : નિર્લજ્જ (લાજ વિનાનું), નિર્દય (દયા વિનાનું), નિસ્તેજ (તેજ વિનાનું), નિષ્કારણ (કારણ-રહિત), નીરોગ (રોગરહિત), નિરંકુશ (અંકુશ=દાખ વિનાનું)

નોંધ : આ ઉપસર્ગ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘નિ—ની’ આવ્યો છે : ‘નીકળવું’ નીડર નિસરણી નીરખવું નીતરવું—‘નગુણો’ માં ‘ન’ થયો છે.

દુસ-દુર ૧. ખરાબ : દુર્જન (ખરાબ માણસ), દુષ્કાળ (ખરાબ સમય), દુર્ભિક્ષ (ભીખ પણ ખરાબ થઈ પડે તેવો સમય), દુરાચાર (ખરાબ આચાર)

૨. મુશ્કેલીથી : દુષ્પ્રાપ (મુશ્કેલીથી મળે તેવું), દુઃસહ (મુશ્કેલીથી ખમાય તેવું)

વિ—૧. વિશેષ : વિનય (વિશેષ દોરવાવું—શિક્ષણ), વિભોધ (વિશેષ ઓધ), વિજ્ઞાન (વિશેષ જ્ઞાન—વિશિષ્ટ જ્ઞાન), વિવરણ (વિશેષ ફેલાવો—સમજૂતી)

૨. જુદું : વિલક્ષણ (જુદા લક્ષણવાળું), વિવિધ (જુદા જુદા પ્રકારનું), વિદેશ (જુદો દેશ), વિદેહ (આ દેહ છોડી બીજો દેહ લેવો એ)

૩. ઊલટું : વિયોગ (યોગથી ઊલટું), વિરહ (સાથે રહેવાથી ઊલટું), વિયુક્ત (જુદું પડવું), વિરૂપ (રૂપ વિનાનું), વિદ્વજ (દ્વજ રહિત), વિકૃત (ખરીદીથી ઊલટું—વેચાણ), વિરમણ (રમણથી ઊલટું—ભૂલી જવું)

નોંધ : ગુજરાતીમાં ‘વી’ થયો છે : ‘વીસરવું’ ‘વીફરવું’ વગેરે

આ—૧. અમુક હદ સુધી : આરોહણ—આરોહ (અમુક હદ સુધી ઊગવું—ચડવું), આબાલવૃદ્ધ (બાલથી લઈ વૃદ્ધ સુધી), આજન્મ (જન્મથી માંડી), આમૃત્યુ (મૃત્યુ સુધી), આકંઠ (ગળાફૂં), આસન્ન (ખરવા સુધી પહોંચી જઈ રહેલું), આચાર—આચરણ (અમુક મર્યાદા સુધી રહેવું)

નોંધ : ગુજરાતીમાં આવા 'અધિકતા' ના અર્થમાં 'અ' થયેલો જોવા મળે છે : અલોપ અધોર (આ બેઉમાં 'અ' નકારાર્થે નથી.)

૨. થોડું, કૈંક : આરક્ત (કૈંક રાતું-લાલાશ પડતું), આકંપિત (કૈંક હલેલું), આલક્ષ્ય (કૈંક દેખાતું)

૩. ચારે બાજુ : આચ્છાદન (ચારે બાજુ ઢાંકવું), આવરણ (ચારે બાજુથી વીંટવું), આસ્તરણ (ચારે છેડે પાથરવું)

૪. ઊલટું : આગમન (જવાથી ઊલટું-આવવું), આદાન (દેવાથી ઊલટું-લેવું). આનયન (લઈ જવાથી ઊલટું-લાવવું)

નિ-૧. નીચે, અંદર : નિપાત (નીચે પડવું-પડતી), નિમગ્ન (ફેળેલું), નિષાદ (નીચે બેસનાર-અનાય નાતિનું-લીલ જેવું)

૨. પુષ્કળ : નિગ્રહ (વિશેષ પકડી રાખવું-સંયમ), નિયમ (વિશેષ કાબૂ).

અધિ-૧. ઉપર : અધિષ્ઠાન (ઊંચું સ્થાન-શહેર), અધિપતિ (સ્વામી), અધિકાર (સત્તા), અધિરોહણ (ચડવું-ગાદી ઉપર બેસવું), અધ્યક્ષ (ઉપર છે નજર જેની એવું-પ્રમુખ), અધિગમ (ઉપર જવું-પ્રાપ્ત કરવું), અધિવેશન (ઉપર પ્રવેશ કરવો-પરિષદ, બેઠક, સંમેલન)

અધિ-૧. ઉપર : અધિધાન (ઉપર મૂકવું-ઢાંકવું)-પિધાન ('અ' લોપાય પણ છે.)

અતિ-૧. અત્યંત : અત્યાસક્તિ (ધણી આસક્તિ). આ 'વિશેષણ' તરીકે પણ વ્યાપક છે.

૨. ઉપર થઈ જવું : અતિશય (સૂવાને વટાવી જઈ ધાણું), અતિક્રમણ (ઝાળંગવું), અધીન (પાર ગયેલું), અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોને ઝાળંગી ગયેલું), અતિમાનુષ (મનુષ્યની બહારનું), અત્યંત (અંત-છેડાને વટાવી ગયેલું-ધણું જ), અતિકાય (કાયાની શક્તિને વટાવી ગયેલું)

સુ-૧. સારું : સુજન સુચરિત સુલક્ષણ, સુહૃદ્ (સારા હૃદયનું, મિત્ર), સુપ્રભાત

૨. સહેલું : સુગમ સુલભ સુકર

૩. ખૂબ : સુહૃદ સુદીર્ઘ સુસ્વાદુ સુસમૃદ્ધ

ઉદ્—૧. ઊંચે : ઉદ્ગમ (ઊંચે ઊડવું), ઉત્પાદન (ઊંચે પડવું—ફૂલવું; તોફાન), ઉડ્યન (ઊંચે ઊડવું), ઉત્તમ (શ્રેષ્ઠ), ઉત્કૃષ્ટ (ઊંચે ખેંચેલું—શ્રેષ્ઠ)

૨. ઊલટું : ઉન્માર્ગ (ઊલટો માર્ગ), ઉત્પથ

નોંધ : આ ‘ઉદ્’ ઉપરથી ગુજ. માં ‘ઊ’ જોવા મળે છે : ‘ઊપડવું’ ઊગમ ઊડવું, ઊચરવું (‘ઝોચરવું’ પણ) ’

અભિ—૧. તરફ : અભિનંદન (—ના તરફ આનંદવું—મુખારકબાદી), અભિચાર (—ના તરફ જવું—મંત્ર-પ્રયોગ), અભિપ્રેત (—ની તરફ ગયેલું—ધણ, ગમતું), અભિનિવેશ (—ના તરફ લાગણી)

પ્રતિ—૧. તરફ : પ્રત્યુદ્ગમન (તરફ જવું—આવકાર આપવો), પ્રતિબોધ, પ્રતિષ્ઠિત (—ના તરફ રહેલું—આખરદાર), પ્રતીક્ષા (રાહ જોવી)

૨. સામે, ઊલટું : પ્રતિવચન (સામું વચન—જવાબ), પ્રત્યાખ્યાન (જવાબ—ખંડન), પ્રતિ(તી)કાર (સામનો), પ્રતિપક્ષ (શત્રુપક્ષ), પ્રત્યક્ષ (આંખ સામેનું), પ્રતિધ્વનિ (પડઘો)

૩. દરેક : પ્રતિદિન (દરરોજ), પ્રત્યેક પ્રતિમાનવ

નોંધ : આ પ્રતિનો ગુજ. માં પઢ થાય છે : પડવો (પ્રતિ—પદ), પડઘો (પ્રતિ—ઘાત), પડકમણું—પરકમણું (પ્રતિક્રમણ), પડપૂછ (પ્રતિવૃત્તિ)

પરિ—૧. ચારે બાજુ : પરિચર્યા (સેવા), પર્યટન (ફરવું), પરીક્ષા (ચારે બાજુથી જોવું—કસોટી કરવી), પરિક્રમા—પરિક્રમણ

૨. પૂર્ણ : પરિપૂર્ણ પરિતોષ પરિશ્રમ પરિસમાપ્ત

નોંધ : ગુજરાતીમાં ‘પર’ મળે છે : ‘પરકંમા પરવારવું’ વગેરે

ઉપ—૧. નજીક : ઉપનયન (—ની પાસે જવું—જનોઈની દીક્ષા), ઉપયોગ, ઉપસ્થાન (નજીક ખેસવું—આરાધન), ઉપવાસ (નજીક વ્રત ધારણ કરી રહેવું, ભૂખ્યા રહેવું)

૨. એક કક્ષા ઊતરતું, ગૌણ : ઉપગ્રહ (ગ્રહનો ગ્રહ), ઉપાધ્યાય ઉપકુલપતિ ઉપપ્રમુખ, ઉપાહાર (ગૌણ આહાર—નાસ્તો), ઉપવન, ઉપેન્દ્ર (‘ઈન્દ્ર’નો નાનો ભાઈ—વામન), ઉપેક્ષા (જોવાની ગૌણતા, ખેદરકારી), ઉપપતિ (રાખેલો ધણી)

• નોંધ : ગુજરાતીમાં આનો અપ થયો છે : ‘અપવાસ અપાસરો’ વગેરે

પૂર્વગો : પૂર્વગોને પોતાનો એક જ અર્થ છે. એ પૂર્વગો :

અ કે અન્-‘નહિ’ : વ્યંજનથી શરૂ થતા શબ્દો પૂર્વે અ : અધર્મ અભાવ
અજ્ઞાન અધીર. સ્વરથી શરૂ થતા શબ્દો પૂર્વે અન્ : અનાયાર
અનર્થ અનેક અનંત અનાદિ વગેરે

નોંધ : ગુજરાતીમાં ભેદભાવ વિના ‘અણુ’ વપરાય છે : અણુનમ
અણુન્નણ—અન્નાણુ અણુગમો અણુધટ

આવિસ્—‘ખુલ્લું’ : આવિષ્કાર (ખુલ્લું કરવું), આવિર્ભાવ (ખુલ્લું થવું-જન્મ)-
(આ પૂર્વગ માત્ર સં. કૃ અને મૂ ધાતુ સાથે જ જોવા મળે છે.)

પ્રાદુસ્—પ્રગટ : પ્રાદુર્ભાવ (જન્મ)—(માત્ર મૂ ધાતુ સાથે)

તિરસ્—અભાવ : તિરોભાવ (દેખાતું અંધ થવું), તિરોધાન (દેખાતું ઢંકાર્ધ
જવું), તિસ્કાર (અહીં ‘તિરસ્’નો અર્થ ‘તરછોડાટ’ કે ‘અણુગમો’
છે). (આ પણ મૂ ધા અને કૃ ધાતુઓ સાથે જ જોવામાં
આવે છે.)

અત્-શ્રદ્ધા : શ્રદ્ધા (માત્ર ‘ધા’ ધાતુ સાથે જ જોવા મળે છે.)

કુ-૧. ખરાબ : કુપુરુષ કુકર્મ કુપાત્ર કુવાક્ય કુસંગ કુખુદ્ધિ કુમતિ

૨. નિર્માલ્ય : ‘કાપુરુષ’નો અર્થ ‘ખાયલો-ખીકણુ’-ત્યાં ‘કા’ થાય છે.

નોંધ : ગુજરાતીમાં ક થાય છે : કમોત કધાન કળત કપાતર કમત

અમા : સાથે : અમાવાસ્યા-અમામાસી (સૂર્યચંદ્રની સાથેની સ્થિતિ જેમાં છે
તે તિથિ-અમાસ), અમાત્ય (પ્રધાન)

અલમ્ : ‘શોભા’ : અલંકાર (કૃ ધાતુ સાથે જ આવે છે.)

અન્તમ્ : ‘અંદર : અંતર્દષ્ટિ (અંદરની નજર), અંતઃકરણ અંતઃપુર અંતઃક્ષોભ

વહિસ્ : ‘બહાર’ : બહિષ્કાર

આ ઉપરાંત કેટલાક સ્વતંત્ર શબ્દો સમાસના પૂર્વ પદ તરીકે આવી
‘પૂર્વગો’ નું કામ કરે છે; જેમકે

ધતિ, ધતિહ : ધતિવૃત્ત, ધતિહાસ

ચિરમ્-ચિર : ચિરંજીવી, ચિરકાળ

દિવા : દિવાકર દિવાંધ ('દિવા' = દિવસ)
ધિક્ : ધિક્કાર (ક્ર. પ્રાતુ સાથે જ)
નાના : નાનાવિધ ('નાના' = અનેક)
પશ્ચાત્ : પશ્ચાત્તાપ (પાછળથી થતો હોય)
પુરસ્ : પુરોગામી પુરોહિત પુરસ્કરણ ('પુરસ્' = આગળ)
પુરા : પુરાવૃત્ત ('પુરા' = પુરાણ)
પૃથક્ : પૃથક્કરણ પૃથક્કૃતિ પૃથગ્જન ('પૃથક્' = છુદ્ડ)
પ્રાતર : પ્રાતઃકાળ પ્રાતઃસંધ્યા ('પ્રાતર' = સવાર)
સાયમ્ : સાયંકાળ સાયંસંધ્યા ('સાયમ્' = સાંજ)
'સ' કે 'સહ' : સક્ષણ સક્રમક સરૂપ (અર્થ 'સાથે')
શમ્ : શંકર શંભુ ('શમ્' = કલ્યાણ)
સ્વયમ્ : સ્વયંવર સ્વયંભૂ સ્વયંકૃત ('સ્વયમ્' = પોતે પોતાની મેળે)
અધસ : અધઃપાત અધોગમન અધોગામી અધોમુખ ('અધસ' = નીચે)
પુનર : પુનર્ગમન પુનર્વિવાહ પુનરુક્તિ ('પુનર' = ફરીથી)
નમસ : નમસ્કાર નમસ્કૃતિ ('ક્ર' સાથે 'નમત'નો અર્થ)

અરબી-ફારસી-ઉર્દૂ પૂર્વગો :

આપણી ભાષામાં અરબી-ફારસી-ઉર્દૂ પૂર્વગો એવા તત્ત્વો શબ્દોમાં,
તો કવચિત્ ગુજ. શબ્દોમાં પણ પ્રયોજ્ય છે :

ના (ફારસી)—નહિ : નાલાયક નાપસંદ નામદ નાદાન

વે (ફારસી)—બિલટુ : બેઠમાન બેહદ બેદરકાર બેસુમાર બેઅદબ બેશક;
(ભાષાસંકર તરીકે)—બેલાન બેશુદ્ધ બેશુદ્ધિ (સં. 'વિ' ઉપસર્ગ સાથે
આ સંબંધિત છે.)

વિન—નહિ : બિનઆવડત-બિનજરૂરી (આ સં. વિના ઉપરથી ઉર્દૂ છે.)

લા (અરબી) નહિ : લાચાર લાઘલાજ લાપરવા

ગેર (અરબી) બિલટુ : ગેરહાજર ગેરવાજબી ગેરમનસાફ ગેરફાયદો

સંસ્કૃતમાં છે તેવા અવ્યયાત્મક કેટલાક પૂર્વગ ફારસીમાં પણ છે જે
શબ્દોમાં પૂર્વપદ તરીકે આવી પોતાનો અર્થ આપે છે; જેવા કે

કમ—૧. ઓછું : કમજોર કમતાકાત કમનજર

૨. ખરાબ : કમળખત કમનસીબ, અને ભાષાસંકર—'કમલાગ્ય'

દર—પ્રત્યેક : દરેક દરરોજ દરખાસ્ત

હર—પ્રત્યેક : હરેક હરરોજ હરદમ, અને ભાષાસંકર—‘હરકોઈ’ હરકાંઈ’ વગેરે

બદ—ખરાબ : બદનામ બદફેલ બદમાશ બદહજમ

સર—મુખ્ય : સરદાર સરપંચ સરપેચ સરકાર સરખેર સરનસીન સરનામું

વર—ખાબુ : બરતરફ બરખાસ્ત

વિન—(સં. વિના—આ ઉદ્દેશાંતે છે) વિના : બિનરોજગાર બિનજવાબદાર બિનઅમલી, અને ભાષાસંકર—‘બિનઅપરાધ’

કૃત કે પ્રાથમિક પ્રત્યયો : સંસ્કૃત ભાષાની શબ્દસિદ્ધિમાં મૂળ ધાતુઓને નામ વિશેષણ વગેરે બનાવવા લાગતા પ્રત્યયોમાં ‘ક્રિયાવાચક’ અર્થ રહેલો હોવાથી એવા પ્રત્યયોને કૃત કહેવામાં આવે છે, અને તેથી જ એ ‘કૃત પ્રત્યયો’ જેને અંતે આવે તેવા શબ્દોને કૃદંત કહે છે. આ સં. તત્સમ કૃત પ્રત્યયોમાંથી વિકસેલા ગુજ. પ્રત્યય પણ નીચે યથાસ્થાન આપવામાં આવશે.

કાલવાચક કૃદંતો : નીચેના પ્રત્યયોમાંથી કાળ અને અર્થનાં વાચક કૃદંત બને છે. તત્સમ તરીકે એ ગુજરાતીમાં વપરાયેલાં જેવા મળે છે; જેમકે

(૧) ભૂતકૃદંત : ત્ત : ગત મૃત મત રત ખાત સ્થિત વિનીત સ્મિત મિત શિષ્ટ વિદિત ગુપ્ત શક્ત મુક્ત લક્ત તૃપ્ત સુપ્ત અર્થિત પૂજિત ગૂઢ બુદ્ધ શુદ્ધ ક્રુદ્ધ લબ્ધ લુબ્ધ ભુબ્ધ સિદ્ધ દગ્ધ વગેરે (અનુક્રમે ગમ્ મૃ મન્ રમ્ ચન્ સ્થા વિન્ની સ્મિ મા શિસ્ વિદ્ ગુપ્ શક્ મુચ્ મન્ તૃપ્ સ્વપ્ અર્ન્ પૂજ્ ગુહ્ બુદ્ શુદ્ ક્રુદ્ લબ્ લુબ્ ભુબ્ સિદ્ દગ્ધ વગેરેનાં)

ન : ભિન્ન છિન્ન ખિન્ન લીન સંકીર્ણ ઉત્તીર્ણ પૂર્ણ જીર્ણ લગ્ન મગ્ન વગેરે (અનુક્રમે ભિદ્ છિદ્ વિદ્ લી સમન્ક ઉદ્નન્તૃ પૃ જૃ લસ્જ મસ્ન્ વગેરેનાં)

(૨) પરોક્ષ ભૂતકૃદંત : વસૂ : વિદ્વાન (વિદ્+વસૂ=વિદ્વસતું પ્ર. એ.વ. વિદ્વાન્; નારીજ્ઞતિ ‘વિદુષી’)

(૩) વર્તમાનકૃદંત : માન : રમ્માણુ ક્રિયામાણુ વર્તમાન વર્ધમાન ગમ્યમાન વગેરે (રમ્ કૃ(કર્મણિ) વૃત્ વૃથૂ ગમ્(ભાવે) નાં); એના આભાસસામ્યે ‘શોભાયમાન’

નોંધ : આ આત્મનેપદી પ્રત્યય છે; પરસ્મૈપદી-ક્ત્ પ્રત્યયનાં તત્સમ રૂપ નથી; વિક્ષેપા પ્રાકૃત ક્ત્ પ્રત્યયવાળાં 'જીવંત' વગેરે અને ગુજરાતી-પ્રકૃતિનાં 'કરંત' 'હસંત' 'રમંત' વગેરે તો પદ્યમાં પ્રયોજવામાં આવે છે.

(૪) વિધ્યથઃ કૃદંત : યઃ કાર્ય ગમ્ય ગ્રાહ્ય વાહ્ય રમ્ય શક્ય સંહ્ય વધ્ય સ્તુત્ય ત્યાજ્ય ગર્હ્ય નિંદ્ય યોગ્ય વિધેય ઉદ્દેશ્ય વગેરે (ક્ર ગમ્ ગ્રહ્ વહ્ રમ્ સ્તુ શક્ સહ વધ્ સ્તુ ત્યજ્ ગર્હ્ નિન્દ યુજ્ વિન્ધા ઉદ્-દિશ્ ઉપરથી)

અનીય : કરણીય રમણીય કેમનીય ગમનીય વગેરે (ક્ર રમ્ કમ્ ગમ્-ઉપરથી)

તવ્ય : કર્તવ્ય ગંતવ્ય વક્તવ્ય મંતવ્ય વગેરે (ક્ર ગમ્ વચ્ મન્ ઉપરથી)

અન્ય કૃદંતો : આ કાળ અને અર્થનાં કૃદંતો ઉપરાંત નીચેનાં બીજાં કૃદંત આપણને ગુજરાતી ભાષામાં તત્સમ લેખે મળ્યાં છે :

(૧) કર્તૃવાચકઃ તૃ=તા (નર.) : કર્તા કર્તા ભર્તા શ્રોતા વક્તા ભોક્તા સ્પષ્ટા દ્રષ્ટા દાતા વગેરે (ક્ર હ સ્ શ્રુ વચ્ મુજ્ સ્જ્ દશ્ દા ઉપરથી). (ગુજ. માં પછી આ અને નીચેનાં ત્રણે ભતિમાં વપરાય છે.)

અક (નર.) : ગાયક નાયક સારક તારક પાવક યાચક કારક વાંચક લેખક નાશક નર્તક જનક હિંસક ધાતક વગેરે (ગૈ ની સૃ તૃ પૂ યાચ્ ક્ર વચ્ લિખ્ નશ્ નૃત્ જન્ હિંસ્ હન્ ઉપરથી)

અ (નર.) : ચોર ગ્રહ-ગ્રાહ સાર દેવ બુધ પ્રિય ચલ સર્પ વગેરે (ચ્ ગ્રહ્ સૃ દિવ્ વુર્ પ્રી ચલ્ સર્પ ઉપરથી)

વળી સમાસના ઉત્તરપદ તરીકે આવતા શબ્દોમાં સુખદ-દુઃખદ પ્રસ-પ્રાસ ગૃહસ્થ-તટસ્થ અતુજ-અજ અગ્રેસર-પુરઃસર યશસ્કર-દુઃખકર-સુખકર-કિંકર-ભયંકર-સુવર્ણકાર વિહંગ-વિહંગ-વિહંગમ દુર્ગમ વગેરે (દા જ્ઞા સ્વા જન્ સૃ કૃ, ગા ('ઈ' નો આદેશ) ગમ્ ઉપરથી)

અન (નર.) : રમણ નંદન મોહન ભીષણ વગેરે (રમ્ નન્દ્ મુંહ્ મી ઉપરથી) અને સમાસમાં 'જનાર્દન મધુસૂદન' વગેરે (અર્દ્ સૂદ્ ઉપરથી)

ઉ (નર.) : લિક્ષક, ઇચ્છક-(મિક્ષ્-ઇપ્-ઇચ્છ ઉપરથી.) અને જિજ્ઞાસા-વાચક સ્ ઉમેશર્થ જિજ્ઞાસુ પિપાસુ મુમુક્ષુ શુશ્રૂષુ વગેરે (જ્ઞા પા મૃ શ્રુ ઉપરથી)

ઇન્=ઈ (નર.) : ગ્રાહી મંત્રી ત્યાગી રચાથી અનુયાયી વગેરે (ગ્રહ્ મન્ ત્યજ્ સ્થા અનુ+યા ઉપરથી)

વરં (નર.) : ધૃશ્વર ભાસ્વર તશ્વર સ્થાવર વગેરે. (ઈશ્ મા નેશ્ સ્થા ઉપરથી)

(૨) ક્રિયાવાચક : તિં (નારી.) : ગતિ મતિ ઉન્નતિ રતિ કૃતિ શ્રુતિ, શક્તિ ભક્તિ સ્મૃતિ, નીતિ પ્રીતિ સ્થિતિ રીતિ સંતતિ ક્ષતિ બુદ્ધિ શુદ્ધિ ઋદ્ધિ આહુતિ સ્તુતિ ઉક્તિ વગેરે. (ગમ્ મન્ ઉદ્+નમ્ રમ્ કૃ શ્ચ શક્ ભજ્ સ્મૃ ની પ્રીં સ્થા રી સમ્+તન્ ક્ષન્ બુધ્ શુષ્ ઋદ્ આ+હુ સ્તુ વચ્ ઉપરથી)

નિ (નારી.) : જ્ઞાનિ સ્થાનિ હાનિ (ગ્લૈ મ્લૈ અને હા ઉપરથી)

અ (નર.) : જય-વિજય અય સંભવ-પ્રભવ કામ ત્યાગ રાગ ભોગ વિનય સંયય નિશ્ચય પાક યોગ રોગ છેદ-વિચ્છેદ ખેદ શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ વિસ્તાર પ્રમાદ-ઉ-માદ વિવાહ વગેરે (જિ મી મૂ કમ્ ત્યજ્ રજ્જ્ મુજ્ ની વિ પચ્ મુજ્ રજ્ છિદ્ સિદ્ શ્વસ્ સ્તૃ મદ્ વહ્ ઉપરથી ત્યાં ત્યાં ઉપસર્ગવાળાં પણ)

અન (નાન્ય.) : હરણુ ભરણુ પોષણુ શયન મરણુ કરણુ ગમન ભજન કીર્તન નમન શ્રવણુ દર્શન સ્મરણુ જનન વાચન લેખન છેદન રોદન ભોજન નિવેદન અધન વગેરે (હ મૃ પુષ્ ક્ષી મૃ કૃ ગમ્ મજૂ કૃત્ નમૂ શ્રુ દશ્ સ્મૃ જન્ વચ્ લિષ્ છિદ્ રુદ્ મુજ્ નિ+વિદ્ બન્ધ ઉપરથી)

અન્ના (નારી) : વેદના ઉપાસના યોજના રચના ઘટના અન્વેષણા વગેરે (વિદ્ ઉપ+આન્ યુજ્ વન્દ્ રચ્ ઘટ્ અનુ+ઇષ્ ઉપરથી). આ પ્રમાણે સં. માં નથી તેવા પણ તત્સમાભાસી શબ્દ 'યંત્રણા મંત્રણા વિચારણા આલોચના આરાધના' વગેરે (યન્ત્ર્ મન્ત્ર્ વિ+ચાર્ આન+જોચ્ આન+રાધ્ ઉપરથી)

યા (નારી.) : વિદ્યા ક્રિયા શય્યા ચર્ચા-દિનચર્ચા-પરિચર્ચા વગેરે વિદ્ કૃ શી ચર્ ઉપરથી)

આ (નારી.) : ધૃચ્છા કથા સ્પૃહા વ્યથા પૂજ્ન-કૃપા જરા ચર્ચા વગેરે (ઇષ્ કથૂ સ્પૃહ્ વ્યથૂ પૂજ્ કૃપ્ જૃ ચર્ચ્ ઉપરથી), -ને ધૃચ્છાદર્શક સ્ લાગ્યે 'જિજ્ઞાસા પિપાસા' વગેરે (જ્ઞા અને પા ઉપરથી)

ન (નર.) : પ્રશ્ન સ્વપ્ન કૃષ્ણ યસ યત્ન વગેરે (પૃચ્છ્ સ્વપ્ કૃષ્ યજ્ યત્ ઉપરથી)

(૪) સાધનવાચક : અન (નાન્ય.) : કરણુ શયન વદન નયન વગેરે (કૃ જી વદ્ ની ઉપરથી)

અ (નાન્ય.) : નેત્ર-પાત્ર શસ્ત્ર શાસ્ત્ર અસ્ત્ર શ્રોત્ર પવિત્ર પત્ર સ્તોત્ર ચરિત્ર વગેરે (ની પા શાસ્ શાસ્ અસ શ્રુ પૂ-પદ્ સ્તુ ચર્ ઉપરથી)

(૪) શીલવાચક : ઇષ્ણુ (નર) : સહિષ્ણુ યર્જિષ્ણુ વર્ધિષ્ણુ વગેરે (સંદ્ધ ચઙ્ ઉપરથી)

હર (વિશે.) : હામુર વિદુર હંશુર વગેરે (ભાસૂ વિદ્ મજ્ઞ ઉપરથી)

ર (વિશે.) : નમ્ર હિંસ અસ્ર વગેરે (નમ્ હિંસ અસ્ર ઉપરથી)

સંસ્કૃતમાં સંખ્યાબધ ઉણાદિ પ્રત્યયો પણ છે—જેમાંના કોઈ કોઈ કોઈ કોઈ ધાતુઓને લાગી શબ્દસ્વરૂપ આપે છે. ગુજરાતી વ્યાકરણમાં એની ગ્રીણવટ અપેક્ષિત નથી.

ગુજરાતી કાલવાચક કૃદંતો :

(૧) વર્તમાન કૃદંત : તું (સં-અત્ > પ્રા. અંત નો વિકાસ) : ખાતું એસતું ઊઠતું વગેરે (પદ્યમાં જકારાંત ધાત્વંગને (અ)તું : એસતું ઊઠતું વગેરે).—અતીત ભૂતકાળ ખતાવવા ‘સાતત્ય’ લાવથી ત (નિર્જળ અંગ) નાં રૂપ : ‘ખાત પીત એસત ઊઠત’ વગેરે. (આ પાછલું પછી ‘ક્રિયાતિપત્યથે’ ક્રિયાપદ પણ બને છે.)

(૨) પ્રથમ ભૂતકૃદંત : યું (સં-ઇત > પ્રા. ઇય નો વિકાસ) : કયું રહ્યું ઊઠ્યું વગેરે. યું (કર્મણિ-ભાવે અર્થમાં, સં-ન નો વિકાસ) : કરાણું હસાણું રહેવાણું વગેરે મધ્ય. ગુજ. માં ને પછી છેક ‘દયારામ’ મુધી વ્યાપક; આજે સૌરાષ્ટ્ર અને ઉ. ગુજરાતમાં માત્ર વપરાય છે.)

(૩) દ્વિતીય ભૂતકૃદંત : ‘એલું’ (દ્રવિડી રૂઢ પ્રત્યયનો વિકાસ મરાઠી અને ગુજરાતીમાં મળેલો છે) : કરેલું હસેલું રહેલું ઊઠેલું વગેરે; આના નિર્જળ અંગ એલ નો પણ વ્યાપક પ્રચાર છે. હકીકતે દક્ષિણ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આ કૃદંત ખૂબ પ્રચારમાં છે. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં તો ‘કરયલ હસયલ ઊઠયલ’ વગેરે પ્રકારનો પ્રયોગ સામાન્ય છે.

(૪) વિધ્યર્થ કે સામાન્ય કૃદંત : વું (સં-તવ્ય- > પ્રા.-યવ્વ > અપ. -एव્વ નો વિકાસ) : કરવું હસવું ઊઠવું વગેરે

(૫) ભવિષ્ય-અર્થ કે કર્તૃવાચક : નારું (સં. ક્રિયાવાચક અન > પ્રા. અણ + અપ. ફટ્ટી વિ. નો પ્રત્યય હ + સં. કારક- > પ્રા. આરચ નો વિકાસ) : ‘કરનારું હસનારું’ વગેરે (= મધ્ય. ‘શું નાં ‘કરણુંહાઈ’ વગેરે સરખાવો.) નિર્જળ અંગ તરીકે નાર : ‘કરનાર હસનાર’ વગેરે.

ઉપરનાં પાંચે વિશેષણાત્મક છે, જ્યારે નીચેનું એક અવ્યયાત્મક છે :

(૬) સંબંધક કે અવ્યયાત્મક કૃદંત : ઈ (સં.-ય. > પ્રા. હમ નો વિકાસ) : કરી ખાઈ જઈ ધોઈ વગેરે

કૃતપ્રત્યયવાળા અન્ય ગુજરાતી પ્રત્યયો :

૧. કર્તૃવાચક : (૧) ઐયો (સં. -વાહિક) (નર.) : ગવૈયો ધડવૈયો ભવૈયો (ગાવું, ધડવું, ભાવ કરવો). (૨) આણું (સં. જન) (વિશે.) : રાંધણું ભરણું વલોણું પાથરણું, કર્મણિ અર્થમાં ચવાણું (લખવું રાંધવું ભરવું વલોવવું પાથરવું ચાવવું); વળી વચ્ચે 'ક' ના ઉમેરણથી : મારકણું ખોલકણું કરડકણું (મારવું ખોલવું કરડવું). (૩) ઉં (વિશે.) : ખોલકું (ખોલવું - 'ક' ના ઉમેરણથી). (૪) આણ (સં.-જન (વિશે.) : (જૂ. ગુજ. નાં) ફેણ ખેણ (ફેડવું ખેડવું)

૨. ક્રિયાવાચક : (૧) અ (સં.-તિ) (નારી.) : મેલ-મૂક બાધ-છોડ કાઢ-ધાલ ઊઠ-ખેસ (અંતે યશ્રુતિ. મેલવું-મૂકવું બાંધવું-છોડવું કાઢવું-ધાલવું ઊઠવું-ખેસવું). (૨) અક (=અકચ) (નારી.)-ઉપરના 'અ' નો વિકાસ : આવક જાવક ખેંક-ઊંક (આવવું જવું ખેસવું-ઊંડવું). (૩) આઈ (પ્રેરક અંગના સં. આપ ના વિકાસમાં નારી.-આપિકા દ્વારા) (નારી.) : લડાઈ ચડાઈ લખાઈ ચોડાઈ ધોલાઈ ચળાઈ (લડવું ચડવું લખવું ચોડવું ધોવું ચાળવું);-આમાં 'લડાઈ-ચડાઈ' સિવાયનામાં 'મહેનતાણા'નો અર્થ. (૪) આમણ (પ્રેરકના સં. આપ+ક્રિયાવાચક જનનો વિકાસ) (નાન્ય.) : લખામણ ચરામણ ચળામણ ધડામણ શિવરામણ દખામણ (લખવું ચારવું ચાળવું ધડવું શીવવું દાખવું- 'મહેનતાણા'નો અર્થ). (૫) આમણ (=આમણ) (નારી.-સં. પ્રેરક આપનિકાનો વિકાસ) : શિખામણ ગભરામણ મથામણ (શીખવું ગભરાવું મથવું). (૬) આમણી ('આમણ'નું મૂળ રૂપ) (નારી.) ધડામણી પહેરામણી પધરામણી (ધડવું પહેરવું પધારવું). (૭) આવટ (=આવટય) (સં. પ્રેરક આપનો જ વિકાસ, જેમાં ઉત્તરાંગે 'વૃત્તિ' > પ્રા. વટ્ટો > અપ. વટ્ટિ > મધ્ય. ગુજ. વટ્ટિ > વટય > વટ ની સંભાવના) (નારી.) : સજાવટ રુકાવટ ફાવટ બનાવટ (સજવું રોકવું ફાવવું બનાવવું). (૮) આટ (સં. વર્ત : > પ્રા. વટ્ટો > અપ. વટ્ટ > મધ્ય. ગુજ. વાટ > વાટ > આટ-મુખ્યત્વે 'ધ્વન્યાત્મક ધાતુઓને લાગે છે.) : ગડગડાટ-ગગડાટ ભડભડાટ-ભભડાટ ખડખડાટ-ખખડાટ કડકડાટ બડબડાટ-બબડાટ ખિલખિલાટ લપલપાટ ચડચડાટ

ગલરાટ મરડાટ મલકાટ ચળકાટ (ગણગણું—ગણગણું લડેલું—લલડું ખડખડું—ખખડું કકડું) ખડખડું—ખખડું લપલપું ચડેલડું ગલરાવું મરડાવું મલકાવું. (૯) આણ (સં. પ્રેરકના આપ+ક્રિયાવાચક અનનો વિકાસ. (નાન્ય.) : વેચાણ મંડાણ લખાણ દખાણ ચડાણ ઉતરાણ કકલાણ યુમરાણ (વેચવું માંડવું લખવું દાખવું પડવું ઊતરવું કકળવું, ખૂમ કંરવી—છેલું નામધાતુ જેવું); આણી (નારી.) હગાણી મુતરાણી (હગવું મૂતરવું). (૧૦) છૂક (નારી.—મૂળમાં ગુજ. ઝક જેવું સંભવે છે. જે જ શબ્દ મળે છે.) : નિમણૂક વર્તણૂક (નીમવું વર્તવું). (૧૧) આપ (સં. પ્રેરક આપ પ્રત્યયનો વિકાસ). (નર.) : ચડાવ દરાવ પડાવ અટકાવ દેખાવ દોળાવ વર્તાવ (ચડવું ઠરવું પડવું અટકવું દેખવું દોળવું વર્તાવું). આપો (નર.) : ફેલાવો. મહલાવો કુગાવો ચડાવો (ફેલવું મહાલવું ફૂગવું ચડવું). (૧૨) અત (=અત્ય) (નારી.) : મધ્ય ગુજ.માં રામતિ શબ્દ મળે છે. મૂળ. શંકારૂપદ) : રમત ગમત (રમવું ગમવું). (૧૩) અતર (=અતરય) અને અતરી (નારી ; મૂળ શંકારૂપદ) : લણતર ગણતર ધડતર ચણતર કળતર (લણવું ગણવું ધડવું ચણવું કળવું); એક માત્ર ‘ગણતરી’. (૧૪) અણું (સં. અન) (નાન્ય.) લરણું ગળણું દળણું નમણું દેણું લેણું મરણું હગણું જોણું (લરવું ગળવું દળવું નમવું દેવું લેવું મરવું હગવું જોવું) વગેરે. (૧૫) અણી (સં. અનથી, નારી.) આળણી કરણી ઉતરણી માગણી લણણી ખેસણી રહેણી કહેણી વાવણી કાપણી માપણી (આળવું કરવું ઊતરવું માગવું લણવું ખેસવું રહેવું કહેવું વાવવું કાપવું માપવું) વગેરે. (૧૬) અણ (સં. અન નાન્ય.) ચલણ વલણ ધાવણ લેણ દેણ (ચાલવું વળવું ધાવવું લેવું દેવું) વગેરે. (૧૭) આપ (નર.) : મેળાપ (મળવું). (૧૮) અણા (સં. સાધના વગેરેમાં છે તે) : સુધારણા (સુધારવું). (૧૯) અતી (સં. તિ નો વિકાસ, મર્યાદિત) : ચડતી દેતી લેતી (ચાલવું દેવું લેવું). (૨૦) ઈ (‘અતી’નો વિકાસ) : બોલી બોલી—ચાલી હાંસી (બોલવું બોલવું—ચાલવું હસવું)

૩. શીલવાચક : (૧) ઊ (વિશે. સં. અકનો વિકાસ) ધર-રખ સ્વાર્થ-સાધુ ધર-દાહુ ખેહુ (રાખવું સાધવું દાહવું ખેડવું) વગેરે. (૨) આઉ (સં. પ્રેરકના આપનો વિકાસ) : ઉડાઉ ચડાઉ શિખાઉ ટકાઉ કંમાંઉ લડાઉ

ગુજરાતી આ કૃત્રિયો વ્યાપકરૂપે લાગતા નથી અને તે તે કૃત્રિયનાં માત્ર મર્યાદિત રૂપ જ વપરાશમાં જોવા મળે છે.

તદ્વિત કે દ્વૈતીયિક પ્રત્યયો : આપણે જ્ઞેયું કે ક્રિયાવાચક આતુઓને લાગ્યા તે કૃતપ્રત્યય. એ પ્રત્યયો લાગી તૈયાર થયેલાં કે પરંપરાએ ઊતરી આવેલાં નામ કે વિશેષણ, તેમજ સ્વતંત્ર સર્વનામ અવ્યય વગેરેને લાગતાં નવાં નામ, વિશેષણ અવ્યય વગેરે બનાવનારા પ્રત્યયો તદ્વિત પ્રત્યયો કહેવાય છે. 'તેને માટે હિત' = મુકાયેલા તે તદ્વિત. સં. તત્સમ શબ્દોમાં આપણે આવા સંખ્યાબંધ સં. તદ્વિત પ્રત્યયો ઉપયોગમાં લઈએ છીએ. આ પ્રત્યયોને પોતપોતાનો વિશિષ્ટ અર્થ હોય છે; જેમકે (૧) અભ્યાસક કે જ્ઞાતાના અર્થે (વિશે.) : અ; વૈયાકરણ (= 'વ્યાકરણ' જાણનાર)

इक : નૈયાયિક પૌરાણિક વૈદિક તાર્કિક આલંકારિક સાહિત્યિક વગેરે ('ન્યાય' 'પુરાણ' 'વેદ' 'તર્ક' 'અલંકાર' 'સાહિત્ય'ના જાણનાર)

अक : મીમાંસક ('મીમાંસા' જાણનાર)

(૨) સંતાન કે વંશના અર્થે (વિશેષણ-નામ) : અ; રાઘવ પાંડવ ભાર્ગવ કૌરવ યાદવ ભારદ્વાજ દાનવ ('રઘુ' 'પાંડુ' 'ભૃષ્ટ' 'કુરુ' 'યદુ' 'ભરદ્વાજ' 'દનુ'ના વંશના) વગેરે

नांघः-અહીં નારી જાતિમાં 'ઈ' થાય : જનકી દ્રૌપદી પાંચાલી પાર્વતી ('જનક' 'દ્રુપદ' 'પંચાલ' 'પર્વત'ના વંશની) વગેરે

इः દાશરથ કાષ્ઠિય ('દશરથ' અને કૃષ્ણ'નો વંશજ=પુત્ર) વગેરે

एयः ગાંગેય ભાગિનેય વાણ્ણેય કૌતેય યૌધેય આશ્મેય ('ગંગા' 'ભગિની' 'વૃષ્ણિ' 'કુંતી' 'યૌધ' 'આશ્મિ'નો વંશજ) વગેરે

यः જામદગ્ન્ય (પરશુરામ), દૈત્ય વૈન્ય ગાઝ્ય શૈન્ય ('જમદગ્નિ' 'દિતિ' 'વૈન' 'ગઝ' 'શિનિ'નો વંશજ) વગેરે

(૩) -ને લગતું, -ના સંબંધતું (વિશેષણ) : इक : માનસિક વાચિક કાયિક ધાર્મિક આધ્યાત્મિક નૈસર્ગિક તાત્ત્વિક માસિક સ્વાભાવિક દૈનિક શારીરિક વ્યાવહારિક સાત્ત્વિક વાર્ષિક પ્રામાણિક સામયિક ('મનસ્' 'વાય્' 'કાય' 'ધર્મ' 'અધ્યાત્મન્' 'નિસર્ગ' 'તત્ત્વ' 'માસ' 'સ્વભાવ' 'દિન' 'શરીર' 'વ્યવહાર' 'સત્ત્વ' 'વર્ષ' 'પ્રમાણ' 'સમય' ઉપરથી), પ્રાથમિક દ્વૈતીયિક તાત્ત્વીયિક આતુર્થિક વગેરે ('પ્રથમ' 'દ્વિતીય' 'તૃતીય' 'ચતુર્થ' ઉપરથી) વગેરે

‘ઈ(ન્)+કઃ રસિક રથિક ધનિક ક્રમિક (‘રસિન્’ ‘રથિન્’ ‘ધનિન્’ ‘ક્રમિન્’ એમ દન્ થયા પછી સ્વાથે ‘ક’ લાગતી) (‘પથિક’ માં તો ‘પથિન્’ શબ્દ જ છે. મૂળમાં).

અ : વૈદલ્ માગધ પાંચાલ શૌરસેન વગેરે (‘વૈદલ્’ ‘મૌગધ’ ‘પંચાલ’ ‘શૌરસેન’ ઉપરથી)

નોંધ :—નારીબળતિનો ‘ઈ’ લાગી આનાં ‘વૈદલ્’ માગધી પાંચાલી શૌરસેની વગેરે રૂપ થાય. કાર્તિક માર્ગશીર્ષ પૌષ માઘ ફાલ્ગુન ચૈત્ર વૈશાખ જ્યેષ્ઠ આષાઢ શ્રાવણ ભાદ્રપદ અશ્વિન સૌર ચાંદ્ર નાક્ષત્ર વગેરે (‘કૃત્તિકા’ ‘મૃગશીર્ષ’ ‘પુષ્ય’ ‘મઘા’ ‘ફલ્ગુન’ ‘ચિત્રા’ ‘વિશાખા’ ‘જ્યેષ્ઠા’ ‘અષાઢા’ ‘શ્રવણ’ ‘ભાદ્રપદ’ ‘અશ્વિની’ ‘સૂર્ય’ ‘ચંદ્ર’ ‘નાક્ષત્ર’ ઉપરથી)

નોંધ :—આનાં પણ ‘ઈ’ લાગી નારીબળતિનાં નામ બને : ‘કાર્તિકી’ ‘માર્ગશીર્ષી’ ‘પૌષી’ ‘માઘી’ વગેરે. એ જ રીતે ‘પૂર્ણિમાસ’ ઉપરથી ‘પૌર્ણિમાસી’

અ+ક : શારીરક (‘શરીર’ ઉપરથી ‘શરીર’ થયે=જીવાત્મા)

इय : રાષ્ટ્રિય શ્રોત્રિય યજ્ઞિય વગેરે (‘રાષ્ટ્ર’ ‘શ્રોત્ર’ ‘યજ્ઞ’ ઉપરથી)

નોંધ :—‘રાષ્ટ્રિય’ને બદલે ગુજરાતી બેંગલુરીમાં ‘રાષ્ટ્રીય’ એમ દીધું ‘ઈ’ પણ કરવામાં આવે છે તે સં. વ્યાકરણને માન્ય નથી.

ईय : પર્વતીય ભારતીય, અને એના આભાસસામ્યે ‘યુરોપીય’ (‘પર્વત’ ‘ભારત’ અને ‘યુરોપ’ ઉપરથી); આ ઉપરાંત અંગુલીય જિહ્વામૂલીય વર્ગીય સ્વર્ગીય સ્વીય સ્વપ્તીય પરપ્તીય (—અને એના આભાસસામ્યે સં. ‘ભાષા’ ઉપરથી ‘ભાષાકીય’—અને ગુજ. ‘નાણુ’ ‘ધારો’ ઉપરથી ‘નાણાકીય’ ‘ધારાકીય’—આ બધામાં ‘ક’ સ્વાથે ‘તુ’ ઉમેરણ), મદીય અસ્મદીય ત્વદીય યુષ્મદીય પાણિનીય વગેરે અનેક (‘અંગુલિ’ ‘જિહ્વામૂલ’ ‘વર્ગ’ ‘સ્વ’ ‘પર’ ‘રાજન્’ ‘મદ્’ ‘અસ્મદ્’ ‘ત્વદ્’ ‘યુષ્મદ્’ ‘પાણિનિ’ ઉપરથી)

य : પાદ અર્ધ્ય વગેરે (‘પાદ’ ‘અર્ધ’ ઉપરથી)

(૪) તેમાંથી થયેલું અર્થે : ય : દંત્ય કંઠ્ય તાલવ્ય મૂર્ધન્ય ઓષ્ઠ્ય નાસિક્ય પ્રતીચ્ય પ્રાચ્ય ઉદીચ્ય આદ્ય અંત્ય વન્ય વગેરે (‘દંત્ય’ ‘કંઠ્ય’ ‘તાલુ’ ‘મૂર્ધન્’ ‘ઓષ્ઠ’ ‘નાસિકા’ ‘પ્રતીચ્’ ‘પ્રાચ્’ ‘ઉદીચ્’ ‘આદિ’ ‘અંત્ય’ ‘વન’ ઉપરથી)

ત્ય : ધૌરંસ્ય, 'પોશ્વાત્ય' દક્ષિણાત્ય ('પુરમ્' 'પશ્વ' 'દક્ષિણ' ઉપરથી)
 ધ્યાનમાં રાખવું કે 'ઉત્તર' ઉપરથી 'ઔત્તરત્ય' કે 'પૂર્વ' ઉપરથી
 'પૌર્વાત્ય' થતું નથી. અર્વા. ગુજ. માં 'પૌર્વાત્ય' પણ ઉપયોગમાં આવે છે,
 પણ સં. વ્યાકરણને એ માન્ય નથી.

(પ) સ્વામીપણાના અર્થે (વિશેષણ) મત્-માન્ (નર.) ધીમાન શુદ્ધિ-
 માન નીતિમાન કાંતિમાન શ્રીમાન વગેરે. ('નીતિ' 'કાંતિ' 'શ્રી' ઉપરથી)

શબ્દને અંતે કે ઉપાંત્ય 'મ' કે 'મા' હોય છે તો 'મત્' ને સ્થાને
 'વત્' લાગે છે; જેમકે જ્ઞાનવાન ધનવાન વિદ્યાવાન ભગવાન ભારવાન

(ગુજરાતી જોડણી પ્રમાણે અંત્ય 'ન' આખો લખવામાં આવ્યો છે.)

(ગુજરાતીમાં 'મંત-વંત'થી પણ આ શબ્દો પ્રયોજાય છે.)

इन-ई (નર.): ત્યાગી ભોગી રોગી અર્થી દંડી ઋણી પક્ષી વિદ્યાથી
 યોગી ઉદ્યોગી હસ્તી વગેરે ('ત્યાગ' 'ભોગ' 'રોગ' 'અર્થ' 'દંડ' 'ઋણ' 'પક્ષ'
 'વિદ્યાથ' 'યોગ' 'ઉદ્યોગ' 'હસ્ત' ઉપરથી)

विन्=वी : તેજસ્વી ઊજ્જ્વલ મેધાવી માયાવી ('તેજસ્' 'ઊજ્જ્વલ' 'મેધા'
 'માયા' ઉપરથી)

मिन्=मी (નર.): વાગ્મી સ્વામી ('વાય્' 'સ્વ' ઉપરથી)

आट : વાચાટ ('વાચ્' ઉપરથી)

आल : વાચાલ-વાચાળ ('વાચ્' ઉપરથી)

आलु : દયાલુ-દયાળુ માયાલુ-માયાળું કૃપાલુ-કૃપાળુ નિદ્રાલુ-નિદ્રાળુ
 ('દયા' 'માયા' 'કૃપા' 'નિદ્રા' ઉપરથી)

નોંધ ગુજ.માં 'દયાળ' 'હેતાળ' 'રિસાળ' 'શરમાળ' વગેરે 'આલુ'ના
 વિકાસના 'આળ'થી થાય છે.

बल : રજસ્વલા ('રજસ્' ઉપરથી)

ल : વત્સલ પાંસુલ માંસલ ('વત્સ' 'પાંસુ' 'માંસ' ઉપરથી)

उर : દંતુર ('દંત' ઉપરથી)

र : મધુર પાંકુર ('મધુ' 'પાંકુ' ઉપરથી)

જાતિના ભેદ વિના પછી ગુજરાતીમાં આ વિશેષણો સરખી રીતે
 ત્રણે જાતિમાં વપરાય છે.

(૬) ભાવવાચક : અ (નાન્ય.) : ગૌરવ લાઘવ માર્દવ ચાપલ કૌશલ મૌન કૌમાર સૌષ્ઠવ વગેરે (' ગુરુ ' 'લઘુ' 'મૃદુ' 'ચપલ' 'કુશલ' 'મુનિ' 'કુમાર' 'સુષુ' વિશેષણાત્મક શબ્દો ઉપરથી થયેલાં)

ચ (નાન્ય.) : ધૈર્ય સ્વાસ્થ્ય શૌર્ય લાલિત્ય જાડ્ય વીર્ય સૌંદર્ય પાંડિત્ય આરોગ્ય વાણિજ્ય માધુર્ય નૈપુણ્ય કૌશલ્ય આલસ્ય મૌખ્ય માલિન્ય માંઘ સાહાય્ય વગેરે ('ધીર' 'સ્વસ્થ' 'શ્ર' 'લલિત' 'જડ' 'વીર' 'સુંદર' 'પાંડિત' 'અરોગ' 'વાણિજ' 'મધુર' 'નિપુણ' 'કુશલ' 'અલસ' 'મૂખ' 'મલિન' 'મંદ' 'સહાય'—આ વિશેષણો ઉપરથી થયેલાં)

ઉપરનાં આદિ શ્રુતિની વૃદ્ધિ થઈ છે; નીચેનામાં વૃદ્ધિ નથી થતી :
સખ્ય ('સખી' ઉપરથી=મૈત્રી)

(દ્વ)મન્=(દ્વ)મા (નર.) : લઘિમા અણિમા રક્તિમા નીલિમા ગરિમા મહિમા કાલિમા વગેરે ('લઘુ' 'અણુ' 'રક્ત' 'નીલ' 'ગુરુ' 'મહત્' 'કાલ' ઉપરથી)

ઈ (નારી.) : ચાતુરી ઔચિતી ('ચતુર' 'ઉચિત' ઉપરથી)

ત્વ (નાન્ય.), ત્તા (નારી.) : સંસ્કૃતમાં સામાન્ય રીતે બધાં સામાન્ય અને વિશેષ નામ-સર્વનામ-વિશેષણોને અપવાદ વિના લાગે છે. અપવાદ માત્ર એટલો કે ઉપરનાં 'અ' 'ય' ('દ્વ)મન્' 'ઈ' થી થયેલાં ભાવવાચક નામોને એ ન લાગે. એ રીતે 'ધૈર્યત્વ-ધૈર્યતા સૌંદર્યત્વ-સૌંદર્યતા' ન જ થાય.

એટલું ધ્યાન રાખવાનું કે આમાંથી ભાવવાચક નામ ચતુ' હોય છે અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારના 'ભાવવાચક નામ'ને આ બેઉ પ્રત્યય લગાડી ફરી 'નામ' બિલાં કરવામાં નથી આવતાં. એથી જ ગુજરાતી 'સગવડ અગવડ અગત્ય' જેવાં ભાવવાચક નામોનાં ફરી 'સગવડતા' 'અગવડતા' 'અગત્યતા' જેવાં નામ પણ નથી બની શકેતાં.

(૭) પરિણામ કે વિકારને અર્થે (વિશેષણ) : મય : વાહ્યમ મૃન્મય કાષ્ઠમય ગોમય તન્મય વગેરે ('વાયુ' 'મૃદ્' 'કાષ્ઠ' 'ગો' 'તદ્' ઉપરથી)

ય : ગવ્ય દ્રવ્ય ('ગો' 'દ્' =કાઠ ઉપરથી)

(૮) તુલનાત્મક : તર : સંસ્કૃતમાં બધાં જ ગુણવાચક વિશેષણોને તુલના બતાવનાર 'તર' લગાડવામાં આવે છે; ગુરુતર લઘુતર મૃદુતર અન્યતર-અવ્યયોને પણ લગાડી વિશેષણ બનાવાય છે : ઉત્તર દૂરતર વગેરે

સંસ્કૃતમાં 'ईयस्' પ્રત્યય પણ છે, પણ એવાં રૂપ ગુજરાતીમાં જાણીતાં નથી: 'ત્રેય' 'શ્રેય' વગેરે નામ તરીકે વપરાય છે.

(૯) શ્રેષ્ઠતાવાચક : તમ ; 'તર'ની જેમ જ આ પણ લાગે છે અને પછી શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ અંતાવે છે : ગુરુતમ લઘુતમ મૃદુતમ અન્યતમ, અવ્યયોને પણ લગાડી : ઉત્તમ દૂરતમ

इष्ट : જ્યેષ્ઠ લધિષ્ઠ પાપિષ્ઠ કનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ વરિષ્ઠ ધનિષ્ઠ વગેરે સં. તત્સમ લેખે જાણીતાં છે. આના આભાસસામ્યે 'ગલ્યુ' ઉપરથી સંસ્કૃતીકરણ લેખે 'ગરિષ્ઠ=ખૂબ ગલ્યુ' એ અર્થમાં ગુજ.માં કવચિત્ વપરાય છે; બાકી 'ગરિષ્ઠ' તો 'ગુરુ'નું શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપ છે.

(૧૦) લઘુતાવાચક : क : બાલક-બાળક અશ્વક બુદ્ધક

(૧૧) સ્વાથે : क : અર્થમાં કશો પણ વધારો ન કરે; જેમકે બાલક-બાળક છત્રાક પુત્રક; નારીજાતિએ : મૃત્તિકા વાલુકા વગેરે

अ : બાંધવ પ્રાણ ('અંધુ' 'પ્રજા' ઉપરથી)

य : ચાતુર્વર્ણ્ય માલ્ય સોદર્થ ('ચતુર્વર્ણુ' 'માલા' 'સોદર=ભાઈ' ઉપરથી)

(૧૨) સર્વનામો ઉપરથી અવ્યય બનાવનાર :

द्वा (કાળવાચક) : યદા તદા કદા સદા સર્વદા ('યદ્' 'તદ્' 'કિમ્' 'સર્વ' ઉપરથી)

था (રીતવાચક) : યથા તથા સર્વથા અન્યથા ('યદ્' 'તદ્' 'સર્વ' 'અન્યત્' ઉપરથી)

त्र (સ્થળવાચક) : સર્વત્ર અન્યત્ર એકત્ર ('સર્વ' 'અન્યત્' 'એક' ઉપરથી)

(૧૩) અવ્યયો ઉપરથી વિશેષણ બનાવનાર :

तन : ચિરંતન હસ્તન શ્વસ્તન અઘતન સનાતન સદાતન પ્રાક્તન પુરાતન ('ચિરમ્' 'હસ્' (ગર્ધકાલ) 'શ્વસ્' (આવતી કાલ) 'અઘ' 'સના-સદા' 'પ્રાચ્' 'પુરા' ઉપરથી)

(૧૪) તેને થયું છે-ના અર્થે (વિશેષણ) : इत्त : સુખિત દુઃખિત પુષ્પિત કંટકિત પુલકિત વગેરે ('સુખ' 'દુઃખ' 'પુષ્પ' 'કંટક' 'પુલક' ઉપરથી)

(૧૫) સરખામણીને અર્થે (અવ્યયાત્મક) : વત્ : મૂર્ખવત્ બ્રાહ્મણવત્
(‘મૂર્ખના જેવું,’ ‘બ્રાહ્મણના જેવું’)

સંસ્કૃતમાં આ ઉપરાંત પણ બીજા કેટલાક તદ્દિત પ્રત્યયો છે, પણ
ગુજરાતી ભાષામાં એ ખાસ ઉપયોગી નથી; ક્વચિત્ એવાં શબ્દરૂપ વપરાય
તો એ તત્સમ-સ્વરૂપે જવલ્લેજ.

ગુજરાતી દ્વિતીયિક પ્રત્યયો : કેટલાક ગુજરાતી પ્રત્યય સં. માંથી
ઊતરી આવેલા છે, તો કેટલાક નવા જ ઊભા થયા છે. આ પ્રત્યયો નામ
સર્વનામ વિશેષણોને લાગી ફરી નામ વિશેષણ અને ક્વચિત્ અવ્યયો ઊભાં
કરે છે: જેમકે

(૧) સ્વામીપણું બતાવતા (વિશેષણ) : મંત-વંત : જુઓ ઉપર પૃ. ૧૯૨.

વાળું (ધણું કરી સં. પાલક : > પ્રા. વાલ્મો મૂળ.) તત્સમ-તદ્ભવ
અથા જ ‘ભુદ્ધિવાળું’ ધનવાળું’ ગામવાળું’ ઝાંપાવાળું’ વગેરે

આળું : ઉપરના ‘વાળું’નું લાઘવ : છોગાળું’ રૂપાળું’ લટકાળું’ (થોડા જ
શબ્દોમાં)

આળુ (સં. આહુ જ) : ફૂપાળુ દયાળુ ઈર્ષ્યાળુ વગેરે

આળ : જુઓ ઉપર પૃ. ૧૯૨ માં ‘આહુ’ : દયાળું વગેરે.

આણી : (સં. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ‘આયન’ લાગી વંશ બતાવાતો એનો
આ વિકાસ છે) : ઉઢાણી જેઠાણી અડવાણી કાલાણી વગેરે અવટકો

(ઈ)કું (સં. ઈય + ક નો સંયોગ) : પોતીકું ખાપીકું; પછી ‘ઉ’વાળાં
રૂપ : ખાપુકું.

ઈલું : (દ્વિ. ભૂ. કું. ના પ્રકારના ‘ઈલ > ઈલ’ પ્રકારના થોડા જ
શબ્દોમાં) : ઝેરીલું ખેદીલું ખારીલું હોંશીલું દ્વેષીલું હકીલું રંગીલું તેજીલું
મોઝીલું કોડીલું છોબીલું

આઉ : વગડાઉ અડઆઉ

ઈ : (ઈચ્, ઈય, ઇકનો વિકાસ) : માળી દેશી વગેરે.—પછી ‘ભારી ડાઘી
મરાઠી ગુજરાતી મારવાડી મેવાડી’ વગેરે

ઈયું : (સં. ઈય, ઇકનો વિકાસ) : ગામડિયું ધામિયું હાટિયું વગેરે;
નારીબતિએ ‘આ’ : ગામડિયા સ્ત્રી

સંસ્કૃતમાં 'ईयस्' પ્રત્યય પણ છે, પણ એવાં ૩૫ ગુજરાતીમાં જાણીતાં નથી: 'પ્રેય' 'શ્રેય' વગેરે નામ તરીકે વપરાય છે.

(૯) શ્રેષ્ઠતાવાચક : તમ ; 'તર'ની જેમજ આ પણ લાગે છે અને પછી શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ ખંતાવે છે : શુરુતમ લઘુતમ મૃદુતમ અન્યતમ, અવ્યયોને પણ લગાડી : ઉત્તમ દૂરતમ

इष्ट : જ્યેષ્ઠ લઘિષ્ઠ પાપિષ્ઠ કનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ વરિષ્ઠ ધનિષ્ઠ વગેરે સં. તત્સમ લેખે જાણીતાં છે. આના આભાસસામ્યે 'ગલ્યુ' ઉપરથી સંસ્કૃતીકરણ લેખે 'ગરિષ્ઠ' = 'ખૂબ ગલ્યુ' એ અર્થમાં ગુજ.માં કવચિત્ વપરાય છે; બાકી 'ગરિષ્ઠ' તો 'શુરુ'નું શ્રેષ્ઠતાદર્શક ૩૫ છે.

(૧૦) લઘુતાવાચક : ક : બાલક-બાળક અશ્વક બટક

(૧૧) સ્વાર્થે : ક : અર્થમાં કશો પણ વધારો ન કરે; જેમકે બાલક-બાળક છત્રાક પુત્રક; નારીજાતિએ : મૃત્તિકા વાલુકા વગેરે

अ : ખાંધવ પ્રાપ્ત ('ખ'ધુ' 'પ્રપ્ત' ઉપરથી)

य : ચાતુર્વર્ણ્ય માત્ર્ય સોદર્થ ('ચતુર્વર્ણ' 'માત્રા' 'સોદર=ભાઈ' ઉપરથી)

(૧૨) સર્વનામો ઉપરથી અવ્યય બનાવનાર :

दा (કાળવાચક) : યદા તદા કદા સદા સર્વદા ('યદ્' 'તદ્' 'કિમ્' 'સ' 'સર્વ' ઉપરથી)

था (રીતવાચક) : યથા તથા સર્વથા અન્યથા ('યદ્' 'તદ્' 'સર્વ' 'અન્યત્' ઉપરથી)

त्र (સ્થળવાચક) : સર્વત્ર અન્યત્ર એકત્ર ('સર્વ' 'અન્યત્' 'એક' ઉપરથી)

(૧૩) અવ્યયો ઉપરથી વિશેષણ બનાવનાર :

तन : ચિરંતન હસ્તન શ્વસ્તન અઘતન સનાતન સદાતન પ્રાક્તન પુરાતન ('ચિરમ્' 'હસ્' (ગદકાલ) 'શ્વસ્' (આવતી કાલ) 'અઘ' 'સના-સદા' 'પ્રાચ્ય' 'પુરા' ઉપરથી)

(૧૪) તેને થયું છે-ના અર્થે (વિશેષણ) : इत્ત : સુખિત દુઃખિત પુષ્પિત કંટકિત પુલકિત વગેરે ('સુખ' 'દુઃખ' 'પુષ્પ' 'કંટક' 'પુલક' ઉપરથી)

(૧૫) સરખામણીને અર્થે (અવ્યયાત્મક) : **વત્** : મૂર્ખવત્ બ્રાહ્મણવત્
 (“મૂર્ખના જેવું,” “બ્રાહ્મણના જેવું”)

સંસ્કૃતમાં આ ઉપરાંત પણ બીજા કેટલાક તદ્દિત પ્રત્યયો છે, પણ
 ગુજરાતી ભાષામાં એ ખાસ ઉપયોગી નથી; કવચિત્ એવાં શબ્દરૂપ વપરાય
 તો એ તત્સમ-સ્વરૂપે જ વલ્લેજ.

ગુજરાતી દ્વિતીયિક પ્રત્યયો : કેટલાક ગુજરાતી પ્રત્યય સં. માંથી
 ઊતરી આવેલા છે, તો કેટલાક નવા જ ઊભા થયા છે. આ પ્રત્યયો નામ
 સર્વનામ વિશેષણોને લાગી ફરી નામ વિશેષણ અને કવચિત્ અવ્યયો ઊભાં
 કરે છે: જેમકે

(૧) સ્વામીપણું બતાવતા (વિશેષણ) : **મંત-વંત** : જુઓ ઉપર પૃ. ૧૯૨.

વાળું (ધણું કરી સં. પાલક : > પ્રા. વાલઙો મૂળ.) તત્સમ-તદ્ભવ
 અથવા જ ‘બુદ્ધિવાળું’ ધનવાળું ગામવાળું ઝાંપાવાળું’ વગેરે

આળું : ઉપરના ‘વાળું’નું લાઘવ : છોગાળું રૂપાળું લટકાળું (થોડા જ
 શબ્દોમાં)

આળુ (સં. આલુ જ) : કૃપાળુ દયાળુ ઈર્ષ્યાળુ વગેરે

આળ : જુઓ ઉપર પૃ. ૧૯૨ માં ‘આલુ’ : દયાળ વગેરે.

આણી : (સં. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ‘આયન’ લાગી વંશ બતાવાતો એનો
 આ વિકાસ છે) : ઉઠાણી જેઠાણી અડવાણી કાલાણી વગેરે અવટકો

(ઈ)કું (સં. ઈય + ક નો સંયોગ) : પોતીકું આપીકું; પછી ‘ઉ’વાળાં
 રૂપ : બાપુકું.

ઈલું : (દ્વિ. ભૂ. કું ના પ્રકારના ‘ઈલ > ઈલ’ પ્રકારના થોડા જ
 શબ્દોમાં) : ઝેરીલું ખેદીલું ખારીલું હોંશીલું દૂષીલું હઠીલું રંગીલું તેજીલું
 મોઝીલું કોડીલું છોલીલું

આઉ : વગડાઉ અડખાઉ

ઈ : (ઇન્, ઈય, ઇકનો વિકાસ) : માળી દેશી વગેરે.—પછી ‘ભારી ડાઘી
 મરાઠી ગુજરાતી મારવાડી મેવાડી’ વગેરે

ઈયું : (સં. ઈય, ઇકનો વિકાસ) : ગામડિયું ધામિયું હાટિયું વગેરે;
 નારીબતિએ ‘આ’ : ગામડિયા સ્ત્રી

સંસ્કૃતમાં 'ईयस्' પ્રત્યય પણ છે, પણ એવાં રૂપ ગુજરાતીમાં જાણીતાં નથી; 'त्रेय' 'श्रेय' વગેરે નામ તરીકે વપરાય છે.

(૯) શ્રેષ્ઠતાવાચક : तम ; 'तर'ની જેમ જ આ પણ લાગે છે અને પછી શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ અંતાવે છે : ગુરુતમ લઘુતમ મૃદુતમ અન્યતમ, અવ્યયોને પણ લગાડી : ઉત્તમ દૂરતમ

इष्ट : જ્યેષ્ઠ લધિષ્ઠ પાપિષ્ઠ કનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ વરિષ્ઠ ધનિષ્ઠ વગેરે સં. તત્સમ લેખે જાણીતાં છે. આના આભાસસામ્યે 'गद्यु' ઉપરથી સંસ્કૃતીકરણ લેખે 'गरिष्ठ=ખૂબ ગદ્યુ' એ અર્થમાં ગુજ.માં કવચિત્ વપરાય છે; બાકી 'गरिष्ठ' તો 'गुरु'નું શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપ છે.

(૧૦) લઘુતાવાચક : क : બાલક-બાળક અશ્વક બટુક

(૧૧) સ્વાથે : क : અર્થમાં કશા પણ વધારો ન કરે; જેમકે બાલક-બાળક છત્રાક પુત્રક; નારીજાતિએ : મૃત્તિકા વાલુકા વગેરે

अ : બાંધવ પ્રાણ ('अधु' 'प्रज्ञ' ઉપરથી)

य : ચાતુર્વર્ણ્ય માલ્ય સોદર્ય ('यतुर्वर्ण्य' 'माया' 'सोदर=ભાઈ' ઉપરથી)

(૧૨) સર્વનામો ઉપરથી અવ્યય બનાવનાર :

दा (કાળવાચક) : यदा तदा कदा सदा सर्वदा ('यद्' 'तद्' 'किम्' 'स' 'सर्व' ઉપરથી)

था (રીતવાચક) : यथा तथा सर्वथा अन्यथा ('यद्' 'तद्' 'सर्व' 'अन्यत्' ઉપરથી)

त्र (સ્થળવાચક) : सर्वत्र अन्यत्र એકत्र ('सर्व' 'अन्यत्' 'એક' ઉપરથી)

(૧૩) અવ્યયો ઉપરથી વિશેષણ બનાવનાર :

तन : ચિરંતન હસ્તન શ્વસ્તન અઘતન સનાતન સદાતન પ્રાક્તન પુરાતન ('ચિરમ્' 'હસ્' (ગદ્યકાલ) 'શ્વસ્' (આવતી કાલ) 'અઘ' 'સના-સદા' 'પ્રાચ્' 'પુરા' ઉપરથી)

(૧૪) તેને થયું છે-ના અર્થે (વિશેષણ) : इत्त : સુખિત દુઃખિત પુષ્પિત કંટકિત પુલકિત વગેરે ('सुખ' 'दुःख' 'पुष्प' 'कंटक' 'पुलक' ઉપરથી)

(૧૫) સરખામણીને અર્થે (અવ્યયાત્મક) : વત્ : મૂખવત્ આહણવત્
(‘મૂખના જેવું,’ ‘આહણના જેવું’)

સંસ્કૃતમાં આ ઉપરાંત પણ બીજા કેટલાક તદ્દિત પ્રત્યયો છે, પણ
ગુજરાતી ભાષામાં એ ખાસ ઉપયોગી નથી; કવચિત્ એવાં શબ્દરૂપ વપરાય
તો એ તત્સમ-સ્વરૂપે જવલ્લેજ.

ગુજરાતી દ્વિતીયિક પ્રત્યયો : કેટલાક ગુજરાતી પ્રત્યય સં. માંથી
ઊતરી આવેલા છે, તો કેટલાક નવા જ ઊભા થયા છે. આ પ્રત્યયો નામ
સર્વનામ વિશેષણોને લાગી ફરી નામ વિશેષણ અને કવચિત્ અવ્યયો ઊભાં
કરે છે: જેમકે

(૧) સ્વામીપણું ખતાવતા (વિશેષણ) : મંત-વંત : જુઓ ઉપર પૃ. ૧૯૨.
વાણું (ધણું ફરી સં. પાલક : > પ્રા. વાલકો મૂળ.) તત્સમ-તદ્ભવ
અથા જ ‘બુદ્ધિવાણું’ ધનવાણું ગામવાણું ઝાંપાવાણું’ વગેરે

આણું : ઉપરના ‘વાણું’નું લાઘવ : છોગાણું રૂપાણું લટકાણું (થોડા જ
શબ્દોમાં)

આણ (સં. આહુ જ) : કૃપાણ દયાણ ઈર્ષ્યાણ વગેરે

આળ : જુઓ ઉપર પૃ. ૧૯૨ માં ‘આહુ’ : દયાળ વગેરે.

આણી : (સં. આહણ ગ્રંથોમાં ‘આયન’ લાગી વંશ ખતાવાતો એનો
આ વિકાસ છે) : ઉદાણી જેઠાણી અડવાણી કાલાણી વગેરે અવટકો

(ઈ)કું (સં. ઈય + ક નો સંયોગ) : પોતીકું આપીકું; પછી ‘ઉ’વાળાં
રૂપ : આપુકું.

ઈલું : (દ્વિ. ભૂ. ફ. ના પ્રકારના ‘ઈલ > ઈલ’ પ્રકારના થોડા જ
શબ્દોમાં) : ઝેરીલું ખેદીલું ખારીલું હોંશીલું દ્વેષીલું હડીલું રંગીલું તેજીલું
મોઝીલું કોડીલું છોલીલું

આઉ : વગડાઉ અડ્યાઉ

ઈ : (ઈન્, ઈય, ઇકનો વિકાસ) : માળી દેશી વગેરે.—પછી ‘ભારી ડાઘી
મરાઠી ગુજરાતી મારવાડી મેવાડી’ વગેરે

ઈયું : (સં. ઈય, ઇકનો વિકાસ) : ગામડિયું ધામિયું હાટિયું વગેરે;
નારીબતિએ ‘આ’ : ગામડિયા સ્ત્રી

સંસ્કૃતમાં 'ईयस्' પ્રત્યય પણ છે, પણ એવાં ૩૫ ગુજરાતીમાં જાણીતાં નથી; 'ત્રેય' 'શ્રેય' વગેરે નામ તરીકે વપરાય છે.

(૯) શ્રેષ્ઠતાવાચક : તમ ; 'તર'ની જેમ જ આ પણ લાગે છે અને પછી શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ અંતાવે છે : ગુરુતમ લઘુતમ મૃદુતમ અન્યતમ, અવ્યયોને પણ લગાડી : ઉત્તમ દૂરતમ

इष्ट : જ્યેષ્ઠ લઘિષ્ઠ પાપિષ્ઠ કનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ વરિષ્ઠ ધનિષ્ઠ વગેરે સં. તત્સમ લેખે જાણીતાં છે. આના આભાસસામ્યે 'ગલ્યુ' ઉપરથી સંસ્કૃતીકરણ લેખે 'ગરિષ્ઠ=ખૂબ ગલ્યુ' એ અર્થમાં ગુજ.માં કવચિત્ વપરાય છે; બાકી 'ગરિષ્ઠ' તો 'ગુરુ'તું શ્રેષ્ઠતાદર્શક ૩૫ છે.

(૧૦) લઘુતાવાચક : क : બાલક-બાળક અશ્વક બટુક

(૧૧) સ્વાર્થે : क : અર્થમાં કશો પણ વધારો ન કરે; જેમકે બાલક-બાળક છત્રાક પુત્રક; નારીજાતિએ : મૃત્તિકા વાલુકા વગેરે

अ : બાંધવ પ્રાણ ('બંધુ' 'પ્રજા' ઉપરથી)

य : ચાતુર્વર્ણ્ય માતૃ સોદર્ય ('ચતુર્વર્ણ્ય' 'માલા' 'સોદર=ભાઈ' ઉપરથી)

(૧૨) સર્વનામો ઉપરથી અવ્યય બનાવનાર :

दा (કાળવાચક) : યદા તદા કદા સદા સર્વદા ('યદ્' 'તદ્' 'કિમ્' 'સ' 'સર્વ' ઉપરથી)

था (રીતવાચક) : યથા તથા સર્વથા અન્યથા ('યદ્' 'તદ્' 'સર્વ' 'અન્યત્' ઉપરથી)

त्र (સ્થળવાચક) : સર્વત્ર અન્યત્ર ઐકત્ર ('સર્વ' 'અન્યત્' 'એક' ઉપરથી)

(૧૩) અવ્યયો ઉપરથી વિશેષણ બનાવનાર :

तन : ચિરંતન હસ્તન શ્વસ્તન અઘતન સનાતન સદાતન પ્રાક્તન પુરાતન ('ચિરમ્' 'હસ્ત' (ગઈકાલ) 'શ્વસ્ત્ર (આવતી કાલ) 'અઘ' 'સના-સદા' 'પ્રાચ્' 'પુરા' ઉપરથી)

(૧૪) તેને થયું છે-ના અર્થે (વિશેષણ) : इत : સુખિત દુઃખિત પુષ્પિત કંટકિત પુલકિત વગેરે ('સુખ' 'દુઃખ' 'પુષ્પ' 'કંટક' 'પુલક' ઉપરથી)

(૧૫) સરખામણીને અર્થે (અવ્યયાત્મક) : વત્ : મૂર્ખવત્ પ્રાહ્ણવત્
 (“મૂર્ખના જેવું,” ‘પ્રાહ્ણના જેવું’)

સંસ્કૃતમાં આ ઉપરાંત પણ બીજા કેટલાક તદ્દિત પ્રત્યયો છે, પણ
 ગુજરાતી ભાષામાં એ ખાસ ઉપયોગી નથી; કવચિત્ એવાં શબ્દરૂપ વપરાય
 તો એ તત્સમ-સ્વરૂપે જ વહેલેજ.

ગુજરાતી દ્વિતીયિક પ્રત્યયો : કેટલાક ગુજરાતી પ્રત્યય સં. માંથી
 ઊતરી આવેલા છે, તો કેટલાક નવા જ ઊભા થયા છે. આ પ્રત્યયો નામ
 સર્વનામ વિશેષણોને લાગી ફરી નામ વિશેષણ અને કવચિત્ અવ્યયો ઊભાં
 કરે છે: જેમકે

(૧) સ્વામીપણું બતાવતા (વિશેષણ): મંત-ચંત : જુઓ ઉપર પૃ. ૧૯૨.
 વાળું (ધણું કરી સં. પાલક : > પ્રા. વાલકો મૂળ.) તત્સમ-તદ્ભવ
 અર્થાત્ જ ‘બુદ્ધિવાળું’ ધનવાળું ગામવાળું ઝાંપાવાળું’ વગેરે

આળું : ઉપરના ‘વાળું’નું લાઘવ : છોગાળું રૂપાળું લટકાળું (થોડા જ
 શબ્દોમાં)

આળુ (સં. આલુ જ) : કૃપાળુ દયાળુ ધર્મિણુ વગેરે

આળ : જુઓ ઉપર પૃ. ૧૯૨ માં ‘આલુ’ : દયાળ વગેરે.

આણી : (સં. પ્રાહ્ણ અર્થેમાં ‘આયન’ લાગી વંશ બતાવાતો એનો
 આ વિકાસ છે) : ઉદાણી જેઠાણી અડવાણી કાલાણી વગેરે અવટકો

(ઈ)કું (સં. ઈય + ક નો સંયોગ) : પોતીકું આપીકું; પછી ‘ઉ’વાળાં
 રૂપ : આપુકું.

ઈલું : (દ્વિ. ભૂ. કૃ. ના પ્રકારના ‘ઈલ > ઈલ’ પ્રકારના થોડા જ
 શબ્દોમાં) : ઝેરીલું ખેદીલું ખારીલું હોંશીલું દ્વેષીલું હડીલું રંગીલું તેજીલું
 મોઝીલું કોડીલું છોલીલું

આઉ : વગડાઉ અડખાઉ

ઈ : (ઇન્, ઈય, ઇકનો વિકાસ) : માળી દેશી વગેરે.—પછી ‘ભારી ડાઘી
 મરાઠી ગુજરાતી મારવાડી મેવાડી’ વગેરે

ઈયું : (સં. ઈય, ઇકનો વિકાસ) : ગામડિયું ધામિયું હાટિયું વગેરે;
 નારીજાતિએ ‘આ’ : ગામડિયા સ્ત્રી

સંસ્કૃતમાં ‘ईयस्’ પ્રત્યય પણ છે, પણ એવાં ૩૫ ગુજરાતીમાં જાણીતાં નથી: ‘ત્રેય’ ‘શ્રેય’ વગેરે નામ તરીકે વપરાય છે.

(૯) શ્રેષ્ઠતાવાચક : તમ ; ‘તર’ની જેમ જ આ પણ લાગે છે અને પછી શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ બતાવે છે : ગુરુતમ લઘુતમ મૃદુતમ અન્યતમ, અવ્યયોને પણ લગાડી : ઉત્તમ દૂરતમ

इष्ट : જ્યેષ્ઠ લઘિષ્ઠ પાપિષ્ઠ કનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ વરિષ્ઠ ધનિષ્ઠ વગેરે સં. તત્સમ લેખે જાણીતાં છે. આના આભાસસામ્યે ‘ગલ્યુ’ ઉપરથી સંસ્કૃતીકરણ લેખે ‘ગરિષ્ઠ’=ખૂબ ગલ્યુ’ એ અર્થમાં ગુજ.માં કવચિત્ વપરાય છે; બાકી ‘ગરિષ્ઠ’ તો ‘ગુરુ’નું શ્રેષ્ઠતાદર્શક ૩૫ છે.

(૧૦) લઘુતાવાચક : क : બાલક-બાળક અશ્વક બટુક

(૧૧) સ્વાર્થે : क : અર્થમાં કશો પણ વધારો ન કરે; જેમકે બાલક-બાળક છત્રાક પુત્રક; નારીજાતિએ ; મૃત્તિકા વાલુકા વગેરે

अ : બાંધવ પ્રાણ (‘બંધુ’ ‘પ્રજ્ઞ’ ઉપરથી)

य : ચાતુર્વર્ણ્ય માત્ર સોદર્થ (‘ચતુર્વર્ણ’ ‘માલા’ ‘સોદર=ભાઈ’ ઉપરથી)

(૧૨) સર્વનામો ઉપરથી અવ્યય બતાવનાર :

दा (કાળવાચક) : યદા તદા કદા સદા સર્વદા (‘યદ્’ ‘તદ્’ ‘કિમ્’ ‘સ’ ‘સર્વ’ ઉપરથી)

या (રીતવાચક) : યથા તથા સર્વથા અન્યથા (‘યદ્’ ‘તદ્’ ‘સર્વ’ ‘અન્યત્’ ઉપરથી)

त्र (સ્થળવાચક) : સર્વત્ર અન્યત્ર એકત્ર (‘સર્વ’ ‘અન્યત્’ ‘એક’ ઉપરથી)

(૧૩) અવ્યયો ઉપરથી વિશેષણ બતાવનાર :

तन : ચિરંતન હિસ્તન શ્વસ્તન અઘતન સનાતન સદાતન પ્રાક્તન પુરાતન (‘ચિરમ્’ ‘હિસ (ગદકાલ)’ ‘શ્વસ (આવતી કાલ)’ ‘અઘ’ ‘સના-સદા’ ‘પ્રાત્’ ‘પુરા’ ઉપરથી)

(૧૪) તેને થયું છે-ના અર્થે (વિશેષણ) : इत : સુખિત દુઃખિત પુષ્પિત કંટકિત પુલકિત વગેરે (‘સુખ’ ‘દુઃખ’ ‘પુષ્પ’ ‘કંટક’ ‘પુલક’ ઉપરથી)

(૧૫) સરખામણીને અર્થે (અવ્યયાત્મક) : વત્ : મૂર્ખવત્ બ્રાહ્મણવત્
 (“મૂર્ખના જેવું,” “બ્રાહ્મણના જેવું”)

સંસ્કૃતમાં આ ઉપરાંત પણ બીજા કેટલાક તદ્દિત પ્રત્યયો છે, પણ
 ગુજરાતી ભાષામાં એ ખાસ ઉપયોગી નથી; કવચિત્ એવાં શબ્દરૂપ વપરાય
 તો એ તત્સમ-રૂપે જ વહેલેજ.

ગુજરાતી દ્વિતીયિક પ્રત્યયો : કેટલાક ગુજરાતી પ્રત્યય સં. માંથી
 ઊતરી આવેલા છે, તો કેટલાક નવા જ ઊભા થયા છે. આ પ્રત્યયો નામ
 સર્વનામ વિશેષણોને લાગી ફરી નામ વિશેષણ અને કવચિત્ અવ્યયો ઊભાં
 કરે છે: જેમકે

(૧) સ્વામીપણું બતાવતા (વિશેષણ) : મંત-વંત : બુઝો ઉપર પૃ. ૧૮૨.

વાળું (ધાણું કરી સં. પાલક : > પ્રા. વાલકો મૂળ.) તત્સમ-તદ્ભવ
 અર્થાત્ જ ‘બુદ્ધિવાળું’ ધનવાળું’ ગામવાળું’ ઝાંપાવાળું’ વગેરે

આળું : ઉપરના ‘વાળું’નું લાઘવ : છોગાળું’ રૂપાળું’ લટકાળું’ (થોડા જ
 શબ્દોમાં)

આળુ (સં. આલુ જ) : કૂપાળુ દયાળુ ઈર્ષ્યાળુ વગેરે

આળ : બુઝો ઉપર પૃ. ૧૮૨ માં ‘આલુ’ : દયાળ વગેરે.

આણી : (સં. બ્રાહ્મણ અર્થેમાં ‘આચન’ લાગી વંશ બતાવાતો એનો
 આ વિકાસ છે) : ઉદાણી જેઠાણી અડવાણી કાલાણી વગેરે અવટકો

(ઈ)કું (સં. ઈચ + ક નો સંયોગ) : પોતીકું આપીકું; પછી ‘ઉ’વાળાં
 રૂપ : આપુકું.

ઈલું : (દ્વિ. ભૂ. કું. ના પ્રકારના ‘ઈલ > ઈલ’ પ્રકારના થોડા જ
 શબ્દોમાં) : ઝેરીલું ખેદીલું ખારીલું હોંશીલું દૂષીલું હડીલું રંગીલું તેજીલું
 મોઝીલું કોડીલું છોલીલું

આઉ : વગડાઉ અડખાઉ

ઈ : (હન, હંચ, હકનો વિકાસ) : માળી દેશી વગેરે.—પછી ‘ભારી ડાઘી
 મરાઠી ગુજરાતી મારવાડી મેવાડી’ વગેરે

ઈયું : (સં. ઈચ, હકનો વિકાસ) : ગામડિયું ધામિયું હાટિયું વગેરે;
 નારીબતિએ ‘આ’ : ગામડિયા સ્ત્રી

સંસ્કૃતમાં 'ईयस्' પ્રત્યય પણ છે, પણ એવાં ૩૫ ગુજરાતીમાં જાણીતાં નથી: 'ત્રિય' 'ત્રેય' વગેરે નામ તરીકે વપરાય છે.

(૯) શ્રેષ્ઠતાવાચક : તમ ; 'તર'ની જેમ જ આ પણ લાગે છે અને પછી શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ ખંતાવે છે : ગુરુતમ લઘુતમ મૃદુતમ અન્યતમ, અવ્યયોને પણ લગાડી : ઉત્તમ દૂરતમ

इष्ट : જ્યેષ્ઠ લઘિષ્ઠ પાપિષ્ઠ કનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ વરિષ્ઠ ધનિષ્ઠ વગેરે સં. તત્સમ લેખે જાણીતાં છે. આના આભાસસામ્યે 'ગળ્યુ' ઉપરથી સંસ્કૃતીકરણ લેખે 'ગરિષ્ઠ=ખૂબ ગળ્યુ' એ અર્થમાં ગુજ.માં કવચિત્ વપરાય છે; બાકી 'ગરિષ્ઠ' તો 'ગુરુ'નું શ્રેષ્ઠતાદર્શક ૩૫ છે.

(૧૦) લઘુતાવાચક : ક : બાલક-બાળક અશ્વક બટુક

(૧૧) સ્વાર્થે : ક : અર્થમાં કશો પણ વધારો ન કરે; જેમકે બાલક-બાળક છત્રાક પુત્રક; નારીજાતિએ : મૃત્તિકા વાલુકા વગેરે

अ : ખાંધવ પ્રાર ('ખંધુ' 'પ્રાર' ઉપરથી)

य : ચાતુર્વર્ણ્ય માત્ર સોદર્ય ('ચતુર્વર્ણ્ય' 'માલા' 'સોદર=ભાઈ' ઉપરથી)

(૧૨) સર્વનામો ઉપરથી અવ્યય બનાવનાર :

दा (કાળવાચક) : યદા તદા કદા સદા સર્વદા ('યદ્' 'તદ્' 'કિમ્' 'સ' 'સર્વ' ઉપરથી)

था (રીતવાચક) : યથા તથા સર્વથા અન્યથા ('યદ્' 'તદ્' 'સર્વ' 'અન્યત્' ઉપરથી)

त्र (સ્થળવાચક) : સર્વત્ર અન્યત્ર એકત્ર ('સર્વ' 'અન્યત્' 'એક' ઉપરથી)

(૧૩) અવ્યયો ઉપરથી વિશેષણ બનાવનાર :

तन : ચિરંતન હસ્તન શ્વસ્તન અઘતન સનાતન સદાતન પ્રાક્તન પુરાતન ('ચિરમ્' 'હસ (ગઈકાલ)' 'શ્વસ (આવતી કાલ)' 'અઘ' 'સના-સદા' 'પ્રાત્' 'પુરા' ઉપરથી)

(૧૪) તેને થયું છે-ના અર્થે (વિશેષણ) : इत : સુખિત દુઃખિત પુષ્પિત કંટકિત પુલકિત વગેરે ('સુખ' 'દુઃખ' 'પુષ્પ' 'કંટક' 'પુલક' ઉપરથી)

વટ : (વટય; નારી) (સં. વૃત્તિ) : ધરવટ સગાવટ સાચવટ .

ક : 'કંડક' 'ટાકક' બે શબ્દો

કી : 'મરકી' એક શબ્દ; 'ગંદકી'માં તો ફારસી 'ગી' છે.

વાડ : (વાડય; નારી.) 'એકવાડ-ગંદવાડ'માં નર. નારી; 'મંદવાડ'માં નર. વાડો : ગંદવાડો. (આનો સંબંધ સં. પાટક : > પા. વાઢકો > અપ. વાઢક સાથે.)

આડો : (સં.-વાટક નો સંબંધ; નર.) : અખાડો ધુમાડો નીલાડો -લીલાડો સંધાડો

આરો : (સં. આકાર અંગનો સંબંધ. નારી.) : ધુળરો મૂંઝારો ધસારો ધસારો લવારો લખણખારો. આરી (નારી.) : ધુળરી કપારી લવારી

ઊતી : (સં. વૃત્તિ માંથી એક શક્યતા) : 'સમજૂતી' એક શબ્દ. આનું લાઘવથી 'સમજૂત' પણ વપરાય છે. (હિંદીમાં વધુ ઉદાહરણો છે : સમજાૌતી જુજાૌતી મનાૌતિ જુકૌતી મરીતી)

વટો : (સં. વૃત્ત સાથે સંબંધ) : ભોગવટો દેશવટો; છતાં 'વંહીવટ' માં માત્ર વટ છે.

લઘુતાવાચક ઉ (સં. ક પ્રત્યયનો વિકાસ) : વામણું નમણું

ક (અર્વાચીન ભૂમિકામાં નવેસર) : કરતું-ક-ને આવતો-ક-ને; વળી 'થોડુંક લગારેક લગરીક જરાક' વગેરે

કું (વિશે.) : નાનકું ટીણુંકું હરણુંકું પરડુંકું (=નાનો સાપ) પોટડુંકું

ધયો : (નર.) નારણિયો ભોતિયો નાનિયો

ધયું (નાન્ય.) : સરવણિયું નાળિયું જાલિયું હરણિયું

લું (અપ. હ્રસ્વ પ્રત્યયનો વિકાસ; જરૂર પ્રમાણે 'લો-લી-લુ') : મગલું એડલું એટલો એટલી ગાડલું ગોષલો હરણલું પોટલું-પોટલી-પોટલો એટલો-એટલી રોટલો-રોટલી મોરલો ઘોડલી મઢલી(નારી.) ઘડલો

વું (સ્વાથે 'ક'ના વિકાસમાં; જરૂર પ્રમાણે 'વો-વી-વું') : ઝાડવું ચાડવો લાડવો છાડવો ચરવી

ટ-ટું : ચોરાટ-ચોરાંટ ખુરાટ-ખુરાંટ વચટ પોચટ ચોરટો-ચોલટો ત્લામટો છાકટો ખાખટી (ખાખડી પણ)

નું : (સં. કર્ણ > કન્ન નો વિકાસ) : છટ્ટી વિભક્તિના અર્થનો અનુગ બધાં જ નામોને અને ‘હુ’ ‘તુ’ ‘અમે’ ‘તમે’ સિવાયનાં સર્વનામોને

દુ (સાર્વનામિક અપ. કેરડનો વિકાસ) : મારું તારું અમારું તમારું ઉપરની જ રીતે વિશેષણાત્મક બની રહે છે.

(૨) લાવવાચક : આઈ (વૈદિક તાત્તિ પ્રત્યયનો વિકાસ ; નારી.) : વિશેષણ ઉપરથી મુખ્યત્વે બને છે, ઉપરાંત ક્વચિત્ સામાન્ય નામ ઉપરથી પણ બને છે; જેમકે ‘મોટાઈ મદાઈ લુચ્યાઈ ચતુરાઈ ઊંચાઈ ઊંડાઈ સળઈ ગરીઆઈ પહોળાઈ’ અને ‘માણસાઈ ગધેડાઈ’ વગેરે

આશ : (આશ્ય, વિકાસ સ્પષ્ટ નથી, નારી.) : સ્વાદ અને રંગવાચક વિશેષણોને) : ખારાશ ખટારા કડવાશ મીઠાશ તીખાશ કાળાશ રતાશ પીળાશ ઘોળાશ લીલાશ

આણુ : (નાન્ય.) : (માપ બતાવે) : લંબાણુ ઊંડાણુ નીચાણુ ઊંચાણુ ટૂંકાણુ પોલાણુ ખોચાણુ (‘ખોચુ’=‘ઊંડુ’ ઉપરથી)

આણુ : (‘આણ્ય’, નારી.) : કડવાણુ

આટ : (નર.) : ખારાટ ગરમાટ

આણું (‘આણુ’ નાન્ય.નો વિકાસ) : જૂઠાણું

તન, તણ (સં. વૈ. ત્વન > અપ. ત્તળ દ્વારા) : શરાતન હેવાતણ પુરુષાતન

આટો : (નર.) : ગરમાટો છુમાટો સપાટો ખપાટો

ઓટી : (સં. વૃત્તિ > પ્રા. ઉટ્ટી સાથે સંબંધ) (નારી.) : હથેટી

આપો (નર.) : છુદાપો ધરડાપો બળાપો અંધાપો

પ (‘પ્ય; નારી.) (સં. ‘ત્વ’ ઉપરથી) : મોટપ ઊણપ ફૂણપ સારપ મોંકપ હીણપ

અ (‘અ’ નારી.) : (સં. હમન્ ઉપરથી) : નાનમ મોટમ

પણ (સં. વૈ. ‘ત્વન’ ઉપરથી) : શાણપણ હહાપણ ધડપણ ગાંડપણ મોટપણ નાનપણ વગેરે

પણું (નાન્ય.) (સં. વૈ. ‘ત્વન’ ઉપરથી) : બધા જ પ્રકારનાં ગુણવાચક વિશેષણો સર્વનામો, અને સામાન્ય-વિશેષ નામોને ‘ત્વ’ અને ‘તા’ની જેમ ગુજ.માં ‘પણું’ લાગી શકે છે.

વાર : (ફારસી) : ઉમેદવાર તકસીરવાર

દાર (ફારસી) : દુકાનદાર ઇનામદાર ફાજદાર સુખેદાર જમાદાર
ચોખદાર હવાલદાર

(૨) તે લગતું—એ અર્થે (વિશેષણ) ઈ (ફારસી અને અરબી) : જંગલી
અરબી ફારસી, હિંદવી શહેરી પારસી અંગ્રેજી ઈશાઈ શાહી

(૩) ભાવવાચક (નામ) : ઈ (નારી.) : હોશિયારી ચાલાકી નેકી હરામી
લખાડી ખૂખી દોસ્તી સોદાગરી બાદશાહી ફકીરી ગમગીની

તી (નારી.) : કમતી જાસ્તી

ગી (નારી.) : બંદગી તાજગી

આ ઉપરાંત પણ કોઈ કોઈ પ્રત્યય છે, પણ તત્સમ પૂરતા જ
મર્યાદિત છે.

(૪) અવ્યય બતાવનાર : વાર (=પ્રમાણ—ના ક્રમે) : બયાનવાર તફસીલવાર
કામવાર ધરવાર એમ વ્યાપક રીતે ગુજ. માં વપરાય છે.)

પ્રકીર્ણ :

(૧) આ ઉપરાંત ગુજરાતીમાં વિકસેલા ‘અનુગ’ પ્રકારના : (સં.
માંથી આવેલા ગુજ.) : સર (‘હેતુ’ બતાવવા) : કામસર હેતુસર માપસર
નિયમસર કાયદાસર ધોરણસર વગેરે

(૨) (સં.માંથી આવેલા ગુજ.) : ભર-ભેર (‘બધું’ ‘ભરેલું’ અર્થ
બતાવનાર) : જગતભર હર્ષભર-હર્ષભેર

કૃત અને તદ્દિત પ્રત્યયોની આજની સ્થિતિ લગભગ મર્યાદિત પ્રકારની
છે અને અમુક અમુક શબ્દોમાં જ જાણીતી છે; બેશક, ‘વાળું’ ‘પણું’
જેવાં એવાં છે કે જે સર્વત્ર ઉપયોગમાં આવે છે.

૩. વ્યુત્પત્તિ-પરિચય :

‘ગુજર ભાષા’ કે ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા’ના વિકાસમાં આપણે
સ્પષ્ટ જોઈ શક્યાં છીએ કે આપણી પાસે ગુજરાતી ભાષાનું અર્વાચીન સ્વરૂપ
સ્થપાયો સુધીમાં એક વિશાળ સંક્રમણ-પરંપરા વિસ્તરેલી છે. આદિમ
ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકાથી લઈ આજ સુધીમાં તે તે સ્વર કે તે તે
વ્યંજન તે તેના સ્વરૂપમાં પણ રહેલો જોવામાં આવે છે, તો થોડા કે ઝાઝા

કું (અપ. અઢ પ્રત્યયનો વિકાસ; જરૂર પ્રમાણે 'ડો-ડી-ડું') : મુખકું
ખાલુકું આંખડી વાંસડો પંખીકું ઠાકરડો ઠાકરડી રાતડી છાંયડો વેલડી
ઢોલડી મદૂલડી મરકલડો દેગડો દેગડી

નોંધ : આ 'ડું' પ્રત્યયની પહેલાં મધુરતા બતાવવા 'લ' ઉમેરવામાં આવે
છે : રાતડી-રાતલડી આંખડી-આંખલડી ચૂંદડી-ચૂંદલડી સેજડી-સેજલડી
વાટડી-વાટલડી વગેરે. આવા શબ્દોમાં સર્વત્ર લડ હોય છે; ડલ ઉચ્ચારી
શકાતા નથી. કેટલીક લાર પ્રથમથી જ લ લાગ્યો હોય છે, જેને પછી 'ડું'
લાગ્યો હોય છે; જેમકે સાહેલી-સાહેલડી એકલો-એકલડો વાંસળી-
વાંસલડી વગેરે

(૪) અનિશ્ચિત અર્થે : એક અથવા ક (સંખ્યાવાચક વિશેષણોને;
સંભવ છેકે સં. એક માંથી મળ્યો હોય) : એક ત્રણેક ચારેક પાંચેક છએક-
છક વગેરે.

કું-કો : (સં. ક પ્રત્યયનો જ વિકાસ) : એકકું-એકું-એકો-એકો
છક-છકકું-છકો, પાંચીકો દસકો વીસકો સૈકું-સૈકો. કી (નારી) : એકીએકી

(૫) તુલનાવાચક : એરું : (સં. તર ઉપરથી) : ધણેરું મોંઘેરું નાનેરું
મોટેરું તીખેરું ઊંચેરું નીચેરું વડેરું ઘરડેરું સોંધેરું (આ સૌરાષ્ટ્રમાં ગ્રામીણોમાં
વ્યાપક છે.)-અર્ધાં વિશેષણોમાં વ્યાપક નથી.

(૬) સાર્વનામિક પ્રત્યયો : (૧) સાતમી વિભક્તિ-અર્થનાં 'જ્યાં ક્યાં ત્યાં.
અહિંયાં'-માં અપ.નો પ મી વિભક્તિનો હાં વિકસી આવ્યો છે, તો 'જહી'
તહીં અહીં' માં અપ.નો ળમી વિભક્તિનો હિં પ્રત્યય જ પડ્યો છે.
(૨) 'જ્યારે ત્યારે અત્યારે' માં તો જિ-વારહ દ્વારા જિહારહ વગેરે થતાં
વિકાસ છે. આ બધાંમાં હ્રસ્વિતિ મૂળમાં હતી તેણે સ્વરોને જ મહાપ્રાણિત.
બનાવ્યા છે.

અરખી-ફારસી દ્વૈતીયિક પ્રત્યયો : ગુજરાતીમાં સ્વીકારવામાં
આવેલા અરખી-ફારસી શબ્દોએ પણ આપણને આવા થોડા પ્રત્યય આપ્યા છે :-

(૧) સ્વામીપણું બતાવવા : (વિશેષણ) મંદ (ફારસી) : અઠ્ઠલમંદ
દોલતમંદ ('દોલતવાળું' વગેરે અર્થે)

યાર : (ફારસી) : હોશિયાર-બખત્યાર મુખત્યાર

વર : (ફારસી) : જનવર જોરાવર

	विषमकम्	विशमअं	विसमउं	वसभुं
	*विभानकम्	विहाणअं	विहाणउं	वडाणुं (वाःणुं)
	*विलगयति	विलगइ	विलगाइ	वणजे
उ :	उपवासः	अपवास
	उपाश्रयः	अपासरो
	कुङ्कुमम्	कुंकुमं	कुंकुमु	कं'कु
	कुटुम्बिकः	कुटुंबिओ	कुटुंबिउ	कणुपी
	कौसुम्भकः	कुसुंभओ	कुसुंभउ	कसुंभे।
	कुशूर (अ२.)	कशूर
	खुरिका	खुरिआ	खुरिअ	भरी
	गुडुची	गलोई	गलोइ	गणे।
	धुरकः	धुरओ	धुरउ	छरे।
	शूशूर (अ२.)	नशूर
	तुभाशा (क्ष.)	तभाशे।
	तुष्णे (वै.)	तुम्हे	तुम्हे, -म्हइ	तमे (तःमे)
	द्विवेदः	*दुवेओ	*दुवेउ	दवे
	धुरा	धुरा	धुर	धर
	धुरालः	धुराल्	*धुराल	धराण
	पुटकः	पुढओ	पुढउ	पडो।
	पुनर्	पुणो	पुण	पणु
	द्विपुटकम्	वेवढअं	वेवढउं	भेवडुं
	भुट्टे'ह (क्ष.)	भउडुं
	*लुनति	लुणइ	लुणइ	लणु
	सुपुत्रः	सुपुत्तो	सुपुत्तु	सपूत

(२) मध्यभां इ=अ, उ=अ :

इ :	...	उडिहो	उडिहु	अउड
	कठिनम्	कं'णु
	कुट्टिनिका	कुट्टिणिआ	कुट्टिणिअ	कूटणुी
	गम्भिणिका	गम्भिणिआ	गम्भिणिअ	गाभणुी
	त्वरितम्	तरत, तुरत

तित्तिरम्	तित्तिरं	तित्तिरु	तेतर
पूर्णमा	पुत्रिमा	पुन्नम	पूतम
मार्गशिराः	मगसिरो	मगसिरु	भागसर
वाणिज्यम्	वाणिज्जं	वाणिज्जु	वणुज
वैरिणी	वेरिणी	वेरिणि	वेरणु
हरिणम्	हरिणं	हरिणु	हरणु
हरिद्रा	हलिद्रा	...	हणदर
ई > इ : निरीक्षते	निरिक्खइ	निरिक्खइ	नीरभे
परीक्षते	परिक्खइ	परिक्खइ	परभे
परीक्षा	परिक्खा	परिक्ख	परभ
उ :			
अगुरुः	अगर
आकुलकः	आकुलओ	आकुलउ	आकुणे
अङ्गुलिका	अङ्गुलिआ	अङ्गुलिअ	आङ्गणी
उन्दुरुः	उंदुरु	उंदुरु	उंदर
...	कुडुच्छओ	कुडुच्छउ	कुडुछे
कर्बुरकम्	कव्वुरअं	कव्वुरउं	कायरुं
कुक्कुटक	कुक्कुडओ	कुक्कुडउ	कुक्कुडे
गुग्गुलः	गुग्गुलो	गुग्गुलु	गूगण
चतुर्गुणकम्	चउरगुणअं	चउरगुणउं	योगाणुं
पङ्गुलकः	पङ्गुलओ	पङ्गुलउ	पाङ्गेणे
फाल्गुनः	फग्गुणो	फग्गुणु	फागणु
मानुषः	माणसो	माणसु	माणस
मत्कुणः	मक्कुणो	मक्कुणु	मांकड
मुकुटः	मुगट
शुभो डिपर :			भेवडुं
लशुनम्	लसुणं	लसुणु	लसणु
वागुरिकः	वाधरी
विद्युत्	विज्जु, विज्जुलिआ	विज्जु, विज्जुलिअ	वीज, वीजणी
संवृध्यते	संवुज्झइ	संवुज्झइ	सभजे
श्वशुरकः	ससुरओ	ससुरउ	ससरे
हिङ्गुलकः	हिङ्गुलओ	हिङ्गुलउ	हिङ्गणे

ઝઃ છુઓ ઉપરઃ વરવું

(૩) અંત્ય ઙ=અ, ઙ=અ :

ઙઃ	અદિ (નપું.)	અઙ્ઙી	અઙ્ઙિ	આંખ (અી.)
	આગ્નિઃ (પું.)	અઙ્ગી	અઙ્ગિ	આગ (અી.)
	અર્ચિસ્	અઙ્ચી	અર્ચિ	આંચ
	કુદ્ધિઃ	કુઙ્ઙી	કુદ્ધિ	દૂઙ્
	પ્રઙ્ચિઃ (પું.)	ગંઙી	ગંઙિ	ગાંઙ (અી.)
	પંઙ્કિઃ	પંઙ્કી	પંઙ્કિ	પાંઙ
	મસિઃ	મઙ્ગી	મસિ	મસ, મેસ
	વસિઃ	વઙ્ગી	વસિ	વાઙ (=દિવેટ)

સં. જાતિ માતિ રીતિ ગતિ વગેરે શબ્દોના અર્થ. તદ્ભવોમાં 'જાત' 'ભાત' 'રીત' 'ગત' વગેરેમાં અંતે અઙ્ઙર છે તે વસ્તુસ્થિતિએ લક્ષ્યપ્રકત્વ યઙ્ઙર છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ઈ > ઙઃ	કઙ્ઙી	કઙ્ઙી	કઙ્ઙિ	કઙ્ઙ, કૈઙ
	ગર્ભિણી	ગર્ભિમણી	ગર્ભિણિ	ગાભણુ
	ગાલી	ગાંલી	ગાલિ	ગાળ
	ચતુર્થી	ચત્તત્તી	ચત્તત્તિ	ચોથ
	ધમની	ધમણી	ધમણિ	ધમણુ
	પાલી	પાલી	પાલિ	પાળ
	મગિની	મઙ્ઙિણી	મઙ્ઙિણિ	ખલેન (ખાંન)
	વણી	વઙ્ગી	વઙ્ગિ	વેલ

દૂઙ્ ઙ અને દીઘ ઈવાળા સં. શબ્દોમાંથી યુગ્મરાતીમાં અઙ્ઙરાંત અને છે તે બધા જ શબ્દોમાં હકીકતે તો લઘુપ્રપન્ન 'ય' નું જ શ્રવણ થાય છે, ભલે લેખનમાં એ આગળે બતાવવામાં આવતો ન હોય. આનાર્થે શ્રીજી પુરુષ ગોદપચનનાં અપભ્રંશ-પ્રમિદામાં દૂઙ્ ઙ રાજાંત રૂપ થાય છે તે યુગ્મરાતીમાં લેખનમાં અઙ્ઙરાંત 'કરવામાં આવે છે, પણ સર્વત્ર લઘુપ્રપન્ન જ શ્રવણ થાય છેઃ અપ. 'કરિ > કરય, પાઙ્કિ > પાઙ્કય' વગેરે બધાં રૂપો. ભવિ'ય-કાળનાં રૂપોમાં 'મધ્યવર્તી' સ્થિતિમાં એવા દ્રવ્યો જ લખાય છે ત્યાં પણ આ સ્થિતિ છેઃ બેમદે અપ. કરિસદ > કરયદો. કરિસડ > કરયડો.

કરિસ્સહું > કરયથું (તળ-ગુજરાતમાં 'કરીથું'). હેતુર્થ કે સામાન્ય કૃદંતમાં
 યાણ અપ. ઇવ્વ(સં. તવ્ય)ના વિકાસમાં પ્રથમ તો 'કરેવૂ' પછી 'કરિવૂ'
 થયે 'કરયવુ' ઉચ્ચારણ, જોકે લખાય છે 'કરવુ'. અર્ધા જ ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં
 આ સ્થિતિ એકસરખી છે.

ઉ :	શુઓ	'અગર'	
ગુરુ:	ગોર
દેવદારુ:	દેવદાર
માનુ:	માણૂ	માણુ	'ભાણુ
મધુ	મધ
મૃત્યુ:	મોત
વિદ્યુત્	વિજ્ઞૂ	વિજ્ઞુ	વીજ

પુંલિંગ તેમજ નપુંસકલિંગ શબ્દોને અંતે વ્યંજનમાં અપભ્રંશમાં
 ૧ લી-૨ જી એ. વ. નો જે પ્રત્યય 'ઙ' છે તે પ્રત્યય મધ્ય. ગુજરાતીમાં ધસાતો
 ચાલતાં અકારના રૂપમાં સ્થાપિત થઈ જાય છે. ઉપરના શબ્દોમાં અકારાંત
 રૂપોનાં અપભ્રંશ રૂપો જોવાથી એ સ્પષ્ટ થશે.

૨. સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ :

નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓની આ એક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે.
 'અપભ્રંશ' સુધી, બહુ જ થોડા અપવાદે, જ્યાં જ્યાં મધ્યવર્તી (કે શબ્દાંતે)
 સંયુક્ત વ્યંજનો હતા તે ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં ધસાઈ પરસવર્ણ કે
 મૂર્વસવર્ણ વ્યંજનના રૂપમાં સ્થિર થયે જતા હતા. આ પ્રક્રિયામાં વ્યંજન
 એકલો થતાં, મોટે ભાગે, પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો
 હોતો. આપણી 'ગુજર ભાષા' કે 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી' વિકસિત થઈ ત્યાં-
 સુધીમાં આ પ્રક્રિયા પૂર્ણપણે સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. નીચે એ વિકાસ
 જોવા મળશે :

અ=આ : અઘ	અઙ્ઙ	અઙ્ઙુ	આજ
અઘ્ઘા	અઘ્ઘા	અઘ્ઘ	આઠ
અસ્તમેતિ	અત્થમેઈ	અત્થમઈ	આથમે
અર્પયતિ	અર્પેઈ	અર્પઈ	આપે
અર્વુદ :	અર્વુઓ	અર્વુડ	આણુ
કર્કટિકા	કર્કઢિકા	કર્કઢિક	કાકડી

कक्षः	कच्छो	कच्छु	काष्ठ
कज्जलम्	कज्जलं	कज्जलु	काष्ठणी
कर्णः	कर्णो	कर्णु	कान
कर्म	कम्मं	कम्मु	काम
खट्वा	खट्टा	खट्ट	काट
गर्जति	गज्जइ	गज्जइ	गाजे
गर्भः	गव्भो	गव्भु	गाभा
गल्लः	गल्लो	गल्लु	गाल
घर्मः	घम्मो	घम्मु	धाम
चक्रम्	चक्कं	चक्कु	चाक (पुं.)
चत्वरम्	चच्चरं	चच्चरु	चाचर
चर्मककम्	चम्मअअं	चम्मअअं	चाभडुं
*अध्यध्यकम्	*अज्झज्झअं	*अज्झज्झअं	आजुं
झल्लरी	झल्लरी	झल्लरि	आलर
दह्यते	दज्जइ	दज्जइ	दाजे
नग्नकम्	नग्गअं	नग्गअं	नागुं
नष्टकम्	नट्ठअं	नट्ठअं	नाहुं
नदयति	नस्सइ	नस्सइ	नासे
पक्वम्	पक्कअं	पक्कअं	पाकुं
प्रस्तरति	पत्थरइ	पत्थरइ	पाथरे
पर्पटः	पप्पडो	पप्पडु	पापड
स्पर्शः	पस्सो	पस्सु	पास
भक्तः	भत्तो	भत्तु	बात
मस्तकम्	मत्थअं	मत्थअं	माथुं
रक्तकम्	रत्तअं	रत्तअं	रातुं
लज्जा	लज्जा	लज्ज	लाज
वन्ध्या	वंझा	वंझ	वांअ (एली)
वर्णः	वन्नो	वन्नु	वान
शर्करा	सक्करा	सक्कर	साकर
सत्यम्	सच्चं	सच्चु	साथ
सप्त	सत्त	सत्त	सात
सस्तरकः	सत्थरओ	सत्थरउ	साथरे

स्वस्तिककः	सत्थियओ	सत्थियउ	साथियो
सर्पः	सप्पो	सप्पु	साप
संध्या	संझा	संझ	सांअ
हस्तः	हत्थो	हत्थु	हाथ

अवांतर स्थितिभांथी :

आ=आ :	आत्मनकम्	अप्पणअं	अप्पणउं	आपाणुं
आत्मा	अप्पा	अप्प		आप
अन्नाद्यम्	अन्नज्जं	अन्नज्जु		अनाअ
खाद्यम्	खज्जं	खज्जु		पाअ
जाडयकम्	जडुअं	जडुउं		जडुं
मागैयति	मग्गेइ	मग्गइ		भागे
लाक्षा	लक्खा	लक्ख		लाअ
व्याघ्रः	वग्घो	वग्घु		वाध
वाद्यकम्	वज्जअं	वज्जउं		वाणुं
साक्ष्यम्	सक्खं	सक्खु		शाअ(त्री.)

ऋ=आ :	कृष्णकः	कन्हओ	कन्हउ	कहान (कःन)
नृत्यति	नच्चइ	नच्चइ		नाये
पृष्ठकम्	पट्ठअं	पट्ठउं		पाडुं
मृत्तिका	मट्ठिआ	मट्ठिअ		भाटी

इ=ई :	पिच्छकम्	पिच्छअं	पिच्छउं	पीछु
पिष्टकम्	पिट्ठअं	पिट्ठउं		पीडुं
पिप्पलकः	पिप्पलआ	पिप्पलउ		पीपणो
भिल्लः	भिल्लो	भिल्लु		लील
मिष्टकम्	मिट्ठअं	मिट्ठउं		मीडुं (गळयुं)
विद्युत्	विज्जू	विज्जु		वीअ
शिक्यकम्	सिक्कअं	सिक्कउं		शीडुं
शीर्षम्	सिस्सं	सिस्सु		शीस

अवांतर स्थितिभांथी :

ऋ=ई :	गृध्रः	गिद्धो	गिद्धु	गीध
दृष्टकम्	दिट्ठअं	दिट्ठउं		दीडुं

ધૃષ્ટઃ	ધિટ્ઠો	ધિદ્ધુ	ધીઠ, ધીટ
*પૃષ્ઠિઃ	પિટ્ઠી	પિટ્ઠિ	પીઠ
મૃષ્ટકમ્	મિટ્ઠકં	મિટ્ઠુચં	મીઠું (લવણ)
શૃંગ્મૂ	સિંગં	સિંગુ	શીંગ
ઙ=ઙ :	અઙમઃ	અઙમો	અઙમ
અઙયતે	અઙેઈ	અઙઈ	અઙે
અઙ્ગકમ્	અઙ્ગં	અઙ્ગં	અઙ્ગં (ઉઃત્)
કુન્નકુટકઃ	કુન્નકુટકો	કુન્નકુટક	કૂંકડો
કુન્નવતિ	કુન્નવઈ	કુન્નવઈ	ચૂમે
ત્રુઘ્વતિ	ત્રુઘ્વઈ	ત્રુઘ્વઈ	ત્રૂટે
દુઘ્વતે	દુઘ્વઈ	દુઘ્વઈ	દૂઘે
દુઘ્મ	દુઘ્મં	દુઘ્મ	દૂધ
દુર્બલકમ્	દુર્બલકં	દુર્બલકં	દૂબળું
પુત્રઃ	પુત્રો	પુત્રુ	પૂત
ફુલ્લમૂ	ફુલ્લં	ફુલ્લ	ફૂલ
બુભુક્ષા	બુહુક્ષા	બુહુક્ષ	બૂખ
મુષ્ટિકા	મુટ્ઠિકા	મુટ્ઠિક	મૂડી
શુષ્કકમ્	શુષ્કકં	શુષ્કકં	સૂકું
સુપ્તકઃ	સુત્તકો	સુત્તક	સૂતો
અપાંતર સ્થિતિમાંથી :			
ઙ=ઙ :	ઙર્ણમ્	ઙર્ણં	ઙર્ણ
ઙર્ણકમ્	ઙર્ણકં	ઙર્ણકં	ઙર્ણું
થૂક્ત-	થૂક્તિ-	થૂક્તિ-	થૂક(વું)
શૂન્યકમ્	શૂન્યકં	શૂન્યકં	શૂનું
કૂર્ચકઃ	કુર્ચકો	કુર્ચક	કૂચો
ઙ=ઙ :	પૃષ્ઠકમ્	પૃષ્ઠકં	પૂઠું
*પૃષ્ઠિઃ	પૃષ્ઠી	પૃષ્ઠિ	પૂઠ
પૃચ્છતિ	પૃચ્છઈ	પૃચ્છઈ	પૂછે

સૂચના : હવંત ગુજરાતી ભાષાની આ સાર્વત્રિક લાક્ષણિકતા છે કે આ સિવાયના સ્વર દીર્ઘ ઉચ્ચરિત થતા નથી; લેખનમાં જ આ સૌ દીર્ઘ દર્શવામાં આવે છે એટલું જ.

૩. દ્વિસ્વરમધ્યગત વર્ગીય એકવડા અલ્પપ્રાણ વ્યંજનોના લોપ :

ક ગ ચ જ ત દ આ વ્યંજનોના મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ભૂમિકામાં લોપ થાય છે. અવાંતર દશામાં આ રીતે થયેલા લોપને કારણે સામસામા આવી રહેલા સ્વરોની સંધિથી પછી જે શબ્દસ્વરૂપો ઊભાં થાય છે તેનો પ્રવાહ નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓ સુધી અવિરત ચાલ્યો આવ્યો છે. અહીં એ સ્પષ્ટ થશે :

ક :	કુમ્ભકાર :	કુંમઝારો	કુંમઝારુ	કુંભાર
	ગન્મિણિકા	ગન્મિણિઝા	ગન્મિણિઝ	ગાલણી
	ચર્મકાર :	ચમ્મઝારો	ચમ્મઝારુ	ચમાર
	ચિત્રકારક :	ચિત્તઝારઓ	ચિત્તઝારઝ	ચિતારો
	ચૂકા	જૂઝા	જૂઝ	જૂ
	નકુલિકક :	નઝલિયઓ	નઝલિયઝ	નોળિયો
	પર્ણકમ્	પન્નઅં	પન્નઝં	પાનું
	દ્વારકમ્	વારઅં	વારઝં	વારું
	લોહકાર :	લોહઝારો	લોહઝારુ	લુહાર
	વિકિરતિ	વિઝરઝ	વિઝરઝ	વેરે
	સીતકાલક :	સીયઝાલઓ	સીયઝાલઝ	શિયાળો

પુલ્લિંગમાં વિકારક સમળ અંગોમાં ૧-૨ વિ., એ. વ. માં ઑ, ઔ-લિંગમાં ઈ, નપુસકલિંગમાં ડં આવે છે, વળી એવો જ અંતે સ્વર ભારવાળો પુલ્લિંગમાં ડ આવે છે, તે સૌના મૂળમાં સ્વાર્થે ક પ્રત્યય પડ્યો હોય છે; આ પાછલાનું ઉદાહરણ :

લડ્ડુક :	લડ્ડુઓ	લડ્ડુઝ	લાડુ
----------	--------	--------	------

વિશેષ નામોમાં ‘પાનું’ ‘કાનું’ ‘લખું’ વગેરે બધાં ઉકારાંત નામોમાં આ સ્વાર્થે ક પ્રત્યયનો વિકાસ છે.

ગ :	કોછાગાર :	કોટ્ટાઝારો	કોટ્ટાઝારુ	કોઠાર
	છગનમ્	છઝળં	છઝળુ	છાણુ
	શૃગાલ :	સિયાલો	સિયાલુ	શિયાળ
	*સમગન્ધક :	*સમઝંધઓ	*સંવઝંધઝ	સોધા

ચ :	વચનમ્	વયળં	વયળુ'	વેણુ
	સોચિકા	સોઙ્ગા	સોઙ્ગ	સોઈ
જ :	વીજમ્	વીઝં	વીઝ	વી
	માજનકમ્	માઝળં	માઝળં	ભાણુ'
	મોજિક :	મોઙ્ગો	મોઙ્ગ	મોઈ
	રાજિકા	રાઙ્ગા	રાઙ્ગ	રાઈ
	વાણિજક :	વાણિયમો	વાણિય	વાણિયો
	વિજાયતે	વિયાઝઈ	વિયાઝઈ	વિયાય-આય
ત :	અમૃતં	અમિઝં	અમિઝ	અમી
	અક્ષતમ્	અક્ષઝં	અક્ષઝં	આખુ'
	ઘૃતમ્	ધિઝં	ધિઝ	ધી
	ચતુર્દશ	ચઙ્ગહ	ચઙ્ગહ	ચૌદ
	*દીપતૈલ્યમ્	દીવણ્ઙં	દીવણ્ણુ	દિવેલ
	પીતકકમ્	પીઝઝં	પીઝઝં	પીણુ'
	માતા	માઝા	માઝ	મા
	મૃતક :	મુઝગ્રો	મુઝઝ	મૂઝો
દ :	લાદતિ	લાઝઈ	લાઝઈ	લાય
	લદિર :	લઙ્ગરો	લઙ્ગર	લેર
	પદાઙ્ગ :	પઝગો	પઝગુ	પગ
	પાદ :	પાઝો	પાઝ	પા
	પાદાનકમ્	પાઝોળઝં	પાઝોળઝં	પોણુ'
	*રોદતિ	રોઝઈ	રોઝઈ	રોય

૪. દ્વિશ્રુતિમધ્યગત વર્ગીય એકવચ્ચ મહાપ્રાણ વ્યંજનોત્તર હ :

એ સ્વરોના મધ્યમાં આવેલા એકવચ્ચ લઘુ યં-ફ અને મ ની સ્થિતિમાં વર્ગીયતા નષ્ટ થાય છે અને મહાપ્રાણ તત્ત્વ માત્ર બચી રહે છે :

લઘુ :	સુલમ્	સુહં	સુહ	મોં (મોંઃ)
	સલિકા	સહિમા	સહિમ	સહી (સહિયર)
	સંમુલકમ્	સંમુહઝં	સંમુહઝં	સામું (સાઃમું)
	સુલાપયતિ	સુહાવેઈ	સુહાવઈ	સોહાવે

ઘ :	પ્રાધુનક :	પાહુનઝી	પાહુનઝ	પરોણા (પ:રોણા)
	મેવ :	મેહો	મેહુ	મેહ (મે:)

પિતૃગૃહ—માતૃગૃહમાં *પિઅગરહ—*માઅગરહ થયા પછી સમાસમાં
*પિઅ—ઘર—*માઅ—ઘર થયા બાદ પિઅહર—માઅહર થયે ‘પીયર—પીહર’ અને
‘મહિયર’ તેમજ ‘માહરુ’ પણ.

થ :	કથયતિ	કહેઈ	કહઈ	કહે
	ગૃથમ	ગૂઠં	ગૂઠુ	ગૂ
	*પ્રથિલ્લકમ્	ગહિલ્લઅં	ગહિલ્લં	ધેતું
	યૂથિકા	જૂહિઆ	જૂહિઅ	જૂઈ
	પથિક :	પહિઓ	પહિઝ	પહી, પઈ
	*પ્રથિલ્લકમ્	પહિલ્લઅં	પહિલ્લં	પહેતું (પે:તુ)
	પૃથુકકમ્	પુહુઅઅં	પુહુઅં	પહોણું (પો:ણું)
	મથિતમ્	મહિઅં	મહિઝ	મહી (હાશ)

(એના વિકાસમાં મથિતકારિકા દ્વારા ‘મહિયારી’)

ઘ :	ઔપધકમ્	ઓસહઅં	ઓસહઙ	ઓસઙ
	ગોધૂમ :	ગોહૂમો	ગોહૂઙં	ધઉં
	ગોધા	ગોહા	ગોહ	ધો
	દધીનિ	દહીણિ	દહિઈં (અ.વ.)	દહીં
	ન્યગ્રોધક :	નગગોહઓ	નગગોહઙ	નગોઙ
	બધિરકમ્	બહિરઅં	બહિરં	બહેરું (બે:રું)
	વધૂકા	વહૂઆ	વહૂઅ	વહુ
	વેધ :	વેહો	વેહુ	વેહ(વીંધ)
	સાધુ :	સાહૂ	સાહુ	શાહ (સોદાગર)
	અધુનાં	અહુણા	અહુણા	હવડાં—હમણાં
ફ :	કફોણિકા	કહોણિઆ	કહોણિઅ	કહોણી (કો:ણી)
	શ્લક્ષ્ણકમ્	લન્હઅં	લન્હં	નાતું (ના:તું)

(આ ઉદાહરણમાં સંયુક્ત વ્યંજન છૂટો પડ્યા પછી ‘હ’ થયો છે.)

	પુષ્પફલમ્	પુષ્પફલં	પુષ્પફલ	ફેફળ (સોપારી)
મ :	આમીર :	આહીરોં	આહીર	આહીર

નામીરકમ્	ગહિરઅં	ગહિરં	ધેરું
દુઃખભાવકઃ	દુઃખહાવઓ	દુઃખહાવડ	દુઃખાવો
પ્રમા	પહાં	પહ	પો (પોઃ)
દુઃખુક્ષા	વુહુક્ષા	વુહુક્ષ	ભૂખ
લાભકઃ	લાહઓ	લાહડ	લાહો, લહાવો (લાઃવો)
વલ્લભકમ્	વલ્લહઅં	વલ્લહડં	વહાલું (વાઃલું)
સૌભાગ્યમ્	સોહગઅં	સોહગુ	સોહાગ (પુ.)
શોભતે	સોહડ	સોહડ	સોહો

ખ. નનો ન :

આદિમ ભારત-આર્ય ભાષા અને પછીની ભૂમિકામાં ન્યાં કયાંય એકવડો ન હતો તેનો વ્યાપક રીતે પ્રાકૃત ભૂમિકામાં—ખાસ કરીને અનાદિ દશામાં—અર્ધ-ભાગધી અને શૌરસેનીમાં અને બધે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં ગુજરાત-મારવાડના વિશાળ પ્રદેશમાં અનાદિ દશામાં ન સામાન્ય રીતે થતો હતો તે આગે તદ્દત ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે; જેમકે

અંગનકમ્	અંગણઅં	અંગણડં	આંગણુ
ઝનકમ્	ઝગઅં	ઝગડં	ઊણું
ઘનકમ્	ઘણઅં	ઘણડં	ધણું
તાનયર્તિ	તાણેહ	તાણહ	તાણે
ધનમ્	ધણં	ધણુ	ધણુ
ધનિકઃ	ધણિઓ	ધણિડ	ધણી
નયનમ્	નયણં	નયણુ	નેણુ
પાનીયમ્	પાણિઅં	પાણિડ	પાણી
માનુષઃ	માણસો	માણસુ	માણસ
વ્યાખ્યાનમ્	વક્ષાણં	વક્ષાણુ	વખાણુ
વિના	વિણા	વિણુ	વિણુ
વચનમ્	વચણં	વચણુ	વેણુ
હીનકમ્	હીણઅં	હીણડં	હીણું

ડ. નનો ન :

આદિમ ભારત-આર્ય ભૂમિકા અને પછીની ભૂમિકામાં જેવડા ન ભૂતકૃદંતમાં મિન્ન છન્ન ક્લિન્ન ચિન્ન અને અન્નાચ જેવા શબ્દોમાં મળે છે.

આમાંથી છન્નકમ્નું પ્રા. છન્નઞં > અપ. છન્નઞં દ્વારા 'છાનું' અને
વન્નાદ્યમ્ > પ્રા. અન્નજ્ઞં > અપ. અન્નજ્ઞુ દ્વારા 'અનાજ' વગેરે જેવો વિકાસ
મળે છે. બાકી તો સંસ્કૃત શબ્દોમાંના ન્ય ણ્ય જ્ઞ ણં પ્રકારના સંયુક્ત
વ્યંજનોના વિકાસમાં પ્રાકૃતમાં ણ્ય વિકસે છે; આ જ અર્ધભાગધી-જૈન
મહારાષ્ટ્રી અને જૈન પરંપરાના અપભ્રંશમાં ન્ન તરીકે લખાયેલ હોય છે.
આના વિકાસમાં ગુજરાતીમાં ન ઊતરી આવ્યો છે:

ન્ય :	મન્યતે	મન્નહ	મન્નહ	માને
	શૂન્યકમ્	સુન્નઞં	સુન્નઞં	સૂનું
ણ્ય :	અરણ્યમ્	રન્નં	રન્નુ	રાન
	પુણ્યમ્	પુન્નં	પુન્નુ	પૂન
જ્ઞ :	યજ્ઞોપવીતમ્	જન્નોઽહં	જન્નોઽહ	જનોઈ
	વિજ્ઞસિકા	વિન્નત્તિઆ	વિન્નત્તિઅ	વીનતી, વિનંતિ
	વિજ્ઞપયતિ	વિન્નવહ	વિન્નવહ	વીનવે
	સંજ્ઞા	સંના	સંન	સાન
ર્ણ :	ઊર્ણમ્	ઊન્નં	ઊન્નુ	ઊન
	કર્ણઃ	કન્નો	કન્નુ	કાન
	ચૂર્ણકઃ	ચુન્નઓ	ચુન્નઽ	ચૂનો
	જૂર્ણકમ્	જુન્નઞં	જુન્નઞં	જૂનું
	પર્ણમ્	પન્નં	પન્નુ	પાન
	વર્ણઃ	વન્નો	વન્નુ	વાન
	સૌવર્ણકમ્	સોઅન્નઞં	સોઅન્નઞં	સોનું
ણ્ણ=ન્હ :	ઉઘ્ણકાલકઃ	ઉન્હઆલઓ	ઉન્હઆલઽ	ઉનાળો
	ઉઘ્ણકમ્	ઉન્હઞં	ઉન્હઞં	ઊનું (ઉઃનું)
	કૃઘ્ણઃ	કન્હો	કન્હુ	કહાન (કાઃન)
	પાર્ઘ્ણિકા	પન્હિઆ	પન્હિઅ	પાની (પાઃની)
ક્ષ્ણ=ન્હ :	શ્લક્ષ્ણકમ્	લન્હઞં	લન્હઞં	નાનું (નાઃનું)

૧, સં. આજા ઉપરથી ગુજ, 'આણ' અને સં. રાક્ષિકા ઉપરથી ગુજ. 'રાણી' આવે છે તે છેક મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં જ આણ અને રાણિયા હોવાને લઈને છે.

૭. લનો લ :

આદિમ ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકાથી લઈ સંસ્કૃત સુધીમાં અનાદિ દશામાં બધાં કયાંય એકવચ્ચ લનું અસ્તિત્વ હતું, પ્રાકૃત ભૂમિકાઓમાં પણ એક અપભ્રંશ સુધી એનો એ અથવા તો કોઈ અન્ય વર્ણના વિકાસમાં રહીને એકવચ્ચો લ આવ્યો હોય તેનો ઉચ્ચાર મારવાડી-ગુજરાતી-પંજાબી-મરાઠી ભાષાઓમાં બિહવામૃલીય લના રૂપમાં થવાનું ખૂબ સામાન્ય નહું; જેમકે

અતસિકા	અલસિકા	અલસિક	અળસી
આલુટ્યતિ	આલુટ્ઠ	આલુટ્ઠ	આળોટે
અદ્ગુલિકા	અંગુલિકા	અંગુલિક	આંગળી
કદલી	કચલી	કચલિ	કેળ
ગલતિ	ગલહ	ગલહ	ગળે
ગુહુચી	ગલોઈ	ગલોઈ	ગળો
...	છિજાલા	છિજાલિ	છિનાળ
...	જોલિકા	જોલિક	ઝોળી
...	ઢાલિકા	ઢાલિક	ડાળી
...	ઢોલઓ	ઢોલહ	ડોળો
નાલિકેરમ્	નાંલિઅર	નાલિઅર	નાળિયેર
નકુલિકકઃ	નઝલિયઓ	નઝલિયહ	નોળિયો
મિલતિ	મિલહ	મિલહ	મળે
...	વિટ્ટાલો	વિટ્ટાલ	વટાળ
શીતલકં	સીઅલઅં	સીઅલહં	શીળું
શ્યાલકઃ	સાલઓ	સાલહ	સાળો
પોહશ	સોલહ	સોલહ	સોળ
હરિદ્રા	હલિદ્વી	...	હળદર

પાલિમાં હને સ્થાને લ લખાતો, પરંતુ મને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ છે કે એ તો મૂર્ધન્યતર જ માટે જ હતો, એ લને સ્થાને નહિ; લને સ્થાને તો માત્ર હળ શબ્દ અને એના ઉપરથી થયેલા શબ્દોમાં જ ઋગ્વેદમાં મળે છે.

અપભ્રંશ પછી સ્વાર્થે એકવચ્ચો લ પ્રચારમાં આવ્યો છે તેના વિકાસમાં પણ લ આવી રહે છે; જેમકે

અગ્ર—	અગ્ગ—	અગ્ગલ—	આગળ
અન્ધ—	અંધઓ—	અંધલ—	આંધળો
પશ્ચ—	પચ્છ—	પચ્છલ—	પાછળ
પીત—	પીઘ—	પીઘલ—	પીળું
અઘસ્ત—	હેઠ્ઠ—	હેઠ્ઠલ—	હેઠળ

બાકી તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોમાં એકવડો લ હોય તેને સ્થાને આપણી ભાષાઓમાં લ બોલવાનું સર્વસામાન્ય છે; જેમકે ‘કળા જળ તળ ફળ મળ બાળક બાળા માળા શાળા શીતળ.’ આચાર્ય હેમચંદ્રે પૈશાચી ભાષામાં લનો લ થવાની પ્રક્રિયા નિર્દેશી છે; પરંતુ મને એમ પણ લાગ્યું છે કે અપભ્રંશમાં પણ એ સ્થિતિ હતી :

સાયરુ ઉપ્પિરિ તળુ ધરહ તલિ ઘલ્લહ રયણાઈ ।

સામિ સુમિચ્ચુ વિ પરિહરહ સંમાનેહ ચલાઈ ॥

આ દોહામાં રયણાઈના પ્રાસમાં ચલાઈ છે તે ચલાઈ હોવાની જરાય ઓછી શક્યતા નથી; અને તો તલિ એ પણ તલિ જ હશે.

૮. છનો લ :

બેવડા ન્ન ધરાવતી પરિસ્થિતિમાં જેમ અર્વાચીન તરફ આવતાં એકવડો ન જ થાય છે, તે જ રીતે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભૂમિકામાં બેવડા લ હોય તો ગુજરાતી સુધીમાં આવતાં એકવડા લના રૂપમાં આવી રહે છે, એનો લ થતો નથી. આ પ્રક્રિયા :

કલ્પમ્	કલ્લં	કલ્લુ	કાલ (કાલે)
...	ચલ્લા	ચલ્લ	ખાલ
ગલ્લઃ	ગલ્લો	ગલ્લુ	ગાલ
*પ્રથિલ્લકમ્	ગહિલ્લઅં	ગહિલ્લં	ધેલું
છલ્લિઃ	છલ્લી	છલ્લિ	છાલ
જલ્લરી	જલ્લરી	જલ્લરિ	ઝાલર
*શિથિલ્લકમ્	સિદિલ્લઅં	સિદિલ્લં	ઢીલું
*તૈલ્યમ્	તેલ્લં	તેલ્લુ	તેલ
*પ્રથિલ્લકમ્	પહિલ્લઅં	પહિલ્લં	પહેલું (પેલું)
મદ્રકમ્	મલ્લઅં	મલ્લં	લણું

મુખ્યત્વે તો, ઉપરનો પહેલો પ્રકાર બન્યો, તો મોડેથી બીજો પ્રકાર પણ બન્યો જ. કવિ નમદે ગુજરાતી ભાષા અને એની બોલીઓ બોલનારાઓની સરહદનો સૂચક ખ્યાલ આજથી લગલગ સો વર્ષ પૂર્વે આપ્યો છે; જેવો કે

“ઉત્તરમાં અંબા માત,

પૂરવમાં કાળી માત,

છે દક્ષિણ દિશમાં કરંત રક્ષા કુંતેશ્વર મહાદેવ
ને સોમનાથને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમ કેરા દેવ.”

ઉત્તરે અરવલ્લી—આણુમાં અંબા માતા—દાતા અને શિરોહીના પ્રદેશની સરહદ; પૂર્વ દિશામાં કાળી માતા—પાવાગઢ—સાતપુડા અને કુંગરપુર-વાંસવાડાનો વાગડ પ્રદેશ તેમજ માળવા ખાનદેશ અને મહારાષ્ટ્રનો નાશિક જિલ્લો; દક્ષિણ દિશામાં કુંતેશ્વર મહાદેવ—મહારાષ્ટ્રના કોંકણ—થાણા જિલ્લાની ઉત્તર સરહદ; પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્રને પશ્ચિમ કિનારે અરબી સમુદ્ર ઉપર ભાવનગરથી પ્રભાસપાટણ (સોમનાથ) થઈ દ્વારકા (દ્વારકેશ) સુધીનો પ્રદેશ; આ હદો ઉપરાંત ભાષાની દૃષ્ટિએ કચ્છ, આણુનો ઉત્તર તરફનો શિરોહી જિલ્લો અને ભીલી સરહદી પ્રદેશ, કુંગરપુર-વાંસવાડાનો વાગડ પ્રદેશ અને પૂર્વનો ભીલી સરહદી પ્રદેશ, સુરત જિલ્લાની પૂર્વ સરહદે ભીલી પ્રદેશ, આ ગુજરાતી ભાષાની વિવિધ બોલીઓ પ્રયોજનારો વિશાળ ભૂભાગ છે. મુંબઈ સહિત દક્ષિણનો થાણા જિલ્લાથી લઈ સમગ્ર કોંકણ પ્રદેશ રાજકીય દૃષ્ટિએ મહારાષ્ટ્રમાં છે, છતાં ભાષાકીય દૃષ્ટિએ કોંકણી ભાષા, ડો. એસ. એમ. કત્રે ‘કોંકણી ભાષાના બંધારણ’માં જણાવે છે તે પ્રમાણે, મરાઠી કરતાં ગુજરાતીને વધુ મળતી છે (is more akin to Gujarati than Marathi).

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં અસલ પ્રજા કઈ હશે એનો સૌરાષ્ટ્રમાં તો કોઈ પ્રદેશમાં પતો લાગતો નથી એટલું બધું મૂળ બેળાઈ ગયેલું છે; ગુજરાત તળમાં આદિવાસી ભીલોની, વચ્ચેના પ્રદેશોમાં, વસ્તી આછી છે, પરંતુ સુરત જિલ્લામાં પૂર્વ વિભાગમાં—વાંસદા ધરમપુરના પ્રદેશમાં, ઉપર ચડતાં પંચમહાલમાં અને સાબરકાંઠાના પ્રદેશમાં ભીલોના લિન્ન લિન્ન પ્રકારોની વસાહતો છે;—આ જૂની પ્રજા છે. જાણવામાં આવેલો આર્યોનો સૌથી જૂનો સમૂહ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં આવી વસ્યો તે આભીરો-

(આહીર)નો છે. એના પછી શ્રીકૃષ્ણે કુશસ્થલીને રાજધાની બનાવી યાદવોની વસાહતો કરી. પરંતુ આબીરોની પહેલાં પણ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં મોટી સંસ્કારી વસાહતો હતી એવું રોઝડી રગપુર લેખક એ સ્થાનોમાં થયેલા ખોદકામથી જાણવામાં આવ્યું છે; એ સંસ્કૃતિ ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ થી ૩૫૦૦ વર્ષ ઉપરની સિંધમાં મોહેં-જો-દ્હો અને પંજાબના હડપ્પા સ્થાનોમાંથી ખોદકામ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી સુમેરિયન (દ્રવિડી) સંસ્કૃતિની સમકાલીન અને એનાથી અનન્ય પ્રકારની છે એ પુરવાર થઈ શક્યું છે; મજેલાં સીલો વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતી ચિત્રલિપિ—વર્ણલિપિ હોય તો એ પણ—સમાન છે. એ પ્રજા કઈ ભાષા પ્રયોજતી હતી એ અદ્યાપિયત, પેલાં સીલો—તકતીઓ ઉપરથી લિપિ વાંચી શકાઈ નહિ હોવાને કારણે, જાણી શકાયું નથી.

ગુજરાત—સૌરાષ્ટ્રમાં રાજવ્યવહારની કઈ ભાષા હશે એનો સમજા અને પ્રામાણિક પુરાવો તો ગિરનારની તળેટીના ખડક ઉપર કોતરવામાં આવેલી સમ્રાટ અશોકની ધર્મલિપિ છે, ઈ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીની. આ એ સમય છે કે જ્યારે પૂર્વ દિશામાંથી આવેલા મૌર્યોતું આ પ્રદેશ ઉપર વર્ચસ સ્થિર થઈ ચૂકેલું હતું. આ સમયથી ગ્રીક બેક્ટ્રિયન—પાર્થિયન—સિથિયનો—અર્ધ સિથિયન ક્ષત્રપો સહિત યવનોની ટોળાઓ ૩૦૦ વર્ષના ગાળામાં મુખ્યત્વે સૌરાષ્ટ્રમાં ફેલાઈ. ક્ષત્રપોની રાજભાષા અશોકની ધર્મલિપિના વિકાસની હોવા છતાં, પૂર્વ દિશાની ખડકની ઢોળાવ—સપાટીમાં કોતરાયેલી અશોકની ધર્મલિપિની બરોબર પાછલી પશ્ચિમ ઢોળાવની સપાટીમાં મહાક્ષત્રપ રુદ્રામાના ખોદાયેલા શિલાલેખની ભાષા સંસ્કૃત છે. એ પછી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું આધિપત્ય હતું અને ગુપ્તો પણ આવી વસ્યા હશે; સ્કદ્-ગુપ્તનો શિલાલેખ ઉપરના બેડ લેખોની વચ્ચેના ખાલી રહેતા ઉત્તર ઢોળાવની સપાટીમાં ખોદાયેલો છે તે પણ સંસ્કૃત ભાષાનો છે. ક્ષત્રપોના કચ્છથી મજેલા પાણિયાઓમાં તો અશોકની ધર્મલિપિને મળતી ભાષા તેમજ સિદ્ધાઓમાં પણ એવી જ ભાષા જોવા મળે છે, એટલે સ્થાનિક પ્રજાને માટે સમજવામાં આનાથી સરળતા હશે. ગુપ્તોના ઉત્તર કાળમાં વલભીપુરમાં રાજધાની કરી મૈત્રકેએ દેશ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું ત્યારે એઓએ દાનપત્રોમાં ભાષા સર્વત્ર સંસ્કૃત જ સ્વીકારી. ઈ. સ. ની પાંચમી સદી સુધીમાં તો સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રાંત-બેદે અનેક પ્રાકૃત ભાષાઓથી પણ આગળ વધી તે તે પ્રાકૃત ભાષામાંથી

નીકળી આવેલા અપભ્રંશ-પ્રકારો વ્યાપક રૂપે પ્રયોજતા હતા. એ ખરું કે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં કયો અપભ્રંશ કે અપભ્રંશો પ્રજા પોતાના વ્યવહારને માટે વાપરતી હતી એ જાણવાનું કોઈ પ્રામાણિક સાધન આપણી પાસે નથી. વલ્લીપુરના મૈત્રકોના રાજ્યકાળમાં જૈનાચાર્ય દેવધિગણી ક્ષમાશ્રમણે જૈનાગમની વલ્લી-વાચના અક્ષરસ્થ કરી તેમાં સ્થાનિક સંસ્કારોની અસર કયયિત્ પડી છે; ખાસ કરીને નપુંસકલિંગ ૧ લી-૨ જી વિ., બ. વ. માં જાઈ (<પ્રા. જાણિ<સં. જાણિ) પ્રત્યયવાળાં ૩૫ છેક ‘આચારાંગ સૂત્ર’માં પણ પ્રયોજેલાં છે, તો યત્રુતિવાળાં ૩૫ની જ પ્રચુરતા છે, જે અશોકની ગિરનારી ધર્મલિપિમાં પણ પડી છે. અપભ્રંશના ૨૭ જેટલા પ્રાંતીય ભેદો પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં સૂચવાયા છે તેમાં ‘લાટ’ નામનો એક અપભ્રંશ નોંધાયેલો છે. સુરત જિલ્લાની દક્ષિણ સરહદથી લઈ ઉત્તર ગુજરાતની ઉત્તર સરહદ સુધી એક સમયે ‘લાટ’ પ્રદેશ હતો. રાજા ભોજના જણાવ્યા પ્રમાણે લાટવાસીઓને સુંદર પ્રાકૃત સાંભળવાનો શોખ હતો (શૃણ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ); આ લાટવાસીઓને તો ભોજના સમયમાં પોતાનો અપભ્રંશ પણ હતો. આઠમી-નવમી સદીમાં તો કાવી ગંધાર ભર્ય વગેરે બંદરો દ્વારા અરબ વેપારીઓ પણ આ પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હતા, જેણે દેશના વેપારમાં અરબી શબ્દોનો પણ દેણુગી શરૂ કરી હતી. આ પહેલાં ઈ. સ. ૪૦૦ થી ૬૦૦ ના ગાળામાં ‘ગુજર’ ટોળાં પણ મારવાડમાંથી આજની તળ-ગુજરાતની ભૂમિમાં પ્રવેશી નાદોદ અને ભર્યના પ્રદેશમાં રાજત્વ સુધી પણ પહોંચ્યાં હતાં.

ઈ. સ. ની સાતમી સદી સુધી આ લાટ અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં લોકભાષા ખરેખર કંઈ હતી એ જાણવાનું કોઈ પણ પ્રામાણિક સાધન અદ્યપિયત્ જાણવામાં આવ્યું નથી. સૌથી જૂનો સગડ તો લિન્નમાલના ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ પોતાની ‘કુવચયમાળા’ નામક પ્રાકૃત રચનામાં એક સ્થળે જુદી જુદી પ્રજાઓની ભાષા-લહણોનો ખ્યાલ આપતાં મળકમાં સૂચન કર્યાં છે ત્યાં “આ હમ્હ વાઈ તુમ્હ મિત્તુ” સળિરે પેચ્છણ લાટે” આમ ‘લાટના અપભ્રંશનું’ વાક્ય આપ્યું છે. એ પૂર્વે મારુતું વચન “અપ્પા તુપ્પા” અને (લિન્નમાલ) ગુજરાતું વચન “ળડ રે મલ્લડ” આપેલ છે. અત્યાર સુધી જાણવામાં આવેલો, સંભવતઃ અણહિલપુર પાટણમાં રચના કરી હોય તેવો, સાહિત્યકાર તો કોઈ ચંદ્રમુનિ છે, જેણે મૂળરાજ (ઈ. સ. ૯૪૨-૯૮૭) ના ગોધિક પ્રાગ્વાટ સજ્જનના પુત્ર કૃષ્ણના કુટુંબના વાચન

માટે 'કયાકેશ' નામના અપભ્રંશ પ્રયોગમાંથી આ પદો આ દેશમાં થયેલી રચનાઓ અપભ્રંશ ભાષામાં કરવામાં આવેલી મળે છે. ઈ. સ. ૧૧૫૦ ઓસપાસ આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના ૮ માં પ્રાકૃત અધ્યાયના છેલ્લા ૪ થા પાદને અંતે 'અપભ્રંશ' ભાષાનું વ્યાકરણ બાંધી આપે છે. એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું નથી, છતાં ભાષાસ્વરૂપ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે પકડી શકાય છે કે એઓ ત્રણ પ્રકારના શબ્દોથી ભાષા સમૃદ્ધ થયેલી નિરૂપે છે : ૧. અદ્વલોઅદ્વલ સંસ્કૃત ભાષાના તત્સમ શબ્દો, ૨. સંસ્કૃત શબ્દો ઉપથી ઊતરી આવેલા તદ્ભવ પ્રાકૃત અને એના વિકાસના અપભ્રંશ શબ્દો, અને ૩. સંસ્કૃત ભાષામાં જે નહોતા, પરંતુ લોકમાંથી મળેલા આર્યેતર, પ્રાકૃતમાં સ્વીકારાયેલા હોય તો 'દેશ્ય પ્રાકૃત તદ્ભવ' તરીકે અને ન સ્વીકારાયેલા હોય તો શુદ્ધ દેશ્ય તરીકે સ્વીકારાયેલા.

ઈ. સ. ૧૧૮૫ માં રચાયેલો 'ભરતેશ્વર-બાહુબલિ રાસ' એવી સૌથી પહેલી રચના જાણવામાં આવી છે કે જેમાં 'एकि गूडर सावाण सुद्व चउरा दिवरावइ-१३४' ત્યાં અરખી શબ્દ સાવાન=તંબૂ વપરાયેલો હોય લાગે છે. આ પછી તો છેક ઈ. સ. ૧૩૧૫ ના 'સમરાસ'માં 'પાતસાહિ સુરતાણુ અલપખાનુ ખાનુ મીરમલિક ખાનુખાનુ અડદાસિ દુનિય હજ હીંદુઅ અહિદર મલિક ખજમત સદ્ગાર' આ અરખી તદ્ભવ શબ્દો વપરાયેલા મળે છે. આ પછી અવારનવાર કૃતિઓમાં અરખી-દારસી શબ્દો વપરાયે જાય છે, અને ઈ. સ. ૧૩૯૮માં રચાયેલા ઈડરના શ્રીધર વ્યાસના રણ-મદ્દજાદમાં અને ઈ. સ. ૧૪૫૬ના જલોરમાં વિસલનગરા પદ્મનાભે રચેલા 'કાન્હડપ્રબંધ'માં મુખ્યત્વે અરખી દારસી શબ્દો પ્રચુરતાની માત્રામાં પ્રયોજાયેલા મળે છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ અરખી-દારસી શબ્દોને લેવાનું તો ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં અલ્પખાને અણહિલપુર પાટણ ઉપર ચઢાઈ કરી કર્ણુ વાધેલાને હરાવી નસાડ્યો અને ગુજરાતને મુસ્લિમ શાસન નીચે મૂક્યું ત્યારથી થઈ છે. ખાસ કરીને મકાનોનાં વેચાણ ગિરો વગેરે પ્રકારનાં દસ્તાવેજોમાં તેમજ કવચિત્ ઉત્ક્રીણું લેખોમાં પારિભાષિક શબ્દો અરખી દારસી વપરાયેલા મળે છે; સાહિત્યકૃતિઓમાં પ્રમાણ 'રણમદ્દજાદ' કે 'કાન્હડપ્રબંધ' જેવી કૃતિઓને અપવાદે સ્વરૂપ જ રહ્યા કયું છે. નરસિંહ મહેતાની રચનાઓમાં 'રખાવં અશાઓ જંબીર મુકારે દિલ બદલે ગમાઈ દુલારા' જેવા શબ્દો મળી આવે જ છે. 'સોદો કેંચી ચમચો ખુલાકે છોચું

જનજન કલગી હરોળ દરોગો તમચો મુચરકો તોપ ચાકુ' જેવા તુકીં શબ્દો પણ આ શરૂના ગાળામાં જ આવી ગયા છે. દયારામની રચનાઓમાં અરખી-ફારસી શબ્દો પણ વપરાયેલા જેવા મળે છે.

આપણે ત્યાં વપરાતા નીચેના સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો, પ્રાકૃત તત્સમ શબ્દો દેશ્યો સહિત, નવા દેશ્ય શબ્દો; ઉપરાંત અરખી ફારસી શબ્દો, પોર્ચુગીઝ શબ્દો, ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ:

સંસ્કૃત તત્સમ પ્રચલિત શબ્દો : સ્થિતિ પ્રીતિ નીતિ સંતતિ અસૂતિ દષ્ટિ સૃષ્ટિ ગ્લાનિ હાનિ ચરણ મરણ શરણ હરણ સ્મરણ અંતઃ-કરણ કિરણ દષ્ટાંત હૃદય ગૃહસ્થ વૃંદાવન પૃથક્ વૃત્તાંત દશ્ય દઢ પતિવ્રતા નમ્રતા ગ્રહણ વ્રજ સેવક કલેશ વિશેષ વિશેષણ દાસી સ્મશાન શપથ ઉદાસ શાસન વૈશ્ય ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ શૂદ્ર સત્ત્વ તત્ત્વ સાત્ત્વિક તાત્ત્વિક મહત્ત્વ મહત્તા પરીક્ષા નિરીક્ષા સમીક્ષા નીરસ પ્રામાણિક સ્વાભાવિક પારમાર્થિક અલૌકિક નૈસર્ગિક ભાવિક દૈનિક સાપ્તાહિક માસિક વાર્ષિક વ્યાવહારિક અલૌકિક સ્વાભાવિક વાસ્તવિક ઐતિહાસિક ધાર્મિક ઐત્રિક સામયિક સામાજિક માંગલિક પ્રાથમિક દ્વિતીયિક ત્રીતીયિક સ્વીકાર અંગીકાર સ્પષ્ટીકરણ ધૈર્ય આરોગ્ય ગૌરવ અતિશય અર્વાચીન પ્રાચીન શ્રેષ્ઠ વરિષ્ઠ ધર્મિષ્ઠ બલિષ્ઠ કનિષ્ઠ રમણીય વંદનીય પૌરસ્ત્ય પાશ્ચાત્ય દક્ષિણાત્ય શુદ્ધ અદ્ભુત દિન દીન દિવસ શ્રીયુત ચિહ્ન વિચક્ષણ પૂર્ણ ચૂર્ણ સ્ફૂર્તિ ઉચિત અયોગ્ય યોગ્ય લિક્ષા શિક્ષા દીક્ષા આશીર્વાદ સંમતિ વિપરીત ઇતિહાસ દંપતી તીવ્ર અધીન ગંભીર સુશીલ મહિમા ઉજ્જવળ મૂર્તિ કીર્તિ વાર્તા કર્તવ્ય વર્તમાન વગેરે આપણા નિત્યના પ્રચલિત શબ્દો છે.

પ્રાકૃત તત્સમ શબ્દો : નીચેના પ્રાકૃત તત્સમ શબ્દો, પ્રાકૃતમાંથી મળેલા દેશ્ય શબ્દો સાથે, લક્ષ્યમાં લઈ શકાય :

અગર(=અગુરુ) અણુગાર અપંગ અગ્મા અરહંત અવડ(દે.) આવ(વું) આવર(વું) આહીર ઓસર(વું) ઓસાણ(=ઝાંખી સ્મૃતિ) ઓસાર કંઠાર(વું) કંસાર કંસારી કકુ કર(વું) કસ(વું) કાગ(શૌ.) કારવ(વું) કાવડ દૂડ દૂણ(વું) કોસ ખડ ખપ્પર ખરડ(વું) ખા(વું) ખાણ ખાર ખીલ ખેડ(વું) ખેમ ખોડ ગંદ(વું) ગડ ગાહિ ગામ ધડ(વું) ધડાવ(વું) ધર ઘરણ(સં. ગ્રહણ) ધસ(વું) ધાણ(દે.) ધારણ ધાસ ઘેવર ધોર(વું) ચડ(વું)

ચડચડ ચસ(વું) ચાસ(દે.) ચાહ(વું, દે.) છોડ(વું) જગ(શૌ.) જડ(અપ.)
 જણ જમ જર(વું) જસ જાગ જાણ(વું) જાણે(સં. જાને) જુગ જુગલ
 જોગ જોડ(વું) ઝંખ(વું) ઝંપ(વું) ઝગડ(વું) ઝર(વું) ઝાડ ઝૂર(વું) ટક્કર(દે.)
 ટિપ્પણ ટંગ(દે.) ઠાણ ઠામ ડંડ ડસ-ડંસ(વું) ડર(વું) ડુંગર ડોલ(વું)
 નીસર(વું) તીસ તેર તોડ(વું) થંભ થૂંદસ દૂણ(વું) દૂસ(વું) દોર ધડ(દે.)
 ધમધમ(વું;દે.) ધસ(વું) ધા(વું) પંખી પંથ પડ(વું) પડ પથ્થર પરિયાણ
 પસર(વું) પાળ(વું) પાસ પી(વું) પીલ(વું) પીસ(વું) પીણ પોરવાડ ફંદ
 ફણસ ફાડ(વું) ફેડ(વું) બડબડ(વું) ભડ ભમ(વું) ભમાડ(વું) ભીડ(દે.)
 મગર(શૌ.) મધમધ(વું) મચ્છ મઠ મર(વું) મહોચ્છવ માહ મેહ મોર
 રડ(વું) રો(વું) લૂસ(વું) લે(વું) લોઢ(વું) વડ વલણ વાવર(વું) વેસણ સંકોડ(વું)
 સગડ(સં. શકટ ઉપરથી) સઢ(દે.) સમાર(વું) હણ(વું) હેર(વું) વગેરે

પ્રાકૃત-અપભ્રંશ પછીના યુગમાં સ્વતંત્ર દેશ્ય શબ્દો પણ મળ્યા છે
 કે ઊભા થયા છે; જેવા કે કોકડું કોચલું કાચલી ખાંખા ખદડો ખોખું
 ગોખરું ઘોઘો ચંચૂકો ચિચોડો જકડવું દદડુ ટાંગો ટાંટિયો ટોડો ટેકો ટંટો
 ઠીખડું ઠોકરું ઠોઠ ઠોધલું ડોઠો ડોણું ઢાંઢું ઢેકો ઢેકું ઢખુ ઢેર તોતડું થોથું
 દોદડું ધખ્ખો પિપોડી પોદળો ફાફડો ફાંફાં ફાંલો-ફાંલો બળથું બોદું
 બોખડું બોણું રીઢું રોડું રોંચુ લડવો લદ્દુ લચળચ વીવી સોલો હડકો
 હડકાયું વગેરે અનેક.

અરખી : મિતારો ફસલ ધુરજ નિલ્લો શરાખ અતલસ બંદક ખાસ
 ખરફ મશાલ હોજ કુવારો હલવો ઈન્નર કાજ વજર નાયબ મુસદ્દી અમલ
 મુકદ્દમો મુનસફ દિલ્લો હવાલો મહાલ તાલુકો ઈલાકો અખત્યાર અદા
 અદાલત અદાવત અરજ ઈન્નરો ઇનસાફ ઉર્ફે કતલ કબજો કસબો કાનૂન
 કાયદો દેદ કેદિયત ખમર ખિતાબ ખુલાસો જમા જમીન તગાવી તપસીલ
 તાકીદ તારીખ તુમાર દક્તર દલીલ દસ્તૂર દાખલ,—લો દાવો નાજર ફારેગ
 ફેંસલો બાકી મહેમૂલ માફ,—ફી મુચરકો મુદ્દો મુકામ મુલતવી રકમ રસાલો
 રુખસદ રુશવત રૈયત વકીલ વતન વસલ શહીદ શરાફ સદર સનંદ સલાહ
 સહી સાહેદ હક હજૂર હિસાબ હુકમ વગેરે

ફારસી : દીવાલ દરવાજો સુરમો ગુલાબ ખંજર પરદો રકાબી દેગ
 ખાલો સવારી બાગ જલેબી પાયબમો બક્ષી સૂબો ખબનચી ચકલો ચોકી
 ચોતરો—અખૂતરો શહેર કારકુન સરકાર પરગણું અચ્ચું કાનૂનો બાદશાહ

કિનોરી કમખો આમદાની કારભાર,—રી ખાનુ' ખૂન,—ની ગુનો ગુનેગાર ગુમાસ્તો જમીન જંગીર જાહેરાત તખત દગો દરખાસ્ત દરખાર દસ્કત દસ્તાવેજ દાદ દીવાન,—ની પરવાનો પરવાનગી પેદાશ ફરમાન ફરિયાદ,—દી બક્ષિસ બજાવવું બંદોબસ્ત મહોર રૂબરૂ સરખેરી સજા સિરસ્દેદાર હપતો હંગામી નમૂનો મેજ રસીદ રોગાન શાહી તીર ગલેલ નિશાન કમાન શમશેર નેજો મિયાન કમર પ્યાદું વગેરે આમ અનેક વિષયોના શબ્દો ગુજરાતમાં રમતા ભમતા થઈ ગયા છે.

પોચ્યુ'ગીઝ શબ્દો : ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમાં જ દીવ અને દમણ ઉપર પોચ્યુ'ગીઝોએ પ્રભુત્વ જમાવ્યું હતું અને વેપાર તેમજ રાજકારણમાં એ લોકોએ પગપેસારો કર્યો હતો. 'અનેનાસ અંગ્રેજ-જી આફ્રુસ-હાફ્રુસ આલમારી આયા બગલો(મજવાનો પ્રકાર) બાલદી બારકસ બટાટા બોયુ-યુ' બૂચ ચા ધૂમસ કાચ-ગાજ ઇસ્કોતરો ઇસ્ત્રી-અસ્ત્રી-અસ્તરી બફરાન કાજુ કારતૂસ કોબી,—ખીજ લવાદ લિલામ મળગરુ' મેજ મિસ્ત્રી નાતાલ પાદરી પગાર પરેજ(કેદમાં) પાંઙિ પાયરી(કેરી) પેર(જામફળ) ફલાણું ફાલતુ ફારમ ફીત પીપ પિસ્તોલ પુરાવો રતલ રોન સાશુ સપાટ-(પતલા જોડા) સોરટી-સુરતી(લોટરી) તંબાકુ-તમાકુ ટાંકું તિન્નેરી તુરંગ-(જેલ) ટોપી ઉંખરો વાર('ચાડ') વરડો છીટ-છીંટ' વગેરે શબ્દો આપણે પોચ્યુ'ગીઝ મૂળના અપનાવ્યા છે. વલંદા ડેનિશ ફ્રેંચ વેપારીઓ ગુજરાતમાં જામી શક્યા નહિ, પરંતુ અંગ્રેજો ધીમે ધીમે જામી ગયા અને છેવટે સમગ્ર ભારતવર્ષના સમ્રાટ પણ થઈ પડ્યા. ૧૮૫૭ના બળવા પછી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થઈ અને અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ ફરજિયાત બન્યો, રાજ્યનો મોટા ભાગનો વહીવટ પણ અંગ્રેજી ભાષામાં થવા મંડ્યો, વ્યવહારનાં સાધનો દવાઓ વગેરે પણ અંગ્રેજી નામથી પ્રચારમાં આવ્યા જ કર્યાં, એણે ગુજરાતી ભાષામાં હજારો અંગ્રેજી શબ્દોને રમતાં ભમતાં કરી દીધા.

અંગ્રેજી શબ્દો : અંગ્રેજી તત્સમ શબ્દો જેમ સ્વીકાર્યા તેમ અંગ્રેજી શબ્દોમાં થોડા ઝાઝા વિકારે તદ્દલવ શબ્દો પણ સ્વીકાર્યા : ઇરિપતાલ ફારમ પલટણ અડદલી માસ્તર રફલ બિસફ્રૂટ બાટલી વગેરે

અહીં આપણને અનેક પ્રકારે મળેલા એ અંગ્રેજી શબ્દોનો વિચાર પ્રસ્તુત કરતાં ત્રણ પ્રકારના શબ્દો જેવા મળે છે : ૧. તદ્દન સ્વાભાવિક શા બની ચૂકેલા, (૨) રાજકારણી વગેરે વ્યવહારોથી મળેલા વિશિષ્ટ શબ્દો અને (૩) વિલિન્ન શાસ્ત્રોના (વિજ્ઞાન વગેરેના) અને વ્યવહારના મહત્વના.

તદ્દન સ્વાભાવિક શા ખની ચૂકેલા શબ્દો : આ નીચે આપવામાં આવતા શબ્દ પ્રાયઃ એના શુદ્ધ ઉચ્ચારના સ્વરૂપમાં આપવામાં આવ્યા છે. (જ્યાં જુદું પડતું રૂપ પણ પ્રચારમાં હશે તો એવું રૂપ ત્યાં બાજુમાં કૌંસમાં બતાવવામાં આવશે). આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે અંગ્રેજી રાજ્યકાળમાં અનેક હુન્ન-ઉદ્યોગો, નવાં નવાં યંત્રો, નવાં સાધન-સામગ્રી ભારતવર્ષમાં દાખલ થયાં અને છેક ગામડામાં પણ જઈ પહોંચ્યાં, તો રેલવે વગેરે સાધનો દેશભરમાં વ્યાપક થયાં. આણે આપણને સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી શબ્દો આપ્યા છે. સાઈકલ મોટર-સાઈકલ સ્કુટર મોટર બસ ટ્રેક્ટર એન્જિન રેલવે ટ્રેન ગાર્ડ સ્ટેશન સ્ટેશન-માસ્ટર ટ્રાફિક ટી.ટી. પેસેન્જર બોટ(આગબોટ) ડોક(ધક્કો) કસ્ટમ્સ ઇન્સ્પેક્ટર જેવા શબ્દો; તે તે સાધનોના જુદા જુદા ભાગ, જેવા કે સાઈકલ-મોટર સાઈકલ વગેરેના : ગર્વનર હેન્ડલ સીટ-સેડલ ચેન ક્લીવ્હીલ ફ્રેન્ક બોલ હબ બેરિંગ ટયૂબ ટાયર વાલ્વ બ્રેક વગેરે; મોટર અને બસના : ડ્રાઇવર ગિયર સ્વિચરિંગ વાલ્વ સિલિન્ડર માઇલો-મીટર રેગિઝન કન્ડક્ટર વેક્યૂમ બ્રેક હોર્ન પેટ્રોલ ડીઝલ મોબીલ વગેરે; રેલવે ટ્રેનના : મેન્ડ્રાસ્ટ એક્સપ્રેસ પેસેન્જર લોકલ ટ્રેન ગૂડ્ઝ બેલેન્સ સિગ્નલ ફિશ્પેટ ફાયરમેન કોલ(કોલસો) વગેરે; ઇલેક્ટ્રિસિટીના વાયર સ્વિચ પ્લગ ટર્મિન ટ્રીડ વગેરે

નીચેની યાદી આપણને આના કરતાં પણ વધુ વ્યાપક અને વ્યવહારમાં નિત્યના જાણીતા શબ્દ આપે છે; જેવા કે :

એક્ટ એલ્યુમિનિયમ એમ્પ્યુલન્સ એટમ બેબી બોમ્બ બલૂન બામ બાંબુ બેગ બેટરી બાઇસિકલ બિલ બૂટ બ્રશ બકલ બિસ્કીટ બંડલ બંગ્લો બટન(બુતાન) કેમેરા કેન્સર સિમેન્ટ ચોકલેટ કોલેરા સિગાર-સિગારેટ સિનેમા કોટ કોલ કોલન-વોટર કોલર કલેક્ટર કમિશન કમિટી કમ્પતી કમ્પાસ કોન્ક્રીટ કોન્ક્રેન્સ કોંગ્રેસ કન્ટ્રોલ કુપન કોસિંગ કપ કક્કુ ડિકી ડી.ડી.ટી. ડેપો ડાયરી ડોક્ટર(દાકતર) ડઝન એન્જિનિયર(ઇજનેર) ફેક્ટરી ફિલ્મ ફૂટ ફ્રેમ ફ્રોડ(ફ્રાડ) ફન્ડ ફ્યૂઝ ગેલેરી ગેલન ગેરેજ ગેસ જિન્જર ગ્લાસ ગ્રામોફોન ગ્રાસ ગેરેન્ટી ગિની હેટ હોમિયોપથી હોસ્પિટલ(ઇસ્પિતાલ) હોસ્ટેલ હોટલ હોલ ઇન્ચ ઇન્ડ્યુએન્સ ઇન્જેક્શન જિપ(ગાડી) જેકેટ(જાકીટ) કેરોસીન લેમ્પ લેમન લાઇસન્સ લાઇટ લાઇન લોકલબોર્ડ લોજ

લોરી લાઉડ-સ્પીકર મેલેરિયા માર્કેટ મેયર મેમ્બર માઇલ મિલિટરી
મિનિટ મ્યુનિસિપાલિટી નિકલ નોટ નોટીસ નમ્બર નર્સ નાઇલોન ઓક્ટોઇ
ઓપરેશન ઓર્ડર પાર્સલ પાસ પેન પેન્સિલ પેનેસિલિન પેન્શન પર્મિટ
ફિનાઇલ ફોનોગ્રાફ ફોટો પાર્થિવ પ્લેગ પ્લાસ્ટિક પ્લેટ-ફોર્મ ન્યુમોનિયા પોકેટ-
(પાકીટ) પોલિસી પોલિશ(પાલિશ) પોપ્પિન પાઉડર પાવર પમ્પ પન્કચર
કિચનાઈન કવોટા રેડિયો રાસ્ટ્રરી રેશન રિસિપ્ટ(રસીદ) રીલ રનિસ્ટર
રિપોર્ટ રેસ્ટોરાં રિક્શો(રિક્સા) રાઈફલ રથર રૂલ રૂમ સેન્ટ સ્કાઉટ સીલ
સેકન્ડ સેટ(સટ) શોલ(શાલ) સોસાયટી સિપરિટ સ્ટેમ્પ સર્વે ટેબલ ટેક્સ
ટેકસી ટેલિફોન ટિકેટ(ટિકિટ) ટિન ટિન્કચર ટોમેટો(ટમેટાં) ટન ટાવર
ટુવેલ(ટુવાલ) ટ્રામ ટ્રેઝરી ટ્રાઈસિકલ ટ્રન્ક ટેન્ક(ટાંકી) ટાઇફોઇડ વાર્નિશ
વેસેલિન વેફર ધયરીંગ(એરિંગ) નેકલેસ બેંગલ્સ(બંગડી) બો વગેરે

રાજકારણીય વગેરે વ્યવહારોથી મળેલા શબ્દ : આ એવા ચલણી
રાજકારણ તેમજ લોકોના પરસ્પરના વિશિષ્ટ વ્યવહારમાંથી મળેલા બીજા ઘણા
શબ્દોમાંના ધરગથુ જેવા ચર્ચા ગયા છે: જેવા કે ગર્વનર પોલીસ જજ મેજિસ્ટ્રેટ
(માજિસ્ટર) જેલ જેલર વગેરે; કોર્ટ ક્યોરીના: કોર્ટ બેલીફ સમન્સ કેસ
જજ મેજિસ્ટ્રેટ જ્યુરી કલાર્ક પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અપીલ એફિરિવિટ
ડી.એસ.પી. ડી.આઈ.જી. સી.આઇ.ડી. એલ.આઈ.બી. ઓફિસ વોરન્ટ
રેવન્યૂ બ્રીફ વગેરે

સ્કૂલ કોલેજ વગેરેના; સ્કૂલ માસ્ટર મોનિટર પ્રોફેસર યુનિવર્સિટી
રનિસ્ટ્રાર ફોર્મ સર્ટિફિકેટ એસ.એસ.સી. ચોક પોઇન્ટર લેસન બી.એ.
એમ.એ. પીએચ.ડી. વગેરે ડિગ્રીઓ; બેન્ક વ્યવહારના : બેન્ક એજન્ટ
એકાઉન્ટ ચેક પાસ-બુક કાઉન્ટર લેન્ડર બેરર કોસ કેડિટ સેવિંગ બેલેન્સ

વિવિધ ઉદ્યોગોના : મિલ મશીન મશીનરી બોયિન બોઇલર બોનસ
સેક્ટરી સેર ડિવિન્ડન્ટ ચિમની વગેરે

પોસ્ટખાતાના : પોસ્ટ પોસ્ટ-કાર્ડ પોસ્ટમેન મનીઓર્ડર વી.પી. પાર્સલ
બુકપોસ્ટ રનિસ્ટર સેમ્પલ પોસ્ટલ-કેશ-સર્ટિફિકેટ એર-મેલ વગેરે

વિવિધ વ્યવહારના : એરોપ્લેન બલુન જેપ્લિન હેલિકોપ્ટર ઝાકોટા
જેટ વગેરે

વિવિધ શાસ્ત્રોનાં તેમજ વ્યવહારના મહત્ત્વના શબ્દો : શાસ્ત્રોમાં
તો ખાસ કરીને વિદ્યાની વિવિધ શાખાઓ અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની વિવિધ
શાખાઓના પારિભાષિક શબ્દો છે : ઓફિસિજન ઓઝોન હાઇડ્રોજન નાઇટ્રો-
જન કાર્બન એસેટિલિન એલ્યુમીન આલ્કો-હોલ એલેરિયક આલ્કલી એલોય
એલમ એમોનિયા એમીબા આલ્ટીમીટર એનીમિયા એન્ટીમની એન્ટિસેપ્ટિક
આર્ગોન આર્ટરી એરિપરિન એક્ટેરિયા એરામીટર થર્મો-મીટર એરલ બાઈના-
કયુલર કલોરિન કલોરોફોર્મ વગેરે

અહીં નીચે આ એક એવી યાદી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન છે કે એ
શબ્દોને બદલ્યા વિના તેના તે સ્વરૂપમાં (કે ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ભારતીય
જેવા થઈ ગયા હોય તો એવા સ્વરૂપમાં) આપણે ઉપયોગમાં આ લખ્યે
છિયે. કેળવાયેલા લોકોમાં તો આ આજે ઘર કરી ગયા છે :

એક્ટેમી(અકાદમી) એસિડ એકવાયર એક્ટર એડમિરલ એડવોકેટ
એડિટેવિટ એજન્સી એર-પોર્ટ એર-ટાઈટ એલામ આલ્યમ આલ્પાકા
એંડો એપ્રિલ આર્ક(આરકુ) એરિયા આર્ટિસ્ટ આસ્કાલ્ટ એસોશિયેશન
ઑડિટ ઑડિટર ઑડિશન ઑગસ્ટ ઍરક(બરાક) ઍરિસ્ટર બાયન્ડમ એયોનેટ
બાઈબલ બિશપ બોબ્ડ-હેર બોન્ની બોન્ડ બુકસેલર બુટ બોટલ(બાટલી)
બોકસ(બાકસ) બાયકોટ બોર્ડિંગ બ્રિજ બ્રિગેડિયર બ્રાઉન-પેપર બ્રશ(બરાશ)
બ્યુગલ બ્લેટ બુલેટિન બટલર કેબિન કેબિનેટ કેબલ કેડેટ કાફે કેક કેલિશયમ
કેલેન્ડર કેમ્પ કેનાલ કેન્વાસ કેપિટલ કેપ્ટન(કપ્તાન) કાર કેરેટ કાર્બન કાર્ડ
કાર્ડબોર્ડ કાર્ગો કાર્ટુન કાટ્ટીઝ(કારતૂસ) કેશ કેશિયર કાસ્કેટ કેટલોગ કેથો-
લિક સેલ્યુલોઈડ સેલ્યુલોઝ સેન્સન સેન્ટિગ્રેડ સેન્ટર સેન્ટ્રલ ચેમ્બર ચાન્સેલર
ચાન્ડ શોકર ચેક ક્રિશ્ચિયન ક્રામિયમ સર્કલ સર્કિટ-હાઉસ સર્ફથુલર સર્કલ
સિટી સિવિલ કલેમ્પ કલાસ-રૂમ કોકેન(કોકીન) કોકો કોકિન કોક(કોકસો)
કર્નલ કોલોની કોલમ કોમિક કમ્પ્લીટ કોમ્પોઝ કોમ્પોઝિંગ કોમ્પાઉન્ડ
કોન્સલ-જનરલ કન્ટિન્જન્સી કૂકર કૂલી કોક કોરોનર કોર્પોરેશન કાઉન્સિલ
કેઈન ક્રીમ ક્રિકેટ ડેઈરી ડિએન્યર ડિસેમ્બર ડેસિમલ ડેક ડેલિવેટ ડિલિવરી
ડેમોક્રસી ડિપાર્ટમેન્ટ ડિપોઝીટ ડેપ્યુટેશન ડિઝાઈન ડેસ્ક ડિસ્ટ્રીબ્યર ડિટેક્ટીવ
ડિશ ડિસટેમ્પર ડિસ્ટ્રિક્ટ ડોકયુમેન્ટ ડોલર ડોમ ડોઝ ડ્રાફ્ટ ડ્રેનેજ દુપ્લિકેટ
ડાઇનેમો ઇસ્ટર ઇલેક્ટ્રીસિટી એસ્પેટોઝ એનેમલ એસેન્સ યુરોપ યુરેપિયન
એકસાઈઝ એક્સપોર્ટ ઇથ્રિક ઇથિલી ફેન્સી ફાર્સ(ફારસ) ફેશન ફેબ્રુઆરી
ફ્લેટ ફોકસ ફેન્ય ફ્રાન્સ ગેલી ગેલી-ટેપ ગેપ ગાર્ડન ગેટ ગોઝ(ગાઝ-કાચ)

ગેઝેટ જનરેટર જર્મની જિપ્સી ગર્ડર ગ્લોબ ગ્લિસરીન ગ્રેડ ગ્રેન્ડ્યુએટ ગ્રામ
 ગ્રેટિસ ગ્રેન્ડ્યુઇટી ગ્રીઝ ગિની જિપ્સમ હેમરેજ હોલ હાઈર હોર્મોન
 હાઇપો હિસ્ટીરિયા ઇમ્પોર્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઇન્સ્યુલિન ઇન્ટર્વલ ઇન્વોઇસ
 આયોડીન ઇરિડિયમ ઇસ્યૂ જાન્યુઆરી(જાનેવરી) જોકર જ્યુબિલી
 જુલાઈ જકેશન જૂન જ્યુનિયર લેગલ લેડી લોન્ડ્રી લેન લવન્ડર લીગ લીઝ
 લેન્સ લીવલ લિન્ટલ લિટમસ લિવર લોન લોખી લોટ લોશન લો-લેવલ
 લન્થ મેડમ(મદમ) મેંગેનીઝ મેજિક મેગ્નેશિયમ મેગ્નેટ મેજર મમી મેનો-
 વર(મનવાર) માર્ચ માર્જિન માર્શલ મેચ મેટ્રન મે મેયર મેકેનિક મેડમ
 મેડિકલ મીટિંગ મેન્થોલ મર્ચન્ટ મીટર મેથોડિસ્ટ માઈક માઈક્રોફોન મિશન
 મ્યુઝિયમ મસલિન નેટીવ નેપ્યુલા નેટ નોટેશન નોવેલ નવેમ્બર નન
 ઓબ્ઝર્વેટરી ઓક્ટોબર ઓન વન્સમોર ઓપેરા ઓર્ડિનન્સ ઓબ્સ-
 (ઓ)સ ઓકસાઈડ પેક પેનલ પેન્ટ પેન્ટલુન(પાટલુન) પપ્પા પેપર પેરેન્ડ્રુટ
 પેરેડ પેરેફિન પેરેગ્રાફ પાર્ક પેરોલ પીપરમિન્ટ પાટી પેસેજ પેટન્ટ પથે-
 લોજી પેટર્ન પેસિસ પફ્ફુમરી ફાર્મસી ફિલોસોફી પિયાનો પિકેટિંગ પિક્-
 ચર પાઇલોટ પિન પિસ્ટન પિચ પ્લાન પ્લેટ પ્લેટ-ફોર્મ પ્લેટિનમ પ્લ્યુરસી
 પ્લમ્બર પોમેડ પોપ પોર્ટ પોર્ટેબલ પોર્ટફોલિયો પોર્યુગીઝ પોટેશિયમ
 પાઉન્ડ-પૌન્ડ પ્રેક્ટિસ પ્રીમિયમ પ્રેસ પ્રિન્ટિંગ પ્રોબેક્ટ પ્રૂફ પ્રોપર્ટી પ્રોટીન
 પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રોકસી પબ્લિક-ટ્રસ્ટ પંપ પર્સ પક્ષ પાયોરિયા ક્વોરેન્ટાઇન,
 ક્વાર્ટેર્સ ક્યૂ રેકેટ રેડિયો રેડિયમ રેલી રોન્ક રારકલ રેટ રેશિયો રંશન
 રેયોન રિસેસ રેકડ રિફ્રેન્ડ રિમાર્ક રિઝર્વેન્ક રેસિડન્સી રેસ્ટ-હાઉસ રિપ્પન
 રિપ્પેટ રોડ રોકેટ રોલર રન સેફ્ટીવોલ્ટ સેલ-ટૅક્સ સલૂન સેન્ડલ સેન્ડવિચ
 સેનિટરી સાટીન સેટેલાઈટ સીન સ્કીમ સ્કચૂ સીઝન સેમિનાર સેનેટ સીનિયર
 સપ્ટેમ્બર શાફ્ટિંગ શેડ શીડ શિલ્ડ શિલિંગ શટ શુટિંગ શોપ શો સાઇરન
 સાઈટ સાઈટ-પ્લાન સાઈઝ સાઈઝિંગ(ખાતુ) સ્કેચ સ્લિપ સોડા સોડિયમ
 સોફા-સેટ સોલેરિયમ સોલ્જર સોલ સોલિસિટર સોલ્યુશન સ્ટોડિયમ સ્ટાર
 સ્ટેટ સ્ટીમ સ્ટીલ સ્ટેન્સલ-પેપર સ્ટોક સ્ટૂલ સ્ટોક સ્ટુડિયો સ્ટાઈલ
 સિન્ડિકેટ સ્લીપર ટેબલેટ ટાફ્ટા ટીમ ટેલિવિઝન ટેલિસ્કોપ ટેમ્પરેચર
 ટેનિસ ટર્મિનસ થિયેટર ટિક ટિકિન ટાઈટ ટમ્બલર ટાઈમ ટિપટોપ ટાઈટલ
 ટાઈલેટ ટોપિંગ ટ્રિપ્લ્યુનલ ટ્રોલી ટ્રક ટ્રસ્ટ સ્ટ્રીટ ટપ ટયુશન ટનલ ટપે-
 ન્ટાઈન ટાઈપ-રાઈટર અપ-ટુ-ડેટ યુરેનિયમ વાન વરન્ડાહ વેટો વીટો
 વાઇસરોય વિલા વાયોલિન વિસા વિઝિટ વિટામિન વેફર વિકેટ વાયર-મેન
 એક્સ-રે યાર્ડ ઝોન વગેરે: હજી પણ યાદી વધારી શકાય.

અર્વાચીન તદ્દલવો :

છેલ્લાં સવાસો વર્ષના વિકાસમાં ઉચ્ચ કેળવણીનો ફેલાવો થતાં ગુજરાતી ભાષાએ જે નવો વળાંક લીધો તેમાં સાહિત્યના અનેક પ્રકાર ખેલવા લાગ્યા. એને લઈ ભાષાએ ઉત્તરોત્તર પ્રૌઢિ સાધી. આ પ્રૌઢિ સાધવામાં ભાષાએ સંસ્કૃત શબ્દોની નવેસરથી ભારે પ્રમાણમાં ભરતી કરી, વળી પારિભાષિક શબ્દો સર્જવાનું કામ પણ કર્યું. આમ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો આજે પ્રભુત્વ સાધી ગયા છે. ગુજરાતી ભાષાની પ્રાચીન લાક્ષણિકતામાં પણ ઉત્તરોત્તર સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો અપનાવાયે જતા હતા, તેથી પરિસ્થિતિ એવી થતી હતી કે એક બાજુ વૈદિકી સંસ્કૃત તેમજ સાહિત્યિક સંસ્કૃત ભાષાની પરંપરામાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ દ્વારા ક્રમિક વિકાસે પ્રાચીન તદ્દલવો તો મળ્યા જ હતા, એમાં નવા તત્સમ શબ્દોનો પાછો ભરાવો થવા લાગ્યો. આ નવા તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોમાં પણ નવેસરના અદ્યપસ્વદ્ય વિકાર થયા, મુખ્યત્વે ઉચ્ચારણની સરળતા લાવવા. આણે અર્વાચીન તદ્દલવ પ્રકાર આપણને લાવી આપ્યો. આ પહેલાં ‘ચ્યુતપતિ’ આપવામાં આવી છે તેમાં, થોડા જ અપવાદે, અપાયેલા પ્રાયઃ બધા પ્રાચીન તદ્દલવ છે; આ નીચે તારવવામાં આવેલા શબ્દો અર્વાચીન તદ્દલવ છે, બાજુમાં અસંજ્ઞ સં. શબ્દ આપ્યા છે; આમાંના ‘દુરિગ્ન’ જેવા તો નરસિંહ મહેતાના સમય જેટલા જૂના છે.

અગર-અગુરુ અનૂપ કે અનોપમ-અનુપમ અપવાસ-ઉપવાસ
અપાસરો-ઉપાશ્રય અપુસાન-આપોશન અમરક-અબ્રક અમરત-અમૃત
અવાસ-આવાસ આધીન-અધીન કંઠુ-કંઠિન કરમ-કર્મ કારજ-કાર્ય
કિરપા-કૃપા ગત-ગતિ ચક્ર-ચક્ર દાડેમ-દાડિમ દુરિગ્ન-દુર્ગ્ન દેવદાર-
દેવદારુ ધુરમ-ધર્મ ધીરજ-ધૈર્ય પ્રગટ-પ્રકટ પ્રીત-પ્રીતિ ભાત-ભાતિ
મધ-મધુ મુગટ-મુકુટ રખી-ઋપિ રત-ઋતુ રીત-રીતિ વકરો-વિકથ
વદ-વદિ વતો-વિનય વરસ-વર્ષ શુકન-શકુન શાપ-શાપ સનાન-સ્નાન
સમરણ-સ્મરણ સલોડો-શ્લોક સૂરજ-સૂર્ય સુદ-સુદિ હરખ-હર્ષ વગેરે

ઉપરના શબ્દો જોવાથી સ્પષ્ટ થશે કે માત્ર મામૂલી ફેરફાર જ થયો હોય છે. કર્મ અને કાર્યનાં પ્રાચીન તદ્દલવ રૂપ કામ અને કાજ થાય છે; પ્રા. કમ્મ<અપ. કમ્મુ>મધ્ય ગુ. કામુ અને પ્રા. કજ્જં<અપ. કજ્જુ> મધ્ય ગુ. કાજુ દ્વારા ભિતરી આવેલ છે, બ્યારે અર્વાચીન તદ્દલવ રૂપે ‘વિપ્રકર્ષ’થી ‘કરમ’ અને ‘કારજ’ના રૂપમાં છે.

ગેઝેટ જનરેટર જર્મની જિપ્સી ગર્ડર ગ્લોબ ગ્લિસરીન ગ્રેડ ગ્રેન્યુએટ ગ્રામ
 ગ્રેટિસ ગ્રેન્યુઇટી ગ્રીઝ ગિની ગિપ્સમ હેમરેજ હોલ હાઈપર હોર્મોન
 હાઇપો હિસ્ટીરિયા ઇમ્પોર્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઇન્સ્યુલિન ઇન્ટર્વલ ઇન્વેઈસ
 આયોડીન ઇરિડિયમ ઇસ્ચૂ જાન્યુઆરી(જાનેવરી) જોકર જ્યુબિલી
 જુલાઈ જંકશન જૂન જ્યુનિયર લેખલ લેડી લોન્ડ્રી લેન લવન્ડર લીગ લીઝ
 લેન્સ લીવલ લિન્ટલ લિટમસ લિવર લોન લોખી લોટ લોશન લો-લેવલ
 લન્થ મેડમ(મદમ) મેંગેનીઝ મેનિક મેંગેશિયમ મેંગેટ મેજર મમી મેનો-
 વર(મનવાર) માર્ચ માર્જિન માર્શલ મેચ મેટ્રન મે મેયર મેકેનિક મેડમ
 મેડિકલ મીટિંગ મેન્થોલ મર્ચન્ટ મીટર મેથોડિસ્ટ માઈક માઈક્રોફોન મિશન
 મ્યુઝિયમ મસલિન નેટીવ નેબ્યુલા નેટ નોટેશન નોવેલ નવેમ્બર નન
 ઓબ્ઝર્વેટરી ઓક્ટોબર ઓન વન્સમોર ઓપેરા ઓર્ડિનન્સ ઓબિન્સ-
 (ઓ'સ) ઓકસાઈડ પેક પેનલ પેન્ટ પેન્ટલુન(પાટલુન) પપ્પા પેપર પેરેન્યુટ
 પેરેડ પેરેફિન પેરેગ્રાફ પાર્ક પેરોલ પીપરમિન્ટ પાટી પેસેજ પેટન્ટ પંથે-
 લોજ પેટર્ન પેરિસન પર્ફ્યુમરી ફાર્મસી ફિલોસોફી પિયાનો પિકેટિંગ પિક્-
 ચર પાઇલોટ પિન પિસ્ટન પિચ પ્લાન પ્લેટ પ્લેટ-ફોર્મ પ્લેટિનમ પ્લ્યુરસી
 પ્લમ્બર પોમેડ પોપ પોર્ટ પોર્ટેબલ પોર્ટફોલિયો પોન્ચ્યુગીઝ પોટેશિયમ
 પાઉન્ડ-પૌન્ડ પ્રેક્ટિસ પ્રીમિયમ પ્રેસ પ્રિન્ટિંગ પ્રોબેક્ટ પ્રૂફ પ્રોપર્ટી પ્રોટીન
 પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રોકસી પબ્લિક-ટ્રસ્ટ પંપ પર્સ પસ પાયોરિયા ક્વારેન્ટાઇન;
 ક્વાર્ટર્સ ક્યૂ રેકેટ રેડિયો રેડિયમ રેલી રૉન્ક રાસ્કલ રેટ રેશિયો રંશન
 રેયોન રિસેસ રેકર્ડ રિફ્રેશ રિમાર્ક રિઝર્વેન્ક રેસિડન્સી રેસ્ટ-હાઉસ રિપ્પન
 રિપેટ રોડ રોકેટ રોલર રન સેફ્ટીવોલ્ટ સેલ-ટોકસ સલૂન સેન્ડલ સેન્ડવિચ
 સેનિટરી સાટીન સેટેલાઈટ સીન સ્કીમ સ્કચૂ સીઝન સેમિનાર સેનેટ સીનિયર
 સપ્ટેમ્બર શાફ્ટિંગ શેડ શીડ શિલ્ડ શિલિંગ શટ શુટિંગ શોપ શો સાઇરન
 સાઈટ સાઈટ-પ્લાન સાઈઝ સાઈઝિંગ(ખાતું) સ્કેચ સ્લિપ સોડા સોડિયમ
 સોફા-સેટ સોલેરિયમ સોલ્જર સોલ સોલિસિટર સોલ્યુશન સ્ટેડિયમ સ્ટાર
 સ્ટેટ સ્ટીમ સ્ટીલ સ્ટેન્સલ-પેપર સ્ટોક સ્ટૂલ સ્ટોક સ્ટુડિયો સ્ટાઈલ
 સિન્ડિકેટ સ્ટીપર ટેબલેટ ટાફેટા ટીમ ટેલિવિઝન ટેલિસ્કોપ ટેમ્પરેચર
 ટેનિસ ટર્મિનસ થિયેટર ટિક ટિકિન ટાઈટ ટમ્બલર ટાઈમ ટિપટોપ ટાઈટલ
 ટાઇલેટ ટોપિંગ ટ્રિબ્યુનલ ટ્રોલી ટ્રક ટ્રસ્ટ સ્ટ્રીટ ટથ ટયુશન ટનલ ટપે-
 ન્ટાઈન ટાઈપ-રાઈટર ઓપન્ટુ-ડેટ યુરેનિયમ વાન વરન્ડાહ વેટો વીટો
 વાઇસરોય વિલા વાયોલિન વિસા વિઝિટ વિટામિન વેફર વિકેટ વાયર-મેન
 એક્સ-રે યાર્ડ ઝોન વગેરે: હજી પણ યાદી વધારી શકાય.

દેશી રજવાડાઓમાં દરબારી વહીવટમાં મોટે ભાગે અરબી-ફારસી શબ્દો વપરાતા હતા, અંગ્રેજી રાજ્યમાં અંગ્રેજી શબ્દો દાખલ થયા; સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી ભાષાવાર પ્રાંતો થતાં ભાષામાં સરકારી વહીવટ શરૂ થવામાં છે. આને લઈ વહીવટી શબ્દો નવા પણ જિલા કરવામાં આવે છે. મોટે ભાગે આ પૂરણી સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોમાંથી થાય છે, અને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં માતૃભાષાનો માધ્યમ તરીકે સ્વીકાર થયો હોવાથી વિજ્ઞાન વગેરે સુધ્ધાં વિષયોને માટે પારિભાષિક શબ્દો નવા પણ બનાવવામાં આવે છે. આ પાછળ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાયઃ સમગ્રી શકાય તેવા શબ્દોની પણ મદદ લેવામાં આવે છે. આમ ગુજરાતીમાં જ નહિ, ભારતની સરકાર-માન્ય અન્ય ભાષાઓમાં પણ સંસ્કૃત-શબ્દોત્થ શબ્દોની ટકાવારી વધતી જાય છે. ‘લગવહગોમંડલ’માં ‘અ’થી ‘ક’ સુધીમાં સંસ્કૃત શબ્દોની ટકાવારી ૪૯ ટકાની છે તેનું પ્રમાણ થોડા જ સમયમાં લગભગ ૬૦ ટકા સુધી પહોંચી જશે તો એમાં કાંઈ નવાઈ નહિ હોય.

૬. ગુજરાતી ભાષાની પ્રાદેશિક બોલીઓ :

ભાષા અને બોલીઓ : આપણે આરંભમાં જ જોયું છે કે લોકોના પરસ્પરના વ્યવહારમાં વાચિક વાહન તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલી વાણી એનું સર્વ સામાન્ય નામ ભાષા છે. આપણે અનેક પ્રકારનાં ભાષાકુળો વિશે પણ ખ્યાલ મેળવ્યો છે. આપણી આદિમ આર્ય કે પ્રાગ્-ભારત-યુરોપીય ભાષાભૂમિકામાંથી અનેક ક્ષાંટાઓમાં બોલચાલતી વાણીનો વિકાસ થયો. આમાંથી ભારત-પારસીક કે પારસીઓના ધર્મગ્રંથ ગાથા-અવેસ્તાની ભાષા અને ભારત-આર્ય કે ઋગ્વેદની ભારતી ભાષા એ નોંધાયેલા જૂનામાં જૂનાં રૂપ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ થયેલી રચનાઓના રૂપમાં વિકસી આવ્યાં. આ આપણી જૂનામાં જૂની ભાષા. સામાન્ય રીતે જે એક રૂપ સાહિત્યના વાહન માટે અને વ્યવહારના વાહન માટે લિખિત સ્વરૂપમાં સ્વીકારવામાં આવે તે ભાષા-સંજ્ઞાને પાત્ર બને છે. જે આ રીતે સાહિત્ય અને વ્યવહારનું સાધન નથી, પરંતુ નાનાં મોટાં વતુલોમાં માત્ર વાચિક વ્યવહાર માટે જ પ્રચારમાં હોય છે તે પારિભાષિક રીતે ભાષા-સંજ્ઞા ન પામતાં બોલીની સંજ્ઞાથી વ્યવહાર થાય છે. સિદ્ધાંત તો એ છે કે ભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલું રૂપ પણ વસ્તુસ્થિતિએ તો એક બોલી જ હોય છે. પછી એકબીજાની સાથે કૌલિક સંબંધથી નજીક

આ જ પ્રકારે આપણે ત્યાં અરબી ફારસી પોચ્યુગીઝ અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના તત્સમ શબ્દોને પણ ગુજરાતીને અનુકૂળ બનાવી લેવામાં આવે તે બંધા અર્વાચીન તદ્ભવ છે. પોચ્યુગીઝ શબ્દો તો પ્રાયઃ બધા અર્વા. તદ્ભવના રૂપમાં છે, અરબી-ફારસી શબ્દોમાં પણ ફિક્ક-ફિકર ઉમ્મ-ઉમર કીમત-કિંમત વગેરે એ રીતે થયા છે. અંગ્રેજી શબ્દોમાં પણ હોસ્પિટલ-ધસ્પિતાલ ફોર્મ-ફારમ ઓર્ડલી-અડલી જેવા અનેક શબ્દો આપણી રીતે કરી લીધા છે. આ પૂર્વ છપાયેલી અંગ્રેજી શબ્દોની યાદીમાં કૌંસમાં આપેલાં રૂપ જોવાથી એ સ્પષ્ટ થશે.

આ રીતે આજની ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત પ્રાકૃત ઉપરાંત અન્યાન્ય ભાષાઓ તરફથી પણ મદદ મળી છે. આની ટકાવારી કાઢવાનો પણ પ્રયત્ન થયો છે. ‘લગવહગોમંડલ’ કોશે અંદાજે અઢી લાખ શબ્દોથી કોશને સમૃદ્ધ કર્યો છે તેમાં તારવણી કરતાં—સ્વરવિભાગમાં

ભાષા	સંખ્યા	ટકાવારી
સંસ્કૃત	૨૯૩૫૪	૫૪
અરબી	૨૨૦૫	૪
હિંદી	૧૫૦૧	૨.૧૧
ફારસી	૮૫૩	૧.૧૧
અંગ્રેજી	૫૭૫	૧

આ ઉપરાંત પ્રાકૃત ૧૮૩, મરાઠી ૯૩, તુકી ૫૧, પોચ્યુગીઝ ૭, ઉર્દૂ ૭, ગ્રીક ૪

વ્યંજનવિભાગમાં ‘ક’થી ‘ફ’ સુધીમાં

સંસ્કૃત	૫૯૨૫૯	૪૮.૪
અરબી	૪૩૮૨	૩.૩
હિંદી	૬૯૫૨	૫.૨
ફારસી	૪૨૩૯	૩.૨
અંગ્રેજી	૧૮૮૫	૧.૫

ઉપરાંત પ્રાકૃત ૪૦૦, મરાઠી ૨૫૨, તુકી ૧૦૮, યૂનાની ૭૩, પોચ્યુગીઝ ૨૧, બંગાળી ૧૮—આ પ્રમાણે અંદાજ આપ્યો છે.

દેશી રજવાડાઓમાં દરબારી વહીવટમાં મોટે ભાગે અરબી-ફારસી શબ્દો વપરાતા હતા, અંગ્રેજી રાજ્યમાં અંગ્રેજી શબ્દો દાખલ થયા; સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી ભાષાવાર પ્રાંતો થતાં ભાષામાં સરકારી વહીવટ શરૂ થવામાં છે. આને લઈ વહીવટી શબ્દો નવા પણ ઊભા કરવામાં આવે છે. મોટે ભાગે આ પૂરણી સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોમાંથી થાય છે, અને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં માતૃભાષાનો માધ્યમ તરીકે સ્વીકાર થયો હોવાથી વિજ્ઞાન વગેરે સુધ્ધાં વિષયોને માટે પારિભાષિક શબ્દો નવા પણ બનાવવામાં આવે છે. આ પાછળ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાયઃ સમગ્રી શકાય તેવા શબ્દોની પણ મદદ લેવામાં આવે છે. આમ ગુજરાતીમાં જ નહિ, ભારતની સરકાર-માન્ય અન્ય ભાષાઓમાં પણ સંસ્કૃત-શબ્દોત્થ શબ્દોની ટકાવારી વધતી જાય છે. ‘લગવદ્ગોમંડલ’માં ‘અ’થી ‘ક’ સુધીમાં સંસ્કૃત શબ્દોની ટકાવારી ૪૯ ટકાની છે તેનું પ્રમાણ થોડા જ સમયમાં લગભગ ૬૦ ટકા સુધી પહોંચી જશે તો એમાં કાંઈ નવાઈ નહિ હોય.

૬. ગુજરાતી ભાષાની પ્રાદેશિક બોલીઓ :

ભાષા અને બોલીઓ : આપણે આરંભમાં જ જોયું છે કે લોકોના પરસ્પરના વ્યવહારમાં વાચિક વાહન તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલી વાણી એનું સર્વ સામાન્ય નામ ભાષા છે. આપણે અનેક પ્રકારનાં ભાષાકુળો વિશે પણ ખ્યાલ મેળવ્યો છે. આપણી આદિસ ગ્રામ્ય કે પ્રાગ-ભારત-યુરોપીય ભાષાભૂમિકામાંથી અનેક કાંટાઓમાં બોલચાલની વાણીનો વિકાસ થયો. આમાંથી ભારત-પારસીક કે પારસીઓના ધર્મગ્રંથ ગાથા-અવેસ્તાની ભાષા અને ભારત-આર્ય કે ઋગ્વેદની ભારતી ભાષા એ નોંધાયેલા જૂનામાં જૂનાં રૂપ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ થયેલી રચનાઓના રૂપમાં વિકસી આવ્યાં. આ આપણી જૂનામાં જૂની ભાષા. સામાન્ય રીતે જે એક રૂપ સાહિત્યના વાહન માટે અને વ્યવહારના વાહન માટે ‘ક્ષિપ્રિત સ્વરૂપમાં સ્વીકારવામાં આવે તે ભાષા-સંજ્ઞાને પાત્ર બને છે. જે આ રીતે સાહિત્ય અને વ્યવહારનું સાધન નથી, પરંતુ નાનાં મોટાં વસ્તુલોમાં માત્ર વાચિક વ્યવહાર માટે જ પ્રચારમાં હોય છે તે પારિભાષિક રીતે ભાષા-સંજ્ઞા ન પામતાં બોલીની સંજ્ઞાથી વ્યવહાર થાય છે. સિદ્ધાંત તો એ છે કે ભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલું રૂપ પણ વસ્તુસ્થિતિએ તો એક બોલી જ હોય છે. પછી એકબીજાની સાથે કૌલિક સંબંધથી નજીક

નજીકના પ્રાંતભેદે-સ્થાનભેદે પ્રચારમાં રહેલી અનેક બોલીઓમાંથી શબ્દસમૂહની આયાત કરી એક બોલીને જ ભાષા તરીકે સ્થાન આપવામાં આવે છે. આ જ કારણ છે કે બોલીમાં એક પદાર્થ-એક ક્રિયા-એક ભાવ બતાવનારો એક જ શબ્દ હોય છે, એનો પર્યાય હોઈ શકતો નથી—ટકી શકતો નથી, જ્યારે ભાષામાં એકથી વધારે પર્યાય શબ્દો હોય છે. ઋગ્વેદની ભાષામાં આવી અનેક બોલીઓના અંશો એ રીતે પકડી શકાય છે. એમાંથી સિદ્ધ થયેલી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ અનેક બોલીઓનું સંમિશ્રણ ઉપરના પ્રકારનું પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ રીતે પાલિ અને અન્ય પ્રાકૃતોમાં પણ નિકટ નિકટના અનેક પ્રાંતિક ભેદોથી તે તે ભાષા સ્થાપિત કરીને સાહિત્યની રચનાઓ કરવામાં આવી છે. અપભ્રંશોમાં પણ સાહિત્યિક અપભ્રંશ ઉપરાંત પ્રાંતીય અપભ્રંશો પણ સામાન્ય રીતે ત્યાં ત્યાંની બોલીના રૂપમાંથી પ્રાંતીય નામ નીચે સાહિત્યનું વાહન બન્યા. એમાંથી ઉત્તરોત્તર નવ્ય ભારત-આર્યભાષાઓ સુધી આપણે આવ્યાં.

જ્યારે આપણે ‘ગુજર્ અપભ્રંશ’ ની વાત કરીએ છિયે ત્યારે પણ મારવાડ-મેવાડ-માળવા-નિમાડ-આનર્ત-લાટ-સૌરાષ્ટ્રના વિશાળ ભૂભાગની ભાષા તરીકે એને સમજીએ છિયે. આના ઉત્તરકાલીન વિકાસમાં મારવાડી-મેવાડી, ઢૂંઢાડી(જૈપુરી), મેવાતી, હાડૌતી, માળવી, નિમાડી-ખાનદેશી, આનર્ત-લાટની અને સૌરાષ્ટ્રની, હકીકતે તો, બોલીઓનો વિકાસ થયો. આમાંથી સાહિત્યના વાહન તરીકે મધ્યકાલમાં મારવાડી, ઢૂંઢાડી, અને આનર્ત-લાટની ગુજરાતી, આ ત્રણેયે પોત-પોતાની દિશામાં વેગ સાધ્યો, આમાંથી ગુજરાતીને પ્રબળ રાજ્યાશ્રય મુસ્લિમ સલ્તનતના સમયથી મળ્યો અને અર્વાચીન ગુજરાતી સુધી આવતાં એક સ્થાપિત રીતનો એનો વિકાસ થયો. મધ્યકાલીન મારવાડી અને ઢૂંઢાડીમાં પણ સાહિત્યરચનાઓ ઠીક ઠીક થઈ, પરંતુ મોગલાઈની અસરે રાજસ્થાનમાં ફારસી રાજભાષા બનતાં એ ભાષાઓ દબાઈ ગઈ. નવા ગુજરાતના રાજકીય એકમને કારણે સ્થાનિક ખેડાયેલા મધ્યકાલીન સાહિત્યપ્રકારોથી ક્યાંયે આગળ વધી યુરોપીય સાહિત્યપ્રકારોની પડછે ઉત્તરોત્તર ખેડાયેલા સાહિત્ય-પ્રકારોએ એને સાહિત્યનું માન્ય વાહન બનાવવાની સુવિધા કરી આપી, અને આજે એ ભારતની સરકાર-માન્ય ચૌદ પ્રૌઢ ભાષાઓમાંની એકનું સ્થાન પામી શકી. એની પાસે છેલ્લાં ૮૦૦ વર્ષોના ખેડાણે ચોક્કસ ભાષાકીય માળખું તો વિકસેલું પડ્યું હતું જ એના અનુસંધાનમાં

આજે શિષ્ટ પ્રજાજનોના વ્યવહારમાં અને સાહિત્ય માટે જે એક વિશિષ્ટ રૂપ સ્વીકારવામાં આવ્યું તેને એના વિશાળ સાહિત્યસર્જનને કારણે આપણે ભાષાનું માન્ય નામ આપ્યું. એક ભારે મૂલ્યક વસ્તુ એ છે કે આજના આ રૂપના ઉદ્ભાવક તો કવીશ્વર :દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ (ક. દ. ડા.) હતા. ૧૮૫૦-૫૧ માં ગુજરાત વિદ્યાસભા(એ વખતની અમદાવાદની 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી')ના સહાયક મંત્રી હતા ત્યારે એમના તંત્રીપદે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક શરૂ થયું. આમાં કવીશ્વરે ઝાઝાવાડની એમની માતૃભાષીને અનુસરી એક સંગત રૂપ અમલી બનાવ્યું. એ પછી અમદાવાદમાં 'પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ' ખૂલી અને 'શાળાપત્ર' માસિક શરૂ થયું, જેમાં પણ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ની ભાષાનું અનુસરણ થયું. હોપની વાચનમાળા પણ એ રૂપમાં તૈયાર થઈ; ટેલર અને મહીપતરામનાં વ્યાકરણ પણ એના અનુસંધાનમાં પ્રેગટ થયાં. આ જ કારણ છે કે નર્મદની સુરતી લઢણની ભાષા પ્રભુત્વ જમાવી રાકી જ નહિ.

પ્રાદેશિક બોલીઓ :

આમ સાહિત્યના વાહન તરીકે એક શિષ્ટ રૂપ સ્વીકારાયું, પરંતુ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ ભાગોમાં અને સરહદના પ્રદેશોમાં તેમજ જુદી જુદી સાંતિઓને પણ એક જ કુળની બહેનો જેવી પોતપોતાની બોલીઓ વિકસેલી હતી તે ચાલુ રહી હતી જ અને છે; આજે શિક્ષણ સારી રીતે વ્યાપક છતાં એ બોલીઓ નિર્મૂળ નથી થઈ. બોલીઓની દૃષ્ટિએ મુખ્ય આ વિભાગો છે :

૧. ઉત્તર ગુજરાત (આનર્ત અને શ્વેત્રનો પ્રદેશ)
૨. મધ્ય ગુજરાત (ચરૌતરનો પ્રદેશ).
૩. (દક્ષિણ ગુજરાત (ચરૌતર નીચેનો લાટ-સુરત ભરત જિલ્લાઓનો પ્રદેશ)
૪. સૌરાષ્ટ્ર
૫. કચ્છ
૬. ત્રણે બાજુની સરહદના પ્રદેશ

ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ તદ્દન જુદા પડી આવતા આ પ્રધાન પ્રાંતીય બેદોની વિવિધ લાક્ષણિકતાઓ તારવિયે તો આ પ્રમાણે નીચળા શકે :

૧. ઉત્તર ગુજરાત :

અ. સ્વરોચ્ચારણમાં અંત્ય એકારતું અતિ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ, મધ્યકાલીન ગુજરાતીના અંત્ય ઇકાર જેવું : આપશિ ખાશિ થશિ-યાશિ અવિછિ-ને લગલગ મળતું સંવૃત એકારવાળું.

આ. અનંત્ય દશામાં એકારતું વિવૃતપણું.

ઇ. એકારથી કાંઈક ખૂલતું પણ વિવૃત નહિ જ તેવું એકારતું ઉલ્લય દશામાં મધ્યવર્તી ઉચ્ચારણ.

ઈ. દીર્ઘ ઈ-ઉ નાં પ્રાયઃ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ.

ઉ. અનુનાસિકતા (યાને સ્વ. નરસિંહરાવે કહેલું અનુસ્વારતું કૌમલ ઉચ્ચારણ) અહીં કૌમલતર દશામાં અંત્ય સ્વર ઉપર દેખાય છે.

ડી. ‘આ’ને સ્થાને વિવૃત ‘ઓ’ જેવું વ્યાપક ઉચ્ચારણ.

ઝ. ઇકાર જળવર્તા શબ્દોને સ્થાને ‘લે’ ‘મડો’ ‘પેપળો’ ‘નેશાળ’ જેવું એકારવાળું ઉચ્ચારણ.

એ. વ્યંજનોમાં તાલવ્ય સ્વરમાં સકારને સ્થાને તાલવ્ય ઉચ્ચારણનો વધુ પડતો પ્રયોગઃ બાકીના સકારને સ્થાને સૌરાષ્ટ્રના કંઠ્ય સકારથીયે આગળ વધીને છેક હુ કરી નાખવાનું વલણ; અંત્ય થને સ્થાને ક્વચિત્ હુ (જેમકે ‘નથી’ ને સ્થાને ‘નહિ’), નહિ તો ખકારનો સામાન્ય રીતે સકાર.

અ. ળકારને સ્થાને રકારનો વ્યાપક પ્રયોગ.

ઓ. લઘુપ્રયત્ન યકારનો વ્યાપક પ્રયોગ.

ઓ. લઘુપ્રયત્ન હકારનો અથવા સ્વરની મહાપ્રાણિતતાનો ધસાતો પ્રયોગ.

અં. ચ-છ ને સ્થાને સકાર અને જ-ઝને સ્થાને Z (જ) જેવું ઉચ્ચારણ.

અઃ કકારને સ્થાને ચકાર અને ગકારને સ્થાને જકાર પણ સંલગાય છે : ‘ચમ’ ‘જ્યોતો’ વગેરે

તરત નજરે ચડે તેવાં આ ઉચ્ચારણ છે. એ ઉપરાંત શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ કેટલોક ભેદ છે. સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ પ્રદેશ સાથે આ શબ્દો સામાન્ય છે, જ્યારે રાતર અને લાટથી તદ્દન જુદા પડે છે.

૨. મધ્ય ગુજરાત :

અ. એ-એનાં ચતુર્વિધ ઉચ્ચારણુ : દ્વસ્વ, દીર્ઘ, અર્ધવિવૃત, અને સંપૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચારણુ. અર્ધવિવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારણુ જે જે વિશિષ્ટતાથી ઉચ્ચારાય છે તે ગોહિલવાડ અને ઝાલાવાડના થોડા અપવાદે અતિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં માત્ર ચરોતરમાં જ મળે છે. (સ્વ. નરસિંહરાવે ગુજરાતી લાપાના વિવૃત 'એ-એનાં' ઉચ્ચારણુની જે મીમાંસા કરી છે તે ચરોતરની વિશેષ કરીને છે. એમના શ્રવણમાં દ્વસ્વ એ-એ નથી આવ્યા તે જરા આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. મને દેખાડ બેલાવ વગેરેમાં સ્પષ્ટ રીતે એ-એ અસ્પરિત હોઈ દ્વસ્વ જ લાગ્યા છે.

આ. અહીં પણ ઇ-ઉ નાં ઉચ્ચારણુ સામાન્ય રીતે દ્વસ્વ છે.

ઈ. બંધા જ પ્રદેશોથી અલગ તરી આવતું ઉચ્ચારણુ અનુનાસિકત્વ છે. (સ્વ. નરસિંહરાવે અનુસ્વારનાં તીવ્ર અને કોમલ ઉચ્ચારણુ કહ્યાં છે, તેમાંનું કોમલ તે આ વેદકાળથી યાદ્યું આવતું અનુનાસિક ઉચ્ચારણુ છે. એમણે પછી કોમલતર અને કોમલતમ ભેદ કહ્યા છે.) આ અનુનાસિક પદાંતઃશમાં તદ્દન કોમલતમ બની ધસાઈ જ ગયો છે : લખવુ, કરવુ, અહિ, નહિ, દહિ-એમાં અનુનાસિકતાનો ક્યાંય પત્તોયે લાગતો નથી.

ઉ. અનુનાસિક 'આં'ને સ્થાને વ્યાપક રીતે વિવૃત 'એ' જેવું જ ઉચ્ચારણુ : 'ગોમ' 'પોણી'

ઊ. 'ઈ'કારને સ્થાને વિવૃતકરૂપ 'લેંબડો' 'પેપગો' 'નેશાળ' જેવું એકારવાળું ઉચ્ચારણુ.

ઋ. વ્યંજનોમાં તાલવ્ય સ્વર કે યના યોગમાં સકારને સ્થાને રાકારનો જ પ્રધાન પ્રયોગ.

ઉ. ળકારને સ્થાને રકારનો વ્યાપક પ્રયોગ, એ ત્યાંસુધી કે 'મળવું'ને સ્થાને પણ 'મરવું' (સોરઠ અને હાલારમાં 'મળવું' વગેરે શબ્દોમાં તો માત્ર 'લ' જ વપરાય છે.)

ઊ. લઘુપ્રયત્ન હકારનો એટલે કે મહાપ્રાણિત સ્વરનો અતિ સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટ પ્રયોગ.

એ. ચ-છ-જ-ઝનાં મરાઠી ઉચ્ચારણને મળતાં વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણ (સ્વ. નરસિંહરાવે જે વિશે ખાસ સૂચન કર્યું છે). આ ઉચ્ચારણો ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં જણાતાં નથી.

ચરોતરમાં આ ઉચ્ચારણો એટલાં સ્પષ્ટ છે કે સમગ્ર ગુજરાતી પ્રજામાં આ પ્રાંતની પ્રજા ઉચ્ચારણથી ઓળખાઈ જાય છે કે જેવી કોમી બોલી બોલનારી વહોરા પારસી કે ખારવાની કોમો જુદી તરી આવે છે. આ બોલીમાં આદિવાસી ભીલો-ખારૈયાઓ વગેરેની અસર વરતાયા વિના રહેતી નથી. શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ શિષ્ટ ગુજરાતીને એ વધુમાં વધુ નજીક છે કે જેવી સૌરાષ્ટ્રના ઝાલાવાડની.

૩. દક્ષિણ ગુજરાત :

અ. બધા જ સ્વરોનું મધ્યમ ઉચ્ચારણ. અંતના સ્વરોમાં કાંઈક વિશેષ દીર્ઘતા. એ-ઓનાં વિવૃત ઉચ્ચારણ અહીં સૂચક રીતે વ્યક્ત થતાં નથી, પણ એની સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં-સોરઠમાં જેમ અત્યંત હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ છે તેવાંયે નથી.

આ. અનુનાસિક ઉચ્ચારણના વિષયમાં સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠા સાથે સામ્ય

ઘ તાલવ્ય શકારનો સર્વથા અભાવ. દંત્ય સકારને સ્થાને કંઠ્ય સકાર (ઉત્તર ગુજરાતની પેઠે હુ થતો નથી, પણ સૌરાષ્ટ્રની જેમ સકાર-હકારની મધ્યમાં રહેલું ઉચ્ચારણ છે.)

ઘ. ળકારને સ્થાને લકારની જ બહુલતા. (ળકારનો રકાર આ પ્રદેશને બળ્ણીતો નથી લાગતો. મુખ્યધરિયા ઉચ્ચારણ ળકારને સ્થાને લકારની પ્રબળતા છે તે સુરતી ઉચ્ચારણને આભારી હોવાનું મને લાગે છે.)

ઉ. શબ્દારંભે નકારને સ્થાને લકારનો સમાદર : ‘કરી નાખ્યું’ કહેવાને સ્થાને ‘કરિ લાખ્યું’ (દરિયાકાંઠાની પ્રજાનું આ સ્વાભાવિક વલણ છે. સૌરાષ્ટ્રના ખારવા અને દરિયાકાંઠાના કોળી-ભોઈ વગેરેમાં આ ઉચ્ચારણનું પ્રાધાન્ય છે. એઓ કદી શબ્દારંભમાં નકારનો ઉચ્ચાર કરી શકતા નથી.)

ઊ. લઘુપ્રયત્ન ચકારનું પ્રાપ્ત્ય, ભૂતકૃદંતમાં તો જુદું તરી આવે તેવું ધ ઉચ્ચારણ : આખવો આખલો વગેરે). આ સોરઠના ધાંચીઓના અને

મેર પ્રબળતા ઉચ્ચારણથી બરોબર બિલટું છે; એઓ 'આવો ચાલો કર' વગેરે જ બોલે છે; એઓમાં લઘુપ્રયત્ન ચકારનો તદ્દન અભાવ છે.

૩૬. લઘુપ્રયત્ન હકારતું સ્વરૂપમાત્ર ઉચ્ચારણ. દરિયાકાંઠે હકારતું ઉચ્ચારણ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયું છે.

૩૭. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જુદાં તરી આવતાં રૂપોમાં દ્વિતીય ભૂતકૃદંતનો અહોજો ઉપયોગ : કરેલું, ગયલું, થયલું, છપાયલું; વર્તમાન પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં સૌરાષ્ટ્રની મેર-અબોટી બોલી જેવો 'ઓ' પ્રત્યય : હું આવાં, નાણાં, કરાં; સંશયાર્થ ભૂતકાળમાં 'તે' પ્રત્યય : હું કરતે, ખાતે, પીતે, જતે (સોરઠમાં ભાદરકાંઠે આહીરામાં એનાથી બરોબર બિલટું ઉચ્ચારણ છે, જ્યાં 'એત' પ્રત્યય વ્યંજનાંત ધાતુઓને લાગે છે: કરેત, ચાલેત, રમેત). ઉત્તર-ગુજરાત ઝાવાવાડ અને ચરોતરમાં વર્તમાન બીજા પુરુષ એકવચનમાં 'ઉ' પ્રત્યય છે તે અહીં નથી; 'તું' સુ કર ચ' એમ જ ઉચ્ચારણ થશે. એ જ રીતે સહાયકારક 'છે' નાં રૂપનો 'ચ' અવશેષ જ બધાં રૂપોમાં રહે છે. 'છૌ' 'છેયે' રૂપો મુખ્ય ક્રિયા-પદ તરીકે રહ્યાં છે. બહુવચનમાં નારીબળતિનાં નામો—વિશેષણોને પણ સર્વત્ર 'ઓ' પ્રત્યય લાગે છે.

સુરત પ્રદેશની લાક્ષણિક ભાષાના સંસ્કાર નીચે પારસીઓની કામી બોલી ધડાયેલી છે, તેથી પારસીઓની બોલી સુરતીનો જ એક પેટા-ભેદ થઈ રહે છે, પરંતુ પારસીઓ મોટે ભાગે મૂર્ધન્ય વર્ણોને સ્થાને દંત્ય વર્ણોની પ્રબળતા ધરાવે છે એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. પારસીઓના શબ્દભંડોળમાં જૂના ફારસી શબ્દોની પ્રચુરતા ઉપરાંત થોડી અંગત લાક્ષણિકતા પણ છે. ભરૂચ જિલ્લાની બોલીમાં સુરતી અને ચરોતરીનું બહુધા મિશ્રણ છે.

૪. સૌરાષ્ટ્ર :

સૌરાષ્ટ્રનો વિચાર કરતાં એમાં મુખ્ય બંધારણ એકસરખું જ છે; ઉચ્ચારણ પણ પ્રાયઃ સમાન છે; છતાં અમુક વિશિષ્ટતા માલૂમ પડી આવે છે. પ્રાંતોની દૃષ્ટિએ તો એવા છ જ ભેદ બેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રને ઉત્તર દક્ષિણ કાપતી દોરીએ પૂર્વમાં ઝાલાવાડ અને ગોહિલવાડ, તો પશ્ચિમે હાલાર અને સોરઠ આવી રહે છે. હાલારની વાયવ્યમાં દારકાનો ઓખામંડળ પ્રદેશ છે. મધ્યમાં મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર દિંવા કાકી-ઓનો પ્રદેશ છે. આ મધ્ય દોરી એક બીજાને ખ્યાલ પણ આપે છે,

તે એ કે પૂર્વ બાજુ આનર્ત અને ચરોતર સાથે નજીકપણું આપે છે તો પશ્ચિમ બાજુ કચ્છની બેલીની અસર હાલારમાં વધુ અને સોરઠમાં કંઈક ઓછી માલૂમ પડે છે, અને ઓખામંડળમાં સોરઠની દરિયાકાંઠાની બેલીનો મેળ છે, જે સુરતી સાથે કેટલાંક ઉચ્ચારણોમાં મળે છે, જ્યારે ઝાલાવાડી ઉપર ચર-પારકરની બેલીની અસર છે. બામરિયાવાડ અને સરવૈયાવાડ (સોરઠની પૂર્વ સરહદ ઉપરના ભાગ)ને પોતાની થોડી લાક્ષણિકતા છે.

અ. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ઝાલાવાડ વધુ શિષ્ટ જણાય છે. એ-એનાં અર્ધવિવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારણ સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં ઝાલાવાડમાં છે, જ્યારે ગોહિલવાડમાં ક્વચિત્ અસ્વાભાવિકતાથી પણ થાય છે, ‘ઘોડો’ જેવામાં. હાલાર અને સોરઠમાં ‘પૂર્ણ’ વિવૃત ઉચ્ચારણ તો છે જ નહિ; શબ્દને અંતે એ-એનાં ઉચ્ચારણ અર્ધ થતાં થતાં હ્રસ્વતા તરફ ઢળી જાય છે. પ્રો. ટનરે ‘ગુજરાતી’માં અંત્ય એ-એ હ્રસ્વ વિવૃત અને હ્રસ્વ સાદા સૂચવ્યા છે તે કદાચ આ કારણે પણ હોઈ શકે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ ઉપર આ વલણ નોંધાયું છે. અનંત્ય અસ્વરિત એ-એનાં હ્રસ્વપણું હાલાર અને સોરઠમાં અત્યંત વ્યાપક છે અને ‘નિમિત્તિમિત્તિમિ’ વગેરે ‘જે-તે-કે’ અંગમાં સર્વત્ર ઇકાર માલૂમ પડે છે.

અા. ઇ-ઉનાં ઉચ્ચારણ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં, પછી એ સાનુનાસિક હોય કે નિરનુનાસિક, હ્રસ્વ જ જણાય છે, માત્ર ‘ય’ કે ‘જ’ અવ્યય પૂર્વે દીર્ઘ જેવાં ઉચ્ચારાય છે. (શિષ્ટ ઉચ્ચારણમાં પણ આની વ્યાપકતા જણાય છે.)

ઃ. અનુનાસિકતા એ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રનું પ્રધાન લક્ષણ છે. એમાંય સોરઠમાં, એમાંય ખાસ કરીને આહીરોમાં, એનું પ્રાબલ્ય છે. પાણિનિની શિક્ષામાં સૌરાષ્ટ્રની નારીના આ ઉચ્ચારણનો ઉલ્લેખ ખૂબ જૂનો છે. વેદની ઉચ્ચારણશુદ્ધિ સમજાવતાં શિક્ષાકારે સૌરાષ્ટ્રિકા : નારી અનુનાસિકતું પ્રયજ્ઞ ઉચ્ચારણ કરે છે તેવું ઉચ્ચારણ કરી ‘રંગ’ (અનુનાસિક) પ્રયોજવાનું વિધાન કર્યું છે. હિંદીમાં હૈમના જેવું સૌરાષ્ટ્રના આહીરોમાં હૈમ્યો ઉચ્ચારણ; તો સમગ્ર સોરઠમાં મૈંડયો ઉચ્ચારણ છે. ગુજરાતમાં હ્રસ્વ અકાર સાનુનાસિક સાંભળવામાં આવ્યો નથી).

ઈ. દંત્ય કે તાલવ્ય એવા ભેદ વિના જ સકારનો સર્વત્ર કંઈક સ્ ઉચ્ચારાય છે; ઉત્તર ગુજરાતની જેમ એનો હકાર થયો નથી.

ઉ. ચ-છને ઠેકાણે દંત્ય સત્ત્વ અને જ-ઝને ઠેકાણે ટ (ઝેડ) (જે) જેવું એકસરખી રીતે ઉચ્ચારણ શહેરોને બાદ કરતાં, થાય છે. માત્ર સહાયકારક છેતો અપવાદ છે, ને એ રીતે કે પ્રાયઃ સર્વત્ર એતું ઉચ્ચારણ સંકાર જેવું યા તો ચ-છ વચ્ચેનું થાય છે, જે હાલારના પશ્ચિમ ભાગમાં-ખર્ડામાં મેર લોકોની બોલીમાં મૂર્ધન્ય ષકાર જેવું થાય છે.

ઉ. અલાવાડમાં ગને સ્થાને ક્વચિત્ જનો પ્રયોગ : ‘ઝ્યોતોને’ સ્થાને ‘જ્યોતો’ મળે છે; અન્યત્ર નથી.

ઝ. ડ-ઢનાં અનાદિ દશામાં મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણમાં અપવાદ એ સૌરાષ્ટ્રની પ્રધાન વિશિષ્ટતા કહી શકાય. સમગ્ર ગુજરાતમાં બે સ્વર વચ્ચે આવતા કે વચ્ચે અનુનાસિક ઉચ્ચારણનું વ્યવધાન છતાં ડ-ઢ મૂર્ધન્યતર છે. અહીં ઢ તો કદી મૂર્ધન્યતર નથી; પૂર્વસ્વરમાં સાનુના સિકતા હોય તો ડ પણ કદી મૂર્ધન્યતર નથી. બે સ્વર વચ્ચે આવેલો ડ મૂળમાં બેવડા વ્યંજન ઉપરથી ન ઊતરી આવેલ હોય તો જ મૂર્ધન્યતર છે, નહિ તો નહિ. એ પ્રમાણે ‘ઘોડો’માં ડકાર મૂર્ધન્યતર છે, પણ ‘ગાડી’ ‘હાડ’માં નહિ.

એ. લઘુપ્રયત્ન યકાર સર્વત્ર વ્યાપક છે.

ઐ. લઘુપ્રયત્ન હકાર સર્વત્ર લુપ્ત છે. ‘મ્હારું’ કે ‘મારું’ના ઉચ્ચારણમાં કોઈ જ ભેદ નથી કે જેવો વિવૃત ઉચ્ચારણના ‘મોર’ કે સાદા ‘મોર’માં.

ઓ. બકારના વિષયમાં ખૂબ પ્રાંતીયતા છે. અલાવાડ, ગોહિલવાડ, અને ગિરનારની પૂર્વબાજુનો ભાગ, કાઠીઓનો મુખ્ય પ્રદેશ, તેમાં બકાર સ્પષ્ટ અને સૂચક રીતે બોલાય છે. હાલાર અને સોરાઠમાં એતું તદ્દન અદર્શન છે (માત્ર નાગર કોમના અપવાદે); ત્યાં સર્વત્ર રકાર જ બોલાય છે; માત્ર અર્થભેદ આવશ્યક હોય ત્યાં જ લકાર સર્વત્ર બોલાય છે; જેમકે ‘મળવું’ને સ્થાને ‘મલવું’, નહિ કે ‘મરવું’. (સોરાઠના લોકોને ઉદ્દેશી નાગરો ખાસ મશ્કરી કરે છે : “ચારીમાં ગોર લાવી ચાટય, ગરયો લાગેય કે મોરો ?”)

ઔ. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં વર્તમાન બીજા પુરુષના એકવચનમાં માત્ર ‘અ’ પ્રત્યય : ‘તું’ સું કરય’ એ સૌરાષ્ટ્રમાં, માત્ર અલાવાડના અપવાદે, સર્વત્ર વ્યાપક છે. દ્વિતીય ભૂતકૃદંતનું ‘એલ’ એ અવિકારી.

પ્રત્યયવાળું રૂપ દરિયાકાંઠાના પ્રદેશમાં વપરાય છે, જ્યાં ‘એ’નો લઘુ પ્રયત્ન ‘ય’ મળે છે. ‘કરેયુ’ ને સ્થાને ‘કરયલ’, ‘ઊઠેયુ’ ને સ્થાને ‘ઊઠયલ’ જેવાં રૂપો. પ્રથમ ભૂતકૃદંતનાં દ્વંડાં ‘ગ્યો’ ‘ર્યો’ ‘ક્યો’ વગેરે પણ. સંશયાર્થ ભૂતના ‘અત’ પ્રત્યય વિશે ઉપર સૂચન આવી જાય છે. લંબિય-કાળ પહેલા પુરુષ અને બીજા પુરુષ બહુવચનમાં ‘કરયસ્યુ’ ‘કરયસ્યો’ એ રૂપો અનુક્રમે પ્રચારમાં છે, તેમ ‘દેસ્યુ’ ‘જસ્યુ’ વગેરે. નામના બહુવચનના પ્રત્યય તરીકે સૌરાષ્ટ્રમાં એ પ્રત્યયને બરદાસ્ત કરી શકાતો નથી; સર્વત્ર ‘ઉ’ લાગે છે. આ ઉમાં પણ પ્રાંતીયતા છે. સોરઠ અને હાલારમાં એ નિરતુનાસિક જ છે, જ્યારે કાઠી પ્રજાના ઉચ્ચારણમાં તેમ ગોહિલવાડમાં નારીજાતિએ સાનુનાસિકતા જણાય છે. સોરઠમાં ‘બાધ્યો આવી’ ને સ્થાને ‘બાધ્યુ આવિયુ’, જ્યારે કાઠી પ્રજામાં ‘બાધ્યુ આવિયુ’ થશે. નારીજાતિ ન હોય તો ક્રિયાપદ તરીકે આવતા કૃદંતને એ પ્રત્યય ન થાય: ‘છોકરાંઉ આવ્યાં.’ ત્રીજા અને સાતમીના એકારમાં સાનુનાસિકતા સૌરાષ્ટ્રમાં સચવાઈ રહી છે, જેવી વર્ત. ૧ લા પુરુષ બહુવચનમાં સચવાઈ રહી છે. વિકારક નામોમાં આ એ પ્રત્યય અંતર્ગત થાય છે ત્યારે માત્ર એમાં સાનુનાસિકતા નથી: ‘ધોડાયે’ લાત મારી’, પણ ‘ધોડે લાત મારી’. બાકી સર્વત્ર ‘કરિયે’ ‘છેયે’, પણ બર્ડમાં આ ૧ લા પુરુષના બહુવચનમાં સાનુનાસિકતા જરાયે નથી એ નોંધપાત્ર છે. ‘છૌ’ અહીં બોલાય છે, ‘છુ’ નહિ. સુરત બાજુ પણ ‘છૌ’ છે. અવ્યયોમાં ‘જ્યારે-ત્યારે-ક્યારે’ ને સ્થાને ‘જયે-તયે-કયે’; ‘અત્યારે’ ને બદલે ‘અટાણે’ વગેરે વિભિન્નતાનું અહીં સૂચન જ માત્ર પૂરતું છે.

૫. કચ્છી :

‘કચ્છી’ એ સિંધી ભાષાની એક બોલી છે, પરંતુ એના ઉપર ગુજરાતી શબ્દલઙ્ગાની સૂચક અસર છે. કચ્છમાં નાગરો સિવાયની પ્રજા મોટે ભાગે ‘કચ્છી’ બોલી બોલે છે. હાલારમાં એ પ્રજા આગળ વધતાં મુખ્યત્વે ભાટિયા, મેમણ, ખોજાઓ, મિયાણા, મુસલમાન સિંધી, માછીમારો વગેરેની ગુજરાતીમાં કચ્છીની અસર સ્પષ્ટ વરતાય છે. આખા મંડળના વાઘેરો તો સ્પષ્ટ કચ્છી બોલે છે.

૬. સરહદની બોલીઓ :

(૧) દક્ષિણે મહારાષ્ટ્રના કોંકણ-થાણા જિલ્લાની સરહદથી લઈ ડાંગ જિલ્લો અને ડાંગ જિલ્લાની સરહદ તેમજ વાંસદા ધરમપુરના તાલુકા અને

એની સરહદ ઉપર જે ભીલ લોકો વસે છે તેઓની બોલીઓમાં મરાઠીનું, ખાસ કરીને શબ્દલઢોળની દૃષ્ટિએ, મિશ્રણ મળે છે. આ અસર સુરત જિલ્લાના ભીલોમાં પણ વરતાય છે. સુરતની ધોડિયા બોલી, નવસારીની ગામતડી, નવસારીની રાણી અને સુરત જિલ્લાની નાયકડી—આ ભીલી બોલીઓમાં ‘આ જાતનું’ સંમિશ્રણ મળે છે. નીચેની પૂર્વ સરહદ પાર ખાનદેશની અહીરવટી નોંધપાત્ર છે.

(૨) આ પ્રદેશથી ઉપર ચડતાં રાજપીપળાની ભીલી, પંચમહાલની ચારણી, છોટા ઉદેપુરના ખારેલની બોલી, જાંજુલોડાની નાયકડી બોલી, પંચમહાલ-હાલોલ વિભાગની નાયકડી બોલી, લુણાવાડાની નાયકડી બોલી, છોટા ઉદેપુર-રેવાકાંઠાની રાઠવી બોલી, પંચમહાલ-ઝાલોદ વિભાગની ભીલી, છેક ઝાણુઆ રાજ્યની બોલી—આ ભીલી બોલીઓમાં બહારની અસર જે કાંઈ છે તે માળવીની છે, કારણ કે માળવા-ગુજરાતની સરહદના પહાડોમાં આ બોલીઓ આવેલી છે.

(૩) આનાથી ઉત્તરે ચડતાં સાગરકાંઠાની સરહદે ભીલી બોલીઓ છે. ડુંગરપુર-વાંસવાડાના પ્રદેશમાં પાલના ભીલોની બોલી ગુજરાતી ભાષાની જ પ્રાંતીયતા લેખે બોલાય છે, જ્યારે ધોળાગઢ નજીકના કટારા વિભાગમાં કટારી ભીલી ઉપર મેવાડી બોલીની અસર વરતાય છે. ડુંગરપુર-વાંસવાડાના આ વિશાળ ‘વાગડ’ પ્રદેશમાં વ્યાપક બોલી ‘વાગડી’ છે, જે નિરપવાદ નીચલા થરથી લઈ છેક ઉપલા થરના બ્રાહ્મણ-વાણિયા-રાજપૂતો વગેરે એક-સરખી રીતે પ્રયોજે છે. ગુજરાતી ભાષાનું જ સરહદનું ભીલીના સંસ્કારવાળું આ વંધુ જૂનું રૂપ છે. વાગડના પાલી ભીલોએ ‘ભીલી’ સાચવી રાખી છે, પરંતુ નાનાંમોટાં ગામોમાં આવી વસેલા ભીલો ‘વાગડી’ જ બોલે છે. ઈડરના ભીલોની બોલી પાલના ભીલોની બોલીને મળતી છે.

(૪) ખનાસકાંઠાની કચ્છ સુધીની હદમાં પણ ભીલો પથરાયેલા છે. આ ભીલોમાં મારવાડી છાંટ વરતાય છે, પરંતુ જૂના શિરોહી રાજ્યના સમગ્ર પ્રદેશની બોલી મારવાડીની છાંટવાળી ઉત્તર ગુજરાતી છે. એમાં ‘ગિરાસિયા’ જેવી સ્થાનિક-બોલીઓ પણ છે.

ભીલી ભાષા-બોલીઓનું સમગ્ર બંધારણીય માળખું ગુજરાતી ભાષાનું છે. બેશક, ગુજરાતીમાં નવા સ્થપાયેલાં રૂપોને બદલે, મધ્યકાલીન રૂપોના

સ્વતંત્ર વિકાસમાં પણ કેટલાંક રૂપો સચવાઈ રહેલાં મળે છે. ‘વાગડી’માં એ જોવા મળે જ છે; એટલુંજ કે એ જૂની ગુજરાતીની લાક્ષણિકતા છે.

ગુજરાતી ભાષાનો કાયિક સંબંધ વિશાળ છે અને ઉત્તરે જેમ મારવાડી-મેવાડી સાથે લોહીનો સંબંધ રાખે છે તેમ પૂર્વમાં માળવી અને નિમાડી-ખાનદેશી સાથે પણ રાખે છે, ત્યારે ખાનદેશીમાં પછી મરાઠી શબ્દભંડોળ વધી રહે છે.

જ્ઞાતિઓની બોલીઓ :

તળપદી બોલીઓમાં જે મુખ્ય ભેદ છે તે ઉપર, પ્રાંતીયતાની દૃષ્ટિએ, બતાવેલ છે. કોમોની દૃષ્ટિએ હિંદુ-મુસલમાન ખારવા અને હિંદુ કોળીઓ (દરિયાકાંઠે જ કામ કરતા) વિશિષ્ટતાએ ઉચ્ચારણો કરે છે. એ પછી સોરઠનાં ભોઈ લોકો જુદા તરી આવે છે. ત્રીજા પ્રત્યય તરીકે ‘વે’ આ પ્રજાએ ક્યાંથી મેળવ્યો એ જાણવામાં નથી આવ્યું, પણ આ પ્રજાનાં ઉચ્ચારણ સુરતી ઉચ્ચારણોને ઘણે અંશે મળતાં આવે છે. સોરઠના મુસલમાન ધાંચીઓને પણ એમનું સ્વતંત્ર ઉચ્ચારણ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાના વાચિક ભેદથી અલગ તરી આવતી પ્રજા તો મેર લોકની છે. હાલારનો પશ્ચિમ ભાગ અને સોરઠનો ઉત્તર ભાગ આ પ્રજાથી ભરેલો છે. બીજી પ્રજાની સાથે રહેવા છતાં એમનાં ઉચ્ચારણો સચવાઈ રહ્યાં છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જોતાં વર્તમાન પહેલા પુરુષ એક-વચનમાં ‘ઓ’ પ્રત્યય અને સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ‘એ’ પ્રત્યય (જેમકે ‘કરી’ને બદલે ‘કરે’) ખાસ અલગ તરી આવતી વિશિષ્ટતા છે. લઘુપ્રયત્ન યકાર, હકાર, અને જિહ્વામૂલીય ળકાર એઓમાં તદ્દન લુપ્ત છે. શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ પણ કેટલુંક જુદાપણું છે. આ પ્રજા પોતાના સંસ્કાર ૪ થી-૫ મી સદીમાં અજમેર-મેરવાડના પ્રદેશમાંથી લાવી તે હજુ સુધી જાળવી રહી છે. ભાષા તેમજ સંસ્કૃતિમાં સૌરાષ્ટ્રના નાગરો, ખાસ કરી સોરઠના નાગરો, પોતાનો વાણીભેદ સાચવી રહ્યા છે; પુરુષોમાંથી એ ધસાય છે, સ્ત્રીઓમાં હજી સચવાઈ રહ્યો છે. શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ પણ એમાં થોડો ભેદ મળે છે. ‘અન્ને, ઇ કામ સારું હુંતું’માં એમની લાક્ષણિકતાની જાણ પડકાશે. વડનગરથી આવ્યા હોઈ ‘હીંડુ’ જેવા શબ્દ પણ સચવાઈ રહ્યા છે.

વહોરાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ છે, પણ એમનું મથક ઉત્તર ગુજરાતનું સિદ્ધપુર છે. એમણે પોતાનાં ઉચ્ચારણો અણીશુદ્ધ સાચવી રાખ્યાં છે; એ લોકો કદી ઉર્દૂનો સમાદર કરતા નથી. અહીં ઉમેરવા જેવી મુસલમાની, કાકરી, હિંદુઓમાં કંઈક અંશે પાટીદારી, ધિસાડી વગેરે પણ છે. નીચે સુરત બાજુ પારસી, અનાવળા બ્રાહ્મણો અને ભોઈ પ્રજામાં પોતાનાં વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણો, શબ્દકોશ અને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ રૂપભેદ છે, પણ સૂચક અને મહત્વનાં ભેદો સરહદી પ્રજાના છે. ઉત્તર ગુજરાતની સરહદી પ્રજામાં મારવાડી-ગુજરાતીનું મિશ્રણ, ઈશાન ખૂણામાં ઈડરના ઉપરના પ્રદેશોમાં પણ એનું મિશ્રણ, પંચમહાલમાં ભીલી બોલીની છાંટ તો નીચે ખાનદેશ અને થાણાની સરહદમાં મરાઠી બોલીની છાંટ જણાય છે. રખડતી જતોમાં જારા વાધરી ચામડા વગેરેની પણ પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ છે.

મુસલમાનોમાં તો મોટે ભાગે તે તે પ્રાંતની બોલીઓનો જ વપરાશ છે; છતાં સૈયદો કાજીઓ અરબો તુર્કો વગેરે ઉર્દૂ ભાષાનો પોતાના અંગત વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરે છે; એ લોકો ગુજરાતી બોલે છે ત્યારે એ છાંટ વરતાયા વિના રહેતી નથી.

સૌરાષ્ટ્રમાં જેવો શહેરો અને ગામડાંની બોલીમાં કેટલોક વાચિક ભેદ મળે છે તેવો ઉત્તર ગુજરાત, અમદાવાદ, ખેડા, વડોદરા, ભરૂચ, પંચમહાલ વગેરે પ્રદેશોમાં પણ ભેદ છે. ગુજરાતી પ્રજા સાથે ભળી ગયેલા ભીલો દૂબળા રાણીપરજ વગેરેને પોતપોતાની વિશિષ્ટતા છે જ. આ બધા ભેદો પુષ્કળ ઉચ્ચારણ-વૈવિધ્ય, એકબીજા પ્રાંતોને અને કોમોને અબળણ્યા શબ્દસમૂહો વગેરેને જાળવી રાખે છે, છતાં એ બધા જ દેશની પ્રધાન ભાષા ગુજરાતીના જ અંગમાં સમાવિષ્ટ થઈ રહે છે. બંધારણ બધાનું એક છે, ઉચ્ચારણવૈવિધ્યે પ્રધાન ભેદ રહે છે. ઉચ્ચારણશાસ્ત્રના સનાતન સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ભાષામાં થતા જુદા જુદા વિકારોનો ઇતિહાસ એમાંથી મેળવી શકાય એમ છે, એટલું જ નહિ, તે તે પ્રજાની સંસ્કૃતિની પણ એમાંથી પિઞાણ કરી શકાય એમ છે.

અહીં હવે થોડા નમૂના જોઈએ.

ગુજરાતની બોલીઓના નમૂના

૧. ઉત્તર ગુજરાતની પટણી બોલી

[દેવકરણ પટયોલ ને માટયમ આરોટ]

માટયમ—(ઘાટો પાડીને) એ દેવકરણદા, આવો તો ખરા.

દેવકરણ—(પાછું જોઈને) આહોહોહો: આરોટ, તમે આહિંં આથી ?

મા.—આહિંં આયે બે દાડા થ્યા. જાણો સો તો કશમો ફરિ જ્યો સેં, નકર લાટ ભરામણુને દેસાવર તે સિંદ જવું પડે? તમ સરખા બાપા પાસે આધને શકન નાસતો ક ના:લ થૈ જતા. હવ તો મજુરી કરિ કરિનેં તુંમલિય તુટિ જય સેં. ઇતું સત્યાનાસ જય મેંમધમાં માતા કાલ્યકાતું ખખર સાલે સેં. ઇતું સારું થજ્યો ક મારગમાં પોરના જેવું દખ નસિ.

૨. અમદાવાદી ગામડિયા બોલી

એક માણસને બે દિયરા હતા. ને એમાંના નેનાએ બાપને કિધું કે બાપા, માલમતાનો મારો લાગ મ:ને આલો. ને બાપે માલમતાની વેંચણિ કરિ. ને થોડા દિ કડ્યે નેનો છૂંચો સધરું બેરું કરિ પરદેસ જ્યો ને ત્યાં મોજમજમાં પૈશો ખરસિ નોંસ્યો. ને એ પછિ દેસમાં મોટો કાર પડ્યો ને એણે તોણ્ય પડવા લાગિ.

૩. મધ્યગુજરાતની ચરોતરી બોલી

એક વાણિયો'તો, એના સાર સોકરા'તા, ને એનો બાપ મોદિ પડ્યો. એણે વસ્યાર કર્યો કે હું મરેશ તારે સોકરા વઢિ મરશે. તેથી તે પસે જિવતા જિવે મોટા તૈણને બસેં બસેં રુપિયા આલ્યા, સૌથિ નેનાને પાંચે રુપિયા આલ્યા. ભગવોંનને કરવુ કે એ:મનો બાપ સાંજે થયો.

૪. દક્ષિણ ગુજરાતની પૂર્વ ભરૂચની બોલી

રેવાશિ અમિ હરભાણના. અમિ હરભાણા રખોતકના તિ આસર ૧૫-૨૦ વરસ રખો કયો. તે છ રખા રુપિયા અમા:ન પાંચ વરસ લગિ નિ આપ્યાન. તાં: અમ્: રુપિયા માગ્યાન. તાં: નોક: કલો કે આવત વરસ અમિ રુપિયા આપુસું. તાં: અમ્ પાસો રાખ્યો. પણ આવત વરસ પણ રુપિયા નિ આપ્યાન.

૫. સુરતી બોલી

એક જણને બે પોયરા હતા. તેમાંના નાલ્લાએ બાપને ક્યું કે બાપા, જે મિલકત મારે ભાગે તે મને આપિ લાખો. બાપે મિલકતના બે ભાગ પાછા. કોડા ડાડામાં નાલ્લો પોયરો સગવું એકઠું કરિને દુર મુલખ ચાલ્યો ને ત્યાં પોતાની દોલતના વટાણા વવડાઈવા. બીરે ટેલો સગવું ઉડાવિ ડિહું તે વખટે તે મુલખમાં મોટો કુકાત પડ્યો ને તેને ટંગી પડવા લાગિ.

૬. પારસી બોલી

એક સખસને બે છોકરા હતા. તેમાંના નાલ્લા છોકરાએ પોતાના બાવાને ક્યું, બાવા, તમારિ દોલતમાંથિ જે હિસ્સો મારો થાય તે મને આપો, તેથિ તેને પોતાની દોલત તેવનમા વેચિ આપિ. ઘના ઘાઘા થયા નહ એટલામાં નાલ્લા છોકરાએ પોતાની પુનિ એકથિ કરિને દુર દેસાવર ગિયો ને ત્યાં ખરાબ હાલતની અંદર અહિ ગુમાવિ દિધિ.

૭. સૌરાષ્ટ્રની બોલી

એક જણને બે સોકરા હતા. ઇમાંથા નાનાથે ઇના બાપને કિધું, બાપા, આપણા મજિયારામાંથિ મને મારો ભાગ આપો. અટથલે બાપાથે અધિ ધરવખરિ વેચિ દિધિ. થોડા દિ અંદર નાનાથે તો પોતાના ભાગનું અધું વેચિ સાટિ ઇના જે પૈસા આવ્યા ઇ લેને પરદેસમાં જિયો ને ઇયાં કલે પોતાનું અધું મન પડે ઇમ ઉડાડવા માંડ્યું.

૮. સૌરાષ્ટ્ર-હાલારની નાગરી બોલી

એકે હતાં ડોસિમાં. ઇ રોજ કયાવારતા સાંલજેને દેવદર્શને જય. રોજ પાદરમાં આવેલ માદેવને મંદિરે જય. ઉંવાં જૈ દર્શન કરે, ચોખા કે જાંરની વાટચકી લે આવ્યાં હોય ઇ ઉંખરે કલવે ને સોપારી ને પૈસો મુકે ને પાછાં ઘેરય આવે; ઘેરય આવિને માળા ફેરવે.

ધરમાં નાનાં મોટાં છોકરાંની બોલ્ય હતી. છોકરાંઉંને થ્યું કે અમેય ડાડિયાને હાર્યે દર્શને જૈયે તો કેવી મજા! ‘ડાડિયા, ડાડિયા’ એક દિ છોકરાંઉંયે કિધું, તમે દર્શને જવ તયે અમને બેગાં તેડિ જાન્યો હો! ઉંવાં સુ થાય છે. ઇ અમારે જોવું છે. કાલ્ય તો તમારિ મોરય

અમિ બધાં હડિ કાઢતાંકને પોચિ જાસ્યું.’ ડોસિમાં કયે : ‘એ દિ પછિ સવરાંત્ય છે તયે તમિ આવજ્યો.’

૯. સોરઠી બોલી

એક હતાં ડોસિમાં. ઇ નત્ય કથાવારતા સાંભરે ને દેવદરસને જાય, નત્ય પાદરથમાં આવ્યલ માદેવને મંદરથ જાય. જ્યાં જૈ દરસન કરે, સોખા ને કુલ ઉંબરે ઠલવે ને સોપારિ ને દોકડો મુકે, ને પાછાં ઘેરથ આવે. ઘેરથ આવિને મારા ફેરવે.

ધરમાં નાનાં છોકરાંઉંનિ બોરથપ હતિ. છોકરાંઉંને થ્યું કે અમેય ડોસિમાંનિ હારથે દરસને જાયે તો કિવિ મળ! ‘ડોસિમાં,’ એક દિ છોકરાંઉંયે કયું : ‘તમે દરસને જાવ તયે અમને હારથે તેડિ જાજ્યો, હોકે? ન્યાં સું થાયુ છ ઇ અમારે જોવું છ. કાલ્ય તો તમારિ મોરથ મોરથ અમે સૌ હડિયુ કાઢતાંકને પુગિ જાસ્યું!’ ડોસિમાં કયે : ‘એ દિ પછે’ સવરાંત્ય છે તયે તમે આવજ્યો. તે દિ મા પુજા છે.’

૧૦. સોરઠી ગ્રામીણ બોલી

એક હતાં ડોસિમાં. ઇ નત્યાન કથાવારતા સાંભરે ને દેવદરસને જાય. નત્યાન પાદરથમાંના માદેવને મંદરથ જાય. ન્યાં જૈ દરસન કરે. સોખા ને કુલ ઉંબરે ઠલવે ને સોપારિને રોકો ને દોકડો મેલે, પાસાં ઘેરથ આવે. ઘેરથ આવિને મારા ફેરવે.

ધરમાં નાનાંમોટાં સોકરાંઉંનિ બોરથપ હતિ. સોકરાંઉંને થ્યું કે અમેય ડોસિમાંનિ હારથે જાયે તો કિવિ મળ! ‘ડોસિમાં, ડોસિમાં,’ એક દિ સોકરાંઉંયે કયું : ‘તમે દરસન જાવ તયે અમને બેરાં તેડિ જાજ્યો. હોકે! ન્યાં સું થાયુસ ઇ અમારે જોવુંસ. કાલ્ય તો તમારિ મોરથ મોરથ અમિ સૌ હડિયુ કાઢતાંક પુગિ જાસ્યું.’ ડોસિમાં કયે : ‘એ દિ પસે’ સવરાંત્ય સે તયે તમિ આવજ્યો. તે દિ માપુજા સે.’

૧૧. મેરની બોલી

એક હતાં ડોસિમાં. ઇ વરે નિતનિમ ને વરત કરે. નિત પાદરના માદેવને ડેરે જાય. માલિકોર ગરે ને પુજા કરે. પાણિનો કરસિયો પડાવે, કુલ પડાવે ને પાપાં ઘેર મરડે. ઘેર આવેને મારા ફેરવવા બેસે જાય.

૧૭૫
ધરમાં નાનાં નાનાં પોઠ્યડાં જાળું હતાં. પોઠ્યડાંને થાય કે અમીયં
ડાડિમાં હારે હારે ડેરે જાયે તો કિવિ મળુ પડે ! ' ડાડિમાં, ડાડિમાં ',
એકે દિ પોઠ્યડાં બોલે ઉઠાં, ' તું વરે ડેરે જા તયે અમંજીય બેરાં લેતિ
જા તો ! ન્યાં વરે જાયે તો ખરાં કે કાંઈ પે. કાલ તો તારિ મોર મોર
જ અમિં અથ્યાં તગતગતાં આવસું. ' ડોસિમાં કે : ' એ દિ પપે સવરાંત
આવે પ. તેદુ મોટિ પુંજા થાસે તયે તમણે જુણું જોવાનું મલમે. '

૧૨. સોરઠી ખારવાની બોલી

એક માનસને એ ડિકરાં હુટા. ને ધમાંનાં નાનાયે આપને કિદું,
' આમાં, સંપટનો ભાગ હુંને આપ. ને ધયે પુંજિ વેચિ રિદિ. ઠેરાં ડારા
કેરે ધ નામે ડિકરાં બદિબદ બદું બેરું કરટોકને કુર કુર ડેસાવર ચાલિયો
ગિયો. ધયે વાં રંગભોગે પોટાનિ સંપટ ઉઠારિ લાખિ. ને ધયે બદિબદ
બદું બડચિ લાખિયું. '

૧૩. સિદ્ધપુરિયા વહોરાઓની બોલી

સકીના—કાકાજી, દસ રૂપિયાના છુટા હસે?

બાપ—ડિકરી, ટને કોએ મોકલિ છ?

સકીના—મારી માયે.

બાપ—જો, સામે લંગરા મુલ્લાંની કુકાને પૂછ. મારિ કને નહિ, ને
તો મેં આપટ.

સકીના—(જઈને) દસનિ નોટનું પરચુટન હસે?

મુલ્લાં—આ નોટ કાંસિ લાવિ? ટારા બાવાજીનું નામ સું?

સકીના—અજુલહુસેન મિઠાખવાલા. (કંકોડી સડેલી જોઈ) કાકા,
આવિ કંકોરિ કાંસિ લાવા? ટકુંન સરિ જૈ લાગે છ.

મુલ્લાં—ડિકરી, એ કંકોરિમાં ટો કિરા પરા છ.

સકીના—આજ બહા અપનાવાલા બેગા કેમ ઠિયા છ.?

મુલ્લાં—આજ અપનાવાલા અલિહુસેન બાલડિવાલાની ને

૧૪. સામાન્ય બીલી

અમાં લિલ કેવાં ને કુંગરામાંય રહાં. અસલ અ
આવેલા સે, તિવા કુંગરા અમારા કેવા ને અમારે વિવા

વોરને ગેરહા માળ્યાપ લાઈ ને કાકા બેગાં થૈને જોવા નિકલે. જાણે ગામ લાડિ ગમે તણે ગેર જાઈને પુસે, 'તમારે સુરિને મારા સોરા હાર સંગાઈ કરવી સે.' ને લાડિને માળ્યાપ ગમે તો 'હાં, સંગાઈ કરવી સે.' એમ કે: પસે કલાલને ગેર-સો હરે એક રુપિયાનો મંગાવિ સંગળાં પાછને વોર ને માળ્યાપ પાસાં અણુને ગેર આવે ને વિવા કરે.

૧૫. ડુંગરપુર-વાંસવાડાની 'વાગડી'

અમેં લિલ કેવં સં. ને ડુંગરમેં રસં. અસલ અમારા બાપદાદા આવેલ સેં તાર થકિ ડુંગરા અમારા કેવંયં ને અમારો વિવા થાય કે વોરને ઘેરેયં માળ્યાપ લાઈ ને કાકા બેગ થૈને લાડિ જોવા નૈરેં. જાણે ગામ લાડિ ગમે એણું ઘેરે જાઈને પુસેં કે તમારિ સુરિનિ મારા સોરા સાતે સંગાઈ કરવિ સે? એમ કે. પસે કલાલને ઘેર-ઓ દારુ એક રુપિયાનો મંગાવિ સંગળાં પાછને વોર નં માળ્યાપ પાસં એણું ને ઘેરે આવે ને વિવા કરેં.

૨૪૬૪૭

केशवकृति.

के. ह. भट्ट.